

“Wilskrachtige mannen en medelijdende vrouwen”
Een discoursanalyse van Vlaams-nationalistische genderconstructies in
herdenkingen van de Eerste Wereldoorlog
op de IJzerbedevaarten (1920-1944)

Lith Lefranc

Masterproef voorgelegd tot het behalen van de graad van
Master in de Geschiedenis
2013-2014

Promotor Dr. Koen Aerts
Copromotor Prof. dr. Gita Deneckere
Commissaris Prof. dr. Els de Paermentier

Mais, quand d'un passé ancien rien ne subsiste, après la mort des êtres, après la destruction des choses, seules, plus frêles mais plus vivaces, plus immatérielles, plus persistantes, plus fidèles, l'odeur et la saveur restent encore longtemps, comme des âmes, à se rappeler, à attendre, à espérer, sur la ruine de tout le reste, à porter sans fléchir, sur leur gouttelette presque impalpable, l'édifice immense du souvenir.¹

Figuur 1 (op voorpagina) "De massa" tijdens de Heilige Mis op de dertiende IJzerbedevaart (1932) s.n., *Dertiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1932*. (Temse: Bedevaart naar de graven van de IJzer 1932) 20.

¹ Marcel Proust, *À La Recherche Du Temps Perdu*. Du côté de chez Swann (1913)

Figuur 1 19de Ijzerbedevaart (1938) in het teken van gesneuveld officier en IJzersymbool Juul De Winde. Zijn kist wordt bijgezet in de crypte van de IJzertoren.²

² s.n., *Negentiende Ijzerbedevaart. Verslagboek 1938*. (Temse: Bedevaart naar de graven van de IJzer 1938) 1.

Dankwoord

Dit dankwoord is opgedragen aan iedereen die mij – bewust of onbewust, met grootse of kleine gebaren – geholpen heeft.

Mijn grootste dank gaat uit naar mijn twee promotoren Dr. Koen Aerts en Professor Gita Deneckere. Ik wil jullie bedanken voor de steun in mijn onderwerpskeuze en het onuitputtelijke enthousiasme. Jullie hielpen me telkens weer de bomen zien op momenten dat voor mij het bos allesoverheersend leek. Ik waardeer de tijd die jullie in mijn begeleiding hebben gestoken enorm. Ik hoop dan ook dat ik jullie met mijn scriptie toch een klein plezier terug kan doen.

Ik wil ook Professor Bruno De Wever bedanken voor de interessante gesprekken en suggesties over zowel de geschiedenis als de archieven van het Vlaams-nationalisme.

Ik wil van deze ruimte graag gebruik maken om ook de vriendelijke medewerkers van het ADVN te bedanken die de vele archiefdozen en persmappen op en af de trappen hebben moeten sleuren tijdens mijn (nogal omslachtige) zoektocht naar archiefmateriaal.

Daarnaast wil ik ook mijn vier ouders, mama, papa, Frank en Lore bedanken, niet alleen voor de financiële steun, maar ook voor het vertrouwen in mijn kunnen en de warme thuis.

Ik ben ook mijn “thesis-vriendinnen” dankbaar voor de gezellige dagen in de bib of op kot (die soms meer op theekransjes dan studiedagen leken, maar, hoe dan ook, steeds hun volle nut hebben bewezen). Jullie maakten de levenswijsheid, “gedeelde smart is halve smart”, voor mij meer dan waar.

Als laatste bedank ik Fabian, om zoveel toch wel kostbare vrije tijd aan mij en mijn thesis op te offeren. Ik bedank je niet alleen voor het nalezen van mijn volledige masterscriptie en daarbij een (uitstekende) advocaat van de duivel te spelen, maar eveneens om, zoals het “een echte man” betaamt, de laatste drie maanden alle kooktaken op jou te nemen. We aten nooit zo lekker!

Lijst Gebruikte Afkortingen

ADVN	Archief, Documentatie en Onderzoekscentrum voor het Vlaams-nationalisme
AVNJ	Algemeen Vlaams-Nationaal Jeugdverbond
BVOS	Bond voor Vlaamse Oud-Soldaten
CDA	Critical Discourse Analysis
DMS	Dietsche Meisjesscharen
DeVlag	Duits-Vlaamse Arbeidsgemeenschap
JVOS	Jeugd-afdeling van VOS
Verdinaso	Verbond van Dietsche Nationaal Solidaristen
Verdrivo	Verbond van Dinaso Vrouwen en Meisjes
VAVV	Vrijwillige Arbeidsdienst voor Vlaanderen
VNV	Vlaamsch-Nationaal Verbond
VNVV	Vlaamsch-Nationaal Vrouwenverbond
VOS	Verbond van Vlaamse Oud-strijders
VVOS	Vrouwenafdeling VOS

Lijst van Afbeeldingen

- Figuur 0 “De massa” tijdens de Heilige Mis op de dertiende IJzerbedevaart (1932) (Voorblad)
 Figuur 1 19de IJzerbedevaart (1938) in het teken van gesneuveld officier en IJzersymbool
 Juul De Winde. Zijn kist wordt bijgezet in de crypte van de IJzertoren. iv

- Figuur 2 Ontwerp Heldenhuldezerk door Joe English 77
- Figuur 3 Zegel ontworpen door Joe English voor het SKVH (1916). De “fiere soldaat” staat met zijn rechtervoet op een Duitse soldaat en met zijn linkervoet op een Medusa-figuur. 108
- Figuur 4 “Onze Lieve Vrouw van den IJzer”, schilderij van Joe English 120
- Figuur 5 “De Gebroeders Van Raemdonck” - Pentekening van Joe English 122
- Figuur 6 ‘Renaat De Rudder, doodelijk gewond’ pentekening van Joe English 123
- Figuur 7 Renaat De Rudder “Reine Ridder Van den IJzer” (tekening 1931) 125
- Figuur 8 “Plakbrief” twaalfde IJzerbedevaart 23/8/1931 126
- Figuur 9 “Ridder, Dood en Duivel” Gravure door Albrecht Dürer (1513) 138
- Figuur 10 “Onze Bondskleedij” Het uniform van het VNVV staat tijdens de jaren '30 maandelijks op de achterflap van hun tijdschrift *Nele* geprint. 190
- Figuur 11 Jongens van het AVNJ vormen een erehaag naast het Heldenhuldekruis tijdens de bloemenhulde. 191
- Figuur 12 Optocht naar het graf van Joe English op de eerste IJzerbedevaart te Steenstrate (1920) 204
- Figuur 13 Oorspronkelijk bijschrift: “Vlaamsche Meisjes brengen een schat van bloemen in de Krypte, om de kisten onder de bloemen te begraven.” (Veertiende IJzerbedevaart (1933)) 205
- Figuur 14 Oorspronkelijk bijschrift: “Aan het Engelsch gedenkteeken te Ieper werd, namens het Bedevaartcomité, een krans neergelegd.” (Zeventiende IJzerbedevaart (1936)) 206
- Figuur 15 Oorspronkelijk bijschrift: “Het vredesdéfilé der V.O.S. Zes trossen vaandels, een (sic.) vooraan elke frontdivisie...” (Tiende IJzerbedevaart (1929)) 207

Figuur 16	Oorspronkelijk bijschrift: “De leden van <i>het Bedevaartkomiteit</i> stappen vooraan in het défilé voor Vlaanderen en den Vrede” (Tiende IJzerbedevaart (1929))	208
Figuur 17	DMS-leidster Jetje Claessens inspecteert de DMS-meisjes voor de bloemenhulde op de 24 ^{ste} IJzerbedevaart.	210
Figuur 18	Het NSJV stapt over de IJzerbrug op de 24 ^{ste} IJzerbedevaart.	211
Figuur 19	Turners van Ganda tijdens “de optocht naar het IJzerveld” op de achtste IJzerbedevaart (1927)	212
Figuur 20	Oorspronkelijk bijschrift: “Het 3-manschap van den IJzer gehuldigd” (Zestiende IJzerbedevaart (1935))	213
Figuur 21	Oorspronkelijk bijschrift: “...en het wordt doodstil wanneer de priester de H. Hostie verheft.” (Twaalfde IJzerbedevaart (1931))	214
Figuur 22	Oorspronkelijk bijschrift: “De nederdaling in het graf. Vrome handen brengen Lt. De Winde naar de hem voorbereide grafkamer.” (Achtttiende IJzerbedevaart (1937))	214
Figuur 23	Toespraak door Frans Daels, Oscar Dambre en Dr. Moller op de zeventiende IJzerbedevaart.	216
Figuur 24	Oorspronkelijk bijschrift: “Einde April 1929 brachten pers, komiteitsleden, Juriy en technische raad, andermaal een bezoek aan de werken.”	220
Figuur 25	“Jury en technische raad hechten hun volle goedkeuring aan de uitgevoerde plannen.”	220
Figuur 26	“Moeder De Rudder”, “oorlogsweesje’ Goddelieve English en “de gezusters Van Raemdonck” steken de eerste paal van de IJzertoren in op de zevende IJzerbedevaart (1926)	221
Figuur 27	“Mevrouw Daels” metselt de laatste steen en een “geschonden” heldenhuldezerkjes in.	222

Inhoudstafel

Inleiding	1
Vraagstelling	2
Afbakening van het onderzoek: de IJzerbedevaarten (1920-1944)	3
Wetenschappelijke relevantie van het onderzoek.....	4
<i>Status Quaestionis</i> : Het zichtbaar maken van “de” Vlaams-nationalistische vrouw.....	5
Hoofdstuk 1 Theoretisch kader	9
1.1 Gender en nationalisme	9
1.1.1 Gender	9
1.1.2 Naties en nationalisme	14
1.1.3 Gender en de natie als “performance”	18
1.1.4 Besluit.....	22
1.2 Nationalisme en collectief geheugen/herinnering	22
1.2.1 Collectief geheugen.....	22
1.2.2 Collectieve herinnering: “Performances of memory”	24
1.2.3 Besluit.....	27
Hoofdstuk 2 Bronnen en methodologie	29
2.1 Bronnen	29
2.1.1 Bronnen van IJzerbedevaartcomité: woordelijke en picturale verslaggeving.....	30
2.1.2 Bronnen van gelijkgestemde <i>outsiders</i> : Persverslagen en -propaganda	35
2.1.3 Bronnenkritiek	40
2.2 Methodologie: discoursanalyse.....	43
2.2.1 Discours als een sociale praktijk.....	43
2.2.2 Discours, macht en ideologie.....	45
2.2.3 Fairclough’s CDA-methode.....	47
Hoofdstuk 3 Historische context. De wisselwerking tussen nationalisme en herinnering in tussenoorlogs België	53
3.1 De opkomst, ontwikkeling en neergang van het Vlaams-nationalisme in de eerste helft van de 20 ^{ste} eeuw	53
3.1.1 Van taaleis naar sociale eis. Een korte voorgeschiedenis van de Vlaamse Beweging in de lange 19 ^{de} eeuw	54
3.1.2 <i>Flamenpolitik</i> en Frontbeweging tijdens de Eerste Wereldoorlog	57
3.1.3 Vlaams-Nationalistische partijen en verrechtsing tijdens het Interbellum	59
3.1.4 Greep naast de macht? Collaboratie tijdens de Tweede Wereldoorlog.....	66
3.1.5 Besluit.....	69
3.2 ‘Wars of memory’. De nationalistische strijd om de oorlogsherinnering in tussenoorlogs België	71

3.2.1	'Like a Russian Doll'. De moeizame ontwikkeling van de officiële Belgische herinnering aan de oorlog	73
3.2.2	Van Heldenhulde tot IJzerbedevaart. Het ontstaan van een Vlaams-nationalistische herinnering aan de Eerste Wereldoorlog	76
3.2.3	Besluit	80
Hoofdstuk 4	Gender, nationalisme en katholicisme tijdens het interbellum. Een literatuurstudie	83
4.1	Vlaams-nationalistische genderconstructies tijdens het interbellum	83
4.2	Katholieke genderconstructies in België	85
4.2.1	De Feminiseringstheorie onder vuur	86
4.2.2	De Belgische casus	87
4.3	Gender, nationalisme en fascisme in een transnationale context	88
4.3.1	Nationalisme als een mannelijke ideologie	89
4.3.2	Constructies van vrouwelijkheid in een mannelijke ideologie	93
Hoofdstuk 5	'Het voorbeeld van de doden'. Constructies van mannelijkheid en vrouwelijkheid in het Vlaams-nationalistisch cultureel geheugen.....	97
5.1	Inleiding: Countermemory = countermasculinity?	98
5.2	Één IJzermannelijkheid? Primaire mannelijkheidsnormen	101
5.2.1	Broeders: liefde, trouw, religiositeit en zedelijkheid	102
5.2.2	Ridders en zaaiers: activiteit, moed, rechtvaardigheid	110
5.2.3	Jeugd: onschuld, slachtofferschap, schoonheid	113
5.3	Of een pluriform mannelijkheidsideaal? Secundaire mannelijkheidsnormen	116
5.3.1	Joe English	117
5.3.2	Frans en Edward Van Raemdonck	120
5.3.3	Renaat De Rudder	123
5.3.4	De nieuwe IJzersymbolen van de jaren '30	127
5.4	Mannelijkheid op de oorlogsbedevaarten (1941-1944)	133
5.4.1	Nieuwe helden: de oudstrijders van '40 en de Oostfronters	133
5.4.2	'Den nieuwen mensch.' De Vlaams-nationalistische <i>Homo Fascistus</i> ?	136
5.4.3	Oude helden: de oudstrijders van '14-'18	140
5.5	IJzervrouwelijkheid	142
5.6	Deelbesluit	146
Hoofdstuk 6	Gender en nationalistische verbeelding. De Vlaams-nationalistische voorstelling van de natie, de nationale ruimte en het heldenlichaam	151
6.1	Trouw aan vader- of moederland? Gender, familie en de discursieve belichaming van de Vlaamse natie	152
6.1.1	'Vadertje Staat'. Het gebruik van de term 'vaderland'	154
6.1.2	'Moeder Vlaanderen'. Het gebruik van de term 'moederland'	156
6.1.3	Andere gegenderde of familiale verbeeldingen van 'de Vlaamse natie'	159
6.1.4	Tussenbesluit	160
6.2	'Bebloed IJzerslijk' en 'Verscheurenden Moedergrond'. Gender, lichamelijke en de nationale ruimte	161
6.2.1	'Hier liggen hun lijken als zaden in het zand!' De rol van dode (mannelijke) lichamen in de creatie van de nationale ruimte	162
6.2.2	'Den moedergrond.' De beschrijving van de nationale ruimte als een vrouwelijk lichaam	166
6.2.3	Tussenbesluit	167
6.3	'Dooden als U sterven niet!' Lichaamsloze helden, dode lichamen en levende zielen	169

6.3.1	Lichaamsloze helden. Katholieke spiritualiteit, antimaterialisme en de Vlaamse volksgeest	170
6.3.2	Eeuwige Lichamen en Levende Zielen. Onvergankelijk stof, onsterfelijke geest en ‘un passé qui ne passe pas’	173
6.3.3	Tussenbesluit	178
6.4	Deelbesluit	179
Hoofdstuk 7	Het theater van de herinnering. Constructies van mannelijkheid en vrouwelijkheid tijdens de herdenkingspraktijk	181
7.1	De regisseur: wie coördineert de herinneringspraktijk?	182
7.2	Het publiek: “de massa” gedeconstrueerd	183
7.2.1	Een gedifferentieerde “massa”	184
7.2.2	De IJzerbedevaarten: politiek bewust gezinsuitje, groots verenigingsgebeuren of allebei?	187
7.2.3	“Grote namen” op de IJzerbedevaarten	191
7.3	Het script: de institutionalisering van nationale eenheid en sociaal verschil via alledaagse en sacrale rituelen	194
7.3.1	Het publiek als acteur (1): Performance van nationale eenheid	195
7.3.2	Het publiek als acteur (2): Performance van sociaal verschil	202
7.4	Besluit	231
	Algemene nabeschouwingen	235
	De feminiseringsthese opnieuw onder vuur?	235
	De invloed van fascistisch gedachtegoed op Vlaams-nationalistische genderconstructies	237
	De “democratisering” van de oorlogsherinnering tijdens het interbellum in een nieuw perspectief	240
	<i>Countermemory = countermasculinity</i>	242
	Epiloog. De hedendaagse “klaproosexplosie” anders bekeken	243
	Opgave van bronnen en literatuur	246
1.	Onuitgegeven bronnen	246
2.	Uitgegeven bronnen	246
3.	Secundaire literatuur	246
	Bijlage 1. Korte biografische schets van het IJzerbedevaartcomité (1924)	257
	Bijlage 2. Overzicht van de toespraken op de IJzerbedevaarten (1920-1944)	259

Inleiding

*When he says, "I am fighting to protect our country." and thus seeks to rouse her patriotic emotion, she will ask herself, "What does 'our country' mean to me, an outsider?"*¹

Aan het eind van de jaren '30, toen Virginia Woolf bovenstaande woorden neerpende, was de internationale spanning in Europa te snijden. De Grote Depressie, de opkomst van extreemrechts en het fascisme in Europa, de burgeroorlog in Spanje... Oorlog hing overal in de lucht. Weldra zouden opnieuw, een twintigtal jaar na de Wapenstilstand, soldaten – mannen – worden opgeroepen om te vechten in naam en ter verdediging van "het vaderland". Woolf merkt in deze context op dat de belligerente natie verschillende verwachtingen heeft tegenover mannen en vrouwen. Haar bedenking loopt als een rode draad doorheen deze scriptie.

België zag in het interbellum namelijk de ontwikkeling van een nationalistische beweging en ideologie, het Vlaams-nationalisme, die gretig teerde op haar (anti-Belgische) herinnering aan de Eerste Wereldoorlog als voornaamste funderingsmythe. Dit sterk verband tussen de evolutie van het Vlaams-nationalisme en de herinnering aan de Eerste Wereldoorlog doet, in het licht van Woolf's opmerking, de vraag rijzen naar de manier waarop mannen en vrouwen verschillende rollen kregen in het Vlaams-nationalistisch project.

Het merendeel van het historisch onderzoek naar gender en de Vlaams-nationalistische beweging focust op de rol en de positie rol van "de Vlaamse vrouw" in het verleden.² Vanuit de idee dat "de vrouw" grotendeels vergeten is in nationale geschiedenissen, meten deze historici zich het (vermeende) emancipatorische project aan "de vrouw" haar eigen plaats te geven in het verleden. Anders gesteld, ze probeerden Woolf's vraag te beantwoorden door de vrouw zelf een plaats te geven binnen het nationalistisch project. Deze historiografie vertoont echter niet ontzienbare conceptuele en methodologische gebreken. Door vrouwen afzonderlijk te bestuderen van mannen, blijft "de geschiedenis van de Vlaamse vrouw" gemarginaliseerd en geïsoleerd tegenover de

¹ Virginia Woolf, *Three Guineas*, 1938 (Project Gutenberg Australia, "Three Guineas", in: <<http://gutenberg.net.au/ebooks02/0200931.txt>>, geraadpleegd op 15.07.2014)

² Hier ga ik binnen enkele bladzijden dieper op in (Zie "Status Questionis")

geschiedenis van de rest van de nationalistische beweging. Zo bevat de *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging* enkel een lemma “de vrouw”.³ De afwezigheid van een lemma “de man”, ook in het bredere historisch onderzoek naar de Vlaamse Beweging, werkt ideeën over de man als een neutraal en universeel actor, en over de vrouw als fundamenteel “anders”, in de hand.

Vanuit deze overtuiging wil ik Woolf's vraag een complement geven: “What does ‘our country’ mean to me, a man, an insider?” Een project dat vrouwelijke verdrukking in kaart probeert te brengen door de manieren te onderzoeken waarop de categorie “vrouw” en “man” vorm kregen (in relatie tot elkaar en in relatie tot andere categorieën van verschil) heeft een diepere analytische, problematiserende en politiserende werking:

There emerges a feminist analysis which is not solely concerned with constructing an identity of ‘women as women’... but with mapping the complex societal relationships which construct dominance and subjugation: dominance not as a monolith but as overdetermined by a number of subjugations, one of which is structured around the construction of gender norms and differences. Feminism, as I understand it then, is involved in the project of disentangling power and dominance, in denaturalizing and opposing the apparent ‘natural’ gender relations supporting of and supported by other forms of subjugation.⁴

Vraagstelling

Voortbouwend op deze kritieken, vaak omschreven als de *turn to gender*, wil ik met deze masterscriptie de theoretische lacune in de bestaande historiografie naar gender en het Vlaams-nationalisme proberen overbruggen. De centrale onderzoeksvraag luidt:

Hoe werkte gender (i.e. constructies van mannelijkheid en vrouwelijkheid), als een product en een producent van machtsrelaties, in de Vlaams-nationalistische herinnering aan de Eerste Wereldoorlog tijdens het interbellum?

Ik operationaliseer deze kwestie aan de hand van een onderzoek naar de jaarlijkse IJzerbedevaarten. Op dit herdenkingsevenement werd vanaf 1920 de Vlaams-nationalistische herinnering aan de Eerste Wereldoorlog gepraktiseerd. Dit onderzoeksobject wordt in drie hoofdstukken verschillend

³ Nele Bracke, ‘Vrouw’, in: Bruno De Wever, Gaston Durnez en Reginald De Schryver eds., *Nieuwe encyclopedie van de Vlaamse beweging* (Lannoo 1998) 3604–3627.

⁴ Joanne Sharp, ‘Gendering Nationhood’, in: Nancy Duncan ed., *Body Space: Destabilizing Geographies of Gender and Sexuality* (Londen: Routledge 1996) 97–108, aldaar 107.

benaderd. Elk hoofdstuk stelt een andere verhouding van gender, herdenking en nationalisme centraal. Deze gediversifieerde aanpak biedt een breed zicht op de rol van gender in de Vlaams-nationalistische herdenkingscultuur.

In het eerste hoofdstuk wordt er op de *inhoud* van de herdenkingsvertogen gefocust. Aan de hand van expliciete en normatieve genderuitspraken wordt nagegaan welke eigenschappen of daden een man of vrouw herdenkingswaardig maakten. Verschilde de inhoud van het heldendom voor mannen en vrouwen?

In het tweede hoofdstuk worden meer impliciete genderconnotaties onder de loep genomen in een analyse van drie verschillende nationalistische verbeeldingen die centraal stonden in het herinneringsvertoog: de natie zelf, de (materiële) ruimte waar de natie aanspraak op maakte en het heldenlichaam waarmee de natie zich identificeerde.

In het derde en laatste hoofdstuk bestudeer ik de herdenkingsplechtigheden als een sociale praktijk, en onderzoek ik hoe nationalistische genderidentiteiten ook “performatief” werden geconstrueerd door mannen en vrouwen, letterlijk, verschillende rollen toe te dichten tijdens de herdenking die overeenstemmen met de betekenis die de herdenking voor de respectievelijke genders zou (moeten) hebben. Met dit laatste hoofdstuk bekijk ik met andere woorden hoe de herdenkingsplechtigheid zelf ook een (daadwerkelijke) reproductie was van het (talig) discours dat ze naar voor werd geschoven.

De concrete vraagstelling wordt uitgewerkt aan het begin van elk hoofdstuk. Voor ik tot de feitelijke bronnenanalyse overga, diep ik eerst de theoretische concepten die ik zal hanteren verder uit in het theoretisch kader (Hoofdstuk 1). Vervolgens geef ik meer duiding bij de bronnen die ik heb gekozen en de methodologie die ik heb gehanteerd tijdens het onderzoek (Hoofdstuk 3). Daarna stel ik enkele concrete vragen tijdens een schets van de historische politieke en herinneringscontext van het Vlaams-nationalisme in deze periode (Hoofdstuk 4). Als laatste, voor de feitelijke bronnenanalyse, werk ik een literatuurstudie uit naar buitenlandse inzichten in de verhouding van gender, katholicisme, nationalisme en fascisme in de bestudeerde periode (Hoofdstuk 5).

Afbakening van het onderzoek: de IJzerbedevaarten (1920-1944)

De IJzerbedevaarten zijn de meest grootschalige en bovendien best gedocumenteerde Vlaams-nationalistische herdenking van de Eerste Wereldoorlog tijdens het interbellum.

De herdenkingsplechtigheid die later als de eerste IJzerbedevaart zal worden beschouwd, is de herdenking van de gesneuvelde frontsoldaat Joe English op 4 september 1920. Mijn onderzoek zal dan ook hier aanvangen.

Doorheen het interbellum zijn verschillende leden van het IJzerbedevaartcomité, de organiserende kracht achter de IJzerbedevaarten, parallel aan de rest van de Vlaamse Beweging geradicaliseerd. De meeste van hen waren in de jaren '30 en tijdens de Tweede Wereldoorlog lid van het fascistisch georiënteerde partij, het Vlaams-Nationalistisch Verbond (VNV). Het is deze geleidelijk radicaliserende Vlaams-nationalistische strekking die de hoofdfocus van het onderzoek zal vormen.⁵

Als eindpunt past de 25ste IJzerbedevaart, die doorging op 20 augustus 1944. Dit is de laatste IJzerbedevaart die werd georganiseerd onder het extreemrechtse Vlaams-nationalistische IJzerbedevaartcomité. Na de Tweede Wereldoorlog kwamen zowel het IJzerbedevaartcomité als de gehele Vlaams-nationalistische beweging in ongenade omwille van hun ideologische collaboratie met de Duitse bezetter.⁶ Het comité dat de draad enkele jaren na de Tweede Wereldoorlog weer opnam, distantieert zich dan ook expliciet van haar anti-Belgische voorloper. Het erkent de oorlogsbedevaarten niet als officiële IJzerbedevaarten.⁷ Om de ideologische continuïteit te respecteren, heb ik er dan ook voor gekozen om de naoorlogse IJzerbedevaarten niet meer op te nemen in mijn analyse.

Deze politieke cesuur is niet alleen gepast voor een onderzoek dat de cultuur analyseert van een *politieke* beweging, maar kan ook een ander analytisch nut dienen. Het incorporeren van de oorlogsbedevaarten, staat toe om de invloed van de Duitse aanwezigheid in België op de ideologie van de Vlaams-nationalisten te peilen. Hierdoor kan de herinnering in sterkere mate gekoppeld worden aan een veranderende context.⁸

Wetenschappelijke relevantie van het onderzoek

Mijn onderzoek kan op drie vlakken een vernieuwende bijdrage leveren aan de bestaande historiografie. Eerst en vooral is de intersectie van gender met etniciteit tot vandaag de dag, ook in de buitenlandse historiografie, nauwelijks bestudeerd vanuit het perspectief van een

⁵ Dit wordt uitgebreid behandeld in Hoofdstuk 2 en Hoofdstuk 3.

⁶ Dit wordt uitgebreid behandeld in Hoofdstuk 3.

⁷ Carlos Van Louwe en Pieter Jan Verstraete, *De Oorlogsbedevaarten: kroniek van de vergeten IJzerbedevaarten 1940-1944* (Kortrijk: Groeninghe 2002).

⁸ Daarom vind ik het zelf verbazend dat de bestaande literatuur de oorlogsbedevaarten zelden bij de analyse betreft. Vb. Francis Weyns, 'De tussenoorlogse IJzerbedevaarten (1919-1939): een onderzoek naar politieke symboliek en mythevorming' (Onuitgegeven licentiaatsverhandeling Gent: Universiteit Gent 1992); Annelies Beck, 'De IJzerbedevaarten 1945-1965 : een politieke massamanifestatie' (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent 1995).

nationalistische herdenkingscultuur.⁹ Het is interessant om deze nieuwe aanpak van genderonderzoek naar nationalisme te vergelijken met bestaande bevindingen. In hoofdstuk 4 zet ik deze op een rijtje in een kritische literatuurstudie van de voornaamste werken. In het eindbesluit zal ik ten slotte reflecteren over de wetenschappelijke bijdrage die mijn originele operationalisering aan de bestaande historiografische traditie heeft geleverd.

Ten tweede vormt mijn onderzoek ook een bijdrage aan de historiografie over het Vlaams-nationalisme; het kan inzicht brengen in de werking en definiëring van een nationalistische ideologie.

Ten derde stipte ik reeds aan dat het genderonderzoek naar het Vlaams-nationalisme dringend nood heeft aan een theoretische opfrissing; vandaar deze korte *status quaestionis*.

Status Quaestionis: Het zichtbaar maken van “de” Vlaams-nationalistische vrouw

Historici Karen Celis en Anne Godfroid schreven de catalogus voor een tentoonstelling van het Studie- en Documentatiecentrum Oorlog en Hedendaagse Maatschappij (SOMA) getiteld “Vrouwen en Oorlog. 16de tot 20ste eeuw” (1997).¹¹ Hun hoofdstuk over de rol van vrouwen in de collaboratie van de Tweede Wereldoorlog zouden we kunnen beschouwen als een perfecte synthese en nuancering van enkele oudere licentiaatverhandelingen die in de lijn liggen van de vroege vrouwengeschiedenis.¹² Om de rol van vrouwen in de collaboratie te verklaren, grijpen ze terug naar het extreemrechtse klimaat van het Interbellum waarin de meeste van deze Vlaams-nationalistische vrouwen hun politieke vorming hebben gekregen. Ze beschrijven uitvoerig het beeld van de vrouw in deze periode en de invloed van dat beeld op de maatschappelijke rol die aan hen werd toegeschreven.

⁹ In navolging van Anthony Smith, verkies ik de term *ethniciteit* boven de term *nationaliteit*, omdat deze ook aanspraak maakt op pre-nationalistische naties. (Cfr. *Infra*)

¹⁰ Ik heb één artikel gevonden dat een gelijkaardige methode schijnt toe te passen, maar enkel de titel en het abstract zijn voorhanden in het Engels. Het artikel zelf is in het Hebreeuws verschenen. Chaim Noy, “I Worship You - Israeli Soldiers: Gender-cum-national Performances at an Israeli Commemoration Site”, *Israel: Studies in Zionism and the State of Israel* (2011) 211-236. Andere auteurs, die bekend staan om hun onderzoek naar gender en nationalisme tijdens het Interbellum, zoals George Mosse, hebben wel aandacht voor genderconstructies in de inhoud van de oorlogsherdenkingscultuur, maar zij beperken zich veelal tot mannelijkheid en benaderen gender louter als een culturele constructie, niet als een performatieve “handeling”. Bovendien bestudeert Mosse hoofdzakelijk mannelijkheid. George Mosse, *Fallen Soldiers. Reshaping the Memory of the World Wars* (Oxford: Oxford University Press 1990).

¹¹ Karen Celis and Anne Godfroid, *Vrouwen En Oorlog. 16de Tot 20ste Eeuw*, (Rijksarchief Brussel, 1997).

¹² Ze maken zelf vooral gebruik van enkele licentiaatsverhandelingen: L. Kauwenberghs, “Een Stuk Vrouwengeschiedenis: Bijdrage Tot de Geschiedenis van Het Vlaams Nationaal Verbond,” (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Vrije Universiteit Brussel, 1980).; A. Kohlbacher, “Vrouwenbeelden in de Nieuwe Orde. Een Vergelijkende Analyse van Vrouwentijdschriften (1930-1944),” (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Katholieke Universiteit Leuven, 1996); .B. Patroons, “Een Inleidende Studie over de Vlaams-Nationalistische Vrouwengroepen in de Periode 1920-1945,” (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent, 1980).

Historicus Nele Bracke schreef het lemma “de vrouw” in de *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*.¹³ Hierin geeft ze een chronologisch overzicht van de 19de eeuw tot vandaag over de culturele representatie en de hieraangekoppelde politieke situatie en sociale rol van de vrouw in de Vlaamse Beweging. Haar visie op het Interbellum bevestigt grotendeels de inzichten van Celis en Godfroid. Bracke benadrukt dat hoewel er (naargelang de organisatie) sprake is van verschillende gradaties in de Vlaams-nationalistische visie op de vrouw, de anti-feministische visie overheerst. De vrouw wordt liefst zo veel mogelijk teruggedrongen tot de private sfeer in de rol van moeder en echtgenote. Sommige vrouwen slagen er wel in een politieke rol te spelen, maar zij delen veelal de gangbare visies op de rol van de vrouw. In tegenstelling tot Celis en Godfroid heeft Bracke wel aandacht voor de jaren '20 en de rol van vrouwen in de Eerste Wereldoorlog. Zo bespreekt zij ook witte raven als Rosa de Guchtenaere die er wel in geslaagd zijn politieke rollen op te nemen. Bracke is bovendien de eerste om de belangrijkste inzichten m.b.t. de rol van de vrouw in het Vlaams-nationalisme van het Interbellum te verenigen in een monografie: *Gender en het Vlaams-nationalisme tijdens het Interbellum en de Tweede Wereldoorlog* (1999).¹⁴

Maarten Van Ginderachter bouwt enkele jaren later voort op de inzichten van Bracke voor een *in-depth* analyse van de vrouw in het extreem-rechtse Vlaams-nationalisme van het interbellum. Hij diept Bracke's stelling van verschillende gradaties in houdingen ten aanzien van de vrouw verder uit. Van Ginderachter concludeert dat er een grote kloof is tussen partijretoriek en -praktijk. Het differentiatiedenken domineerde het discours. Mannen en vrouwen werden hierin niet als gelijk, maar wel als *gelijkwaardig* beschouwd en dit idee legitimeerde hun verschillende (publieke of private) rollen in samenleving. In de praktijk hadden de verschillende partijen sterk uiteenlopende visies, van bijna-feministisch tot uiterst-misogyne.¹⁵ We kunnen dus allerm minst spreken over één monolithisch beeld. De discursieve grenzen tussen de private en de publieke sfeer waren in de praktijk ook erg vaag. Ze stelden veel vrouwen juist in staat om op bepaalde publieke vlakken uit te blinken als “expert” (opvoeden, huishoudelijke taken...). Het Vlaams-nationalisme droeg volgens Van Ginderachter bij aan de modernisering van vrouwenrollen, door hun traditionele gezinstaken te politiseren en een plaats te geven in het nationalistisch project. Bovendien drongen ze volgens hem ook binnen in het politieke terrein via hun deelname aan IJzerbedevaarten, amnestiebetogingen en andere openbare manifestaties.¹⁶

¹³ Bracke, 'Vrouw'.

¹⁴ Nele Bracke, 'Gender en Vlaams-Nationalisme tijdens het Interbellum en de Tweede Wereldoorlog', in: *Descendo discimus. Liber amicorum Romain Van Eenoo* (Gent: Academia Press 1999) 529-543.

¹⁵ Zie: Hoofdstuk 3 Historische Context

¹⁶ Maarten Van Ginderachter, “‘Dragen en baren willen we’ of ‘Wij zijn zelf mans genoeg’? De ambivalente verhouding tussen vrouwen en het Vlaams-nationalisme tijdens het Interbellum”, *Revue Belge de philologie et d'histoire* 80 (2002) 531-561.; Maarten Van Ginderachter, “‘Ik dien!’ en andere goede voornemens. Vrouwen en Vlaams-nationalisme tijdens het Interbellum”, in: *Verslagen van het R.U.G.-Centrum voor Genderstudies*. 11 (2002) 19-28.

Van Ginderachter wijdt daarnaast een volledig artikel aan Rosa de Guchtenaere en de heldenstatus die zij krijgt toegewezen binnen de nationalistische strekking van de Vlaamse Beweging.¹⁷ Door te focussen op politieke uitzonderingen echter, raken de gangbare, onderdrukkende ideeën over vrouwen overschaduwd. Dit is de klassieke kritiek die de vrouwengeschiedenis te verduren krijgt. Een ander voorbeeld hiervan zijn enkele publicaties van Frans Van Campenhout.¹⁸ Hij klaagt aan dat de verdiensten van vrouwen te weinig wetenschappelijke aandacht krijgen, omdat ze niet beantwoorden aan de mannelijke norm om verdiensten te brengen. De bijdrage van vrouwen situeert zich volgens hem niet op het mannelijke niveau van politieke actie, maar gebeurt veeleer via informele structuren zoals vrouwen- en jeugdbewegingen en de opvoedings- en zorgsector. Op zich is dit een mooi project van Van Campenhout, maar hij heeft het nooit uitgewerkt zoals hij claimt te zullen doen. Hij bespreekt enkel vrouwen die wel politieke invloed hebben uitgeoefend en aan wie wel al tonnen wetenschappelijk onderzoek is gespendeerd (Rosa de Guchtenaere, Odile Van den Berghe, Jetje Claessens, Magda Haegens...). Hoewel nadien gepubliceerd vormt zijn werk maar een kleine bijdrage aan het onderzoek van Van Ginderachter en Bracke.

Historicus Marnix Beyen is ten slotte de eerste die de geschiedenis van het Vlaams-nationalisme benaderd met aandacht voor mannelijkheid als een genderconstructie.¹⁹ Hij onderzocht dominante de culturele representatie van Vlaams-nationalistische genderconstructies aan de hand van de historische evolutie van Charles de Coster's *Légende d'Ulenspiegel et Lamme Goedzak*. De rollen die aan Tijl en Nele worden toegeschreven zijn volgens Beyen normatief voor mannen of vrouwen. Tijdens het interbellum worden beide genderbeelden steeds enger en stereotieper gedefinieerd. Gender "zuiverheid", m.a.w. een strikte naleving van opgelegde genderrollen, wordt binnen het Vlaams-nationalisme steeds gekoppeld aan etnische zuiverheid. Beyen concludeert dat gender tijdens het Vlaams-nationalisme van het Interbellum een belangrijke rol had als categorie van verschil.

We kunnen concluderen dat de bestaande historiografie over gender en het Vlaams-nationalisme vandaag nog in haar kinderschoenen staat. Over het algemeen wordt gendergeschiedenis eng gedefinieerd, want gehanteerd als synoniem voor vrouwengeschiedenis. Er heeft zich al een tendens afgetekend binnen het onderzoek, die niet langer focust op politiek actieve vrouwen (dus historische uitzonderingen), maar ook aandacht heeft voor de manieren waarop vrouwen op andere manieren van betekenis waren voor de Vlaams-nationalistische beweging. Het voornaamste debat

¹⁷ Maarten Van Ginderachter, "De ongekroonde koningin van Vlaanderen". Rosa de Guchtenaere herdacht (1875-1942)', *Wetenschappelijke Tijdingen* 60 (2001) 96-113.

¹⁸ Frans Van Campenhout, *Vrouwen in de Vlaamse Beweging* (Kortrijk: Groeninghe 2005).; Frans Van Campenhout, *Zij zullen de tinnen kronen. Bekende en minder bekende Vrouwen in de Vlaamse Beweging* (Kortrijk: Groeninghe 2007). Zie ook: Machteld De Metsenaere, 'Recensie van: Vrouwen in de Vlaamse Beweging / Frans Van Campenhout (2005)', *Wetenschappelijke Tijdingen* 65 (2005) 65-67.

¹⁹ Marnix Beyen, 'Zuivere geest in zuivere lichamen. Het literaire trio Uilenspiegel - Nele - Lamme en de gegenderde kracht van de natie', in: Kaat Wils ed., *Het lichaam (m/v)* (Leuven: Universitaire Pers 2001) 209-230.

wat betreft het Interbellum, bevreagt de al dan niet feministische houding van het (extreemrechts) Vlaams-nationalisme. Naast de culturele representatie van vrouwelijkheid, werd er dus ook al onderzoek gedaan naar de sociale realiteit. Er is slechts één historicus die in de historiografie over het Vlaams-nationalisme ook mannen heeft benaderd als gegenderde wezens, nl. Marnix Beyen. Zijn onderzoek is erg *up to date* en vormt reeds een mooie aanzet voor een *turn to gender* in de historiografie over het Vlaams-nationalisme.

Hoofdstuk 1 Theoretisch kader

Voor ik aan de eigenlijke analyse begin, verduidelijk ik eerst de belangrijkste analyseconcepten waarvan ik gebruik zal maken. In wat volgt zal ik dieper ingaan op de manieren waarop gender een rol speelt in een nationalistische ideologie. Vervolgens toon ik de functie van collectieve herinnering in nationalistische bewegingen aan, om mijn keuze voor een herdenkingscultuur als studieobject te verduidelijken.

1.1 Gender en nationalisme

Identiteiten zijn steeds pluriform: ze worden gevormd op het kruispunt van verschillende sociale categorieën zoals religie, klasse, leeftijd, maar ook gender en etniciteit – de twee concepten die in dit onderzoek centraal staan. Iemands identiteit kan bijgevolg worden opgevat als een palimpsest opgebouwd uit verschillende lagen die met elkaar interageren. Voor ik verder inga op de interactie tussen gender en etniciteit, stel ik mij de vraag wat beiden afzonderlijk betekenen: wat is gender? Wat is de natie of het nationalisme?

1.1.1 Gender

*Talking about women without talking about men,
is like clapping hands with one hand only¹*

In dit onderzoek wordt “gender” beschouwd als betrekking hebbende op zowel vrouwen als mannen. Ter verduidelijking van deze visie, duik ik even terug in de geschiedenis van het analyseconcept. In de jaren '60 ontstond de ‘vrouwengeschiedenis’ als een neveneffect van de tweede feministische golf. Vanuit een kritiek op de onderdrukking van de vrouw, stelden steeds meer historici de onzichtbaarheid van vrouwen in het verleden aan de kaak. Hieruit resulteerde een hele historiografische traditie die focuste op belangrijke en minder belangrijke vrouwen in het verleden. In de jaren '80 groeiden verschillende kritieken op deze aanpak. De exclusieve focus op vrouwen zou bijdragen aan de marginalisering van feministische geschiedschrijving en benadrukt

¹ Uitspraak van Eric Cohen, geciteerd door Nira Yuval-Davis, *Gender and nation* (Sage 1998) 1.

opnieuw het unieke karakter van vrouwen en hun ervaringen. “De vrouw” wordt in deze studies bovendien beschouwd als een universele en homogene analysecategorie, waardoor er geen aandacht is voor verschillen tussen vrouwen onderling.

In wat volgt gebruik ik de inzichten van Joan Scott om mijn begrip van gender als een sociale analysecategorie verder uit te diepen. Vervolgens zal ik kort ingaan op enkele inzichten uit de *masculinity studies* van Raewyn Connel en Mrinalini Sinha. Dit heeft niets te maken met een voorkeursbehandeling van mannelijkheid in deze scriptie, maar wel met een overtuiging dat de constructie van mannelijkheid een sterke invloed heeft op de constructie van andere sociale identiteiten.

Joan Scott: Gender als een sociale analysecategorie

In 1986 zorgt Joan Scott voor een theoretische onderbouwing van de *turn to gender* in haar “Gender: A Useful Category of Historical Analysis”. Ze propageert hierin een nieuwe aanpak van de vrouwengeschiedenis. Het is niet langer de bedoeling om de activiteiten van vrouwen in het verleden zichtbaar te maken, maar wel om te achterhalen hoe gender werkt als een sociale categorie, om het mannelijke van het vrouwelijke te onderscheiden. Zoals ze gender zelf op alombekende wijze heeft gedefinieerd: “Gender is a constitutive element of social relationships based on perceived differences between the sexes, and gender is a primary way of signifying relationships of power.”²

1. Gender als bouwsteen van sociale relaties

In het eerste deel van haar definitie benadrukt Scott dat gender (met andere woorden, de veronderstelde verschillen tussen man en vrouw) een belangrijke component is in de constructie van sociale relaties, naast andere componenten als klasse, etniciteit, leeftijd, religie... Gender kan volgens haar bestudeerd worden aan de hand van vier, onderling gerelateerde, elementen: (1) de culturele representatie van mannelijkheid en vrouwelijkheid, (2) de normatieve concepten waarin deze representaties hun uitdrukking vinden, (3) de sociale instituties die deze gegenderde representaties reproduceren en handhaven en ten slotte (4) de invloed van deze drie elementen op de manier waarop gender door het subject zelf wordt ervaren, gebruikt en toegeëigend (de subjectieve identiteit).³ Mijn onderzoek focust vooral op de eerste drie elementen: de culturele representatie van genderidentiteiten, de normatieve concepten waarin deze representaties worden uitgedrukt en de sociale instituties waarin ze worden gereproduceerd.

² Joan Scott, ‘Gender: A Useful Category of Historical Analysis’, *The American Historical Review* 5 (1986) 1053–1075, aldaar 1067.

³ *Ibid.*, 1067–1069.

Mannelijkheid en vrouwelijkheid worden op verschillende (vaak contradictorische) manieren voorgesteld binnen eenzelfde cultuur. Deze culturele representaties (1) hebben een legitimerende functie ten opzichte van de sociale realiteit waarbinnen ze worden gebruikt. Een historica kan zich hier afvragen waarom in een bepaalde context bepaalde symbolische representaties worden opgeroepen, of net onderdrukt. Gezien ik gender onderzoek in een specifieke nationalistische cultuur, dien ik de inhoud van de ideologie en haar hoedanigheid in het Vlaams-nationalisme in het achterhoofd te houden bij onze genderanalyse. Ik zal hier dieper op ingaan in de historiografische context (Cfr. Supra).

Deze culturele representaties worden volgens Scott gereproduceerd in normatieve concepten (2). Mannelijkheid en vrouwelijkheid worden hierin gedefinieerd in tegenstelling tot elkaar en dit verschil wordt genaturaliseerd. Deze normatieve concepten zal ik bestuderen aan de hand van de *inhoud* van de herinneringscultuur. Welke karakteristieken en daden zijn herinneringswaardig en op welke manier zijn ze gegenderd?

De voorbeelden van sociale instituties (3) waarin normatieve genderconcepten worden gereproduceerd die Scott zelf naar vorschuijft zijn het verwantschapstelsel, de arbeidsmarkt en de staat.⁴ Verderop zal ik aantonen dat ook een herinneringscultuur kan fungeren als reproducteur van normatieve genderconcepten.

2. Gender als uitdrukking van macht

Beïnvloed door Michel Foucault en het poststructuralisme, legt Scott in het tweede deel van haar definitie ook de link met macht en politiek. De constructie van mannelijke en vrouwelijke identiteiten draagt bij aan het legitimeren van macht. Gender wijst dus niet louter op de verschillen tussen mannen en vrouwen, maar fungeert als een hiërarchiseringsprincipe. Daarbij gaat het niet enkel over de dominantie die mannen, in het algemeen, over vrouwen hebben, maar ook over de hiërarchische relatie tussen mannen onderling en vrouwen onderling. Inzicht in de manieren waarop gender machtsverhoudingen vormgeeft en legitimeert, draagt volgens Scott, vice versa, ook bij aan een beter inzicht in de manieren waarop machtsverhoudingen gender construeren: 'politics constructs gender and gender constructs politics'. Scott verduidelijkt deze stelling met een voorbeeld. Autoritaire regimes oefenen vaak een sterkere controle uit tegenover vrouwen dan mannen ('politics constructs gender'). De staat heeft hier volgens haar weinig direct voordeel aan, maar indirect maakt dit wel deel uit van de constructie en consolidatie van de macht van de staat. Hiërarchische structuren zijn volgens haar steeds gebaseerd op de zogenoemde 'natuurlijke' relatie tussen mannen en vrouwen (m.a.w. het patriërchaat). Aandacht voor gender is hier vaak niet expliciet, maar zit ingebed in deze 'natuurlijke' machtsrelatie. Omgekeerd worden

⁴ Ibid., 1067-1068.

genderidentiteiten ook gebruikt om andere machtsverhoudingen te legitimeren ('gender constructs politics'). Een voorbeeld hiervan is de fascistische constructie van een sterk mannelijk lichaam, om de superioriteit tegenover andere rassen te bevestigen. In dezelfde retoriek, wordt 'de Ander' vaak als vervrouwelijkt voorgesteld.⁵

In mijn eigen onderzoek heb ik ook aandacht voor de manieren waarop het discours uitgaat van een 'natuurlijke' machtsrelatie tussen mannen en vrouwen. Enerzijds bekijk ik op welke manieren Vlaams-nationalistische mannen een superieure status krijgen aan die van vrouwen. Anderzijds onderzoek ik hoe deze 'natuurlijke' machtsrelatie andere machtsverhoudingen legitimeert. M.a.w. hoe wordt er over 'de Ander' (i.e. de niet-Vlaming) gesproken? Hoe wordt de superioriteit ten aanzien van 'de Ander' gelegitimeerd aan de hand van een gegenderde retoriek?

Hegemoniale mannelijkheid en intersectionaliteit

1. Raewyn Connell's hegemoniale mannelijkheid

Waar Scott al aandacht heeft voor het belang van mannelijkheid in de constructie gender als categorie van verschil, biedt sociologe Raewyn Connell een concreet theoretisch concept aan de hand waarvan we dit belang kunnen onderzoeken: de 'hegemoniale mannelijkheid'. Dit is het (historisch veranderlijk) set van mannelijke normen en instituties aan de hand waarvan men (op een bepaald moment en in een bepaalde samenleving) de macht van mannen over vrouwen op de meest succesvolle manier kan behouden. Hierbij heeft Connell zowel aandacht voor de machtsverhoudingen tussen mannen en vrouwen als tussen mannen onderling. De macht van mannen over vrouwen geldt volgens haar echter als het centraal structureringsprincipe: 'hegemonic masculinity is hegemonic insofar as it embodies a succesful strategy in relation to women.'⁶

In het definiëren van machtsverhoudingen tussen mannen onderling ijvert Connell voor het denken over mannelijkheid in het meervoud, als verzamelnaam voor verschillende 'masculinities'⁷ Ze maakt een onderscheid tussen medeplichtige mannelijkheden, die in deze machtsstructuur mee profiteren van de macht over vrouwen, en marginale en onderdrukte mannelijkheden, die gemarginaliseerd of onderdrukt worden net omdat ze niet in staat zijn de macht van mannen over vrouwen te behouden.⁸ Het onderdrukken of marginaliseren van andere mannelijkheden gebeurt

⁵ Cfr. *Infra. Ibid.*, 1070.

⁶ John Tosh, 'Hegemonic Masculinity and the history of gender', in: John Tosh, Karen Hagemann en Stefan Dudink eds., *Masculinities in politics and war: gendering modern history*. Gender in history (Manchester: Manchester university press 2004) 41-58, aldaar 51.

⁷ Vandaar de naam van haar alombekende boek: Raewyn Connell, *Masculinities* (Cambridge: Polity press 1995).

⁸ Interpretatie a.h.v. Tosh, 'Masculinities in politics and war', 41-58.

hoofdzakelijk op basis van andere analysecategorieën waarmee gender intersekteert: klasse, seksualiteit, ras, etniciteit, religie, leeftijd enz. (cfr. *Infra*).

Connell benadrukt dat hegemoniale verhoudingen altijd betwist- en aanvechtbaar zijn door gemarginaliseerde of onderdrukte mannelijkheden. Als gevolg hiervan zijn ze veranderlijk in tijd. Haar concept behoedt ons dus voor een ahistorisch en essentialistisch denken. Anderzijds presenteert ze hegemoniale mannelijkheid op zich wel als redelijk stabiel en eenzijdig, gezien deze alles in het werk zou stellen om de macht van mannen over vrouwen te bevestigen. Haar aandacht voor intersectionaliteit gaat verloren in haar opnieuw centraal stellen van het concept patriarchaat.⁹ Hierbij gaat ze mijns inziens voorbij aan het feit dat dit niet in elke context of probleemstelling prioritair is. Een nationalistische beweging zal met het installeren van machtsverhoudingen tussen mannen onderling niet louter het ophouden van het patriarchaat tot doel hebben. Alles staat daarentegen in het teken van het ophouden van de natie (of in extreem-rechts geïntereerde bewegingen de superioriteit van het ras).

2. *Mrinalini Sinha en intersectionaliteit*

Stefan Dudink wijst ons op Mrinalini Sinha's aanpak als alternatief voor Connell's overwaardering van het patriarchaat. Als men in het historisch onderzoek aandacht heeft voor de 'retorische en ideologische effectiviteit [van mannelijkheid] in het onderschrijven van verschillende machtsconstructies' kan men volgens Sinha doorzien dat machtsverhoudingen tussen mannen onderling ook een doel op zich zijn (en niet louter in functie staan van het patriarchaat).¹⁰ Ze definieert mannelijkheid als: '[...] constitutive of a wide set of social relations. Masculinity, seen thus, traverses multiple axes of race, caste, class, sexuality, religion, and ethnicity. Masculinity, that is to say, cannot be confined within its supposedly 'proper' domain of male-female relations.'¹¹

Sinha's aanpak ligt hiermee sterk in de lijn van het tweede deel van Scott's definitie (Cfr. *Supra*). Ze analyseerde regeringspraktijken in Brits India waarbij ze aandacht had voor de interactie tussen de analysecategorieën gender en ras. Ze kwam tot de conclusie dat stereotype manbeelden ('the manly Englishman' en 'the effeminate Bengali') de machtsverschillen tussen de (mannelijke) Britse heerser en de (mannelijke) Indische onderdaan legitimeerden. Binnen dit discours werden Indische mannen als vervrouwelijkt voorgesteld en bijgevolg als ongeschikt beschouwd tot zelfbestuur. Raciale verschillen creëren op deze manier dus ongelijkheid tussen mannen onderling, waardoor

⁹ Stefan Dudink, 'Multipurpose masculinities. Gender and power in Low Countries histories of masculinity', *BMGN - Low Countries Historical Review* 127 (2012) 5-18, aldaar 11. Demetrakis Z. Demetriou, 'Connell's Concept of Hegemonic Masculinity: A Critique', *Theory and Society* 30 (2001) 337-361, aldaar 345.

¹⁰ Eigen vertaling. Mrinalini Sinha, zoals geciteerd in Dudink, 'Multipurpose masculinities. Gender and power in Low Countries histories of masculinity', 12.

¹¹ Sinha, zoals geciteerd in *Ibid*.

genderverschillen worden overstegen.¹² Daarnaast stelt ze dat zowel de Britse als de koloniale mannelijkheid geconstrueerd werden door de praktijk van het koloniaal beleid zelf. '[Masculinity] acquires its meaning only in specific practices: it has no a priori context or origin.'¹³

In het eigen onderzoek wil ik het al dan niet bestaan van een hegemoniale Vlaams-nationalistische mannelijkheid nagaan. Welke kenmerken krijgen herdenkingswaardige mannen toegedicht? In welke mate staan deze ten dienste van het ophouden van de macht over vrouwen? Sinha indachtig, zal ik anderzijds ook rekening houden met verschillende mannelijkheden en vrouwelijkheden die in relatie tot elkaar vorm krijgen. Naast nationaliteit, kunnen we alvast vermoeden dat ook leeftijd en seksualiteit inwerken op de genderidentiteiten. Het ideaal van het jeugdige lichaam, of het sterke anti-homoseksuele discours in buitenlandse fascistische bewegingen tonen dit al aan.¹⁴ De Vlaams-nationalistische beweging is in het Interbellum sterk verweven met het katholicisme, dus mag ik me ook verwachten aan een sterke nadruk op religie.¹⁵

1.1.2 Naties en nationalisme

Gender wordt in dit onderzoek bestudeerd als een specifiek onderdeel van de Vlaams-nationalistische politieke cultuur. Ik vermoed dat de invulling van genderidentiteiten in grote mate zal afhangen van de manier waarop deze ideologie zelf wordt ingevuld. Daarom lijkt het mij noodzakelijk om even kort in te gaan op de theorievorming rond 'naties' en 'nationalisme'.¹⁶ Gezien deze al op oneindig veel manieren gedefinieerd zijn, heb ik hierin heel wat keuzes moeten maken. De concepten waarvoor ik heb gekozen, sluiten in hoofdzaak aan bij de constructivistische en de etnosymbolische traditie in het denken over nationalisme.

Wat was er eerst, de natie of het nationalisme? Onder theoretici is deze vraag een even penibele kwestie als de vraag, wat was er eerst, de kip of het ei? Om een antwoord op deze vragen te formuleren koos ik voor de inzichten van constructivist Benedict Anderson en etnosymbolist Anthony D. Smith – hoewel hun ideeën hierover verschillen.

Voor Anderson vloeien naties voort uit de ideologie van het nationalisme. Als constructivist, is hij van mening dat naties sociale constructies zijn, dus 'kneedbaar'. Hij definieert de natie als 'an imagined political community – and imagined as both inherently limited and sovereign'¹⁷ Een natie

¹² Sonya O. Rose, 'What is gender history?' (Cambridge: Polity 2010) 157, aldaar 70–71. S.O. Rose, *What is Gender History?*, pp. 70–71.

¹³ M. Sinha, zoals geciteerd in Dudink, 'Multipurpose masculinities. Gender and power in Low Countries histories of masculinity', 12.

¹⁴ Cfr. 4.3

¹⁵ Cfr. 3.1

¹⁶ Een prachtige inleiding hierop, met relevante literatuursuggesties is het artikel van Ibid.

¹⁷ Benedict Anderson, *Imagined communities : reflections on the origin and spread of nationalism* (Verso 2006) 6. Anderson schuift zelf het ontstaan van het printkapitalisme naar voor als oorzaak van het ontstaan van naties als 'imagined communities'.

is in de eerste plaats 'imagined', verbeeld: deze gemeenschap is niet werkelijk. Leden van zelfs de kleinste natie hebben de meeste van hun natiegenoten nog nooit ontmoet maar gaan desondanks uit van een zekere verwantschap. Ten tweede is een natie steeds 'limited', afgebakend: zelfs de grootst mogelijk indenkbare natie kent nog steeds duidelijke (zij het misschien elastische) grenzen. Ten derde is een natie ook soeverein, gezien ze streeft naar zelfbeschikkingsrecht. Ten slotte is de natie steeds een *community*: ze wordt verbeeld als een intens, horizontaal kameraadschap tussen de verschillende leden (ongeacht werkelijke ongelijkheid tussen natiegenoten, bvb. o.b.v. gender, leeftijd, sociale klasse...).¹⁸ Deze onderlinge verwantschap tussen de leden wordt op verschillende manieren gedefinieerd: cultureel (gemeenschappelijke taal, religie en gebruiken), moreel (gemeenschappelijke normen en waarden), historisch (gemeenschappelijk verleden), geografisch (gemeenschappelijk territorium), biologisch (gemeenschappelijke voorvaders/ras) ..., maar, omwille van het *limited* karakter van de natie, steeds in relatie tot een exclusionaire 'ander' (nl. al wie geen deel uitmaakt van de natie).

Smith erkent het fenomeen dat naties vaak een product zijn van een nationalistische ideologie, maar meent dat naties ook kunnen bestaan vooraleer er een nationalistische ideologie ontstaat ter verdediging van deze natie. Hij maakt het onderscheid duidelijker door voor pre-nationalistische naties de term 'etnie' te gebruiken. Naties en nationalismen zijn voor hem dus niet meer dan gespecialiseerd varianten van etnie en etniciteit. Hij definieert de natie in deze optiek als 'een benoemde en zelfbepaalde menselijke gemeenschap waarvan de leden gemeenschappelijke mythes, herinneringen en symbolen cultiveren, een onderscheiden publieke cultuur hebben, een historisch thuisland hebben en wetten en gebruiken delen'.¹⁹ Hoewel Smith hier wel het woord 'wetten' in de mond neemt, claimt hij elders uitdrukkelijk dat naties nog niet hoeven gerealiseerd te zijn in een staatsvorm om te kunnen bestaan als 'natie'.²⁰

Vertrekkende vanuit zijn definitie van de natie, definieert Smith nationalisme als 'een ideologische beweging die zich inzet voor het bereiken of behouden van de autonomie, eenheid en identiteit van een bepaalde bevolkingsgroep, waarvan sommige leden menen dat deze groep een actuele of potentiële 'natie' vormt'.²¹ Hoewel er talloze varianten bestaan van nationalisme

Vanaf de moderne tijd, drukten kapitalistische ondernemers hun kranten in de volkstaal om een zo breed mogelijk publiek te bereiken. Op deze manier kon binnen één land, waar mensen verschillende dialecten spraken, toch een gemeenschappelijk discours ontstaan. Dit schiepte de idee van eenheid en verwantschap tussen de leden van de natie. Ibid., 13.

¹⁸ Anderson, *Imagined communities*, 6-7.

¹⁹ Vertaling van Boeva, "Höchst unübersichtliches Gelände" Op zoek naar consensus in de theorievorming betreffende natie en nationalisme (Deel 1 en Deel 2)', 39. (hij citeert Smith in Anthony David Smith, *The antiquity of nations* (Cambridge, UK: Polity 2004) 17.)

²⁰ Anthony D. Smith, *Nationalism: theory, ideology, history* (Polity press 2001).

²¹ In zijn eigen woorden slechts een werkdefinitie. Ibid., 9. Deze definitie werd geformuleerd als antwoord op de meest geciteerde definitie van nationalisme: die van Ernest Gellner (van wie Smith een leerling was). Gellner definieerde nationalisme als 'een politiek principe dat ervan uitgaat dat politieke en nationale territoriale eenheden moeten samenvallen.' Hiermee gaat hij echter voorbij aan het feit dat er ook nationalistische bewegingen zijn in federale staten

(religieus, seculier, conservatief, radicaal, imperiaal...), onderscheidt Smith een zestal gemeenschappelijke doctrines waar elke variant van nationalisme van uitgaat:

- (1) De wereld is een verzameling van afzonderlijke en gelijkwaardige naties met elk een eigen aard, origine en doel of bestemming.
- (2) Een rechtvaardige wereldorde erkent het bestaan van deze naties als autonome entiteiten met elk hun eigen territorium.
- (3) Elke natie streeft naar zelfexpressie en zelfstandigheid. Deze doctrine mondt vaak uit in de idee van een eigen nationale identiteit gekoppeld aan een gemeenschappelijke historische cultuur die de natiegenoten onderscheidt van de rest van de wereld.²²
- (4) De natie is de enige bron van politieke macht. Deze doctrine manifesteert zich, in combinatie met de derde, vaak in de eis tot nationale soevereiniteit en politiek zelfbestuur. Smith benadrukt dat dit politiek zelfbestuur niet in alle gevallen een eigen staat betekent, maar dat sommige nationalismen zich ook tevreden stellen met een eigen federatie in een multinationale staat.²³
- (5) Loyaliteit aan de natie overstijgt elke andere vorm van loyaliteit.
- (6) Individuen van de natie moeten zich bewust zijn van hun nationale identiteit en zich hieraan onderwerpen. Nationalistische elites voelen zich vaak verplicht tot het opnieuw opwekken van nationale gevoelens wanneer deze bij 'de massa' verloren zijn of vergeten. In dit streven grijpen ze vaak terug naar een gedeelde geschiedenis met nationale helden die worden geconcretiseerd in de vorm van nationale publieke cultuur (nationale feestdagen, vlaggen, volksliederen, nationale helden...). Eric Hobsbawm benoemt de onderdelen van deze nationale cultuur met de term *invented traditions*. Ter legitimatie van de 'nieuwe' nationalistische ideologie werden nationale symbolen en rituelen uitgevonden en voorgesteld als eeuwenoude tradities. Hobsbawm maakt een onderscheid tussen drie soorten van *invented traditions*: (a) tradities die sociale cohesie bevorderen, (b) tradities die een bepaald gezag moeten legitimeren en (c) tradities in functie van socialisatie (het overbrengen van bepaalde overtuigingen, waarden en gedragsconventies). *Invented traditions* hebben dus steeds een ideologisch doel voor ogen.²⁴

waar staat en natie reeds samenvallen. Patriottisme wordt in dit geval bijvoorbeeld niet beschouwd als een vorm van nationalisme. Bruno De Wever en Antoon Vrints, 'Vlaams-Nationalisme', in: Luk Sanders en Devos eds., *Politieke ideologieën in Vlaanderen: liberalisme, socialisme, christendemocratie, Vlaams-nationalisme, ecologisme* (Antwerpen: Standaard 2008) aldaar 323.

²² Wever en Vrints, 'Politieke ideologieën in Vlaanderen', 327.

²³ Ibid., 225–226.

²⁴ Eric Hobsbawm, 'Introduction: Inventing Traditions', in: *The invention of tradition* (Cambridge: Cambridge University Press 1983) 1–14.

De realiteit van een sociale constructie

Met het combineren van de inzichten van Smith en Anderson wat betreft het ontstaan en bestaan van naties en nationalisme (zoals hierboven geschetst), kan ik twee van mijn stellingnamen tegenover het Vlaams-nationalisme verdedigen. Ikzelf, als onderzoeker, beschouw het Vlaams-nationalisme als een sociale constructie, een *imagined community*. Ik schaar me dan ook volledig achter Stuart Hall, wanneer hij zegt dat:

A national culture is a discourse, a way to construct meanings which influence and organise both our actions and our perceptions of ourselves. National cultures construct identities by creating meanings of 'the nation', with which we can identify; these are contained in stories that are told about the nation, in memories which link its presence to its past and in the perceptions of it that are constructed.²⁵

Meer specifiek beschouw ik de Vlaamse natie niet als een 'objectief' en materieel deel van de realiteit, maar als een subjectieve interpretatie ervan, die veelal discursief vorm krijgt en ook enkel zo bestaat.²⁶ Ik besef dat een constructivistische invalshoek, zoals de mijne, vaak voorbijgaat aan het feit dat een sociale *constructie* (in het verleden of vandaag) voor sommigen wel wordt/werd ervaren als een sociale *realiteit*. Om mijn constructivistisch begrip van de natie te nuanceren, is het noodzakelijk om ook het fundamentele verschil dat zou bestaan tussen realiteit en discours te nuanceren: een discours schept in grote mate de realiteit waarin mensen leven. Juist door haar bestaan als subjectieve en discursieve constructie, wordt de natie ook een fundamenteel deel van de sociale realiteit, van de structuren en denkpatronen waarvan mensen zich nu niet altijd kunnen losmaken (Cfr. Infra).²⁷ Nationalistische narratieven komen nooit 'uit het niets' en ze opereren niet in een vacuüm, maar worden steeds door actoren ge(re)produceerd en getransformeerd in een concrete context. In de woorden van Uri Ram: 'nationality is a narrative, a *story* which people tell about themselves in order to lend meaning to the social world.'²⁸ Het structure-agency debat werpt in dit opzicht ook een nieuwe visie op het ontstaan van nationalisme. Modernisten beschouwen het ontstaan van nationalisme(n) als een antwoord op een culturele en sociaal-economische nood, die in een tweede stadium naar een doctrine met een duidelijke politieke boodschap.²⁹ Dit laatste wordt vaak toegeschreven aan een op machtsbeluste elite die op deze manier haar invloed op 'de massa' wil uitbreiden en legitimeren. In hun theorie is nationalisme een structuur die van bovenaf wordt

²⁵ Stuart Hall, zoals geciteerd in Rudolf De Cillia, Martin Reisigl en Ruth Wodak, 'The discursive construction of national identities', *Discourse and Society* 10 (1999) 149–173, aldaar 155.

²⁶ Met deze uitspraak erken ik het feit dat mijn eigen positie in dit debat onvermijdelijk ideologisch is. Ik ben van mening dat een 'objectief-wetenschappelijke' benadering van nationalisme (wat dat ook mag zijn) haast onmogelijk is, omdat zowel de ontkenning als de bevestiging van het reëel bestaan van de natie ook vandaag nog een duidelijk politiek standpunt vormen.

²⁷ Cfr. 2.2 Methodologie.

²⁸ Uri Ram, zoals geciteerd in De Cillia, Reisigl en Wodak, 'The discursive construction of national identities', 155.

²⁹ Smith, *The antiquity of nations*.

opgelegd en ze ontkennen elke vorm van agency in de ontwikkeling van nationalistische gevoelens bij 'de massa' zelf. We kunnen hier echter tegen inbrengen dat nationaal bewustzijn enkel kan worden opgewekt in een ontvankelijke maatschappelijke context. Met andere woorden, als deze ideologie de kans krijgt om zich te vestigen, beantwoordt ze onmiskenbaar aan een zekere sociaal-psychologische nood. Nationalisme speelt dus vaak in op een menselijke vraag naar gemeenschapsgevoelens, die niet altijd 'objectief' te verklaren valt.³⁰

Smith's inzichten bieden een tweede kritiek op een modernistische interpretatie van het nationalisme. Voor modernisten is het ontstaan van naties en nationalisme uitdrukkelijk verbonden met de moderne periode en hieraan gekoppelde ontwikkelingen, zoals secularisering, industrialisering en staatsvorming. Hun (erg Westerse) definitie van de natie legt een sterke nadruk op het politieke aspect, gezien ze wordt beschouwd als een ideologische constructie in functie van de staat. Als gerealiseerde natie wordt de staat m.a.w. gelegitimeerd via de nationalistische ideologie. Het Vlaams-nationalisme vormt een grote uitzondering op deze modernistische visie, gezien deze beweging net opkwam vanuit een kritiek op het Belgische staatsapparaat.³¹ De Vlaams-nationalistische natie was in de bestudeerde periode nog steeds een natie-in-wording. Bovendien was de 'missie' om mensen bewust te maken van hun Vlaamse identiteit op dit moment nog volop aan de gang. (Cfr. Historiografische context) Via Smith kunnen de Vlaams-nationalistische etnie ook als een variant van de natie beschouwen, zij het in een minder gespecialiseerde vorm.

Ik beschouw het bestaan van de Vlaams-nationalistische ideologie dus niet louter als een functionalistische constructie, die ('top-down') is ontsproten aan economische en politieke motieven, maar ook niet louter als een ('bottom-up') antwoord op een emotionele noodzaak. Zoals vaak ligt de waarheid ergens in het midden: naties en nationalismen hebben zowel een materiële als een affectieve oorsprong en kunnen, afhankelijk van de context en de interpretator, zowel discursief als werkelijk bestaan.

1.1.3 Gender en de natie als "performance"

Ook de theorievorming die gender benaderd als een discursieve constructie, krijgt vaak de kritiek dat hiermee teveel voorbij wordt gegaan aan het materiële karakter ervan. Het is niet omdat de onderzoeker het onderzoeksobject benaderd als louter een constructie, dat deze in de werkelijkheid ook zo gepercipieerd werden. Deze kritiek is een product van de *material turn* in de geschiedenis. De *material turn* kwam op in de jaren '90 en stelt aan de kaak dat geschiedenis sinds de *linguistic turn*

³⁰ Deze visie op het 'waarom' van nationalisme dank ik grotendeels aan de masterscriptie van Annelies Beck, die zich hiervoor baseert op Eric Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality* (Cambridge university press, 1994).

³¹ Bruno De Wever, 'Vlag, groet en leider: geschiedenis van het Vlaams Nationaal Verbond, 1933-1945' (1992).

cultuur, woorden en mentaliteiten heeft bevoordeeld boven natuur, voorwerpen en lichamen. Constructivisme, narrativisme en tekstualisme hebben objecten gedematerialiseerd door deze enkel te onderzoeken aan de hand van tekst of discours. De betekenis die aan deze objecten wordt toegekend (door de mens) primeerde boven een eigen *agency* van deze objecten zelf. De *material turn* benadrukt – eveneens vanuit een kritiek op het antropocentrisch karakter van geschiedenis – dat objecten niet louter bestaan, maar ook handelen en een performatieve kracht uit dragen.³²

De ‘performative turn’

Om me niet te vergalopperen in de verregaande theorievorming over de *material turn*, focus ik op een historiografische tendens die hieruit is voortgevloeid: de *performative turn*. De inzichten waar ik me op beroep zijn relatief gematigd, in de zin dat ze uitgaan van een realiteit die zowel materieel als discursief is, en waarin beide dimensies steeds in relatie staan tot elkaar. Zoals Judith Butler dit formuleert voor ‘het lichaam’ in een interview met *Tijdschrift voor Genderstudies* over haar boek *Bodies that matter* (1993):

Zoals geen enkele aan taal voorafgaande materialiteit toegankelijk is zonder discursiviteit, zo kan geen enkele discursieve praktijk ooit die voorafgaande materialiteit vatten; stellen dat het lichaam een ongrijpbare referent is, is niet hetzelfde als stellen dat het lichaam altijd en alleen geconstrueerd is. In zekere zin herinnert het er juist aan dat er een grens is aan geconstrueerd zijn, dat er als het ware een 'plaats' is waar het proces van constructie noodzakelijkerwijs ophoudt, waar het zijn grenzen heeft.³³

Het concept ‘performativiteit’ is de geschiedenis binnengeslopen via de toenemende aandacht van historici voor rituelen en de symbolische kracht van handelingen, onder invloed van Emile Durkheim en later ook de opkomst van antropologie. Men gaat ervan uit dat spreken op zich kan worden opgevat als een handeling, m.a.w. ‘to say something is to do something’.³⁴ De uitspraak ‘ik vergeef je’ is hier een duidelijk voorbeeld van. Met het uitspreken van deze woorden, voltrekt zich tegelijk de handeling die deze woorden impliceren. Poststructuralisten bouwen voort op deze inzichten en stellen dat wanneer men een uitspraak doet, men enerzijds gebruikmaakt van bepaalde taalkundige en sociale vooronderstellingen en men anderzijds ook (bewust of onbewust) toont, of *performet*, dat men deze vooronderstellingen steunt en bijgevolg propageert voor andere ‘aanhangers’. Als we deze redenering verder doortrekken, kunnen we stellen dat in feite elke uitspraak op zijn minst een *performance* van taal is.

³² Ewa Domanska, ‘The material presence of the past’, *History and theory* 45 (2006) 337–348, aldaar 338–339.

³³ Judith Butler in een interview met het *Tijdschrift voor Genderstudies*, p. 24–25

³⁴ John Langshaw Austin, *How to do things with words* (Cambridge: Harvard University Press 1962) 109.

Deze inzichten vonden al snel hun weerslag buiten de linguïstiek, waar gesteld werd dat aan handelingen evengoed sociale betekenissen verbonden zijn. Handelingen kunnen, net als taal, impliciete (sociaal gedeelde) boodschappen in zich dragen. Omgekeerd kunnen we dus stellen dat ‘to do something is to say something’. Ook met bepaalde handelingen profileert iemand zich op een bepaalde manier binnen een betekenissysteem. Op deze manier kunnen rituelen dus ook een bepaalde sociale (bvb. gender)hiërarchie belichamen. Wanneer men bvb. als vrouw gedragingen of handelingen uitvoert die wenselijk zijn voor vrouwen, profileert men zich enerzijds als behorende tot het vrouwelijke geslacht, en onderstreept, erkent en propageert men anderzijds deze handelingen als noodzakelijk voor andere vrouwen. In de lijn van de *turn to gender*, wordt bijgevolg ook in theorievorming rond performativiteit erkent dat men pas ‘man’ of ‘vrouw’ is, wanneer men zich hiernaar gedraagt.³⁵ In de woorden van Butler, die vaak wordt beschouwd als aan de basis van deze ideeën, is gender ‘real, only to the extent that it is performed’. Gender is dus steeds een geconstrueerde identiteit die men *performet* voor een specifiek sociaal publiek dat in de *performance* gelooft en waar de ‘acteur’ ook zelf deel van uitmaakt.³⁶ De performativiteit van gender is met andere woorden een gestilleerde herhaling van handelingen; een imitatie van dominante genderconventies: ‘the act that one does, the act that one performs is, in a sense, an act that’s been going on before one arrived on the scene’.³⁷ Gender is in deze opvatting meer dan de ‘vertolking’ van een bepaalde rol. Het is een poging tot het benaderen van een ideaal dat niemand werkelijk bereikt.

Ook ‘de natie’ kunnen we vanuit deze theorievorming begrijpen. De natie vindt haar uitdrukking in specifieke nationale symbolen en discours, die een nationalistisch gevoel en bewustzijn willen opwekken om zo natievormingsprocessen in werking te stellen en te legitimeren. Ook de natie wordt m.a.w. *performed*: ze bestaat slechts via haar uitdrukking in taal en symbolen. Om haar voortbestaan te garanderen, moet ze steeds opnieuw gecreëerd worden in de werkelijkheid.

Lichamelijkheid

‘Het lichaam’ is een ambivalent concept binnen de *gender studies*. De feministische historici van de jaren ‘60 en ‘70 maakten aanvankelijk een strikt onderscheid tussen de termen ‘gender’ en ‘seks’. De notie ‘seks’ verwees hierbij naar de biologische of de natuurlijke verschillen tussen man en vrouw, terwijl ‘gender’, doelde op de sociaal-culturele verschillen tussen beide. Dit onderscheid is

³⁵Judith Butler maakt hierbij een belangrijke kanttekening, namelijk dat dit geen vrije keuze is (men kan niet zomaar kiezen welke ‘gender’ men wil zijn en zich hiernaar gedragen). Performativiteit steunt juist volledig op herhaling; enkel door de herhaling van (vaak onderdrukkende en pijnlijke) gendernormen ‘performeert’ men tot welke gender men behoort. “This is not freedom, but a question of how to work the trap that one is inevitably in”. Judith Butler, ‘The Body You Want: Liz Kotz interviews Judith Butler’, *Artforum* 31 (1992) 82–89, aldaar 85.

³⁶ Judith Butler, *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity* (Routledge, 1990).

³⁷ Ibid.

echter problematisch, omdat ‘gender’ hierin wordt beschouwd als het culturele uitvloeisel van ‘seks’, en dus per definitie gebaseerd blijft op onveranderlijke lichamelijke verschillen tussen mannen en vrouwen. Dit legt beperkingen op aan de manier waarop ‘gender’ seksuele verschillen vorm kan geven. Er wordt zo nog steeds uitgegaan van een bepaalde mannelijke en vrouwelijke (biologisch bepaalde) essentie, die de culturele verschillen tussen beide overstijgt. De vroege vrouwengeschiedenis die vrouwen in het verleden ‘zichtbaar’ wilde maken bleef dus ook sterk geworteld de idee van een (lichamelijke) vrouwelijke ‘essentie’.

Met de *turn to gender* werd het lichaam niet langer opgevat als een ahistorische biologische entiteit waarop culturele verschillen tussen mannen en vrouwen geënt worden. Ook de manier waarop het ‘materiële’ lichaam wordt ervaren of verbeeld, wordt vanaf de jaren ’80 door een aantal historici beschouwd als historisch veranderlijk. Bovengenoemde historica Judith Butler beklemtoonde bijvoorbeeld in *Gender Trouble* (1990), dat de noties gender en seks steeds in relatie tot elkaar worden gedefinieerd. Door het centraal stellen van performativiteit in haar theorie toont Butler aan dat de gendering van het lichaam niet enkel normatief, maar ook performatief plaatsvindt: door het lichamenlijk ‘performen’ of nabootsen van gendernormen (Cfr. *Infra*).³⁸ Binnen het historisch onderzoek wordt het lichaam echter vaker benaderd als een discursieve constructie. Dit heeft ook wel te maken met de grotere hoeveelheid aan normatieve bronnen uit het verleden: het ‘performatieve’ lichaam is veel moeilijker te onderzoeken.

In het onderzoek naar deze vragen onderneem ik een poging – d.w.z. in de mate dat de bronnen het toelaten – om discursiviteit en materialiteit in relatie tot elkaar te bestuderen. Enerzijds heb ik aandacht voor de manieren waarop mannelijke en vrouwelijke genderidentiteiten gedefinieerd worden aan de hand van hun (a-)lichamelijkheid (dus via een discursief ‘zijn’). Anderzijds zal ik de herdenkingsplechtigheden zelf benaderen als een “theater” waar mannelijke en vrouwelijke genderidentiteiten vorm krijgen (dus via een performatief ‘doen’).

In combinatie met bovenstaande theorievorming over hegemoniale mannelijkheid en intersectionaliteit, probeer ik aldus de discursieve constructie van genderidentiteiten te vergelijken met de performatieve reproductie. Welke inhoudelijke (gegenderde) idealen worden door de Vlaams-nationalistische herinneringscultuur vooropgesteld, en (hoe) worden deze vormelijk in de praktijk gebracht? Met andere woorden: do they practice what they preach?

³⁸ Ibid., 6–13, 128–141. Kaat Wils, *Het lichaam (m/v)* (Universitaire pers 2001) 12–13.

1.1.4 Besluit

De intersectie van de sociale categorieën etniciteit en gender vormt op zich een eigenaardig fenomeen. Hoewel beiden sociaal geconstrueerd zijn, dragen ze toch een biologische illusie van 'aangeborenheid' in zich. Deze biologische illusie vormt een sterke legitimatie van het gegenderd karakter van de machtsverhoudingen binnen een nationalistische ideologie.

Naties zijn zowel historische als institutionele praktijken aan de hand waarvan sociaal verschil wordt geconstrueerd en uitgevoerd. De nationale identiteit zal in bepaalde contexten primeren op de genderidentiteit, maar desondanks is gender geïnstitutionaliseerd geraakt als een categorie van verschil. Het definiëren van een hegemoniale identiteit impliceert bovendien altijd een exclusie en minderwaardige 'Ander', die als gevolg hiervan aan macht moet inboeten. In de woorden van Tamar Meyer: 'The empowerment of one nation, one gender, or one sexuality virtually always occurs at the expense and disempowerment of another'.

Mannen en vrouwen krijgen verschillende rechten en plichten, naargelang de rollen die ze vervullen in het nationalistisch project. Hoewel de intersectie van genderidentiteit met nationale identiteit de hoofdfocus vormt binnen dit onderzoek, verliezen we andere categorieën van verschil zoals leeftijd, religie... niet uit het oog. Op deze manier behoeden we ons voor de idee van één monolithische mannelijkheid versus één vrouwelijkheid die voor iedereen over de hele bestudeerde periode hetzelfde inhoudt.

1.2 Nationalisme en collectief geheugen/herinnering

Voor ik mijn theoretische beschouwingen aanvang, geef ik eerst wat meer duiding bij de terminologie die ik zal hanteren. Ik maak ik deze scriptie gebruik van twee verschillende, maar verwante benamingen: het collectief geheugen en de collectieve herinnering. Onder het eerste versta ik veeleer de inhoud die aan het verleden wordt gegeven. De tweede gebruik ik om te spreken over herinnering als een sociale praktijk; m.a.w. de herinneringsactiviteit zelf.

1.2.1 Collectief geheugen

Het zesde kenmerk dat Smith toeschrijft nationalistische ideologieën (Cfr. Supra) stipte reeds de link aan die bestaat tussen nationalisme en collectieve herinnering. Nationalistische elites die het nationale bewustzijn levendig willen houden, ontwikkelen een nationale publieke cultuur,

gebaseerd op een gedeelde geschiedenis en gecombineerd met *invented traditions*. De inhoud van deze nationale herdenkingscultuur, het ‘collectief geheugen’, is het geheel aan representaties van het verleden die op een bepaald moment in de tijd door een bepaalde groep gedeeld worden. Één aspect van deze definitie wil ik specifiek benadrukken: ‘op een bepaald moment’. Herinnering is in de eerste plaats een effect van de maatschappij waarin herinnerd wordt. Het verleden wordt steeds geconstrueerd op basis van gegevens die aan het heden zijn ontleend. De manier waarop het verleden vorm krijgt is bijgevolg historisch specifiek. Ook herinneren kent een geschiedenis en evolueert doorheen de tijd. Dit is de reden waarom dit onderzoek niet kan herleid worden naar een onderzoek naar Vlaams-nationalistische herinneringscultuur *an sich*; het betreft een onderzoek naar de actieve creatie van deze herinnering door Vlaams-nationalisten en de manieren waarop ze hiermee (trachten) inspelen op de contemporaine culturele en sociaal-politieke context.

Motti Neiger, Oren Meyers en Eyal Zandberg onderscheiden vijf karakteristieken van het ‘collectief geheugen’ die aansluiten bij mijn definitie en die doorheen dit onderzoek gehanteerd zullen worden als richtlijnen:³⁹

- (1) Het collectief geheugen is voor hen eerst en vooral een sociaal-politieke constructie. Het vertelt niet de ‘echte’ versie van het verleden maar betreft slechts één visie op dat verleden, die (vaak) politiek en sociaal wordt ingezet.
- (2) Ten tweede is de constructie van het collectief geheugen een voortdurend en multifunctioneel proces. Het heden, dat zelf continu aan verandering onderhevig is, oefent steeds een invloed uit op de constructie van het verleden. Herinnering vertelt ons bijgevolg veel meer over de samenleving die herinnert, dan over het verleden waaraan herinnerd wordt.
- (3) Ten derde is het collectief geheugen steeds functioneel. Sociale groepen herdenken hun verleden om wille van bepaalde redenen – volgens de auteurs voornamelijk om vorm te geven aan de eigen identiteit.
- (4) Ten vierde is het collectief geheugen op zichzelf te abstract. Om functioneel te kunnen zijn moet het geconcretiseerd worden in bijvoorbeeld krantenartikels, herdenkingsplechtigheden, musea, monumenten...
- (5) Ten slotte is het collectief geheugen verhalend. Het krijgt steeds vorm in een specifieke sociaal-culturele context en volgt meestal een narratief schema.

Deze vijf punten wijzen op het sociaal gedetermineerde karakter van het collectief geheugen. Ze gaan terug op de inzichten van theoretisch grondlegger van de *memory studies*, Maurice Halbwachs. Hij stelde in 1925 dat individuele herinneringen onvermijdelijk sociale herinneringen zijn, gezien

³⁹ Oren Meyers e.a., *On Media Memory: Collective Memory in a New Media Age* (New York: Palgrave Macmillan 2011) 4–5.

mensen, als sociale wezens, de taal, de sociaal-culturele overtuigingen, de identiteit en de symbolen delen die aan de basis liggen van de herinnering.⁴⁰ In de mooie woorden van Pierre Nora: 'La mémoire sourd d'un groupe qu'elle soude'.⁴¹

Wulf Kansteiner nuanceert deze stelling in zijn artikel 'Finding meaning in memory: a methodological critique of collective memory studies' (2002). Uitgaande van het sociaal gedetermineerde karakter van het collectief geheugen, focussen de meeste studies volgens hem te veel op de representatie van bepaalde gebeurtenissen zonder te reflecteren over de receptie ervan bij het publiek. Hiermee problematiseert hij enerzijds het sociaal gedetermineerde karakter van herinnering, en anderzijds de socialiserende kracht ervan. Volgens Kannsteiner gaan 'Halbwachiaanse' denkers impliciet uit van een culturele hegemonie en ontkennen bijgevolg de *agency* van de herinneringsgebruikers zelf. Kannsteiner stelt dat Halbwachs geen rekening houdt met het feit dat het collectief geheugen enkel toegankelijk wordt en denkbaar is door de manifestatie ervan *via* individuen. Een contextualisering van verschillende herinneringsstrategieën is volgens Kannsteiner een mogelijkheid om te ontsnappen aan de illusie van een culturele hegemonie. Hoewel ook ik het collectief geheugen top-down zal bestuderen, ga ik er niet van uit dat de opgelegde constructies naadloos worden overgenomen door de herinneringsgebruikers. De diversiteit van het bronnenmateriaal, die een diversiteit aan herinneringsstrategieën weerspiegelt (pers, herdenkingsplechtigheden, herinneringsliteratuur en -beeldmateriaal. Cfr. Hoofdstuk 2: Bronnen en methodologie), moet bijdragen aan meer nuance in de idee van een 'culturele hegemonie'.

1.2.2 Collectieve herinnering: "Performances of memory"

De inzichten van de *performative turn* in de geschiedschrijving, zijn niet enkel van toepassing op gender en nationalisme, maar ook op *memory studies*. Meer nog, performativiteit slaat een brug tussen beiden. Aan de hand van de assumptie dat 'in-praktijk-gebrachte-herinnering' een bepaalde toestand beschrijft en tegelijkertijd creëert, kan ik ervan uitgaan dat het beschrijven (lees: ophemelen) van bepaalde rollen en identiteitskenmerken van mannelijke of vrouwelijke 'historische' figuren, deze in de eerste plaats normeert – presenteert als wenselijk voor de hedendaagse aanwezigen – en in tweede instantie ook *performet* – in de praktijk brengt door de hedendaagse aanwezigen. Dit brengt ons opnieuw bij de stelling dat herinneringsculturen vaak meer vertellen over periode waarin herinnerd wordt, dan over de periode die herinnerd wordt. Ook de performances van het herinnerd verleden dragen boodschappen over het herinnerend heden in

⁴⁰ Maurice Halbwachs, *On Collective Memory* (Chicago: University of Chicago Press 1992). (Eerste uitgave in 1925)

⁴¹ Pierre Nora, *Entre mémoire et histoire. La problématique des lieux*, p. 3.

zich. De performativiteit van herinnering kan naast gender ook andere machtsstructuren blootleggen: parallel worden ook klassenverhoudingen, religie, ras, leeftijd... op een bepaalde manier gedefinieerd, genormeerd en performed.

Aleida Assman's begrip van 'sociale herinnering' verduidelijkt deze stelling. Sociale herinnering is de verzameling van aanwijzingen, aan individuen meegegeven via hun herinneringsgemeenschap, die aangeven wat op welke manier herinnerd moet worden. Sociale herinnering is met andere woorden, de 'faire-mémoire', herinnering-in-de-praktijk; het werkt pas door de participatie van individuen in collectieve performances van het verleden. Deze sociale herinnering wordt door Assman in contrast gebracht met het 'culturele geheugen': het repertorium van symbolen, beelden en stereotypen waar mensen van een bepaalde herinneringscultuur uit putten om hun herinnering te reconstrueren (zoals hierboven besproken). Peter Burke merkt op dat wanneer de betekenis van een bepaald ritueel of evenement verloren gaat, de transitie wordt gemaakt van sociale herinnering naar cultureel geheugen.⁴²

Jay Winter definieert de 'performance of memory' als "a set of acts, some embodied in speech, others in movement and gestures, others in art, others still in bodily form."⁴³ Performances van het verleden bestaan er in alle maten en gewichten. Aan het ene uiterste van het spectrum vinden we historische theaterstukken: gecontroleerde performances waar een strakke voorbereiding aan voorafging. Ze zijn met andere woorden sterk gedirigeerd, inge oefend en georganiseerd. Aan het andere uiterste bevinden zich de spontane performances, zonder script, directie of organisatie. Een voorbeeld hiervan is het idee van enkele Russen, zoals Trotsky, die aan het begin van de 20ste eeuw grote parallellen zagen tussen hun eigen Russische Revolutie en de 18de eeuwse Franse Revolutie.⁴⁴

Herdenkingsplechtigheden, zoals ook de Vlaams-nationalistische, vallen ergens tussen beiden. Ze zijn geen letterlijke re-enactment van het verleden, maar grijpen wel terug naar het verleden om hedendaagse waarden en normen uit te drukken en te legitimeren.⁴⁵ Herinneringsperformances zijn bijgevolg altijd een performance van consensus. De interpretatie van het verleden wordt gedeeld door de deelnemers en is steeds gebaseerd op een gedeelde interpretatie van het heden. Ook de 'imagined community' vindt zo haar uitdrukking en legitimatie in de performance van herinnering. Gedeelde opvattingen over het heden (zoals ook genderidentiteiten) worden voorgesteld als inherent aan de natiegenoten en bijgevolg onveranderlijk in tijd. Wanneer individuen en groepen

⁴² Assman gebruikt de termen 'social memory' en 'cultural memory'. De vertaling naar 'sociale herinnering' en 'cultureel geheugen' is een eigen bijdrage. Herinnering draagt meer de connotatie van praktijk in zich, terwijl geheugen eerder verwijst naar het reservoir waaruit wordt geput. Peter Burke, 'Commemorations. Performing the past.', in: Frank Van Vree en Karin Tilmans eds., *Performing the Past: Memory, History, and Identity in Modern Europe* (Amsterdam University Press 2010) 105-118.

⁴³ Jay Winter, 'The performance of the past: memory, history, identity', in: Karin Tilmans en Frank Van Vree eds., *Performing the Past: Memory, History, and Identity in Modern Europe* (Amsterdam: Amsterdam University Press 2010) 11-23, aldaar 12.

⁴⁴ Burke, 'Commemorations. Performing the past.', 105.

⁴⁵ Ibid.

een bepaald 'script' over het verleden uitdrukken, interpreteren of herhalen, praktiseren ze de banden die een groep samenhoudt. De *imagined community* heeft m.a.w. naast een natievormende, om dezelfde redenen, ook een sterke normatieve en moraliserende kracht. Denken we terug aan de theorievorming omtrent performativiteit kunnen we ook hier stellen dat in herdenkingsplechtigheden, een performatieve daad een toestand beschrijft en deze in dezelfde adem ook creëert. Herdenkingen worden in onze benadering beschouwd als een performance van de natie, en daarom, ook als een performance van gender.

Wat zijn rituelen?

Bij de analyse van de herinnering als een performance zal ik gebruik maken van rituelen als analyseconcept. Aan deze term hangt vandaag nog steeds een sterke religieuze connotatie. Aanvankelijk werd deze in het onderzoek dan ook uitsluitend gehanteerd om te verwijzen naar religieuze handelingen, aan de hand waarvan de uitvoerders een relatie tussen het aardse en het bovennatuurlijke tot stand willen brengen. Emile Durkheim analyseerde religie gebruikmakend van het concept "ritueel". Hij maakte als een van de eersten een onderscheid tussen het sacrale en het profane. Vanuit zijn perspectief fungeren rituelen als regels, die het gedrag tussen mannen en vrouwen moeten reguleren wanneer zij in contact komen met het sacrale.⁴⁶

Wetenschappers na hem braken met deze exclusief religieuze definitie van rituelen. Zij menen dat we rituelen ook breder kunnen begrijpen, als een vorm van herhaalde en geformaliseerde menselijke activiteit die niet noodzakelijk in relatie tot het sacrale staat.⁴⁷ Ritueel gedrag is daarentegen ook alomtegenwoordig in de profane wereld. Zoals David Kertzer meent: "What is important about rituals, then, is not that they deal with supernatural beings, but rather that they provide a powerful way in which people's social dependence can be expressed."⁴⁸

In de Durkhemiaanse opvatting van rituelen ligt de nadruk op hun gemeenschapsvormende kracht: "It is by uttering the same cry, pronouncing the same word or performing the same gesture in regard to some object that they become and feel themselves to be in unison."⁴⁹ Publieke rituelen worden in deze visie beschouwd als een uitdrukking van groepscohesie. De verschillende deelnemers aan het betreffende ritueel verklaren zich akkoord met de betekenis en bijhorende effecten ervan. Andere denkers (zoals Max Gluckman en Victor Turner) keren deze redenering om. Zij zijn van mening dat rituelen juist noodzakelijk zijn om solidariteit tussen de leden van een bepaalde groep te bereiken. Consensus en groepscohesie moeten keer op keer gecreëerd worden

⁴⁶ Edward Muir, *Ritual in Early Modern Europe* (Cambridge: Cambridge University Press 2005) 3. Inspiratie bij Antoon Vrints, *Het theater van de straat: publiek geweld in Antwerpen tijdens de eerste helft van de twintigste eeuw* (Amsterdam: Amsterdam University Press 2011) 119.

⁴⁷ Het werk van Erving Goffman was hier baanbrekend.

⁴⁸ Muir, *Ritual in Early Modern Europe*, 4.

⁴⁹ *Ibid.*, 4-5.

door middel van rituelen. Deze denkers zijn m.a.w. van mening dat consensus en groepscohesie pas bestaan wanneer ze in de praktijk worden gebracht door rituelen. Rituelen bewerkstelligen de *ervaring* van solidariteit in de afwezigheid van consensus. Dit debat loopt parallel aan de vraag of we rituelen als model voor, dan wel als spiegel van de samenleving moeten interpreteren. De eerste strekking, die rituelen beschouwd als model, meent dat rituelen een exemplarische functie uitdragen. Ze tonen aan de uitvoerders en toeschouwers hoe men zich zou moeten gedragen. De tweede strekking is ervan overtuigd dat rituelen juist een spiegel zijn van heersende gedragsnormen in de samenleving.

Omdat ik deze rituelen benader als ideologisch bepaald, vertrek ik vanuit de definitie die ikzelf aan ideologie heb gegeven om mijn standpunt in dit debat te verduidelijken. In navolging van Jan Blommaert heb ik ideologie tweeledig gedefinieerd, als een specifieke positie binnen een politiek systeem en als de zogenoemde “*common sense*” (Cfr.2.2.2). Om deze reden beschouw ik de rituelen van de Vlaams-nationalistische herinneringspraktijk ook tweeledig: als model voor én als spiegel van de samenleving. Enerzijds zal ik ze benaderen als een (bewuste) creatie van bovenaf, die de uitvoerders ervan een (nationalistisch geïnspireerd) model voorgeschoteld dat hen toont hoe ze zich zouden moeten gedragen. Anderzijds zijn ook de “regisseurs” die deze rituelen creëren leden van de samenleving. Zij zijn staan niet los van de cultuur waarop zij invloed willen uitoefenen. Hun eigen visies en opvattingen zijn daarentegen (onbewust) doordrongen van de heersende normen en waarden in de samenleving waar zij deel van uitmaken.

1.2.3 Besluit

The core meaning of any individual or group identity, namely, a sense of sameness over time and space, is sustained by remembering; and what is remembered is defined by the assumed identity.⁵⁰

Als identiteit een ‘sameness over time and space’ inhoudt, lijkt een teruggrijpen naar het verleden ter definiëring van deze identiteit logisch.⁵¹ De inhoud van collectieve herinnering is bijgevolg erg

⁵⁰ John Gillis, ‘Introduction’, in: *Commemorations: the politics of national identity* (Princeton (N.J.): Princeton university press 1994) aldaar 3.

⁵¹ Interessant in dit kader is ook de theorievorming van Reinhart Koselleck hieromtrent, met zijn begrippen ‘ervaringsruimte’ en ‘verwachtingshorizont’. Voor de 18de eeuw waren deze nagenoeg identiek aan elkaar. Men had het gevoel dat men in de toekomst kon verwachten wat men in het verleden had meegemaakt. Vanaf de 18de eeuw vond het idee ingang dat de toekomst er radicaal anders uit zou zien dan het verleden of het heden. Dit maakt echter dat er vanaf dan pas echt gesproken kon worden over een ‘historisch besef’. De nationalistische ideologie, die opkwam in de 19de eeuw, speelt hierop in. Aan het begrip ‘identiteit’ zijn twee dimensies verbonden: op het ene niveau impliceert identiteit ‘eenheid te midden van diversiteit’ en op een ander niveau ‘permanentie te midden van verandering’. Identiteit vormt met andere woorden een bindmiddel tussen heden en verleden. De ervaringsruimte van het nationale verleden vormt zo de

selectief. Omdat deze steeds in functie staat van nationale identiteit dient deze bepaalde belangen en ideologische posities die bestaande of gewilde machtsverhoudingen legitimeren, zoals bvb. de eenheid en de superioriteit van de natie, maar ook de verschillende mannelijke en vrouwelijke rollen in het nationalistisch project. Het verleden wordt met andere woorden aangewend als een justificatie voor hedendaagse praktijken en machtsverhoudingen.

Collectieve herinnering krijgt in nationalistische contexten vaak een religieus karakter toebedeeld. Volgens Gillis werd de basis hiervoor gelegd met het 19de eeuws nationalisme: 'In the course of the nineteenth century nations came to worship themselves through their pasts, ritualizing and commemorating to the point that their sacred sites and times became the secular equivalent of shrines and holy days.'⁵² Nationalistische herdenkingsplechtigheden kunnen in feite beschouwd worden als een collectieve zelfbelijdenis: de sacrale natie wordt aanbeden via de herinnering aan het glorieuze verleden. Hieraan gekoppeld krijgt de nationale identiteit ook vaak een sacrale invulling, waardoor het de kracht krijgt gemobiliseerd te worden als waardig om voor te sterven.

Dit brengt ons bij de machtsimplicaties van het herinneringsvertoog. Naast de verheerlijking van de natie en de nationale identiteit, draagt collectieve herinnering in een nationale context ook implicietere machtsverhoudingen in zich. Herinneringsarbeid is steeds ingebed in complexe klasse-, gender- en andere machtsverhoudingen die bepalen wat herinnerd en vergeten wordt, door wie, en om welke redenen.⁵³ De verschillende rollen die mannen en vrouwen krijgen in het nationalistisch project, vinden ook hun uiting in het discours van de collectieve herinnering als een (subtiele) legitimatie van die verschillende rollen.

Om deze sociaal-politieke implicaties van identiteit en herinnering te doorzien, is het belangrijk om beiden te bestuderen als een constructie. Ze zijn geen natuurlijke 'feiten' die bestaan buiten de taal om. In de woorden van Gillis: 'Identities and memories are not things we think *about*, but things we think *with*. As such they have no existence beyond our politics, our social relations, and our histories.'⁵⁴ Dit heeft als gevolg dat zowel herinnering als identiteit geen onveranderlijke entiteiten zijn. Ze beantwoorden beiden aan specifieke hedendaagse noden, en het is daarom belangrijk om beiden steeds te historiseren.

verwachtingshorizont voor de nationale toekomst. Jan Van der Dussen, 'De tijd in perspectief. Zoeken naar een oriëntatie in de geschiedenis', in: Maria Grever en Harry Jansen eds., *De ongrijpbare tijd: temporaliteit en de constructie van het verleden* (Hilversum: Verloren 2001) 17-34, aldaar 27-28.

⁵² John R. Gillis, *Commemorations: the politics of national identity* (Princeton (N.J.): Princeton university press 1994) 19.

⁵³ Gillis, 'Introduction'.

⁵⁴ *Ibid.*, 5.

Hoofdstuk 2 Bronnen en methodologie

2.1 Bronnen

Mijn onderzoeksvraag, die zich toespitst op de werking van gender in een specifieke politieke ideologie, rechtvaardigt mijn keuze voor bronnen die een *top-down* perspectief bieden op de IJzerbedevaarten. Ik zal gebruik maken van bronnen die gepubliceerd zijn door de denkers en verspreiders van het discours dat aan de basis ligt van de Vlaams-nationalistische IJzerbedevaarten en zichzelf omschrijven als “het IJzerbedevaartcomité.”¹ Zij hebben een hele waaier aan herinneringsdocumenten (hoofdzakelijk verslagboekjes, films en foto’s) gepubliceerd die de herdenkingsplechtigheid zelf moest vastleggen.

Om meer inzicht te krijgen in de grondtoon en de verspreiding van het discours dat het IJzerbedevaartcomité naar voor schuift, maak ik daarnaast ook gebruik van visies op het evenement uit de bredere Vlaams-nationalistische beweging: verslagen van gelijkgestemde pers.

Hieronder geef ik een kritische reflectie over de ontstaans-, publicatie- en receptiecontext van de bronnen zelf (onder 2.1.1 en 2.1.2). Vervolgens (onder 2.1.3) ontwikkel ik een meer algemene bronnenkritiek die ik zal hanteren tijdens de analyse van deze bronnen. Nadien ga ik dieper in op de methodologie aan de hand waarvan ik mijn analyse zal operationaliseren, namelijk kritische discoursanalyse (onder 2.2).

¹ De naamgeving veranderde doorheen het interbellum. Tussen 1920 en 1924 wordt officieel de naam “Komiteit der Jaarlijksche IJzerbedevaart” gebruikt. Vanaf 1925 wordt dit “Komiteit der Bedevaart naar de Graven van den IJzer” en van 1839 tot 1939 spreekt men over het “Comité van de Bedevaart naar de Graven van den IJzer”, in: Sophie Gyselinck, “IJzerbedevaartcomité (1920-1939; 1948-heden) in: ODIS <http://www.odis.be/pls/odis/opacuvw.toon_uvw_2?CHK=OR_4496> geraadpleegd op 31.7.2014. Voor het leesgemak zal ik telkens naar deze organisatie verwijzen als het “IJzerbedevaartcomité, zoals de organisatie vandaag nog genoemd wordt.

2.1.1 Bronnen van IJzerbedevaartcomité: woordelijke en picturale verslaggeving

Het IJzerbedevaartcomité heeft verschillende documenten gepubliceerd - verslagboekjes, films, foto's... - die de IJzerbedevaarten zelf vastleggen. Hieronder geef ik meer duiding bij de bronnenproducent (het IJzerbedevaartcomité) en de bronnenconsument (de aanwezige "massa"). Vervolgens geef ik een korte schets van de ontstaans-, productie- en receptiecontext van de bronnen die ik zal gebruiken: de IJzerbedevaartverslagboekjes en de IJzerbedevaartfilms.

De bronnenproducent: het IJzerbedevaartcomité

Gezien de IJzerbedevaarten een voortzetting zijn van de Heldenhulde, een hulde aan Vlaamse gesneuvelden die reeds aan het front was ontstaan, is het niet toevallig dat de meeste leden van het IJzerbedevaartcomité banden hebben met de Frontbeweging en/of het Verbond der Vlaamsche Oudstrijders (VOS).² In de jaren na 1920 vormde zich een "Petit Comité" rond vooraanstaande mannen uit beide verenigingen:³ Frans Daels⁴, Jef Rombouts⁵, Jeroom Leuridan⁶, Michiel Bulckaert⁷ en Clemens de Landtsheer.⁸ Daels, die tijdens de oorlog actief was als vrijwillig militair arts, was van

² De Frontbeweging is tijdens de Eerste Wereldoorlog ontstaan onder enkele Flaminganten aan het front. Ze klaagden sociale wantoestanden binnen het (grotendeels verfranste) leger aan als gevolg van de taalmiskening van de Vlamingen. Ze combineerden deze anti-Belgische actie met een christelijk beschavingsoffensief. Enkele leden van deze Frontbeweging richtten in 1916 de "Heldenhulde" op. Via deze vereniging wilden ze geld inzamelen om grafzerkjes voor Vlaamse soldaten te financieren. De officiële Belgische zerken met de Franse leuze "Mort pour la Patrie", werden door de flamingantische Fronters als beledigend beschouwd.

Na de oorlog werd in lijn van bovenstaande ontwikkelingen een eigen Vlaamse oud-strijdersvereniging, het VOS, opgericht. Cfr. Hoofdstuk 3.

³ Annelies Beck, 'IJzerbedevaart(en)', in: *Nieuwe encyclopedie van de Vlaamse beweging* (Tielt: Lannoo 1998) p.1506. Voor een meer uitgebreide analyse van de IJzerbedevaarten, zie Annelies Beck, 'De IJzerbedevaarten 1945-1965: een politieke massamanifestatie' (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent 1995).

⁴ Frans Daels (1882-1974) was zelf afkomstig uit een Franstalige familie. Zijn ervaringen tijdens de Eerste Wereldoorlog en bekommernis om het lot van de Vlaamse soldaat hebben zijn Vlaamsgezindheid aangewakkerd. Niet alleen was Daels actief in de Frontbeweging, ook is hij de stichter van het Secretariaat der Katholieke Vlaamsche Hoogstudenten (SKVH) en lag hij mee aan de basis van Heldenhulde. Tijdens de jaren '30 radicaliseerde hij verder en werd hij lid van het extreemrechtse Vlaamsch Nationaal Verbond (VNV). Bruno De Wever, 'Daels, Frans', in: *Nieuwe encyclopedie van de Vlaamse beweging* (Tielt: Lannoo 1998), pp. 836-837.

⁵ Jef Rombouts (1893-1952) bekommerde zich als officier om het lot van de gewone Vlaamse frontsoldaat. Na de oorlog, zette hij zich vanuit deze Vlaamse bekommernis, actief in voor de Vlaamse zaak. Hij lag mee aan de basis van de oprichting van de VOS in 1919 en was groot voorstander van de vernederlandsing van het leger. Tijdens de Tweede Wereldoorlog is hij een van de enige comitéleden die expliciet afstand nam van de collaboratie. Richard Boijen, 'Rombouts, Jef', in: *Nieuwe encyclopedie van de Vlaamse beweging* (Tielt: Lannoo 1998) pp. 2645-2646.

⁶ Jeroom Leuridan (1894-1945) diende zich aan als oorlogsvrijwilliger in 1915. Hoewel hij eerst een sterke tegenstander was van het activisme, radicaliseerde hij tijdens de oorlog onder andere als gevolg van zijn ontmoetingen met Cyriel Verschaeve. Na de oorlog vervulde hij secretaire taken voor het IJzerbedevaartcomité samen met Clemens De Landtsheer en Michiel Bulckaert. Hij bleef actief in het comité tot zijn intrede in het parlement in 1929. Pieter-Jan Verstraete, 'Leuridan, Jeroom', in: *Nieuwe encyclopedie van de Vlaamse beweging* (Tielt: Lannoo 1998) pp. 1847-1848.

⁷ Michiel Bulckaert (1895-1969), frontsoldaat tijdens de Eerste Wereldoorlog, kwam in contact met het Vlaams-nationalisme onder invloed van zijn goede vriend Jeroom Leuridan. Hij was niet enkel actief in de VOS, maar was ook ondervoorzitter van de IJzerbedevaarten tot aan de Tweede Wereldoorlog. Tijdens de jaren '30 werd hij actief lid van het VNV en gedurende WOII vervulde hij als gouverneur een sleutelrol in de "greep naar de macht" van het collaborerende VNV (Cfr. Hoofdstuk 3.). Erik Vandewalle en Petra Gunst, 'Bulckaert, Michiel', in: *Nieuwe encyclopedie van de Vlaamse beweging* (Tielt: Lannoo 1998) p. 663.

⁸ Clemens De Landtsheer (1894-1984) was eveneens oorlogsvrijwilliger. Ook hij radicaliseerde tijdens de Eerste Wereldoorlog onder invloed van de taalkwestie aan het front (zie verder). De Landtsheer heeft de 2de IJzerbedevaart, naar het graf van zijn gesneuvelde boezemvrienden Edward en Frans Van Raemdonck georganiseerd, en blijft van dan af nauw

1920 tot en met 1944 de voorzitter van het comité. Hij wordt in de historiografie aanzien als de “geestelijke vader”⁹ van de IJzerbedevaarten. Hij had namelijk altijd het laatste woord inzake de “choreografie” (de vorm) en de toespraken (de inhoud).¹⁰ Zijn rechterhand was secretaris de Landtsheer, die als belangrijkste propagandist de verantwoordelijkheid nam over de officiële IJzerbedevaartpublicaties.¹¹ Het profiel van de leden van het IJzerbedevaartcomité is erg eenzijdig (zie bijlage 1). Het comité bestaat nagenoeg volledig uit mannen van de hogere klasse. Ze hebben bovendien allemaal meegestreden tijdens de Eerste Wereldoorlog. De meesten hebben zich in augustus 1914 aangemeld als oorlogsvrijwilliger. Met uitzondering van Daels, waren deze oudstrijders bij het uitbreken van de oorlog tussen de 16 en de 23 jaar. De comitéleden waren hoofdzakelijk afkomstig uit de provincies Antwerpen en West-Vlaanderen, de twee broeihaarden van het Vlaams-nationalisme tijdens het interbellum. De kern van het comité onderhield vanaf de jaren '30 nauwe banden met het semi-fascistische Vlaamsch Nationaal Verbond (VNV). Joris Lannoo, de enige die lid was van een andere, extreemrechtse Vlaams-nationalistische partij, het Verbond van Dietsche Nationaal Solidaristen (Verdinaso), heeft meteen na zijn toetreding tot deze partij ontslag genomen bij het IJzerbedevaartcomité “omdat hij als Verdinaso-lid niet volledig akkoord kon gaan met de houding van het Comité”.¹² Op Jef Rombouts na, hebben deze leden bovendien allemaal hun handen vuilgemaakt aan (ideologisch geïnspireerde) collaboratie tijdens de Tweede Wereldoorlog. Volgens Pieter-Jan Verstraete en Carlos Louwe mogen we er niet vanuit gaan dat het VNV “haar klauw op het comité legde”.¹³ Het is inderdaad zo dat de IJzerbedevaarten zich, vanuit het “Godsvrede”-ideaal, niet wilden binden aan een politieke partij, maar het VNV-lidmaatschap van de comitéleden legt wel ideologische overeenkomsten tussen het comité en het VNV bloot.¹⁴

De bronnenconsument: de aanwezige “massa”

De bronnen die door het IJzerbedevaartcomité werden uitgegeven, zijn de bronnen waar ook de aanwezige “massa” mee in aanraking kwam. Volgens Annelies Beck waren de IJzerbedevaarten op hun hoogtepunt tijdens de jaren '30, “met het legendarische, maar niet correcte cijfer van 150.000

betrokken bij de organisatie van de IJzerbedevaarten tijdens het interbellum. Vanaf 1927 werd zijn secretariswerk voor de IJzerbedevaarten zelfs een voltijdse bezigheid. Digna Coppieters, ‘Landtsheer, Clemens de’, in: *Nieuwe encyclopedie van de Vlaamse beweging* (Tielt: Lannoo 1998) pp. 1787–1788.

⁹ Beck, ‘IJzerbedevaart(en)’, 1506.

¹⁰ Ibid. Het IJzerbedevaartcomité had altijd het laatste woord over de inhoud van de toespraken, dus hoewel deze niet altijd in hun naam werden uitgesproken op de IJzerbedevaarten, kunnen we ook de toespraken die door hen gepubliceerd werden als een product van dezelfde auteur beschouwen.

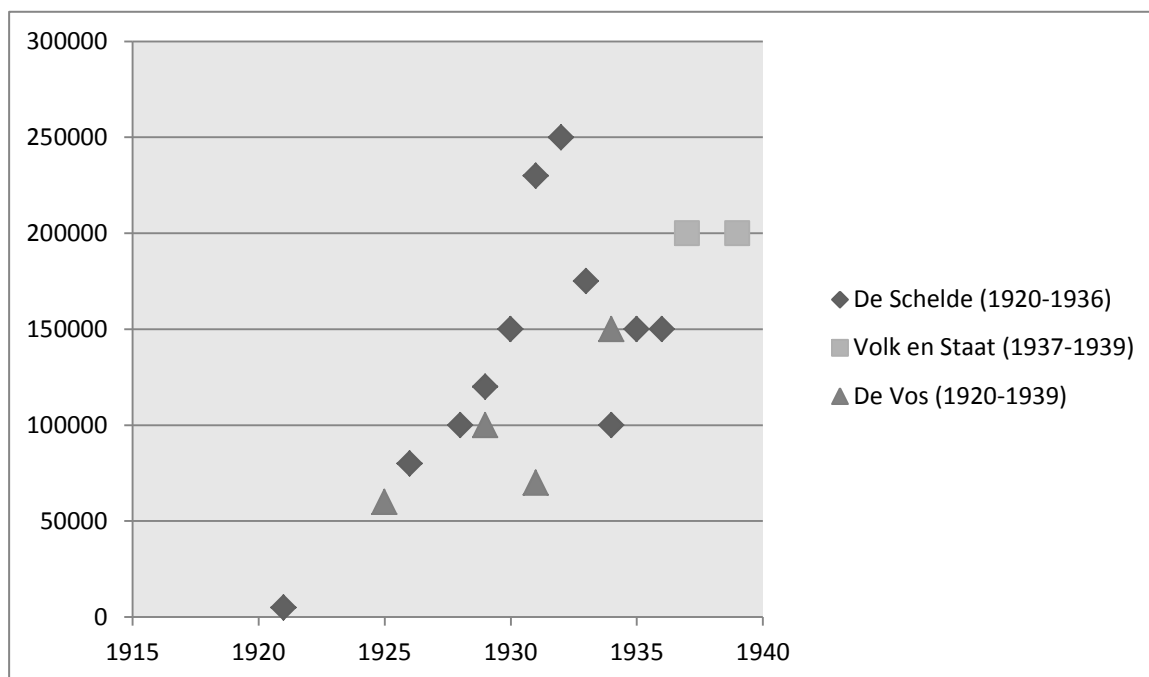
¹¹ Ibid.

¹² De aanleiding van zijn ontslag zou de hulde aan Cyriel Verschaeve op de zestiende IJzerbedevaart in 1935 geweest zijn. Verschaeve had zich op dat moment afgekeerd van Verdinaso-leider Joris Van Severen, en stond dus niet langer op een goed blaadje bij Lannoo. Romain Vanlandschoot, ‘Lannoo, Joris’, in: *Nieuwe encyclopedie van de Vlaamse beweging* (Tielt: Lannoo 1998) p. 1794.

¹³ Van Louwe en Verstraete, *De Oorlogsbedevaarten*, 51.

¹⁴ Beck, ‘De IJzerbedevaarten 1945-1965’, 18.

aanwezig in 1936 als hoogtepunt.”¹⁵ De schattingen die ikzelf terugvond in de gelijkgestemde pers (*De Schelde*, *De Vlaamsche Oudstrijder* en *Volk en Staat*) liggen nog een stuk hoger:

Schatting van het aantal aanwezigen op de IJzerbedevaarten in de *De Schelde* (1920-1936), *Volk en Staat* (1937-1939) en *De Vlaamsche Oudstrijder* (1920-1939)¹⁶

Hoewel de getallen zelf zeker met een korrel zout moeten genomen worden, geven deze aantallen wel een indicatie van de gestegen populariteit van de IJzerbedevaarten doorheen de bestudeerde periode. Volgens Beck mogen we de IJzerbedevaarten beschouwen als “één van de grootste massamanifestaties van de Vlaamse Beweging.”¹⁷

¹⁵ Annelies Beck, ‘De IJzerbedevaarten. Van heldenhulde tot politieke massamifestatie’, in: Guy Leemans e.a. eds., *Vlamingen komt in massa: de Vlaamse beweging als massabeweging* (Gent: Provinciebestuur Oost-Vlaanderen 1999) 149-169, aldaar 151.

¹⁶ “Vijf-Duizend Bedevaarders naar de Graven van den IJzer”, in *De Schelde* (20/9/1921); “Trimofantelijke Vl. Herdenkingsdag te Dixmude”, in *De Schelde* (23/8/1926); “De zevende Bedevaart naar Vlaanderens Doodenveld”, in *De Vlaamsche Oudstrijder* (29/8/1926); “De dag van 100.000”, in *De Schelde* (20/8/1928); “Een weergalooze Machtontplooiing”, in *De Schelde* (19/8/1929); “De Xe Bedevaart op 18 augustus 1929”, in *De Vlaamsche Oudstrijder* (25/8/1929); “De Vlaamsche Bedevaartdag te Diksmuide”, in *De Schelde* (25/8/1930); “De XIXe Bedevaart”, in *De Vlaamsche Oudstrijder* (31/8/1930); “De meest grootsche der bedevaarten”, in *De Schelde* (24/8/1931); “De dertiende IJzerbedevaart”, in *De Schelde* (22/8/1932); “De XVIe IJzerbedevaart”, in *De Schelde* (21/8/1933); “XVe IJzerbedevaart”, in *De Schelde* (20/8/1934); “De XVe IJzerbedevaart” in: *De Vlaamsche Oudstrijder* (26/8/1934); “In dezen geest herdenken...”, in *De Schelde* (19/8/1935); “De XVIIe IJzerbedevaart”, in *De Schelde* (24/8/1936); “Het strijdende Vlaanderen bracht grootsche hulde...”, in *Volk en Staat* (23/8/1937); “Onze boeien zijn onze eer”, in *Volk en Staat* (21/8/1939).

¹⁷ Beck, ‘De IJzerbedevaarten. Van heldenhulde tot politieke massamifestatie’, 155.

Het publiek van de IJzerbedevaarten bestond hoofdzakelijk uit oud-strijders, Vlaams-nationalistische jeugd- en vrouwenverenigingen, lokale afdelingen van Vlaams-nationalistische partijen enzovoort.¹⁸

Tijdens de Tweede Wereldoorlog stond de Duitse bezetter geen massamanifestaties toe. De IJzerbedevaarten vonden toen plaats in beperktere kring (tot zo'n 300 genodigden). De toespraken moesten van nu af aan gecontroleerd worden door de Duitse censuur.¹⁹ Lokale Vlaams-nationalistische verenigingen en gemeenten ondernamen wel een poging om op lokaal niveau herdenkingsplechtigheden in te richten die grotendeels het stramien volgden van de vooroorlogse IJzerbedevaarten. De toespraken die op de IJzerbedevaarten waren daags nadien te lezen in de krant of te beluisteren op de radio.

Gepubliceerde verslagboekjes

Het IJzerbedevaartcomité gaf vanaf 1924 jaarlijks verslagboekjes uit. De eerste vier IJzerbedevaarten (die plaatsvonden van 1920 tot 1923) zijn uitgegeven in één verslagboek.²⁰ Ook de 15de en de 16de IJzerbedevaart zijn samen uitgegeven.²¹ Tijdens de Tweede Wereldoorlog is de publicatie van de verslagboekjes tijdelijk stopgezet. Voor deze zogenaamde “Oorlogsbedevaarten” zal ik dus enkel gebruik kunnen maken van persverslagen.

De verslagboekjes geven een uitgebreid en gedetailleerd overzicht van de bedevaartsdag zelf. Naast beschrijvingen van wat er gebeurde of te zien was, werden ook (zo goed als) alle toespraken opgenomen. Elk verslagboek sluit af met een hoofdstuk over de “Werking van het Komiteit”, waarin de lezer een blik achter de schermen krijgt. Hier vinden we bijvoorbeeld meer informatie over vergaderingen, amnestie-acties, onderhandelingen met de Belgische regering, de bouw van de IJzertoren...

In de verslagboekjes vinden we af en toe verwijzingen naar de bronnen waar de schrijver zijn informatie had gehaald. Dit waren vaak persverslagen, zoals gepubliceerd in *De Vlaamsche Oudstrijder* of *De Schelde* en talloze andere. Ook werd voor de beschrijvingen van de levens van de soldaten meestal beroep gedaan op professionele schrijvers of vrienden en kennissen van de slachtoffers.

De verslagboeken werden vaak geïllustreerd met afbeeldingen van de soldaten, de plechtigheid, de aanwezige massa, de IJzertoren enzovoort. In de jaren '20 was dit nog vrij beperkt en werd ook vaak gebruik gemaakt van tekeningen naast foto's. Vanaf de latere bedevaarten worden de foto's belangrijker en nemen ze bijna evenveel plaats in als de verslagen in de uitgaven.

¹⁸ Cfr. 7.2 voor een meer gespecialiseerde en gestoffeerde analyse van het publiek van de IJzerbedevaarten.

¹⁹ Dankzij de goede relaties van enkele comitésleden met de Duitse bezetter zouden de teksten vaak zonder problemen door de censuur gesluist zijn. Van Louwe en Verstraete, *De Oorlogsbedevaarten*, 56.

²⁰ s.n., *Eerste tot vierde IJzerbedevaart. Verslagboek 1924*. (Temse: Komiteit der Jaarlijksche IJzerbedevaart 1924).

²¹ s.n., *Vijftiende en Zestiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1935*. (Temse: Bedevaart naar de graven van de IJzer 1935).

De “Bedevaartfilm” en de “Frontfilm”²²

Na de herdenkingsplechtigheid in 1920 bij het graf van gesneuveld frontsoldaat Joe English²³, die achteraf als de eerste IJzerbedevaart beschouwd zou worden, organiseerde het comité een voorstelling met zogenaamde “lichtbeelden” (ook wel dia’s) die de plechtigheid en het ontstaan ervan in beeld brachten. In de jaren nadien werden over heel Vlaanderen voordrachten met “lichtbeelden” georganiseerd die de Vlamingen bewust moesten maken van hun Vlaamse identiteit en hen naar de IJzerbedevaarten moesten lokken. Een spreker gaf telkens commentaar op de getoonde beelden. De avond bestond vaak uit twee delen: in het eerste deel werd getoond hoe de Vlaamse soldaten het frontleven hadden beleefd en in het tweede werd dieper ingegaan op het hieraan gekoppelde ontstaan van de IJzerbedevaarten en de noodzaak of plicht tot de herinnering van het oorlogsverleden.²⁴

Clemens de Landtsheer was de drijvende kracht achter deze avonden. Hij was als het ware de “propagandamachine” van de IJzerbedevaarten. Op zijn initiatief werd in 1926 de eerste bedevaartfilm gedraaid. De Landtsheer nodigde professionele cameramannen uit, die exact moesten uitvoeren wat hij voor ogen had. We kunnen hem beschouwen als de voornaamste regisseur van deze films. Deze eerste film bracht enkel de achtste IJzerbedevaart in beeld, wat het comité “te eentonig” vond. In de jaren nadien werd een nieuwe, langere film ontwikkeld, die werd aangevuld met beelden van vroegere bedevaarten en de opbouw van de IJzertoren. Van dan af, werden de beelden ook telkens afgewisseld met “verklarende teksten”. De film zelf bleef stom.²⁵

Deze bedevaartfilm nam uiteindelijk de rol over van de “lichtbeelden” op de IJzerbedevaartavonden. In 1928 werd in lijn van de inhoud van de lichtbeeldavonden ook een “Frontfilm” ontwikkeld. Deze moest aan de kijkers het ontstaan en de kerngedachte van de IJzerbedevaarten uitleggen. De film werd door de Landtsheer samengesteld aan de hand van verschillende bestaande oorlogsbeelden (o.a. de (ironisch genoeg) Belgisch-nationalistische compilatiefilm *A la gloire du troupier Belge* (1922), maar ook beelden van andere geallieerde soldaten

²² De officiële naam van de “Bedevaartfilm” is *Bedevaarten naar de Graven van den Yser*. Het comité en De Landtsheer zelf gebruikten hiervoor vaker een korte naam, nl. de *Bedevaartfilm*. Dit is de term die ik ook zal hanteren in deze masterscriptie. Roel Vande Winkel en Daniel Biltreyst, *Filmen voor Vlaanderen: Vlaamse beweging, propaganda en film* (Antwerpen: ADVN 2008) p. 85.

Frontfilm is de eerste naam die aan de film werd gegeven die het leven van de Vlaamse frontsoldaat in beeld bracht. De uiteindelijke officiële titel zou *Met Onze Jongens Aan den IJzer* worden genoemd. Ibid., 102.

De Bedevaartfilm is niet uitgegeven, maar wordt bewaard door het Archief, Documentatie en Onderzoekscentrum voor het Vlaams-nationalisme (ADVN). VVBSY2 “Geschiedenis der IJzerbedevaarten” (filmstrook)

De Frontfilm is uitgegeven op DVD. Deze kan worden aangekocht bij Cinematek en zit ook achteraan bij het boek Vande Winkel en Biltreyst, *Filmen voor Vlaanderen*. Het ADVN bewaart ook een kopie van deze DVD.

²³ Joe English, jong kunstenaar, Vlaams soldaat en lid van de Frontbeweging. Hij stierf op het einde van de oorlog en zou in de latere herinnering uitgroeien tot zogenoemd “IJzersymbool”.

²⁴ Vande Winkel en Biltreyst, *Filmen voor Vlaanderen*, 77–80.

²⁵ Ibid., 79–100.

of scènes uit fictiefilms). Deze werden aangevuld met nieuwe opnames die door de Landsheer zelf werden gemaakt.²⁶

De grote moeite die het comité heeft verricht om via de films “de IJzerbedevaartsgedachte” ook naar het bredere publiek te verspreiden heeft volgens Roel Vandewinkel en Daniel Biltreyst zijn vruchten afgeworpen. Zij concluderen in hun onderzoek naar de filmactiviteiten van het IJzerbedevaartcomité dat de films een grote impact hadden op het Vlaams-nationalistische publiek en dat ze in grote mate hebben bijgedragen aan de vorming van het Vlaams-nationalistisch collectief geheugen.²⁷

2.1.2 Bronnen van gelijkgestemde outsiders: Persverslagen en -propaganda

Bovenstaande bronnen vul ik aan met persverslagen over de IJzerbedevaarten die zijn verschenen in gelijkgestemde pers. Zo wil ik nagaan hoe de “bredere” Vlaams-nationalistische gemeenschap zich verhiel tot de ideeën die op de IJzerbedevaarten werden gepropageerd.²⁸

Ik heb in de eerste plaats dagbladpers opgenomen die het dichtst aanleunt bij de politieke strekking die de meeste leden van het IJzerbedevaartcomité aanhingen. De krant *De Schelde* die vanaf 1937 de naam *Volk en Staat* zou dragen, was het belangrijkste forum waarlangs eerst “Het Vlaamsche Front” (beter bekend als de Frontpartij), en later het VNV haar gedachtegoed kon ventileren.²⁹ Deze dagbladpers heb ik aangevuld met week- of maandbladen van mannen- of vrouwenverenigingen die een vaste waarde vormden op de IJzerbedevaarten. Zo heb ik ook het “nationale” weekblad van de VOS, *De Vlaamsche Oudstrijder*, opgenomen in mijn analyse. De populairste Vlaams-nationalistische vrouwenvereniging van de jaren '20 was de Vlaamse Landsbond voor Katholieke Meisjes.³⁰ De Landsbond gaf vanaf 1919 het tweemaandelijks tijdschrift *Gudrun* uit. In de 1930 scheurde een fractie zich af van de Landsbond, die zichzelf het Vlaamsch Nationaal Vrouwenverbond (VNVV) zou

²⁶ Ibid., 101–114.

²⁷ Ibid.

²⁸ François Dumont deed onderzoek naar de representatie van massamanifestaties in “ideologisch verwante pers” tijdens het interbellum en kwam tot de conclusie dat deze pers van de massamanifestatie “een blijvende herinnering” wilde maken. Met behulp van allerhande vormelijke technieken, foto's en mooie woorden werd hierin de uniekheid van de betoging benadrukt. Ze moesten “de macht en kracht van de ideologische beweging op een overtuigende manier uitstralen.” Wouter Dumont, ‘Fenomenologie van de massamanifestaties in België in de jaren dertig’, *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* (1999) 145–226, aldaar 206–207.

²⁹ Bruno De Wever, ‘Volk en Staat’, in: Bruno De Wever, Reginald De Schryver en Gaston Durnez eds., *Nieuwe encyclopedie van de Vlaamse beweging* (Tielt: Lannoo 1998) 3530–3532, aldaar 3530.

³⁰ Deze beweging kwam op aan het begin van de 20ste eeuw en stond in het teken van de “intellectuele, sociale en Vlaamse bewustwording bij burgermeisjes en vrouwen.” Ze is ontstaan vanuit een vereniging van afzonderlijke, lokale verenigingen van katholieke meisjesstudenten. Tijdens de Eerste Wereldoorlog is de overkoepelende organisatie uiteen gevallen, maar de draad werd weer opgenomen in 1919, eveneens het jaar dat het eerste nummer van hun eigen tijdschrift *Gudrun* verschenen is. Louis Vos, ‘Katholieke Vlaamse Meisjesbeweging’, in: Bruno De Wever, Gaston Durnez en Reginald De Schryver eds., *Nieuwe encyclopedie van de Vlaamse beweging* (Tielt: Lannoo 1998) 1651–1658, aldaar 1651–1652.

noemen. Deze vereniging brengt vanaf 1931 ook een eigen tijdschrift uit, *Nele*, dat tijdens de Tweede Wereldoorlog van naam veranderde in *Vrouw en Volk*.³¹

Deze pers probeerde de sfeer van de massamanifestatie aan de hand van verschillende technieken over te dragen op de lezer.

*De Schelde (1919-1936) Volk en Staat (1937-1944)*³²

De Schelde verschijnt voor het eerst in 1919 en is het vervolg van *Het Vaderland*, de eerste krant van de Frontpartij (de eerste Vlaams-nationalistische partij).³³ Pol de Mont was hoofdredacteur tijdens deze beginjaren en vaarde van meet af aan een radicaal-Vlaamse koers. Zo steunde de krant uitdrukkelijk de amnestie-eis van de activisten.³⁴ Vanaf 1927 werd hij vervangen door Herman Vos, volksvertegenwoordiger en leider van de Frontpartij. Hierdoor kwam de krant in Groot-Nederlands en activistisch vaarwater. De krant profileerde zich bovendien meer en meer antidemocratisch. Omwille van deze ideologische koerswijziging is *De Schelde* heel wat lezers verloren, met als gevolg dat Vos in 1933 werd vervangen door Herman Van Puymbroeck. Vanaf 1934 steunde de krant nagenoeg volledig het VNV. Deze partij propageerde op haar beurt abonnementen op *De Schelde* bij haar leden, wat zorgde voor een oplagestijging van 6000 naar 8500 exemplaren per dag. Wanneer Van Puymbroeck meer onder invloed raakte van de nationaal-socialistische gedachte en de berichtgeving in de krant een uitdrukkelijk pro-Duits karakter kreeg, liet het VNV de krant vallen, waardoor de oplagecijfers weer daalden. De krant kwam zo op de rand van het faillissement.³⁵

Het VNV sprong in de bres en schoof een eigen pion, Anton Mermans, naar voor als de nieuwe hoofdredacteur in 1937. In dat jaar veranderde de krant eveneens haar naam in *Volk en Staat* en verwerd ze tot het officiële partijblad van het VNV. Volgend bericht verscheen in de krant: “De leider van het VNV verklaart voortaan bij machte te zijn volledige controle over *Volk en Staat* uit te oefenen.”³⁶ Hierdoor steeg de oplage naar 10.000 exemplaren per dag. Hoewel de krant Duitse

³¹ De aanleiding van de afscheuring van de katholieke meisjesbeweging, was de weigering tot toetreding van het Vrouwenverbond van Mol, waarvan de leidster gemeenteraadslid was voor de Katholieke Volkspartij. Onder leiding van Magda Haegens werd vervolgens het VNVV opgericht. De katholieke Landsbond en het VNVV kwamen overeen dat de Landsbond zich van dan af op de meisjes zou richten en het VNVV op vrouwen. Dit akkoord hield evenwel niet lang stand, o.a. omdat het VNVV in de partijpolitiek van het VNV betrokken raakte. Cfr. Hoofdstuk 3. Bruno De Wever, ‘Vlaamsch Nationaal Vrouwenverbond’, in: Bruno De Wever, Reginald De Schryver en Gaston Durnez eds., *Nieuwe encyclopedie van de Vlaamse beweging* (Tielt: Lannoo 1998) 3387–3388, aldaar 3387–3388.

³² Hier wordt vooral een overzicht gegeven van de ontwikkeling van de pers zelf. In Hoofdstuk 3 wordt meer duiding gegeven bij de Vlaams-nationalistische partijen die verbonden waren aan deze kranten.

³³ De krant was eerst betrokken bij de Vlaamsgezinde tak van de Liberale Partij, maar heeft onder Pol de Mont een ideologische verschuiving doorgemaakt naar het Vlaams-nationalistische partijwezen. De belangrijkste reden hiervoor, zou de franskiljonse bijklank van het Liberalisme geweest zijn. De Wever, ‘Volk en Staat’, 3530. Cfr. Hoofdstuk 3.

³⁴ De verkiezing van gevangen activist August Borms werd bijvoorbeeld enkel in *De Schelde* als een triomf aangehaald. Els De Bens en Karin Raeymaekers, *De pers in België: het verhaal van de Belgische dagbladpers: gisteren, vandaag en morgen* (Tielt: Lannoo 2007). Meer over de Bormsverkiezing in Hoofdstuk 3

³⁵ De Wever, ‘Volk en Staat’, 3531.

³⁶ Bruno De Wever, *Greep naar de macht: Vlaams-nationalisme en nieuwe orde: het VNV 1933-1945* (Tielt: Lannoo 1994) 323–325.

sympathieën bleef koesterden, matigde de berichtgeving over Duitsland wel. Ze mat zich evenwel een steeds explicieter anti-Frans karakter aan.³⁷

Tijdens de bezetting werd de krant bijna volledig de spreekbuis van het VNV. Deze partij kende een enorme expansie, wat zorgde voor een historisch hoogtepunt van de oplage tussen de 40.000 en 55.000 exemplaren per dag. De verkoop daalde pas opnieuw tegen het einde van de bezetting, in 1944.³⁸ Tijdens de oorlog werd er een A- en een B-editie van de krant gepubliceerd. Mermans bleef hoofdredacteur van de B-editie, die een meer “volks” karakter zou hebben gehad dan de A-editie die onder leiding kwam van Jan Brans.³⁹ De berichtgeving van het VNV was aan het begin van de bezetting nog relatief gematigd. Geleidelijk aan werd deze echter meer en meer Duitsgezind. Het enige struikelblok voor de “Propaganda-Abteilung”, de Duitse censuurdienst, was het Dietse thema dat erg courant bleef.⁴⁰

De VOS (1919-1924) en De Vlaamsche Oudstrijder (1924-1944)

De Vlaamse Oudstrijdersvereniging (VOS) werd opgericht in 1919 op initiatief van Jozef Verduyn. Vermoedelijk werden de plannen hiervoor al tijdens de oorlog gemaakt, in nauw overleg met de leiding van de Frontbeweging. Aan het begin van de jaren '20 was de VOS de grootste oudstrijdvereniging van Vlaanderen, met zo'n 80.000 leden. In augustus 1919 verscheen het eerste exemplaar van het weekblad *De VOS*. In 1922 werd de Bond voor Vlaamse Oudsoldaten (BVOS) opgericht, om zo ook de niet-frontsoldaten te betrekken. Ze pleitten onder meer voor amnestie, de vernederlandsing van de Gentse Universiteit en zelfbestuur. Vanaf het midden jaren '20 moest het Vlaams-nationalistische gedachtegoed geregeld plaatsruimen voor het antimilitaristische. Dit was hoofdzakelijk op aansturen van de nieuwe voorzitter, Filip de Pilleceyn. In het kader van dit pacifisme woonden de VOS-verenigingen jaarlijks massaal de IJzerbedevaarten bij.

Na verschillende conflicten binnen het bestuur van de VOS en het daarop volgende vertrek van Jozef Verduyn, werd in 1924 werd een nieuw blad opgericht: *De Vlaamsche Oudstrijder*. Dit blad kwam evenwel vaak in financiële moeilijkheden door concurrentie met het nieuwe blad van Jozef Verduyn, die een meer gematigde koers vaarde. Hierdoor had de VOS zelf tegen het eind van de jaren '20 heel wat leden verloren. Er werden nieuwe, nevenorganisaties opgericht die eveneens een rubriek kregen in *De Vlaamsche Oudstrijder*. Zo ontstond een organisatie voor VOS-vrouwen (de VVOS) en VOS-jeugd (de JVOS). Begin jaren '30 nam Germain Lefever het voorzitterschap op zich. Hij heeft de Vlaamse met de antimilitaristische boodschap verenigd en haalde opnieuw de banden

³⁷ De Wever, 'Volk en Staat', 3531.

³⁸ Ibid., 3532.

³⁹ Maaïke Thoen, 'Cartoons in België tijdens de Tweede Wereldoorlog: een kwalitatieve inhoudsanalyse van Volk en Staat en Le Pays Réel' (Onuitgegeven masterscriptie Universiteit Gent 2002) 30. Ik heb zelf gebruik gemaakt van de B-editie.

⁴⁰ Meer over Duitse censuur tijdens de Tweede Wereldoorlog in België in: De Bens en Raeymaekers, *De pers in België*, 207-201.

aan met het VNV. Het ledental van de VOS en de oplage van de *Vlaamsche Oudstrijder* namen opnieuw toe.⁴¹ De VOS profileerde zich opnieuw meer en meer als Vlaamsgezind en anti-Belgisch, wat ook sterk naar vorkwam in *De Vlaamsche Oudstrijder*. Tijdens de Tweede Wereldoorlog bleef het blad verschijnen en steeg de oplage verder. Het blad mat zich een gematigde Nieuwe Orde stijl aan. Doorheen de oorlogsjaren kregen ze meer en meer te maken met censuur en beperkende Duitse maatregelen.⁴²

Gudrun (1919-1943)

De katholieke meisjesbeweging, die was ontstaan aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog als een overkoepeling van verschillende lokale meisjesverenigingen, gaf in oktober 1919 haar eerste nummer van *Gudrun* uit. Julia Putman was verantwoordelijk voor de redactie van 1920 tot 1926. Nadien nam Angela Tysmans (de weduwe van veroordeeld activist Lodewijk Dosfel) het roer over tot 1942.⁴³ De naam van het tijdschrift is ontleend aan een toneelstuk van Albrecht Rodenbach, waarin de gelijknamige hoofdfiguur optreedt als “zinnebeeld van de standvastige vrouwelijke trouw aan de volksaard en aan Vlaanderen.”⁴⁴ Deze *Gudrun*-figuur werd tijdens het interbellum door mannen als Lodewijk Dosfel en Cyriel Verschaeve gepropageerd als symbool voor de Vlaamse en katholieke meisjes- en vrouwenbeweging. Het eerste nummer van *Gudrun* kende een oplage van 800 nummers. Het tijdschrift publiceerde artikels die in het teken stonden van zelfvorming op zowel Vlaams als godsdienstig vlak.

Er tekenden zich al snel twee verschillende stromingen af binnen de Vlaams-Katholieke meisjesbeweging. De lokale bonden profileerden zich veeleer cultuurflamingantisch en legden zich in de eerste plaats toe op studie van de Nederlandse taal. Het overkoepelend bestuur en de *Gudrun*-redactie zelf koesterden meer sympathie voor de radicaal Vlaams-nationalistische gedachte. Hoewel partijpolitiek expliciet van de hand werd gewezen, wilde het bestuur de beweging vooral gebruiken om ook meisjes en vrouwen bewust te maken van hun Vlaamse identiteit. Vanaf 1926, toen Tysmans voorzitter werd van de Landsbond⁴⁵ en hoofdredactrice van *Gudrun* werd deze koerswijziging

⁴¹ Eind 1927 had *De Vlaamsche Oudstrijder* 3916 abonnees. In 1928 steeg dat naar 4600, in 1929 6000, en in 1930 9600. Aan het eind van de jaren '30 viel dit een beetje terug, met in 1938 en in 1939 respectievelijk 8209 en 8442 abonnees. In 1943, tijdens de Tweede Wereldoorlog, steeg dit getal naar een hoogtepunt van 12.500. Peter Lemmens, 'VOS, De', in: Bruno De Wever, Gaston Durnez en Reginald De Schryver eds., *Nieuwe encyclopedie van de Vlaamse beweging* (Tielt: Lannoo 1998) 3568–3569, aldaar 3569.

⁴² Peter Lemmens, 'Verbond der Vlaamse Oud-Strijders', in: Bruno De Wever, Gaston Durnez en Reginald De Schryver eds., *Nieuwe encyclopedie van de Vlaamse beweging* (Tielt: Lannoo 1998) 3187–3191. Lemmens, 'VOS, De'.

⁴³ Louis Vos, 'Gudrun', in: Bruno De Wever, Gaston Durnez en Reginald De Schryver eds., *Nieuwe encyclopedie van de Vlaamse beweging* (Tielt: Lannoo 1998) 1378–1380, aldaar 1379.

⁴⁴ *Ibid.*, 1378.

⁴⁵ Ik gebruik de term “Landsbond” om naar de gehele beweging te verwijzen. De Landsbond is doorheen het interbellum verschillende keren van naam veranderd. In 1925 was de officiële naam “Vlaamse Landsbond voor Katholieke Meisjes”. In 1926 werd dit “Katholieke Landsbond voor Vrouwen en Meisjes” en tegen de jaren '30, o.i.v. de Dietse en Groot-Nederlandse gedachte, wijzigde de naam opnieuw in: “Dietsche bond voor Vrouwen en Meisjes ‘Ik Dien’”. Vos, 'Katholieke Vlaamse Meisjesbeweging'.

definitief. Tysmans zat bijvoorbeeld ook in het IJzerbedevaartcomité tijdens het interbellum. Radicale Vlaams-nationalisten, zoals August Borms, kwamen spreken op, de jaarlijkse Landdagen. In deze jaren stegen de abonnementen op *Gudrun* van 200 naar 1100. Vanaf de jaren '30 profileerde de Landsbond zich steeds radicaler: uitgesproken Diets en Groot-Nederlands. Ze verbonden hun gedachtegoed aan de solidaristische Nieuwe Orde en zetten meer en meer in op de jeugdbeweging. Dit gedachtegoed sijpelde eveneens door in *Gudrun*, dat vooral een conservatief vormingstijdschrift was dat zijn lezers informeerde over de taak van de “Vlaamse” - en later de “Germaanse” - vrouw. Het tijdschrift werd tijdens de oorlog uitgegeven tot 1943. De Landsbond heeft in deze periode wel aan leden moeten inboeten, omdat ze niet enkel de invulling van de natie van zowel het VNV als het Verdinaso van de hand wees, maar ook het nationaal-socialistische gedachtegoed.⁴⁶ Hierdoor is de Landsbond veel vrouwen en meisjes verloren aan de Dietsche Meisjesscharen (DMS) en de vrouwenorganisatie van het Verdinaso, het Verbond van Dinaso Vrouwen en Meisjes (Verdrivo). Na de Tweede Wereldoorlog zijn vele bestuursleden van de Landsbond gestraft wegens hun rol in de collaboratie.⁴⁷

Nele (1931-1941) en *Vrouw en Volk* (1941-1944)

In 1930 werd onder leiding van Magda Haegens⁴⁸ het VNVV opgericht na een ideologisch conflict binnen de Vlaamsche Landsbond voor Rooms-Katholieke Vrouwen en Meisjes. Vanaf 1931 bracht deze nieuwe vrouwenvereniging haar eigen maandblad uit, *Nele*, waarvan Haegens hoofdredactrice was. Na de oprichting van het VNV in 1934, werd het VNVV ingeschakeld in de partijorganisatie. In het tijdschrift verschenen hoofdzakelijk artikels die de Vlaamse vrouwen moesten vormen, in de lijn van de artikels die in *Gudrun* verschenen. In de beginjaren werd nog gepleit voor vrouwenkiesrecht, maar tegen het einde van de jaren '30 stonden de meeste artikels veel negatiever tegenover vrouwelijke partijpolitiek.

Vlak voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog wilde Haegens het VNVV terug onafhankelijk maken van het VNV. Ze werd ontslaan door toenmalig leider van het VNV Staf De Clerq en vervangen door Odile Van den Berghe. Haegens nam het ledenbestand en tijdschrift *Nele* mee. Het nieuwe VNVV kende zo een erg moeizame start. In 1941 richtten ze een nieuw blad op, *Vrouw en Volk* met Jeanne de Bruyn als hoofdredactrice en *Volk en Staat* als uitgever. Het VNVV telde in deze periode 2500 leden. De Dietsche Meisjesscharen (DMS), de jeugdafdeling die in deze periode

⁴⁶ Het VNV was volgens de Landsbond te weinig uitgesproken Groot-Nederlands en het Verdinaso te militaristisch, Belgicistisch en Staatdiets. Ibid., 1656.

⁴⁷ Ibid., 1653-1656.

⁴⁸ Zij was voordien lid van de Landsbond. Nadat ze werd ontslagen bij het VNVV werd ze leidster van de vrouwenafdeling van de Duits-Vlaamse Arbeidsgemeenschap (DeVlag), Vrouwenwerken. Na de oorlog werd ze veroordeeld voor collaboratie. Nico Wouters, 'Haegens, Magda', in: Bruno De Wever, Gaston Durnez en Reginald De Schryver eds., *Nieuwe encyclopedie van de Vlaamse beweging* (Tielt: Lannoo 1998) 1392-1393.

verzelfstandigd was van het VNVV, maar *Vrouw en Volk* ook ontving, telde er 1500. In *Vrouw en Volk* schreef de organisatie in 1941 en in 1943 dat ze respectievelijk 5000 en 10.000 leden telde. Cijfers die volgens De Wever slechts voor propaganda bestemd waren, omdat het VNVV in werkelijkheid niet zo goed meer draaide als tijdens het interbellum.⁴⁹

2.1.3 Bronnenkritiek

De bronnen waarvan ik gebruik zal maken bieden een *top down* perspectief op Vlaams-nationalistische genderconstructies. Zowel het IJzerbedevaartcomité als de gelijkgestemde pers (die, zoals ik hierboven duidelijk maakte, nauwe banden onderhield met Vlaams-nationalistische partijen en het IJzerbedevaartcomité) kunnen we begrijpen als de “discourselite” die via de bronnen die ze publiceren hun visie willen verspreiden.

Robert Entman voorziet de historicus van een concept aan de hand waarvan we dit soort bronnen kritisch kunnen benaderen. De visie die door de discourselite gepresenteerd wordt, moeten we begrijpen als een “frame”. In dit soort bronnen wordt de werkelijkheid onvermijdelijk (en meestal bewust) gekaderd:

To frame is to select some aspects of a perceived reality and make them more salient in a communicating text, in such a way as to promote a particular problem definition, causal interpretation moral evaluation and/or treatment recommendation for the item prescribed.⁵⁰

Daarbij moet in rekening worden genomen dat “frames” evenveel worden bepaald door wat ze *buiten* als door wat ze *binnen* “beeld” laten. De inhoud van deze “frames” en het (on)vermogen (van zowel producent als consument van het discours) om deze visies op de werkelijkheid te doorzien als gekaderd wordt hoofdzakelijk bepaald door het heersende “waarheidsregime”. In de woorden van Michel Foucault:

Each society has its regime of truth, its “general politics” of truth; that is, the types of discourse which it accepts and makes function as true, the mechanisms and instances which enable one to distinguish true and false statements, the means by which each is sanctioned [...] the status of those who are charged with saying what *counts as true*.⁵¹

⁴⁹ De Wever, ‘Vlaamsch Nationaal Vrouwenverbond’, 3887–3888. Bruno De Wever en Nico Wouters, ‘Vrouw en volk’, in: Bruno De Wever, Gaston Durnez en Reginald De Schryver eds., *Nieuwe encyclopedie van de Vlaamse beweging* (Tielt: Lannoo 1998) 3627, aldaar 3627.

⁵⁰ Robert Entman, ‘Framing: Toward Clarification of a Fractured Paradigm’, *Journal of Communication* 43 (1993) 51–58, aldaar 52.

⁵¹ Michel Foucault, *Power-knowledge : selected interviews and other writings, 1972-1977* (New York: Prentice-Hall 1980) 131.

Hoewel ik de bronnen wel zal benaderen als een (bewuste) constructie van de werkelijkheid, ben ik niet geïnteresseerd in het – positivistisch – blootleggen van “de waarheid”. Mijn onderzoeksvraag spitst zich juist toe op de subjectiviteit van deze bronnen: hoe werd het verleden aan “de lezer” (via taal of handelingen) gepresenteerd? In overeenstemming met mijn definitie van collectief geheugen begrijp ik deze representatie van het verleden als een product van de maatschappij waarin herinnerd wordt. Ik zal de bronnen benaderen als een subjectieve voorstelling van het verleden, die aan de historicus toont wat deze Vlaams-nationalistische discourselite herinneringswaardig vond. Ik beschouw de oorlogsherinnering (zowel de inhoud als de praktijk) als een actieve creatie waarmee de discourselite inspeelde op, en ook bepaald werd door, de contemporaine culturele en sociaal-politieke context. Zo hadden deze bronnen in de eerste plaats een propagandafunctie: ze moesten de aanwezige instrueren in de manier waarop hij de IJzerbedevaarten moest beleven, en de herinnering aan zijn deelname, in goede banen leiden. Daarnaast moesten ze de afwezige aanmoedigen de volgende bedevaart zeker bij te wonen (vb. de film- en dia-avonden die Vlamingen moesten warm maken voor de IJzerbedevaarten).

Ik wil benadrukken dat ik er niet van uitga dat de idealen die in deze *top-down* bronnen naar voor worden geschoven, automatisch worden overgeplant op “de massa” (als de geïntendeerde “lezer”⁵² van deze bronnen). Ik bestudeer enkel en alleen de manier waarop de discourselite deze idealen heeft ingebed in haar nationalistische ideologie, dus hoe ze gepresenteerd worden aan “de massa”. Stuart Hall maakt een onderscheid tussen drie mogelijke manieren waarop iemand deze bronnen kan/kon lezen:

- (1) “dominant (or hegemonic) reading”, waarin de lezer de boodschap van de tekst volledig overneemt en de “preferred reading” van de tekst volledig accepteert én reproduceert. De boodschap lijkt zo natuurlijk; in overeenstemming met de werkelijkheid.
- (2) “negotiated reading”, waarin de lezer de boodschap van de tekst grotendeels overneemt, maar sommige delen verwerpt en aanpast op een manier dat het zijn/haar eigen visie, ervaringen en belangen weerspiegelt.
- (3) “oppositional (counter-hegemonic) reading”: waarin de lezer, die zich in een sociale situatie bevindt die tegenovergesteld is aan de dominante boodschap, de boodschap van de tekst niet deelt en de opgelegde visie verwerpt. Deze lezer brengt een alternatief “frame” aan.

Hoewel ik zelf geen *bottom up* perspectief hanteer, kan ik vermoeden dat de derde (“oppositional”) lezing van het herinneringsdiscours niet veel voorkwam bij de geïntendeerde “lezer”. De bronnen die ik onderzoek zijn specifiek gericht aan een bepaald nichepubliek. De IJzerbedevaarten zelf waren bijvoorbeeld bedoeld voor mensen die reeds Vlaamse sympathieën koesterden. In het theoretisch

⁵² Zoals ik hieronder uiteenzet in het methodologisch kader, begrijp ik de termen “taal” en “discours” in de brede zin, als alle vormen – linguïstisch of non-linguïstisch – van betekenisvolle menselijke activiteit (Cfr. *Infra*). Wanneer ik hier spreek over de “lezer”, begrijp ik dit ook breed, als de lezer van een linguïstische of non-linguïstische boodschap.

kader heb ik de bedevaarten daarom ook gedefinieerd als een "performance van consensus". Ook de dagbladpers die ik bestudeer (*De Schelde* en *Volk en Staat*), profileerde zich steeds openlijk als "Vlaams-nationalistisch". De andere pers (*De Vlaamsche Oudstrijder*, *Guðrun* en *Nele*) werd gepubliceerd door verenigingen die lidmaatschap vereisten (van de VOS, de VVOS, de Landsbond of het VNVV) om de krantjes te ontvangen. Hieruit kan ik besluiten dat het gedachtegoed van de geïntendeerde "lezer" reeds in grote mate overeenkwam met dat van "de discourselite".

Daarnaast werkte ook de specifieke presentatie van het bronnenmateriaal aan "de lezer" een identificatie met het ideologisch gedachtegoed in de hand. Bij het kadreren van de werkelijkheid werd bijvoorbeeld gebruik gemaakt van narrativistische technieken. De verhalende structuur waarin de historische gebeurtenissen en actoren aan de lezer werden gepresenteerd, maakt het verleden meer tastbaar en de personages van vlees en bloed. Dit vergroot de emotionele betrokkenheid van de lezer tot het verleden en spoort hem aan zich met de personages te identificeren en hen "na te leven".⁵³

⁵³ Umberto Eco, *Lector in fabula: de rol van de lezer in narratieve teksten* (Amsterdam: Bakker 1989) 213–222. Hiervoor haalde ik inspiratie bij Greet De Bock, "'Weemoedig als een kind, maar sterk als een man". Beelden van mannelijkheid in West-Vlaamse katholieke prijsboeken uit de late negentiende eeuw', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* (2011) 159–100, aldaar 159.

2.2 Methodologie: discoursanalyse

Thinking gender implies not limiting oneself to the effects of reality. Thinking gender ‘is the undressing of the apparent neutrality of language.’¹

Michèle Riot-Scarcey’s stelling vormt een mooie toepassing van het kernidee achter *Critical Discourse Analysis* (CDA): het analyseren van discours om machtsverhoudingen en sociale ongelijkheid bloot te leggen. Omdat discours niet alleen wordt bepaald door sociale structuren, maar deze ook actief mee vormgeeft, kan via de analyse van een bepaald discours de ideologie en machtsverhoudingen die schuilgaan achter dat discours te blootgelegd worden.

In dit onderdeel worden de theoretische en praktische aspecten van mijn discoursanalytische methode uiteengezet. Eerst zet ik mijn begrip van discours als een sociale praktijk uiteen, waarna ik dieper inga op de relatie tussen discours, macht en ideologie. Ik sluit dit hoofdstuk af met Norman Fairclough’s methode voor CDA. Ik heb specifiek voor zijn methode gekozen omdat die toelaat een discoursanalyse te koppelen aan de sociale context waarin het discours plaatsgrijpt.

2.2.1 Discours als een sociale praktijk

Discourse means anything from a historical monument, a *lieu de mémoire*, a policy, a political strategy, narratives in a restricted or broad sense of the term, text, talk, a speech, topic-related conversations, to language per se. We find notions such as racist discourse, gendered discourse... [...] – thus stretching the meaning of *discourse* from a genre to a register or style, from a building to a political program.²

Discours is meer dan “taal” (in de klassieke betekenis van het woord) alleen. Discours omvat alle vormen – linguïstisch of non-linguïstisch – van betekenisvolle menselijke activiteit. De opvatting dat discours moet worden begrepen als een sociale praktijk, moeten we kaderen binnen deze definitie van discours-als-meer-dan-taal. Sociolinguïst Jan Blommaert definieert discours bijvoorbeeld als “taal-in-actie”. Wat traditioneel beschouwd wordt als “taal” is hier slechts één manifestatie van; alle

¹ Michèle Riot-Sarcey, ‘The difficulty of gender in France’, in: Leonore Davidoff, Keith Mc Lelland en Elini Varikas eds., *Gender and History: Retrospect and Prospect* (Oxford: Blackwell 2000). Deze quote dank ik aan de inleidende les van het OS Genderseminarie 2013-2014 gegeven door dr. Julie Carlier aan Universiteit Gent.

² Ruth Wodak en Michael Meyer, *Methods for Critical Discourse Analysis* (Second Edition; London: Sage 2010) 2–3.

soorten “semiotic flagging”, in de vorm van objecten of handelingen, vallen onder het “actie”-gedeelte van “taal-in-actie”.³ Volgens Blommaert bestaat er bijgevolg geen non-sociaal gebruik van discours:

an event becomes “a problem” as soon as it is being recognised as such by people, and discursive work is crucial to this; a mountain becomes a “beautiful” mountain as soon as someone singles it out, identifies it and comments on it to someone else. In short, discourse is what transforms our environment into a socially and culturally meaningful one.⁴

Met andere woorden: discours omvat alle tools aan de hand waarvan we de werkelijkheid rondom ons vorm geven, op een manier die voor ons betekenisvol is. Omdat mijn onderzoeksvraag zowel gericht is op de inhoud als de praktijk van herinnering, worden eveneens linguïstische (toespraken, herinnerings- en huldeteksten, liederen...) en non-linguïstische vormen van discours (foto, film, rituelen, lichamen, het landschap, monumenten...) opgenomen in deze analyse.

Vetrekend vanuit dit idee – discours als sociale praktijk – verbindt Fairclough in zijn invloedrijke *Language and Power* (1989) drie deelbetekenissen aan de notie “discours”: (1) de talige tekst als een sociaal fenomeen, (2) taal als een sociaal interactieproces en (3) taal als deel van een sociale context, bepaald door niet-talige sociale fenomenen.

(1) In de eerste opvatting van discours ligt de focus op de (linguïstische/non-linguïstische) tekst zelf. Talige fenomenen zijn sociale fenomenen omdat ze bepaald worden door de sociale context waarin ze plaatsgrijpen; ze worden gedetermineerd door sociale conventies. Daarnaast zijn sociale fenomenen ook vaak/gedeeltelijk talig: taal is niet louter een product van de sociale context waarbinnen ze plaatsgrijpt, maar, ze maakt er een actief deel van uit, gezien talige uitspraken zelf ook een groot effect hebben op de maatschappij.⁵

(2) In de tweede opvatting wordt discours begrepen als een sociaal interactieproces, waarin de productie van (linguïstische/non-linguïstische) tekst en de interpretatie ervan als even belangrijke luiken worden opgevat. Tekstanalyse is bijgevolg slechts een deel van discoursanalyse, naast de analyse van de productie of interpretatie van teksten. Vormelijke eigenschappen van een tekst kunnen bijvoorbeeld zowel benaderd worden als *sporen* van het productieproces, als *suggesties* voor verdere interpretatie. Hierin speelt de voorkennis

³ Jan Blommaert, *Discourse: A Critical Introduction* (New York: Cambridge University Press 2005) 3.

⁴ *Ibid.*, 4.

⁵ Norman Fairclough, *Language and power* (Londen: Longman 2001) 23. In lijn hiervan ligt bijvoorbeeld Michel Foucault's these over de uitvinding (meer dan repressie) van de notie seksualiteit in de Victoriaanse periode en de hieraan gekoppelde erkenning van homoseksuele identiteit (ter vervanging van “sodomie”). Michel Foucault, *Histoire de la sexualité. 1 : La volonté de savoir* (Parijs: Gallimard 1984).

(Fairclough's *member's resources*: taalkennis, waarden en normen, vooronderstellingen...) van de ontvangers van de tekst ook een belangrijke rol.⁶

(3) In de derde opvatting heeft Fairclough aandacht voor de sociale context waarin een discours plaatsgrijpt. Taal wordt, als een sociale praktijk, ook bepaald door niet-talige aspecten van de samenleving. De voorkennis (*member's resources*) van de ontvangers van de tekst is cognitief – want “in people's heads” – maar heeft wel een sociale oorsprong: deze kennis wordt opgedaan in sociale relaties en is bijgevolg ongelijk verdeeld. Heersende machtsverhoudingen hebben, als niet-talig element van de werkelijkheid, desondanks een grote invloed op discours.⁷ Met andere woorden: discours vloeit voort uit een sociale realiteit, maar reproduceert zelf ook bestaande sociale verhoudingen.

Fairclough concludeert dat we ons bij het analyseren van een discours niet mogen beperken tot de individuele tekst of de interactieve context (het interpretatie- en productieproces), maar dat we telkens ook de sociale context waarbinnen beide plaatsgrijpen in rekening moeten nemen. Parallel aan deze drie dimensies van discours – als tekst, als interactieproces en als sociale context – onderscheidt Fairclough drie analysedimensies van kritische discoursanalyse: beschrijving, interpretatie en verklaring (zie 2.2.3 Fairclough's CDA-methode).

2.2.2 Discours, macht en ideologie

Juist het sociale karakter van discours, zoals besproken in de vorige sectie, maakt dat het zo intrinsiek verbonden is met macht en ideologie. Discursieve praktijken dragen vaak grote ideologische gevolgen in zich: ze helpen mee aan het in stand houden van ongelijke machtsrelaties tussen onder meer sociale klassen, etnische groepen, mannen en vrouwen, religies...⁸

Discours en macht

Er wordt wel eens geopperd dat er minstens even veel concepten van “macht” bestaan, als er sociale theorieën zijn. Ik begrijp macht Foucauldiaans, als een systematisch en constitutief element van de samenleving, dat via discours opereert. Het concept “macht” staat centraal in CDA, gezien onderzocht wordt hoe discours sociale dominantie (re)produceert en hoe gedomineerde groepen dit discursief weerstaan of accepteren.⁹

⁶ Fairclough, *Language and power*, 24. Ik spreek over ‘ontvangers’, omdat ik hier zowel lezers van de geschreven tekst als luisteraars van de gesproken tekst onder versta.

⁷ Ibid., 23–24.

⁸ Wodak en Meyer, *Methods for Critical Discourse Analysis*, 258.

⁹ Ibid., 9–10.

In het theoretiseren van de relatie tussen taal en macht maakt Fairclough een onderscheid tussen macht in discours – discours als domein waar machtsrelaties worden uitgeoefend en opgevoerd – en macht achter discours – discours als zelf onderhevig aan machtsrelaties.¹⁰ Discours is steeds onderhevig aan sociale strijd en maakt er zelf ook deel van uit.¹¹ Voor Fairclough zijn teksten als het ware strijdarena's, die sporen bevatten verschillende discours en ideologieën die met elkaar in dialoog gaan en strijden voor dominantie.¹²

“Macht in discours” en “macht achter discours” hebben een wederzijdse invloed op elkaar. Ik maak dit duidelijk aan de hand van twee voorbeelden waarin ik beide concepten toepas op de IJzerbedevaarten. Ik schreef aan het begin van dit hoofdstuk dat “de discourselite” een opvallend eenzijdig profiel heeft. Zij die de herinnering produceren zijn vaak mannen uit de hogere klasse en oud-strijders. Dit legt de “macht achter discours” bloot, aangezien het toont dat het uitspreken van het discours dat wordt bestudeerd volledig in handen ligt van een specifieke sociale groep. Anderzijds is dit gegeven eveneens een verklaring voor de manier waarop “macht in discours” tot uiting komt. De inhoud van het discours dat aan “het brede publiek” wordt gepresenteerd staat volledig in functie van het in stand houden van deze macht over het discours. Zo zullen we bijvoorbeeld zien bij de analyse dat het herinneringsvertoog sociale ongelijkheid in hoge mate naturaliseert en in sommige gevallen bijna idealiseert.

Ten tweede is het spreken van deze discourselite als “*Vlamingen*” ook een gevolg van “macht achter discours”. Via de installatie van de IJzerbedevaarten ontwikkelt deze discourselite een tegenherinnering in contrast met de Belgische herinnering aan de oorlog. Op het niveau van “macht in discours” moeten we hun “spreken” niet enkel beschouwen als een micro-performance van consensus tussen gelijkgezinden, maar ook als een macro-“*prise de parole*”¹³, waarin een groep Vlamingen, door middel van taal, een sociale strijd aanknoopt met de officiële Belgische oorlogsherinnering (Cfr. Hoofdstuk 3: Historische context).

Discours en ideologie

Ideologie bevindt zich op het kruispunt van macht en discours. Blommaert maakt een onderscheid tussen twee concepties van ervan:

- (1) als “een *specifieke* set van symbolische representaties – discours, argumenten, afbeeldingen, stereotypen – die een *specifiek* doel dienen, en gebruikt worden door een *specifieke* (groep) actor(en).” Hieronder vallen de zogenaamde “-ismen”: socialisme, liberalisme, fascisme,

¹⁰ Fairclough, *Language and power*, 36; 49.

¹¹ *Ibid.*, 36.

¹² Wodak en Meyer, *Methods for Critical Discourse Analysis*, 10.

¹³ Naar analogie met het werk van Michel de Certeau, waarin hij mei '68 benaderd als een symbolische vorm van “het woord nemen” tegenover de ander waartegen men zich wil afzetten. Michel de Certeau, *La Prise de parole et autres écrits politiques* (Paris: Seuil 1994). Eerste keer gepubliceerd in 1968.

nationalisme.... We kunnen dit soort ideologie het best begrijpen als een specifieke positie binnen een politiek systeem.¹⁴

- (2) als een “een *algemeen* fenomeen, karakteriserend voor de *totaliteit* van een bepaald sociaal of politiek systeem, en gebruikt door *elk* lid binnen dat systeem”. “Ideologie” wordt Gramsciaans opgevat: het is geen positie *binnen* een politiek systeem, maar het doordringt de hele samenleving en resulteert aldus in genormaliseerde, genaturaliseerde ideeën en gedragingen. Ideologie is met andere woorden de *common sense*.¹⁵ Deze tweede betekenis is het meest gangbaar binnen CDA.

Deze verschillende definities van ideologie hoeven elkaar niet te ontkrachten. In deze masterscriptie wordt aan beiden recht gedaan. Ik begrijp ideologie als gelaagd; als werkzaam op verschillende niveaus van bewustzijn en *agency*. Dit is vooral nodig omdat het onderzoeksobject een politiek discours betreft van een *specifieke* groep (Vlaams-nationalisme/fascisme), die zich op een *specifieke* manier positioneert (extreem-rechts) binnen een politiek systeem dat zelf doordrongen is van genaturaliseerde ideeën en gedragingen. Het is interessant de dialectiek te bestuderen tussen de expliciete, eigen ideeën over hoe macht moet opereren in de samenleving en de impliciete, algemeen aanvaardde en bijna-onbewuste ideeën hieromtrent.

2.2.3 Fairclough's CDA-methode

Parallel aan de drie aspecten van discours die Fairclough onderscheidt – tekst, interactieproces en sociale context – reikt hij een driedimensionele analysemethode aan, die bestaat uit: beschrijving van de tekst (het eigenlijke instrumentarium), interpretatie van de relatie tussen tekst en interactie en verklaring van de relatie tussen interactie en sociale context.

Beschrijving van de tekst: discoursanalytisch instrumentarium¹⁶

Bij de beschrijving van de woordelijke tekst wordt rekening gehouden met haar vormelijke eigenschappen. Wat staat er in de tekst? Hoe wordt het beschreven? Welke vormelijke keuzes werden gemaakt of niet gemaakt om een bepaalde boodschap kracht bij te zetten? Op het tekstniveau wordt een onderscheid gemaakt tussen: vocabularium, grammatica en de tekstuele structuur.

¹⁴ Blommaert, *Discourse*, 158-159.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Met dank aan de lessen Historische Methodes: Discoursanalyse gegeven door Prof. Dr. Gita Deneckere en Dr. Aline Sax (academiejaar 2012-2013 aan Universiteit Gent)

Eerst bekijken we het gehanteerde *vocabularium*: welke woorden worden er gebruikt en waarom? Op een eerste niveau wordt rekening gehouden met de *ervaringswaarde* van woorden, d.w.z. hoe ze de ervaring van de natuurlijke en sociale wereld (gebaseerd op kennis en geloof; ideologische positie) van de tekstproducent presenteren.¹⁷ Bijvoorbeeld, in welke contexten wordt naar Vlaanderen verwezen als het “vaderland” of als het “moederland”; is dit willekeurig of zit er een zeker verschil in betekenis? Op een tweede niveau onderzoeken we de *relationele waarde* van woorden: Op welke manier wordt de woordkeuze bepaald door, of geeft deze vorm aan, sociale relaties tussen de deelnemers van een discours? Welke visies of standpunten vormen gemeengoed, en hoe vinden we dit terug in de gehanteerde of vermeden woorden?¹⁸ Een derde niveau houdt rekening met de *expressieve waarde* van woorden, nl. de manier waarop de tekstproducent, via zijn woordkeuze, de werkelijkheid evalueert. Inzake de woordkeuze zullen we in onze analyse rekening houden met:

- Betekenis en bijbetekenis/denotatie en connotatie van woorden: Welke ideologische geladenheid hebben de gehanteerde woorden (betekenis/denotatie)? Hoe geven ze de buitentalige werkelijkheid vorm, vanuit een bepaalde ideologische positie? Vb. Kleurwoorden, scheldwoorden, spinwoorden, eufemismen/ understatements/hyperbolen
- Welke betekenisrelaties vinden we tussen woorden? Welke woorden zijn synoniemen (inwisselbaar), hyponiemen (inclusief), homoniemen of antoniemen (incompatibel) voor elkaar.
- Wordt er gebruik gemaakt van metaforen?

Vervolgens bestuderen we de *grammaticale structuur* van de zinnen, waar we opnieuw aandacht zullen hebben voor de ervarings-, relationele en expressieve waarden ervan.¹⁹ Hierbij heb ik aandacht voor het gebruik van:

- Actieve of passieve zinnen? Wie is dader of slachtoffer? Wordt de actor vermeld of niet? Is dit een tactische keuze, nl. in de weergave van een subject-positie?
- Positieve of negatieve zinnen? Ontkennen, verwijgen of verbloemen? Disclaimers?
- Gebruik van voornaamwoorden (inclusieve/exclusieve) “we” of “je”
- Buiksprekermechanisme (“men zegt”; “de mensen denken”)
- Modaliteit: gebruik van modale hulpwerkwoorden (mogen, moeten, kunnen, zullen,...), de impliciete machtsverhoudingen en de expressieve gevolgen ervan (vb. wanneer ze worden weggelaten, wordt de indruk van de waarheid/feitelijkheid opgewekt).

¹⁷ Fairclough, *Language and power*, 93–97.

¹⁸ *Ibid.*, 97–98.

¹⁹ *Ibid.*, 100–108.

- Manipulaties met impliciete betekenis: Vooronderstellingen, implicaturen? Impliciete associaties? Impliciete vooronderstellingen? Negatieve implicaties van positieve uitlatingen? Suggesties, insinuaties? Gebruik van voor het verhaal zelfs irrelevante details, die voor de “moraal” erachter wel betekenisvol zijn?
- Inconsistenties?
- Stijlfiguren?

Tenslotte bestuderen we de tekstuele structuur: Hoe worden zinnen aan elkaar gelinkt? In dit luik ligt de nadruk op de *connectieve waarde* van vormelijke kenmerken van de tekst (ipv. de ervarings-, relationele of expressieve waarde). Hier onderzoek ik hoe de vormelijke eigenschappen de verschillende delen van de tekst met elkaar verbindt; hoe ze coherentie scheppen.²⁰ We hebben aandacht voor:

- Logische verbindingswoorden: tonen aan welke (ideologische) assumpties gangbaar zijn.
- Opdeling in hoofd- en bijzaken via hoofd- en bijzinnen: werpt licht op wat als belangrijk of minder belangrijk wordt beschouwd, maar ook op wat als voorkennis of nieuwe informatie wordt beschouwd.
- Structuur van de tekst op grotere schaal: hoe is de tekst opgebouwd? Welke gevolgen zal dit hebben voor de interpretatie ervan?

Interpretatie van de relatie tussen tekst en interactie

Om effect te hebben op de werkelijkheid, moeten de (hierboven besproken) waarden van de vormelijke eigenschappen van een (linguïstische of non-linguïstische) tekst deel uitmaken van sociale interactie, voor ze een invloed kunnen uitoefenen op de werkelijkheid want, zoals Fairclough stelt: “the relationship between text and discourse is an indirect, mediated one.”²¹ Teksten worden steeds geproduceerd en geïnterpreteerd tegen een achtergrond van algemeen aanvaarde vooronderstellingen (deel van de eerder vermelde *member’s resources*), die aan de vormelijke eigenschappen hun waarde verlenen.²² De interpretatie van een tekst steunt dus steeds op de wisselwerking tussen wat er in de tekst staat en de achtergrondkennis’ van de interpretator(en).

Fairclough benadrukt dat “kennis” hier een misleidende term is, gezien veel vooronderstellingen die hieronder lijken te vallen ideologisch bepaald zijn. Juist het idee dat deze opvattingen gemeengoed zijn, verbergt de ideologische, sociaal-geconstrueerde oorsprong ervan. Met het blootleggen van de (mogelijke) interpretatie(s) van de tekst, tracht de onderzoeker te expliciteren

²⁰ Ibid., 109–110.

²¹ Ibid., 117.

²² Ibid., 115.

wat voor de oorspronkelijke interpretatoren impliciet is.²³ De interpretatie van een tekst wordt zo niet enkel gestuurd door de tekstuele, maar ook door de sociale context van het discours. De discours waarin bepaalde waarden tekstueel zijn ingebed, worden alleen maar sociaal operatief als onderdeel van een institutioneel en maatschappelijk proces en omdat de *commen sense* die vervat zit in discours ideologieën incorporeren die overeenkomen met specifieke machtsverhoudingen.²⁴

In feite bestudeer ik in het interpretatielukkig hoe een tekst geëncodeerd en gedecodeerd wordt. Hierbij heb ik aandacht voor zowel de invloed van de tekst zelf als de sociale interactiecontext waarin hij wordt “geuit”²⁵ op de interpretatie van de tekst. Op tekstueel niveau wordt aandacht gegeven aan tekstuele elementen die de interpretatie beïnvloeden (vb. de taal die wordt gehanteerd, de betekenis die wordt gegeven aan verschillende delen (vb. zinnen) van de tekst (op basis van de *member’s resources*), de coherentie van de tekst en de tekststructuur in combinatie met het “punt” van de tekst.²⁶) Op contextueel niveau focus ik op de invloed van de sociale context waarin de interactie tussen tekstproducent en tekstconsument plaatsvindt op de interpretatie van de tekst. Deze wordt bepaald door de situationele context en het discoursstype. Hierbij kan ik verschillende vragen stellen:²⁷

- Wat gebeurt er? (Via welke activiteit of *genre* wordt het discours uitgedrukt? Welke onderwerpen worden besproken? Met welk doel?)
- Wie is er betrokken? (Welke posities bekleden de betrokkenen? Welke sociale identiteiten dragen ze? Wie spreekt er tot wie?)
- Welke relaties onderhouden de betrokkenen tot elkaar?
- Wat is de rol van taal? (vb. informeren, overtuigen...)

De teksten die ik bestudeer vinden plaats in twee verschillende situationele contexten: toespraken die worden gehouden op de herdenkingsplechtigheid en de verslaggeving over de herdenkingsplechtigheid (in de pers of in specifieke publicaties). De betrokkenen zijn enerzijds de Vlaams-nationalistische discourselite; veelal mannelijk, afkomstig uit de hogere klasse en grotendeels ex-oorlogsvrijwilligers tijdens de Eerste Wereldoorlog. Anderzijds is er het publiek, dat (zoals zal blijken) benaderd wordt als amorfe “massa” maar ook bestaat uit afzonderlijke sociale groepen (mannen, vrouwen, jongeren, ouderen, hogere klasse, lagere klasse...). Wat de “massa” en de discourselite met elkaar gemeenschappelijk hebben, is de Nederlandse taal en de vermeende Vlaamse identiteit die daaraan wordt gekoppeld. Over het algemeen bestaat er een belangrijke

²³ Ibid., 117–118; 135.

²⁴ Ibid., 117.

²⁵ Ik heb hier gekozen voor het woord “uiten”, omdat dit meerdere vormen kan omvatten (vb. spreken, zingen, lezen, schrijven...). Fairclough verkiest bijvoorbeeld ook de term “utterances” wanneer hij het heeft over de verschillende vormen waarin taal “geuit” kan worden. Ibid., 119–120.

²⁶ Het ‘punt’ van de tekst is volgens Fairclough een samenvattende interpretatie, die in het geheugen van de interpretator zal blijven hangen en waar die later op zal terugvallen. Ibid.

²⁷ Ibid., 119–121.

machtsrelatie tussen de discourselite en de massa, omdat deze eerste het alleenrecht heeft op de productie van mediadiscours. Daarnaast bestaan er ook nog machtsverhoudingen tussen de leden van de discourselite en de leden van de massa onderling (op basis van de verschillende sociale identiteiten die zij dragen). Taal kan verschillende rollen hebben in deze herinneringscontext. Uiteraard wordt herinneren voorgesteld als de belangrijkste, maar daarnaast zijn ook informeren, overtuigen en indoctrineren belangrijke aspecten van het taalgebruik op zowel de IJzerbedevaarten zelf als in de verslaggeving over het evenement.

Ten slotte berust de interpretatie van de tekst, wanneer we de invloed van de sociale context in rekening nemen, ook op de intertekstuele context en vooronderstellingen. Het discours en de teksten die plaatsvinden, hebben zelf ook geschiedenissen. De intertekstuele context bepaalt wat er als gemeengoed wordt beschouwd tussen de betrokkenen (vb. bepaalde kennis of interpretatieschema's die voorondersteld worden). Deze kunnen niet letterlijk in de tekst worden teruggevonden, en maken daarom deel van een *intertekstuele* context. In teksten vinden we wel sporen terug die de aanwezigheid van vooronderstellingen aantonen, zoals het gebruik van bepaalde lidwoorden, W-vragen en dat-zinnen na bepaalde werkwoorden en adjectieven (realiseren, betreuren, bewust, boos...) enz. In massacommunicatie, zoals de IJzerbedevaarten, kan de tekstproducent niet weten wat de consument aan voorkennis heeft of niet. Daarom zal steeds een *ideal reader* worden geconstrueerd op wie de tekst wordt afgestemd. De vooronderstellingen die aan deze *ideal reader* worden toegekend door de tekstproducent, hebben in massacommunicatie vaak een manipulerende functie. De tekstproducent kan zo bepaalde elementen toevoegen aan de ervaring van het publiek, die misschien nooit hebben bestaan in de werkelijkheid, buiten het hoofd van de producent. Omdat vooronderstellingen zo impliciet aanwezig zijn, kunnen deze voor het publiek soms moeilijk te achterhalen, en bijgevolg te verwerpen, zijn.²⁸

Verklaring van de relatie tussen interactie en sociale context

Het laatste luik van onze analyse betreft de verklaring van het discours. Hier plaats ik de tekst, de tekstproducenten en de tekstconsumenten in hun sociale context, met het oog op het blootleggen van machts- en dominantieverhoudingen en ideologieën die schuilgaan achter de (mogelijke) interpretatie(s) van een bepaalde tekst, m.a.w. “which makes ordinary discourse practice a site of social struggle.”²⁹ Het verklaringsstadium toont dus aan dat discours een sociale praktijk is, door te wijzen op de manieren waarop discours gedetermineerd is door sociale structuren en welke reproductieve effecten discours heeft op deze structuren.

²⁸ Ibid., 127-128.

²⁹ Ibid., 135.

Enerzijds is discours een onderdeel van een bredere sociale strijd, die we moeten kaderen binnen bredere (non-discursieve) sociale conflicten. Hier ligt de nadruk op de (gewenste) sociale effecten van discours. Anderzijds is een discours ook zelf het product van sociale strijd. In deze opvatting staan de machtsrelaties die het discours domineren en die in het discours gemanifesteerd en genaturaliseerd worden centraal (Cfr. Supra). Hier ligt de nadruk dus op de sociale determinanten van het discours.³⁰ Toegepast op het Vlaams-nationalistische herinneringsdiscours, betekent dit dat het discours zelf een sociale strijd op het oog heeft. Bijvoorbeeld, de creatie van een “tegenherinnering” aan de Belgische (“franskiljonse”) oorlogsherdenkingen ter legitimatie van de Vlaamse “tegennatie”. Een ander voorbeeld is de waardering van katholieke waarden in het discours boven liberale waarden, in een strijd tegen het liberalisme. Daarnaast is het discours dus ook het product van een sociale strijd, waarin de sociale determinanten de machtsrelaties tussen mannen en vrouwen, hogere en lagere klassen, ouderen en jongeren... (re)produceren door middel van discours.

Zowel de sociale effecten als de sociale determinanten van discours, moeten onderzocht worden op drie niveaus van sociale organisatie: het maatschappelijke niveau, het institutionele niveau en het situationele niveau. Het Vlaams-nationalistisch herinneringsdiscours wordt dus eveneens doorkruist door verschillende machtsrelaties op verschillende niveaus. Ik zal hier opnieuw de discourselite zelf als voorbeeld nemen. Enerzijds heeft de sprekersrol die slechts door een klein segment van de Vlaams-nationalistische herinneringsgemeenschap wordt opgenomen veel te maken met situationele omstandigheden (Wie wordt er gevraagd om te spreken? Hoe worden de toespraken georganiseerd? Enz.) Anderzijds heeft de expliciet mannelijke en hogere klasse identiteit van de discourselite ook te maken met bredere maatschappelijke en institutionele oorzaken, waarin deze sociale identiteiten meer mogelijkheden krijgen om dergelijke posities in te nemen (vb. gedragsstandaarden tussen mannen en vrouwen, tussen hogere en lagere klassen...)

³⁰ Ibid., 135-136.

Hoofdstuk 3 Historische context. De wisselwerking tussen nationalisme en herinnering in tussenoorlogs België

In wat volgt schets ik de historische achtergrond waar tegen mijn onderzoek zich zal afspelen. In het eerste deel zal ik focussen op de politieke context (in de enge zin van het woord) en stel ik specifieke vragen, in de lijn van mijn onderzoeksvraag, over de opkomst en ontwikkeling van het Vlaams-nationalisme tot 1945. De meeste historici hebben echter enkel aandacht voor het (schijnbaar neutrale) ‘mannelijke’ verhaal. Ik zal hun inzichten daarom verweven met de inzichten van enkele vrouwenhistorici wat betreft de Vlaams-nationalistische casus. Hiervoor kan ik, zoals ik in de *status quaestionis* reeds aangaf, namelijk terugvallen op een relatief rijke historiografische traditie.

In het tweede deel kader ik vervolgens de “verbrokkeling” van de herinnering aan de oorlog in België tijdens het interbellum binnen deze politieke context. Hierin heb ik aandacht voor de gelijkenissen en verschillen met WOI-herinneringsinitiatieven in de transnationale West-Europese context.

3.1 De opkomst, ontwikkeling en neergang van het Vlaams-nationalisme in de eerste helft van de 20ste eeuw

‘Het activisme spleet ons veel dieper dan nu nog begrijpelijk voorkomt. Het koos tussen Vlaanderen en België, twee vaderlanden, die voor ons tot dan toe identiek, en die plots, tot onze verstomming, onverzoenlijke vijanden waren’³¹

Het grootste deel van dit chronologisch overzicht werd gebaseerd op het onderzoek en de bevindingen van Lode Wils en Bruno De Wever, de twee belangrijkste namen wat betreft de politieke ontwikkeling van het Vlaams-nationalisme.³² Omdat dit onderzoek de Vlaams-

³¹ Gerard Walsschap zoals geciteerd in Lode Wils, *Van Clovis tot Di Rupo : de lange weg van de naties in de lage landen* (Garant 2005) 202. Walsschap was in 1918 twintig jaar en in dit citaat getuigt hij over zijn katholieke Vlaamsgezinde jeugd.

³² Lode Wils heeft al enorm veel geschreven over het Vlaams-Nationalisme. Ik heb vooral gebruik gemaakt van zijn recentere werken, zoals Wils, *Van Clovis tot Di Rupo*.; Lode Wils, *Van de Belgische naar de Vlaamse natie : een geschiedenis van de Vlaamse beweging* (Acco 2009).; Zijn vierdelige biografie over Frans Van Cauwelaert geeft ook inzicht in de algemene ontwikkeling van het Vlaams-Nationalisme aan het begin van de 20ste eeuw. Lode Wils, *Frans van Cauwelaert en de barst in*

nationalistische oorlogsherinnering centraal stelt, ga ik in deze politieke context op zoek naar de rol van de Eerste Wereldoorlog in de ontwikkeling van een anti-Belgische Vlaams-nationalistische strekking. Zo kan ik achterhalen welke elementen van deze oorlog terug zullen keren in de herinnering hieraan. Ten tweede onderneem ik een poging om deze strekking te situeren binnen het bestaande politieke spectrum (links of rechts; liberaal of katholiek?). Ten slotte heb ik ook aandacht voor de reikwijdte van deze Vlaams-nationalistische beweging tijdens het interbellum. M.a.w. in welke mate was zij effectief in het creëren van een Vlaams nationaal bewustzijn of in hoeverre bood zij een antwoord aan latente Vlaams-nationalistische gevoelens in de maatschappij? Wat was de rol van vrouwen in deze Vlaams-nationalistische beweging? Beantwoordt het Vlaams-nationalisme aan het stereotiep beeld van conservatief extreemrechts als misogyn, of droegen ze net bij aan een emancipatie van de Vlaamse vrouw?

3.1.1 Van taaleis naar sociale eis. Een korte voorgeschiedenis van de Vlaamse Beweging in de lange 19de eeuw

De idee dat de Eerste Wereldoorlog de belangrijkste katalysator was om (een deel van) de Vlaamse Beweging te transformeren in een Vlaams-nationalistische is gemeengoed binnen het historisch onderzoek (zie verder). Om dit inzicht in een beter perspectief te kunnen plaatsen, duik ik eerst even terug in de geschiedenis van de Vlaamse Beweging tijdens de 19de eeuw.

Binnen de historiografie, worden deze vragen veelal beantwoord met de gedachte dat de Vlaamse Beweging in de lange negentiende eeuw een essentieel onderdeel uitmaakte van het Belgisch nationalisme – hoe tegenstrijdig dit vandaag ook mag klinken. De eerste taalminnaars waren (soms zelfs Franstalige) aristocraten voor wie de Nederlandse taal, net als de Franse, een integraal deel van de Belgische nationaliteit uitmaakte. Dit idee van de volkstaal als een belangrijk sociaal-cultureel verschijnsel was een erfenis van de Verlichting en de Romantiek. De opwaardering van het Nederlands was in de ogen van deze Franstalige elite zowel een anti-Franse als een anti-Hollandse zet. De taalminnaars hoopten dat het Nederlands België “meer Belgisch zou maken”.³³

België: 1910-1919 (Houtekiet 2000).; Lode Wils, *Frans van Cauwelaert afgewezen door koning Albert I: een tijdbom onder België* (Houtekiet 2003).; Lode Wils, *Burgemeester Van Cauwelaert 1923-1932: schepper van Nederlandstalig Vlaanderen* (Houtekiet 2005).; Lode Wils, *Frans van Cauwelaert 1932 - 1961: triomf, val en wederopstanding* (Houtekiet 2009).

Bruno De Wever schreef zijn doctoraat over het ontstaan en de ontwikkeling van het Vlaamsch Nationalistisch Verbond (VNV). De Wever, ‘Vlag, groet en leider’. Hieruit resulteerde ook het lijvige: De Wever, *Greep naar de macht*. dat vandaag nog steeds wordt beschouwd als hét standaardwerk m.b.t. de politieke ontwikkelingen van het Vlaams-Nationalisme tijdens het Interbellum en de Tweede Wereldoorlog.

³³ Wils, *Van Clovis tot Di Rupo*, 162. De Wever toont aan dat recent onderzoek de aanwezigheid van anti-Belgisch sentiment in de 19de eeuwse Vlaamse Beweging bewijst. Desondanks komt de grotendeels ongeletterde en rurale Vlaamse bevolking tijdens de 19de eeuw nooit op straat uit nationalistisch protest. Meer hierover in: Bruno De Wever, ‘The Flemish Movement and Flemish Nationalism. Instruments, Historiography and Debates’, *Studies on National Movements* (2013) 50–80, aldaar 59.

De Vlaamse Beweging kon in de 19de eeuw op de meeste sympathie rekenen van de Vlaamse middenklasse en de katholieken. Beiden spanden hun flamingantische eisen voor eigen kar, waardoor er aanvankelijk geen enkele belangstelling was voor de sociale toestand van het gros Vlamingen.³⁴ Het valt op dat de breuk tussen deze eerste flaminganten en de anti-flaminganten sterk parallel loopt met de breuk tussen de liberalen en de katholieken in België.³⁵ De liberalen beschouwden het Frans als de taal van de geestelijke emancipatie en vooruitgang. Deze zou in hun ogen worden gedwarsboomd met de erkenning van het Nederlands, die sterk werd geassocieerd met de nationaal-godsdienstige traditie van de Habsburgse Nederlanden. Zelfs de Organisten “zouden, hoe antiklerikaal ze ook waren”, omwille van hun flamingantisme, “naar het kerkelijke kamp worden gedreven.”³⁶

De revolutiegolf van 1848 bracht volgens Lode Wils verandering in het asociale karakter van de Vlaamse Beweging. Ze inspireerde de Vlaamse Beweging om zich meer te profileren als een democratische beweging, die zich inzet voor de kleine burgerij en het volk, tegen het liberalisme. Hierdoor werd de band met het katholicisme alleen maar sterker. De eisen van de Vlaamse Beweging werden ook steeds meer uitgesproken. Ze streefden naar de officiële erkenning van de tweetaligheid in Vlaanderen en Wallonië. Deze kwam er door met de gelijkheidswet in 1898. Toch ging het er in de praktijk vaak anders aan toe. De Franstaligen eisten dat Zuid-België haar Franstalige integriteit mocht behouden, maar verwachtten omgekeerd wel een tweetaligheid in het Noorden. Als reactie hierop zwol de flamingantische eis aan tot de volledige vernederlandsing van Vlaanderen. Gezien het Frans door Franstalige patriotten werd beschouwd als het ‘cement van België’, werd hier echter nog niet aan toegegeven. We moeten dit bekijken in het licht van de gedachte “de taal is gansch het volk”. De erkenning van het Vlaams als dé taal van Vlaanderen, zou het anders-zijn van de Vlaamse natie alleen maar bevestigd hebben – een ware horror-gedachte voor de Belgische patriotten.³⁷

Parallel aan de ontwikkeling van de Vlaamse identiteit, groeide aan het eind van de 19de eeuw de idee dat de afwezigheid van de vrouw in de Vlaamse Beweging de Vlaamse ontvoogdingsstrijd

³⁴ De lagere middenklasse, onderwijzers, bedienden, lagere ambtenaren en lagere clerici, werden vaak gediscrimineerd op basis van hun Nederlandse moedertaal en ondervonden vaak moeilijkheden met de Franse bestuurstaal. Ook een andere belangrijke groep op wie de nieuwe Vlaamse Beweging effect had, de Katholieken, waren niet geïnteresseerd in Vlaamse ontvoogding. Zij beschouwden de erkenning van het Vlaams als een middel in hun anti-socialistisch project: het volk behoeden voor de socialistische en antiklerikale ideeën van de Franse Revolutie. De Wever, *Griep naar de macht*, 333-334.

³⁵ Voor de 19de eeuw werd dit uitvoerig onderzocht door Henk de Smaele. Henk De Smaele, *Rechts Vlaanderen: religie en stemgedrag in negentiende-eeuws België* (Universitaire pers 2009). Voor de link tussen katholicisme en het fascistisch Vlaams-Nationalisme in het interbellum, Zie ook: Lieve Gevers, ‘Voor God, Vaderland en moedertaal Kerk en natievorming in België, 1830-1940’, *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis* 2 (1997) 27-53. en Bruno De Wever, ‘Catholicism and Fascism in Belgium’, *Totalitarian Movements and Political Religions* 8 (2007) 343-352.

³⁶ Wils, *Van Clovis tot Di Rupo*, 163.

³⁷ Enkele flaminganten konden zich hier niet in vinden en liepen over naar de liberale partij. Toch werd voor hen al snel duidelijk dat deze hun Vlaamse belangen niet zou verdedigen. Voorbeelden hiervan zijn Julius Vuylsteke en Julius De Geyter. In hun strijd tegen de kerk, moesten ze bijgevolg hun Vlaams radicalisme opgeven. Zij deden wel pogingen om de Vlaamse gedachte te verenigen met de liberale bvb. de oprichting van het Willemsfonds en Liberale Vlaamse bonden. Toch was het succes erg miniem in vergelijking met die van het flamingantisme in de katholieke partij. *Ibid.*, 172-174.

vertraagde. Langzaam realiseerde men zich dat vrouwen ook hun steentje konden bijdragen, niet via het opnemen van ('mannelijke') politieke rollen, maar vanuit hun eigen, huiselijke sfeer. In de 19de eeuw vond, o.a. onder invloed van medische ontdekkingen, de idee van mannen en vrouwen als elkaars natuurlijke tegenpool ingang, waardoor ze op basis hiervan verschillende rollen kregen binnen de maatschappij.³⁸ Mannen werden steeds vaker geassocieerd met 'rede' en 'de wereld', in tegenstelling tot vrouwen die tot het toonbeeld van 'gevoel' en 'het huiselijke' verwerden. De moederfiguur onderging bijgevolg een sterke herwaardering, ook binnen de Vlaamse Beweging, parallel aan een revaluatie van het gezin, de familie en het volk. De belangrijkste taak van de vrouw, was het garanderen van een Vlaamswaardige opvoeding voor haar kinderen. Zij was verantwoordelijk voor het doorgeven van het Vlaamse bewustzijn aan haar kinderen.³⁹

In deze periode ontstonden de eerste flamingantische vrouwenorganisaties. Meisjes maakten vanaf de 2de helft van de 19de eeuw hun entree in het middelbaar onderwijs. Aan het begin van de 20ste eeuw kregen ze hun eigen (katholieke) meisjesstudentenbeweging, als tegenhanger van het mannelijk Algemeen Katholiek Vlaamsch Studentenverbond (AKVS). De nadruk binnen deze vereniging lag op het christelijk en Vlaams vormen van meisjes om hun klaar te stomen voor hun rol van echtgenote en moeder. Uit deze eerste meisjesstudentenbeweging ontstond in 1913 de Landsbond voor Katholieke Vlaamsche Meisjesstudenten, de eerste organisatie van Vlaamse meisjes en vrouwen op nationale schaal.⁴⁰

Aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog had de voorheen patriottische taalbeweging zich ontwikkeld tot een "sociaal verankerd nationalisme".⁴¹ De sociaal-economische achterstand van Vlaanderen werd in toenemende mate toegeschreven aan de miskennis van de Vlaamse taal.⁴² De invloed van deze vroege Vlaamse Beweging op het volk blijft moeilijk te achterhalen. We weten niet hoe 'Vlaams' of hoe 'Belgisch' ze zich voelden, als er al sprake was van nationalistische gevoelens in de eerste plaats. Toch staat buiten kijf dat met het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog de Belgische staat kon rekenen op een grote Belgisch-nationale eensgezindheid. Hier kan worden tegen opgeworpen dat het misschien wel de oorlog was die deze gevoelens opwekte bij de bevolking. Ook

³⁸ Zie hierover het standaardwerk van Thomas Laqueur, *Making sex: body and gender from the Greeks to Freud* (Harvard university press 1990). Hij stelt dat in de 19de eeuw het "one-sex-model" (waarin vrouwen – op biologische grond – werden beschouwd als behorende tot hetzelfde geslacht als de man (zij het als een 'mindere versie' ervan) werd vervangen door het "two-sex-model" (waarin mannen en vrouwen biologisch elkaars tegenpool zijn). Van dan af werden culturele verschillen tussen mannen en vrouwen in toenemende verklaringsgrond vanuit hun biologische "aard".

³⁹Bracke, 'Vrouw', 3606.

⁴⁰ Ibid., 3609.

⁴¹ Wils, *Van Clovis tot Di Rupo*, 185. Deze stelling wordt sterk gecontesteerd binnen de historiografie. Wils benadrukt de rol van Duitsland en de belangen die de activisten hadden bij hun collaboratie, meer dan hun idealistische visie. Andere (Vlaams-nationalistische) historici, zoals Arie Willemsen en Hendrik Elias, menen dat de ontwikkeling naar een Vlaams-nationalisme een logische volgende stap was, en dat de activisten – blind van idealisme – tijdens hun daden van landverraad niet aan zichzelf of Duitsland, maar aan de Vlaamse Beweging dachten. Bruno De Wever concludeert dat de waarheid waarschijnlijk ergens in het midden ligt: tussen idealistische en materiële belangen in. De Wever, *Greep naar de macht*, 21–24.

⁴² Wever en Vrints, 'Politieke ideologieën in Vlaanderen', 334–336.

was het zo dat Albert I in zijn legeroproep een uitdrukkelijk onderscheid maakte tussen de Walen en de Vlamingen, als twee aparte volkeren met elk hun eigen verleden: “Souvenez-vous, Flamands, de la bataille des Eperons d’Or, et vous, Wallons de Liège, des six cents Francimontois.”⁴³ Het is diezelfde oorlog die aanvankelijk gepaard ging met een Belgisch-patriottische verontwaardiging over de Duitse inval, die uiteindelijk als katalysator zou fungeren voor de ontwikkeling van een radicaal anti-Belgische Vlaams-nationalistische beweging.

3.1.2 *Flamenpolitik* en Frontbeweging tijdens de Eerste Wereldoorlog

Het Duitse *Von Schlieffen-plan*, waarmee de opperbevelhebber van het leger een snelle doortocht wilde verzekeren door België om Frankrijk aan te vallen, verliep niet meteen naar wens. Het Belgisch leger bood meer verzet dan aanvankelijk werd verwacht, waardoor de oorspronkelijke plannen moesten worden gewijzigd. “Als het land niet kon worden veroverd, misschien wel de harten van enkele van haar inwoners”, zo moet kanselier von Bethman-Hollweg gedacht hebben toen hij de lijnen van de *Flamenpolitik* uittekende en de Duitse troepen het bevel gaf “de Vlaamse Beweging [...] zoveel mogelijk zichtbaar te steunen”.⁴⁴ Deze bezettingspolitiek paste ook in hun ideaal van het Duitse Keizerrijk, met een *Angliederung* van België en Nederland.

Lode Wils stelt de Duitse bezetter en zijn *Flamenpolitik* voor als de quasi-schepper van het Vlaams-nationalisme. Volgens hem wierp het Duitse rijk zich op als de “natuurlijke beschermer en trouwe vriend van de Vlamingen.”⁴⁵ Hiertoe werden verschillende tactieken gehanteerd: ze kregen een aantal Vlaamse kranten in handen, vervalsten anti-Vlaamse pamfletten die zogezegd van wallinganten of franskiljons kwamen, ze verspreidden het gerucht dat Belgische vluchtelingenkranten in andere landen kritiek hadden op de Vlaamse Beweging enzovoort.⁴⁶

De *Flamenpolitik* had aanvankelijk weinig effect. Toch bracht zelfs het kleinste effect een enorme golf van kritiek teweeg bij Belgische patriotten. Deze kritieken deden op hun beurt de verontwaardiging bij de flaminganten zelf alleen maar toenemen: de Duitse mythes over de Belgische anti-Vlaamsgezindheid werden in hun ogen bevestigd. Een waar sneeuwbaaleffect werd op gang gebracht. De vernederlandsing van de Gentse Universiteit door de Duitse bezetter, bracht deze sneeuwbal pas echt aan het rollen. Deze gebeurtenis bevestigde nl. dat een groep Vlaamsgezinden openlijk brak met de regering in ballingschap. Volgens Wils bewijst dit de latente aanwezigheid van een anti-Belgische strekking voor WOI, die gewoonweg de kans nog niet had gekregen om zich te

⁴³ Ibid., 334–337. Zie ook Gita Deneckere, Tom De Paepe en Bruno De Wever, *Een geschiedenis van België* (Academia Press 2012) 206.

⁴⁴ Wils, *Van Clovis tot Di Rupo*, 195.

⁴⁵ Ibid.

⁴⁶ Ibid.

uiten.⁴⁷ Toch nuanceert Wils het succes van de Duitse *Flamenpolitik*. Hij toont aan dat slechts een kleine fractie van de gehele Vlaamse Beweging haar handen heeft vuilgemaakt aan het activisme. Het merendeel van de flaminganten bleef trouw aan de Belgische staat en koesterde vurige haatgevoelens tegenover de onpatriottische activisten.⁴⁸

Vechtend België droeg tijdens de oorlog de zwaarste lasten van de *Flamenpolitik* in bezet België. Vlaamse soldaten werden in het leger afgestraft als gevolg van verdenking van activisme. Bovendien wekte de verfranste machtselite in het leger een storm van protest op onder de Vlaamse soldaten. Tijdens de oorlog ontstond de zogenaamde “80%-mythe”, die stelt dat een meerderheid van de soldaten (80 tot 90%) Vlaams sprak en het gros van de franskiljonse leidinggevendenden “Vlaamschonkundig” of zelfs “Vlaamschhatend” was.⁴⁹ Vanuit een bekommernis om het (lichamelijk en geestelijk) lot van deze soldaten, groepeerden enkele vooraanstaande Vlaamsgezinde militairen zich in de Frontbeweging. De leden van de Frontbeweging, ook wel Fronters, waren hoofdzakelijk afkomstig uit de Vlaamsgezinde Katholieke Studentenbeweging, de Blauwvoeterij. Via deze studentenbeweging waren katholicisme en flamingantisme al voor de Eerste Wereldoorlog nauw met elkaar verstrengeld geraakt. Tijdens de oorlog werd aldus in de Frontbeweging anti-Belgische actie, die een Vlaams-nationalistische radicalisering in de hand werkte, vanuit katholieke bekommernis gecombineerd met een christelijk beschavingsoffensief.⁵⁰

In het Vlaams-nationalistisch collectief geheugen fungeert de Frontbeweging als “de bakermat van het Vlaams-nationalisme.”⁵¹ De leden schreven een open brief aan Albert I, waarin ze stelden dat ze enkel en alleen zouden blijven vechten indien ze op gelijkheid van taal konden rekenen na de

⁴⁷ Ibid.

⁴⁸ Lode Wils, *Flamenpolitik en activisme: Vlaanderen tegenover België in de Eerste Wereldoorlog*. (Leuven: Davidsfonds, 1974).

⁴⁹ Wever en Vrints, ‘Politieke ideologieën in Vlaanderen’, 338. Tijdens de oorlog ontstond de ‘mythe’ over de verschrikkelijke taaltoestanden in het Belgisch leger. Daarin zou (onwettelijk) de meerderheid van de soldaten (80 à 90%) Vlaams spreken, en zou de meerderheid van de leidinggevendenden Vlaamschonkundig en Vlaamschhatend zijn. De soldaten zouden de orders van hun oversten niet begrijpen, met als gevolg dat ze het vaak met hun leven moesten bekopen. Deze mythe werd ontkracht door Hans Keymeulen en Luc De Vos, ‘Een definitieve afrekening met de 80 %-mythe? Het Belgisch leger (1914-1918) en de sociale en numerieke taalverhoudingen onder de gesneuvelden van lagere rang’, *Tijdschrift voor Militaire Geschiedenis* 27 (1988) 589–612. Hans Keymeulen en Luc De Vos, ‘Een definitieve afrekening met de 80 %-mythe? Het Belgisch leger (1914-1918) en de sociale en numerieke taalverhoudingen onder de gesneuvelden van lagere rang’, *Tijdschrift voor Militaire Geschiedenis* 28 (1989) 1–37. Hun onderzoek toont aan dat er wel sprake is van een ongelijke verdeling, maar dat deze overdreven werd met 25%. Hiermee wordt echter niet afgedaan aan de sociale wantoestanden, die wel degelijk plaatsvonden. Deze bedenking helpt ons volgens De Wever wel om het belang van de Frontbeweging te nuanceren. De Wever, *Greep naar de macht*, 28.

⁵⁰ Bruno De Wever, ‘Diksmuide: de IJzertoren. Strijden om de helden van de Oorlog’, in: Jo Tollebeek, Gita Deneckere en Geert Buelens eds., *België. Een Parcours van herinnering 2* (Amsterdam: Bert Bakker 2008) 60–71, aldaar 61–62.

⁵¹ Haar invloed tijdens de oorlog mag niet worden overschat, daar het totale aantal leden wordt geschat op een 5000tal. Toch was het wel dankzij de herinnering aan deze Frontbeweging en het lijden van de Vlaamse soldaat dat het Vlaams-nationalisme na de oorlog vaste voet aan grond kreeg. De Wever beschouwt de Frontbeweging daarom liever als funderingsmythe van het Vlaams-Nationalisme, dan als werkelijke opwekker ervan. De Wever, *Greep naar de macht*, 27–31. Lang werd, gebaseerd op theorieën van Ernest Gellner, dat de Vlaamse Beweging in de 19de eeuw veeleer cultuur-nationalistisch was, en de Vlaamse Beweging van na de Eerste Wereldoorlog politiek-nationalistisch, omwille van de eis tot zelfbestuur. Bvb. Hendrik Elias. Lode Wils wierp hier echter tegen op dat dit onderscheid weinig legitiem is. Wat maakt de eis voor de erkenning van de Nederlandse taal in Vlaanderen immers minder politiek dan de eis voor zelfbestuur? L. Wils, *Frans Van Cauwelaert en de barst in België 1910-1919* 2000 pp. 311-312. Gelezen in: Wever en Vrints, ‘Politieke ideologieën in Vlaanderen’, 338.

oorlog. Albert I antwoordde hierop met een volmondige *njet* en initieerde een systematische vervolgingscampagne tegen de Frontbeweging (die zou duren tot lang na de oorlog).⁵² Dit werkte uiterst contraproductief: de Frontbeweging radicaliseerde alleen maar. Geïnspireerd op de Ierse Paasopstand eisten ze uitdrukkelijk *homerule* voor Vlaanderen.⁵³

De Belgische overwinning had na de oorlog opnieuw een sterke stimulans gegeven aan het patriottisme. Koning Albert I werd ook in Vlaanderen door de meesten onthaald als de stoere koning-ridder, die zijn volk geen moment in de steek heeft gelaten. We kunnen ons de vraag stellen of de Duitsers geslaagd zijn in hun *Flamenpolitik*: kwam de Vlaamse Beweging sterker of zwakker uit de Eerste Wereldoorlog? Volgens Wils is het antwoord op deze vraag tweezijdig: de Vlaamse Beweging was verzwakt op plaatsen waar ze voor de oorlog al zwak stond, nl. in Fransgezinde en liberale of socialistische omgevingen als Gent en Brussel. In katholieke milieus, als Antwerpen en West-Vlaanderen, kwam ze er na de oorlog echter veel sterker uit. Daar waren haar eisen ook veel radicaler dan voordien.⁵⁴ Desondanks zorgde het landverraad van de activisten wel voor een sterke blamage van het imago van de Vlaamse Beweging. De ideologische verdeeldheid in een kamp met minimalistische en maximalistische eisen bemoeilijkte bovendien de wijdte van hun slagkracht.⁵⁵

Tijdens de Eerste Wereldoorlog viel het vooroorlogse verenigingsleven van Vlaamse vrouwen grotendeels stil. Er zijn enkele Vlaams-nationalistische vrouwen die om ideologische redenen, én uit eigen beweging, ingaan op de Duitse *Flamenpolitik* en verbranden hun vingers dus, net als mannen, aan het activisme. De Antwerpse Anna Mortelmans en de Gentse Rosa de Guchtenaere zijn hier de belangrijkste namen. De Guchtenaere was overigens de enige vrouw die ter dood werd veroordeeld omwille van haar collaboratieverleden.

3.1.3 Vlaams-Nationalistische partijen en verrechtsing tijdens het Interbellum

Het gegeven van de Vlaams-nationalistische partijvorming in de jaren '20 en haar verkiezingsdoorbraak aan het eind van de jaren '30 doet twee nieuwe vragen rijzen: Hoe slaagden deze groep activisten en fronters er in nieuwe sociale groepen te betrekken bij het Vlaams-nationalisme? Waarom is deze beweging daarenboven sterk verrechtst – volgens sommigen zelfs 'gefasciseerd' – in deze periode?

⁵² Koning Albert I was zelf erg liberaal, wat een sterke anti-Vlaamsgezindheid inhield, vanwege de verstrengdheid van de katholieke beweging met de Vlaamse beweging. Wils, *Van Clovis tot Di Rupo*, 200.

⁵³ *Ibid.*, 195–202.

⁵⁴ *Ibid.*, 202–203.

⁵⁵ Deneckere, De Paepe en De Wever, *Een geschiedenis van België*.

Partijvorming in de jaren '20

De politieke schok die de Eerste Wereldoorlog met zich meebracht gaf een sterke stimulans aan zowel nationale bewegingen als aan sociale en democratische partijen. De erkenning van het Algemeen Enkelvoudig Stemrecht (AES) voor mannen was onvermijdelijk na de massale inzet van de bevolking in de oorlog. Deze had een sterke invloed op het politieke spectrum. De katholieken konden geen absolute meerderheid meer halen, en waren genoodzaakt in coalitie te treden met antiklerikale partijen. Daarnaast kregen ook minderheidspartijen, zoals de Vlaams-nationalisten, parlementaire vertegenwoordiging en konden op die manier invloed uitoefenen als 'zweeppartij'.⁵⁶

De Eerste Wereldoorlog op zich had misschien nog niet al te veel schade berokkend aan de eenheid van België, maar de periode 1918-1923 is volgens Wils een *point of no return* geweest. De zware repressie en de afkerige houding van de Belgische regering tegenover de Vlaamse eisen, deed het ongeduld onder de Vlaamse bevolking hoog oplaaieren.⁵⁷ Zowel mannen als vrouwen leden zwaar onder de repressie. Slechts enkele vrouwen werden gerechtelijk vervolgd (o.m. de voornoemde Mortelmans en de Guchtenaere), maar de echtgenotes en dochters van mannelijke activisten kregen het ook zwaar te verduren. Niet alleen werden ze zwaar bespot, ook stonden ze plotsklaps alleen voor het onderhoud van hun gezin. Na de oorlog ontstonden er verschillende netwerken en verenigingen die zich inzetten voor amnestie en voor het levensonderhoud van deze onrechtstreekse repressieslachtoffers.⁵⁸ Vrouwen speelden hierin een heel belangrijke rol. Door te participeren in de amnestieacties en het opnemen van 'vrouwelijke' zorgtaken (hulppakketten samenstellen, gevangenen bezoeken...) slaagden ze er in de grenzen van de hen toegewezen private sfeer te doorbreken.⁵⁹

De beruchte 'Bormsverkiezing' wordt binnen de historiografie onthaald als het bewijs van de latente aanwezigheid van flamingantische eisen onder de bevolking. Na het onverwachte overlijden van een kamerlid in 1928, worden tussentijdse verkiezingen georganiseerd. De Frontpartij schuift de gevangen activist August Borms naar voor als kandidaat, die onverwacht de verkiezing wint van een Franstalige liberaal.⁶⁰ De hoop op de inwilliging van deze eisen als vergoeding voor de inzet van Vlaamse soldaten stortte echter snel in. Om de Vlaamse eisen kracht bij te zetten, verenigden enkele Vlaams-nationalisten zich in het 'Vlaamse Front', beter bekend als de Frontpartij. Omwille van ideologische meningsverschillen raakte de partij al snel gefragmenteerd. In 1923 verwerd ze tot een

⁵⁶ Els Witte, Jan Craeybeckx en Alain Meynen, *Politieke geschiedenis van België: van 1830 tot heden* (VUB-Press ; Standaard 2005) 165-166.

⁵⁷ Wils, *Van Clovis tot Di Rupo*, 203-207.

⁵⁸ Voorbeelden zijn het Martelaarsfonds en het Bormsfonds.

⁵⁹ Bracke, 'Vrouw', 3612-3614.

⁶⁰ Zijn grootste tegenkandidaten, de liberaal Paul Baelde, behaalde 44.410 stemmen en August Borms won met 83.058 stemmen. Wils, *Van Clovis tot Di Rupo*, 203-207.

federatie van losse regionale partijen.⁶¹ De breuk liep langs twee geschilpunten. Enerzijds was er onenigheid over de weg waarlangs de Vlaamse staat gerealiseerd moest worden (de wettelijk-reformistische weg vs. de revolutionair-radicalen weg). Anderzijds kwamen ze niet overeen op levensbeschouwelijk vlak (pluralisten vs. katholieken). Deze twee geschilpunten waren verstrengeld met elkaar in een pluralistisch-reformistische strekking (dominant in Antwerpen) en revolutionair-katholieke (dominant in West-Vlaanderen).⁶² Dat de katholieke invloed op het Vlaams-nationalisme erg uitgesproken bleef in de naoorlogse periode, wordt als vaste waarde aangenomen binnen het historisch onderzoek. Volgens Wils raakte de Vlaamse Beweging net verankerd tijdens het interbellum doordat de Vlaamse elite de noden van specifieke groepen in Vlaanderen konden uitdrukken door middel van de Christelijke democratie. Volgens De Wever is dit een interessante hypothese, die echter nog nood heeft aan historiografisch bewijsmateriaal.⁶³

De groeiende populariteit van het Vlaams-nationalisme maakte dat sommige eisen van het minimumprogramma tijdens de jaren '20 werden ingewilligd, hoofdzakelijk op aandringen van de Katholieke Partij. Zo werd de wettelijke vernederlandsing van Vlaamse overheidsbesturen doorgevoerd (o.m. gerecht, onderwijs, leger).⁶⁴ In 1930 kreeg Vlaanderen bovendien een Nederlandstalige Gentse Universiteit.⁶⁵ Deze populariteit mag niet worden overdreven. Aan het eind van 'de dulle jaren' bleef het Vlaams-nationalisme nog steeds een minderheidsbeweging. De partijen haalden tezamen maximum 10% van de stemmen. Het gebrek aan hoop op de reformistische weg, voedde de radicale bodem die steeds meer greep kreeg op jonge militanten. Hieruit ontstond in 1931 het Verbond van Dietsche Nationaal Solidaristen (Verdinaso) van Joris Van Severen. Uit de assen van de Frontpartij werd in 1933 het Vlaams Nationalistisch Verbond (VNV) opgericht, dat zich op haar beurt ook steeds minder reformistisch zou opstellen.⁶⁶ Ondanks de lage verkiezingsresultaten, kan in de jaren '20 volgens Wils wel gesproken worden van een 'Vlaamse subnatie'. Het katholieke deel van de bevolking werd zich steeds meer bewust van hun 'Vlaamse karakter'. Deze bleef wel voor de meesten wel nog ondergeschikt aan hun Belgische nationaliteit.⁶⁷

⁶¹ Dit waren: Christene Volkspartij - Vlaamse Frontpartij (°1923, Aalst), Katholiek Vlaams Nationaal Verbond (°1925, West Vleteren), Katholieke Vlaamse Volkspartij (°1925, Turnhout), Katholieke Vlaamse Colkspartij (°1929). Daarnaast bleef de Frontpartij 'pluralistisch' voortbestaan in o.m. Gent en Antwerpen en kwamen er lokaal ook kleinere katholieke dissidente partijen op. Wever en Vrints, 'Politieke ideologieën in Vlaanderen', 378.

⁶² Ibid., 344-346. De basis voor de revolutionair-katholieke strekking wordt gelegd door de West-Vlaamse Joris Van Severen die in 1925 het Katholiek Nationaal Verbond opricht. Hij had met zijn partij een volledig nieuwe (katholieke) maatschappij-orde op het oog ten dienste van de ontvoogding en de opvoeding van het Vlaamse volk. Niet-katholieken werden gemarginaliseerd in zijn maatschappij-opvatting. Hiermee worden de eerste fascistische stappen gezet binnen het Vlaams-nationalisme: andersdenkenden worden uitgesloten van een totalitaire staatsorde. Het maatschappij-model is bovendien organisch georganiseerd om weerwerk te bieden aan de individualistisch-liberale samenleving gestoeld op kapitalisme en massademocratie.

⁶³ De Wever, 'The Flemish Movement and Flemish Nationalism. Instruments, Historiography and Debates', 58.

⁶⁴ 1935: vernederlandsing gerecht, 1921 en 1932: onderwijs, 1928 en 1938 leger. Wils, *Van Clovis tot Di Rupo*, 181. Wils p. 181

⁶⁵ Deneckere, De Paepe en De Wever, *Een geschiedenis van België*, 221.

⁶⁶ Wever en Vrints, 'Politieke ideologieën in Vlaanderen'.

⁶⁷ Ibid.

Tijdens het interbellum groeide de politieke slagkracht van het Vlaams-nationalisme, maar het vrouwelijk politiek engagement bleef stagneren.⁶⁸ In tegenstelling tot andere Europese landen kregen Belgische vrouwen nog geen stemrecht (met uitzondering van gemeentestemrecht voor oorlogsweduwen). In 1921 voerden de katholieken een wet door die vrouwen verkiesbaar maakte en hen gemeentestemrecht gaf, in een poging om zo zelf meer stemmen te winnen. Het idee dat vrouwen over het algemeen conservatiever stemden dan mannen was nl. gemeengoed in deze periode.⁶⁹ Ook op economisch vlak moesten vrouwen nog even wachten op *a room of their own*. Geen enkele Vlaams-nationalistische partij zette zich in voor vrouwenemancipatie, vooral omwille van de heersende idealen van vrouwen als moeder en echtgenote. Op de eerste naoorlogse landdag (11 augustus 1919) riep Verschaeve vrouwen op om hun mannen moreel te steunen in de Vlaamse ontvoogdingsstrijd. Mannen werden hier voorgesteld als strijders, en vrouwen als hun ondersteunende hulp. Vrouwelijke tijdschriften uit deze periode, zoals het katholieke *Gudrun* verkondigden dezelfde ideeën.⁷⁰

De Frontpartij had een vrouwenafdeling 'het Vrouwenfront', maar deze kende weinig succes. In hun partijprogramma ijverden ze ook voor vrouwenstemrecht en gelijk loon voor gelijk werk, maar dat was volgens historicus Nele Bracke veeleer een electorale zet.⁷¹ Maarten Van Ginderachter beschouwt het Vrouwenfront wel als feministisch. Toch zou deze in de loop van de jaren '20 sterk verzwakt zijn. De Frontpartij heeft volgens hem wel bijgedragen aan een positievere evaluatie van sport- en lichaamscultuur voor vrouwen in de latere jaren '30.⁷²

Tegen het eind van de jaren '20 radicaliseerden bestaande Vlaamse (en katholieke) vrouwenverenigingen parallel aan het gros van de Vlaamse Beweging. De Landsbond en de katholieke meisjesbeweging schaarden zich openlijk achter de Dietse, Groot-Nederlandse en anti-Belgische gedachte. De beweging zelf was erg elitair en richtte zich hoofdzakelijk op meisjesscholieren uit katholieke pensionaten.⁷³ Katholieke verenigingen hadden amper aandacht voor de politieke rechten van de vrouw. In 1937 veranderden ze hun naam in 'Vrouwen en meisjes Ik Dien', waarbij 'Ik Dien' de maatschappelijke taak van vrouwen symboliseert, nl. het dienen van gezin, volk en vaderland.⁷⁴

⁶⁸ De frontpartij had wel een vrouwenafdeling, maar deze kende weinig succes. In hun partijprogramma ijverden ze ook voor vrouwenstemrecht en gelijk loon voor gelijk werk, maar dat was volgens Bracke veeleer een electorale zet. Bracke, 'Gender en Vlaams-Nationalisme tijdens het Interbellum en de Tweede Wereldoorlog', 3615.

⁶⁹ Celis en Godfroid, *Vrouwen en Oorlog. 16de tot 20ste eeuw*, 79.

⁷⁰ Door interne conflicten gesplitst in vrouwen en meisjesafdeling.

⁷¹ Bracke, 'Gender en Vlaams-Nationalisme tijdens het Interbellum en de Tweede Wereldoorlog', 3615.

⁷² Van Ginderachter, "'Dragen en baren willen we" of "Wij zijn zelf mans genoeg"? De ambivalente verhouding tussen vrouwen en het Vlaams-nationalisme tijdens het Interbellum'.

⁷³ Celis en Godfroid, *Vrouwen en Oorlog. 16de tot 20ste eeuw*, 76.

⁷⁴ Door interne conflicten gesplitst in vrouwen en meisjesafdeling.

Doorbraak en fascisering in de jaren '30

Het tussenoorlogs Vlaams-nationalisme had een sterke rechtse inslag. Dit had met verschillende factoren te maken. Enerzijds was er de internationale tijdsgeest. De economische crisis van de jaren '30 werkte rassenhaat en vreemdelingenangst in de hand. Dit verklaart voor een groot deel de populariteit van ideologieën die openlijk braken met de democratie als dominant staatsmodel, zoals het Duitse Nazisme, het Italiaanse fascisme, het Spaanse franquisme... Omdat de Vlaamse Beweging zich al snel realiseerde dat zelfbestuur nooit via de parlementaire weg gerealiseerd zou kunnen worden, werden deze ideologieën des te aantrekkelijker. Daar kwam bij dat de Hollandse Groot-Nederlandse beweging, die door de Duitsers tijdens de Eerste Wereldoorlog was opgewekt in rechtse kringen, ook een grote (rechtse) invloed had op het Vlaams-nationalisme.⁷⁵

Als we Roger Griffin's definitie van "minimum fascism" hanteren, kunnen we de Vlaams-nationalistische bewegingen die in deze periode ontstaan zeker beschouwen als fascistisch. Hij stelt voorop dat er sprake moet zijn van een palingenetisch ultranationalisme.⁷⁶ Dit betekent dat de wedergeboorte (*palingenese*) van de natie fungeert als de kernmythe van de ideologie. Een sterke focus op revolutie, die een nieuwe orde en betere toekomst belooft, wordt aangewend om de massa aan te rekken. Andere belangrijke minimumkenmerken zijn de anti-democratische visie en de verering van de leider als belichaming van de macht.⁷⁷

Het Verdinaso van Joris Van Severen, dat openlijk uitkwam voor haar fascistische inslag, onderging een koerswijziging vanaf 1934. Hun invulling van 'de natie' was van dan af gestoeld op de Groot-Dietse gedachte. Dietsers waren: Walen, Nederlanders, Vlamingen en Luxemburgers. Deze eerste stappen richting de aanvaarding van de Belgische staat, waren tegelijk een sterke afwijzing van het Vlaams-nationalisme. Hierdoor verloor Van Severen enkele aanhangers aan het opkomende VNV.⁷⁸ Omwille van deze koerswijziging, wordt het Verdinaso niet opgenomen in dit onderzoek.

Het VNV ontstond in 1933 als een nieuwe poging tot een Vlaams-nationalistische eenheidspartij. Ze namen in grote lijnen het Dietsche en nationaal-solidaristische programma van Van Severen, over maar verschilden in hun definitie van 'de natie' en de manier waarop deze gerealiseerd moest worden. In hun beginselverklaring benadrukten ze sterk de talige grondslag de natie die zij voor ogen hebben. Zo ontkenden ze rassentheorieën. Ze waren er anderzijds wel van overtuigd dat Walen en Vlamingen twee verschillende volkeren waren die tot dezelfde Germaanse stam behoorden. Voor

⁷⁵ Wils, *Van Clovis tot Di Rupo*, 207–208.

⁷⁶ Eigen vertaling van 'palingenetic ultranationalism' (term van Roger Griffin); De Wever, 'Catholicism and Fascism in Belgium'.

⁷⁷ Roger Griffin, *The Nature of Fascism* (Londen: Pinter 1991) 38–43.

⁷⁸ Wever en Vrints, 'Politieke ideologieën in Vlaanderen', 348. Volgens De Wever waren sommige VNV-ers wel echt overtuigd van de noodzaak van een revolutionaire staatsgreep om de natie die zij op het oog hadden te kunnen realiseren. Toch werd dit door hun leider, Staf De Clerq, afgewezen, waardoor de algemene partijkoers binnen de wettelijkheid bleef. Naarmate de jaren '30 vorderden nam de bewondering voor de verwezenlijkingen van Hitler alsmaar toe. De Wever, *Greep naar de macht*, 191–201.

de realisatie van deze natie stonden ze open voor een federaal Vlaanderen, maar hadden ze wel kritiek op de parlementaire democratie zelf. In plaats daarvan stelde het VNV een (katholiek geïnspireerde) corporatistische organisatie voor, waarin de bevoegdheden van een autoritaire staat tot een minimum werden herleid en overgeheveld naar de afzonderlijke corporaties. Ze gingen heel ver in hun afwijzing van de democratie (tegen vakbonden, AES...), maar bewaarden in hun programma desondanks een zekere afstand tegenover het fascisme (erkenning van de basisbeginselen van de rechtstaat).⁷⁹

Het relatief gematigd-fascistisch programma van het VNV had (contradictorisch genoeg) ook te maken met electorale aspiraties. In 1936 namen ze deel aan de verkiezingen en slaagde er in haar aantal zetels in Kamer en Senaat te verdubbelen. Dit succes betekende volgens De Wever 'het einde van het democratische Vlaams-nationalisme'.⁸⁰ Met uitzondering van Antwerpen, moesten democratische Vlaams-nationalistische partijen het onderspit delven. Ook de Katholieke Partij had een aanzienlijk deel van haar kiezers moeten afstaan. Als gevolg hiervan werd aann de vooravond van de Tweede Wereldoorlog de hele Vlaams-nationalistische strekking vertegenwoordigd door het VNV. De mislukte pogingen om onderhandelingen aan te knopen met de andere partijen, zorgden ervoor dat het VNV politiek geïsoleerd raakte. De Wever concludeert: 'De partij sloot zich in een politieke optie die onvermijdelijk moest uitmonden in de collaboratie tijdens de Tweede Wereldoorlog'.⁸¹ De verkiezingsteurstelling van het jaar nadien, maakte al snel duidelijk de macht niet snel zou gegrepen worden via de legale weg.⁸²

In navolging van Elsschot wordt vaak geopperd dat tussen woord en daad wetten in de weg staan en praktische bezwaren. De Wever toonde aan dat dit gezegde een verdraaide bijklank krijgt wat betreft het VNV. Hoewel ze in hun ideologie en programma uitdrukkelijk afstand namen van het fascisme, nam de uitvoering vaak fascistische proporties aan. De eerste VNV-Landdag in 1934 stond volledig in het teken van de "vlag, groet en leider"⁸³. De leider, Staf De Clercq, werd vereerd als een halve godheid. Zijn toespraak was het absolute hoogtepunt van de dag. De vlag met het Deltateken als symbool voor Dietschland werd gehesen door de intussen vrijgelaten ex-activist August Borms. Hierna werd de nieuwe groet *en masse* geëxclameerd: 'Hou zee!'. De plechtigheid was bovendien sterk geregisseerd en gedirigeerd, in de lijn van de Duitse of Italiaanse massabijeenkomsten uit die tijd. Deze gelijkenissen zouden in de jaren van politieke desillusie en pro-Nazisme nadien alleen maar toenemen. Naast deze evenementen, was ook hun propaganda een stuk radicaler dan hun

⁷⁹ Wever en Vrints, 'Politieke ideologieën in Vlaanderen', 348-354. Zie ook: De Wever, 'Catholicism and Fascism in Belgium', 346-347.

⁸⁰ De Wever, *Greep naar de macht*, 241.

⁸¹ *Ibid.*, 243.

⁸² *Ibid.*, 261.

⁸³ Dit is de titel van het doctoraat van Bruno De Wever over het VNV. De Wever, 'Vlag, groet en leider'.

programma. De persorganen die ze in handen kregen (waarvan de voornaamste *De Schelde* (later *Volk en Staat*)) nemen erg fascistische en vaak ook antisemitische of pro-Duitse standpunten in.

Het fascistische Vlaams-nationalisme behield haar sterke band met het katholicisme.⁸⁴ Uit het partijprogramma van het VNV blijkt dat ze het katholicisme beschouwden als een integraal deel van de Vlaamse identiteit. Toch kunnen we niet spreken van een orthodox katholicisme, gezien ook areligieuze personen lid mochten worden. Dit weerhield de lagere clerus (vb. Cyriel Verschaeve, Odiel Spruytte) niet van toenadering te zoeken tot het VNV.⁸⁵ De Encycliek *Il Fermo Proposito* van Pius X waarin het ideaal van katholieke actie wordt vooropgesteld, had op hen een grote invloed. In hun ogen kon het project van katholieke heropleving via het nationalisme worden gerealiseerd. Op hulden en manifestaties definieerden ze het Vlaamse volk als deel van een goddelijke orde, die ten onrechte werd opgeëist door de goddeloze Belgische staat. Volgens De Wever was de katholieke insteek van het VNV eerder een pragmatische keuze, nl. om de illusie te wekken dat de partij centraal georiënteerd was in het politieke spectrum. Daarom is het VNV volgens hem geen voorbeeld van 'klerikaal fascisme'.⁸⁶

In 1930 scheurde een fractie vrouwen zich af van de Landsbond voor Katholieke Vlaamsche Meisjesstudenten vanuit een onvrede met haar conservatieve, anti-feministische en elitaire standpunten. Enkele lokale bonden verenigden zich in het Vlaams Nationaal Vrouwenverbond (VNVV), onder leiding van Magda Hilaire-Gravez.⁸⁷ Het VNVV probeerde vrouwen te betrekken bij de Vlaams-nationalistische politiek en deed moeite om vrouwen uit de lagere klassen te bereiken. Na de oprichting van het VNV werd het VNVV ingeschakeld in de partijorganisatie. De VNVV-leden namen ook deel aan politieke activiteiten als colportage, de organisatie van feesten, verkiezingsevenementen... Enkele vrouwen konden ook politieke rollen opnemen, maar zij bleven witte raven. Deze politicae deelden trouwens de traditionele visie van hun mannelijke collega's en gebruikten hun politieke macht veeleer om andere vrouwen te wijzen op het feit dat de ideale vrouw zich als een helpende en verzorgende huismoeder en echtgenote hoorde te gedragen. Onder invloed van de hierboven geschetste fascisering werd ook de biologische rol van vrouwen steeds

⁸⁴ Als we kijken naar de populariteit van het katholicisme in België in die periode is dat helemaal niet zo vreemd. Het onderzoek van André Tihon wees uit dat het aantal gedoopten en huwelijken voor de Kerk zelfs toenam tijdens de jaren '30. André Tihon, 'Les religieuses en Belgique du XVIIe siècle au XXe siècle. Approche statistique', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 7 (1976) 1-54, aldaar 32-35.

⁸⁵ De hogere clerus stond redelijk vijandig tegenover het Vlaams-Nationalisme, waardoor de Katholieke Partij veel van haar kiezers had moeten opgeven. Dit gaf aanleiding tot een ware partijcrisis na 1936. Deze partijcrisis heeft geleid tot de splitsing van de Katholieke Partij in een Vlaamstalige en Franstalige partij. De Christelijke Volkspartij (CVP) ging een verbond aan met het VNV om aan haar crisis te ontsnappen, dat mislukte. De Wever, 'Catholicism and Fascism in Belgium', 347-348.

⁸⁶ *Ibid.*, 351. Zie ook: Roger Griffin, "The 'Holy Storm': 'Clerical Fascism' through the Lens of Modernism," *Totalitarian Movements and Political Religions* 8, no. 2 (June 2007): 213-27.

⁸⁷ Van dan af, hield de Landsbond zich hoofdzakelijk bezig met de meisjes en het VNVV met de vrouwen. Toch zou het VNVV deze overeenkomst doorbreken met de oprichting van de kerlinnekbonden. Deze werden in december opgenomen in de officiële meisjesbeweging van het VNVV, de Dietsche Meisjesscharen (DMS).

vaker benadrukt als (baar)moeders kan het ‘komende Dietsche geslacht’.⁸⁸ Van Ginderachter wees erop dat het VNVV zich ook inzette voor vrouwenstemrecht en vrouwenarbeid. Dit was in de eerste plaats een electorale zet: zo konden ze meer stemmen winnen, en ook doorbreken in de arbeiderskringen. Toch zat hier ook een zekere emancipatorische logica achter volgens Van Ginderachter, die werd gelegitimeerd aan de hand van ‘moederlijke’ redenen. In de latere jaren ’30 wordt de beweging hier opnieuw conservatiever in.⁸⁹

Het Verdinaso volgde het VNV en stichtte het Verbond van Dinaso vrouwen en meisjes (Verdivro). Deze vereniging stond, in tegenstelling tot het VNVV, volledig onder controle van de ‘mannelijke’ partij. Het Verdivro was volgens Van Ginderachter veeleer een ‘papieren organisatie’ die volledige meeding in het mannelijke, misogynie discours van het Verdinaso. De organisatie wilde aan de hand van praktische vorming en sociale dienstverlening, Dietse vrouwen bijstaan in hun lichamelijke en intellectuele ontwikkeling als voorbereiding op haar taak als echtgenote en moeder in patriarchaal gezin.⁹⁰

3.1.4 Greep naast de macht? Collaboratie tijdens de Tweede Wereldoorlog

In tegenstelling tot de Eerste Wereldoorlog, slaagden de Duitsers in 1940 beter in hun *Blitzkrieg* door België. Op 28 mei 1940, 18 dagen na de inval, capituleerde Koning Leopold III. De bezetting was een feit. De Duitsers grepen terug naar hun bezettingsstrategie van de Eerste Wereldoorlog, de *Flamenpolitik*. Het grote verschil was dat deze *politik* nu ook deels biologisch was geïnspireerd. In de nazistische rassen theorie waren de Vlamingen, die ook deel uitmaakten van de Germaanse stam, een broedervolk. De Latijnse Walen werden in deze optiek benadeeld en gediscrimineerd ten opzichte van de Vlamingen.⁹¹

Het VNV zag hierin een nieuwe kans op de realisatie van haar natie, die ze met beide handen greep. Een tactisch bondgenootschap met Duitsland moest haar helpen om een politiek monopolie te verwerven.⁹² Dit toont aan dat niet enkel de doelbewuste *Flamenpolitik*, maar ook de rechtse oriëntering van Vlaanderen resulteerde in een grotere bereidheid tot samenwerking met de Duitsers dan in Wallonië. Volgens Wils waren de Duitsers niet meteen op zoek naar een samenwerkingsverbond met het VNV. Zij was een slechte collaboratiepartner omwille van haar Groot-Nederlandse invulling van de natie (in plaats van een Groot-Duitse) en haar nationale strijd werd – naar nationaal-socialistische standaard – verhinderd door haar katholieke strijd. In

⁸⁸ Bracke, ‘Gender en Vlaams-Nationalisme tijdens het Interbellum en de Tweede Wereldoorlog’, 3618.

⁸⁹ Van Ginderachter, “‘Ik dien!’ en andere goede voornemens. Vrouwen en Vlaams-nationalisme tijdens het Interbellum’.

⁹⁰ Ibid.

⁹¹ Deneckere, De Paep en De Wever, *Een geschiedenis van België*, 237–245.

⁹² De Wever, *Greep naar de macht*, 425. Wils, *Van Clovis tot Di Rupo*, 218–220.

afwachting van een betere partner die een onvoorwaardelijke trouw kon beloven, gingen ze desondanks het verbond aan.⁹³

Intussen wakkerde het Duitse militaire bestuur de concurrerende Groot-Duitse beweging aan in België (oprichting van Duits-Vlaamse Arbeidsgemeenschap (DeVlag) en de Vlaamse SS, steun aan Rex) . Deze Groot-Duitse politiek ontnam het VNV de droom op het realiseren van de Vlaamse/Dietse natie via de collaboratie. Uit angst om deze droom te moeten opgeven verklaarde Staf De Clercq zijn absolute toewijding aan Duitsland.⁹⁴ Met als gevolg dat ‘het VNV [...] zich tijdens de bezetting geruisloos [ontpopte] tot een nationaal-socialistische beweging’⁹⁵ Niet veel later werd op initiatief van de bezetter de verschillende Vlaams-nationalistische collaborerende partijen (zoals het Verdinaso en het VNV) versmolten tot een eenheidspartij, die nog steeds de naam en – in grote mate ook het programma – van het VNV zou uitdragen.⁹⁶

In de eerste bezettingsjaren kende het VNV een ongeziene populariteit. Tegen 1942 was de partij op haar hoogtepunt met zo’n 40.000 leden (80.000 inclusief aanhangers en sympathisanten). Dit is een verdubbeling van haar vooroorlogse sterkte.⁹⁷ Hier kunnen verschillende verklaringen aan gegeven worden. Ten eerste vormde de nationaalsocialistische koerswijziging niet zo’n grote afschrikking als men zou denken. Het VNV was namelijk al behoorlijk fascistisch in de periode voor de oorlog (zie hierboven). Bovendien is de leiding erin geslaagd de gematigde vleugel – die voor de oorlog vaak weerstand bood – te indoctrineren in het radicalere fascistische gedachtegoed. Ten tweede heeft de bezetting ook aanleiding gegeven tot een sterke “organisatiewoede”, met als resultaat een “expansie naar binnen”.⁹⁸ De corporatistische maatschappijvisie had aanleiding gegeven tot een sterkere aandacht voor sociale groepen die geen toegang hebben tot de macht. De

⁹³ Wils, *Van Clovis tot Di Rupo*, 227.

⁹⁴ De Wever, *Greep naar de macht*, 512. Niet de volledige partij volgde hem hierin. Sommigen konden hun Dietse aspiraties niet aan de kant schuiven voor de ‘groot-Duitse annexatiezucht’. Anderen hadden het ook moeilijk met het heidense nationaal-socialisme, dat ook het VNV in toenemende mate aanzette tot een afwijzing van het katholicisme. Doch niet volledig, gezien het antisemitisme en het antiliberalisme vooral werden ingegeven vanuit een strijd tegen goddeloosheid. Desondanks distantieerden flamingantische katholieken zich vanaf 1941 in toenemende mate van het VNV en de collaboratie en vonden zo opnieuw aansluiting bij de Belgische patriotten. Wils, *Van Clovis tot Di Rupo*, 227.

⁹⁵ De Wever, *Greep naar de macht*, 511.

⁹⁶ Ibid., 386–389. De oprichting van deze eenheidspartij had weinig ideologische of organisatorische gevolgen. Het programma en het bestuur van het VNV werd grotendeels behouden. Enkel de fusie van de partijmilities verliep iets moeilijker (de Zwarte Brigade (ZB) en de Dietse Militantenorde (DMO)). Wel is het zo dat deze eenheidspartij meer in theorie bestond dan praktijk, gezien de Vlaamse SS en het Verdinaso zich grotendeels terugtrokken. Ibid., 407.

⁹⁷ De Wever, *Greep naar de macht*, 513. en Aline Sax, *Voor Vlaanderen, volk en Führer : de motivatie en het wereldbeeld van Vlaamse collaborateurs tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Manteau/Prometheus 2012) 79.

⁹⁸ De Wever, *Greep naar de macht*, 515. Verschillende (mannelijke) jeugdbewegingen werden verenigd in het Nationaal-Socialistische Jeugd Vlaanderen (NSJV). Vrouwen behielden hun vooroorlogse Vlaams Nationaal Vrouwenverbond (VNVV). Vanaf de bezetting werd wel van voorzitterster gewisseld en werd het Verbond volledig ondergeschikt aan het VNV. De vrouwelijke jeugd was georganiseerd in de Dietsche Meisjesscharen (DMS). Daarnaast richtte het VNV ook een eigen militie op, Zwarte Brigade (ZB), die na het installeren van de eenheidspartij versmolt met de Dietsche Militie (DM) van het Verdinaso in DM/ZB met Reimond Tollenaere als commandant-generaal.

verenigingen van arbeiders, jeugd, militie, vrouwen... werden steviger uitgebouwd en voerden heviger propaganda, wat ook een sterke invloed had op het ledental.⁹⁹

Adolf Hitler liet weten dat hij pas na de oorlog zou beslissen over het lot van Vlaanderen. Hoewel duidelijk was dat hij geneigd was tot een annexatie van Vlaanderen aan Duitsland, volhardde het VNV in haar collaboratie. Ze kreeg een quasi-volmacht over de *Tagespolitik* van Vlaanderen.¹⁰⁰ Dit leverde een groot aantal belangrijke machtsposities op. Een tekenend voorbeeld is het feit dat tijdens de oorlog meer dan de helft van de Vlaamse burgemeesters VNV'ers waren. Bovendien moedigde het VNV ook jonge mannen aan, om aan de kant van het Duitse leger tegen de oprukkende Russen te strijden op het Oostfront. Deze oorlogsvrijwilligers staan ook wel bekend als de 'Oostfrontstrijders' en de legereenheid waarin zij werden opgenomen was het *Vlaams Legioen*, een afdeling van de Duitse *Waffen SS*.¹⁰¹

De vele pogingen ten spijt, kan toch niet gezegd worden dat het VNV geslaagd was in haar machtsgreep. Ze had hiervoor een groot stuk van haar ideologische integriteit moeten inleveren. De VNV-machthebbers waren immers vaak niet meer dan marionetten van het Duitse nationaal-socialisme. Wanneer ze zich niet gedroegen naar Duitse wensen, werden ze *stante pede* uit hun macht ontzet.¹⁰² Met behulp van DeVlag en de Vlaamse SS slaagde het militair bestuur erin het VNV terug te dringen in een positie die haar het best uitkwam. Na het overlijden van Staf De Clercq, kwam Hendrik Elias in 1942 aan het hoofd van het VNV. Ondanks zijn meer gematigde reputatie, volhardde hij de nationaal-socialistisch geïnspireerde collaboratiepolitiek van De Clercq. Elias zou opnieuw meer het (Diets-)nationalistische gedachtegoed van het VNV centraal stellen. Zijn pogingen tot de erkenning van zelfbestuur voor Vlaanderen waren echter ook tevergeefs. De Duitsers kozen steeds explicieter de kant van de Belgische Groot-Germaanse beweging. De collaboratiepolitiek betekende vanuit nationalistisch opzicht m.a.w. de doodsteek van het VNV. De Wever en Vrints concluderen: "Aan het eind van de bezetting was het VNV een gehate, belaagde en geïsoleerde kleine minderheid, verder dan ooit verwijderd van de natie die ze pretendeerde te incarneren."¹⁰³

Tijdens de Tweede Wereldoorlog maakten ook Vlaamse vrouwen hun handen vuil aan collaboratie. Dit betrof niet enkel het stereotiep van de "liefjes van de Duitsers", oftewel de

⁹⁹ Ibid. Verschillende (mannelijke) jeugdbewegingen werden verenigd in het Nationaal-Socialistische Jeugd Vlaanderen (NSJV). Vrouwen behielden hun vooroorlogse Vlaams Nationaal Vrouwenverbond (VNVV). Vanaf de bezetting werd wel van voorzitter gewisseld en werd het Verbond volledig ondergeschikt aan het VNV. De vrouwelijke jeugd was georganiseerd in de Dietsche Meisjesscharen (DMS). Daarnaast richtte het VNV ook een eigen militie op, Zwarte Brigade (ZB), die na het installeren van de eenheidspartij versmolt met de Dietsche Militie (DM) van het Verdinaso in DM/ZB met Reimond Tollenaere als commandant-generaal.

¹⁰⁰ Hier stond tegenover dat ze de macht inzake levensbeschouwelijke zaken en paramilitaire organisatie uithanden moest geven aan de Vlaamse SS. Ibid., 381.

¹⁰¹ Carrein 'De Vlaamse Oostfronters' & De Wever "Rebellen aan het Oostfront" deel 1, 2 en 3

¹⁰² De Wever, *Greep naar de macht*, 446-447.

¹⁰³ Wever en Vrints, 'Politieke ideologieën in Vlaanderen', 358-359.

sentimentele collaboratie. Sommige vrouwen en vrouwenverenigingen hebben ook tijdens de Tweede Wereldoorlog samengewerkt met de Duitsers omwille van ideologische (waaronder Vlaams-nationalistische) overtuiging. De populariteit van de Vlaamse vrouwenverenigingen steeg aanzienlijk tijdens de oorlogsperiode. Met een 4000 à 5000 tal leden in 1941 had het VNVV haar ledental van de jaren '30 zowaar verdubbeld. In 1942 zou Staf De Clerq zelfs verklaard hebben dat het VNVV 10.000 leden telde. Dit is vermoedelijk een lichte overdrijving.¹⁰⁴ De stijging van het ledental kan deels worden verklaard door de oproep aan VNV-ers om hun echtgenotes lid te maken.¹⁰⁵

Haegens werd ontslagen als leidster van het VNVV omwille van haar progressieve houding. Ze werd vervangen door Odile Van den Berghe, wat zorgde voor een meer conservatieve aanpak. Zij versterkte namelijk opnieuw de organisatorische banden met het VNV door o.m. Staf De Clerq, de leider van het 'mannelijk' VNV, te erkennen als het hoogste gezag voor Vlaams-nationalistische vrouwen. Hierom ging het VNVV bijna automatisch en vanzelfsprekend mee in de collaboratie. Deze was vooral sociaal van aard. Er werden hulporganisaties opgericht die naast grote gezinnen en ouderen ook de families van Oostfrontsoldaten bijstand verleenden. De nadruk op de moederrol van de Vlaams-nationalistische vrouw werd deels omzeild door het propageren van professionele rollen voor vrouwen, zoals die van verpleegster voor het Duitse Rode Kruis of goedkope arbeidskracht in Duitsland.¹⁰⁶ Historici Karen Celis en Anne Godfroid hebben aandacht voor de redenen waarom vrouwen kozen voor dergelijke nationalistische en extreem-rechtse organisaties. De belangrijkste drijfveren waren familiale invloed, propaganda, de strijd tegen communisme en materiële belangen. Daarnaast zou de aantrekkingskracht van de massabeweging en de leider hier ook een grote rol in hebben gespeeld.¹⁰⁷

Collaborerende vrouwen zouden na de oorlog even zwaar onder de repressie lijden als mannen. Irma Laplasse is uitgegroeid tot het symbool bij uitstek voor een onschuldig slachtofferschap van een onrechtvaardige repressiejustitie. Ook na de Tweede Wereldoorlog is vanuit vrouwelijk initiatief een repressiecircuit uiteengezet die zich bezighield met acties tegen amnestie.¹⁰⁸

3.1.5 Besluit

We kunnen concluderen dat de Eerste Wereldoorlog inderdaad een belangrijke katalysator is geweest in de ontwikkeling van de Vlaamse identiteit tot een nationale identiteit. Een kleine groep

¹⁰⁴ De Wever, 'Vlag, groet en leider', 1010; 1247

¹⁰⁵ De Wever, *Greep naar de macht*, 515.

¹⁰⁶ Bracke, 'Vrouw', 3620.

¹⁰⁷ Celis en Godfroid, *Vrouwen en Oorlog. 16de tot 20ste eeuw*, 78-79.

¹⁰⁸ Bracke, 'Vrouw', 3622.

Vlamingen eist voor het eerst uitdrukkelijk zelfbestuur voor een natie die zij als onverenigbaar ervaren met de Belgische staat. Over de eventuele aanwezigheid van latente anti-Belgische gevoelens in de 19de eeuw is historiografisch voorlopig nog geen duidelijkheid. Wel is het zeker dat deze Vlamingen voor het eerst tijdens het interbellum hun Belgische identiteit publiekelijk inruilden voor een Vlaamse identiteit.

Levensbeschouwelijke en ideologische geschillen bemoeilijkten de Vlaams-nationalistische partijvorming in de jaren '20 waardoor de politieke slagkracht van de Vlaams-nationalistische beweging beperkt bleef. Mislukte pogingen tot de oprichting van een eigen partij (vb. de Frontpartij), maken dat flaminganten over het algemeen politiek van elkaar gescheiden blijven in de katholieke, liberale en socialistische partijen. De Katholieke Partij heeft zich het meest ingezet ten voordele van de Vlaamse zaak. De verwevenheid van het Vlaams-nationalisme met het katholicisme gaat dan ook niet toevallig, zoals we zagen, terug tot in de 19de eeuw en loopt nog steeds als een rode draad doorheen de bestudeerde periode.

In de jaren '30 worden twee nieuwe Vlaams-nationalistische partijen gesticht die het een stuk langer uithielden dan hun voorlopers uit de jaren '20: het VNV en het Verdinaso. Tijdens de periode waarin deze partijen ontstonden, won radicaal-rechts aan populariteit in Europa. Omdat de Vlaamse Beweging zich al snel realiseerde dat zelfbestuur nooit via de parlementaire weg gerealiseerd zou kunnen worden, werden deze ideologieën ook voor hen des te aantrekkelijker. Hun partijprogramma's radicaliseerden doorheen deze periode en de uitvoering ervan vertoonde opvallend veel gelijkenissen met andere fascistische partijen uit deze periode. Het VNV slaagde er in 1936 in haar aantal zetels in het parlement te verdubbelen en won zo aan macht in België in de periode voor de Tweede Wereldoorlog. Waar de Vlaamse Beweging in de 19de eeuw nog hoofdzakelijk een elite aangelegenheid was, is de nationalistische vleugel er tijdens het interbellum in geslaagd haar bereik uit te breiden. Via een breed uitgebouwde corporatistische organisatie konden verschillende sociale groepen geëngageerd worden voor de Vlaamse zaak.

Bij het uitbreken van de oorlog toonde de partij zich bereid tot een tweede flamingantisch geïnspireerde collaboratie, in de hoop op een gunstig lot voor de Vlaamse natie in de nieuwe Nazistische wereldorde na de oorlog. Berlijn dacht hier echter anders over en zou slechts gedeeltelijk de collaboratie aangaan met het VNV, aangevuld met hulp van Groot-Germaanse partijen en verenigingen wiens gedachtegoed dichter bij het hunne aansloot. VNV'ers met een machtspositie bleken vaak niet meer dan marionetten van de Duitse bezetter. We kunnen concluderen dat de fameuze "greep naar de macht" voor het VNV op niets is uitgedraaid. Het einde van de Tweede Wereldoorlog en een nieuwe, strengere repressie, betekenden dan ook het einde van de partij en zou nog een lange blamage betekenen voor het Vlaams-nationalisme in de periode nadien.

Aan het einde van de lange 19de eeuw, vlak voor het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog, krijgen enkele flaminganten aandacht voor de rol van de vrouw in de Vlaamse ontvoogdingsstrijd. Voor het eerst worden er ook op Vlaams niveau vrouwenverenigingen opgericht, vanuit de Katholieke studentenbeweging. Toch schuilt hier weinig emancipatorisch gedachtegoed achter. Men wil vrouwen aanmoedigen mee te werken aan de Vlaamse Beweging vanuit hun eigen, huiselijke sfeer. Tijdens het interbellum ontstaan er verscheidene Vlaams-nationalistische vrouwenorganisaties die zich o.m. inzetten voor vrouwenstemrecht en vrouwenarbeid. Sommige vrouwen krijgen zelfs toegang tot de publieke sfeer van de partijpolitiek. Zij blijven echter witte raven en onderschrijven in grote mate de heersende conservatieve visie op de vrouw. Ik volg Van Ginderachter in zijn conclusie dat het Vlaams-Nationalisme van het interbellum heeft bijgedragen aan de modernisering van vrouwenrollen, door hun traditionele gezinstaken te politiseren en een plaats te geven in het nationalistisch project. Bovendien drongen ze ook binnen in het politieke terrein via hun deelname aan IJzerbedevaarten, amnestiebetogingen en andere openbare manifestaties.

3.2 ‘Wars of memory’. De nationalistische strijd om de oorlogsherinnering in tussenoorlogs België

Historicus Jay Winter hecht enorm veel belang aan de periode voor en na de Eerste Wereldoorlog als basis voor de gehele 20ste eeuwse herdenkingscultuur in West-Europa. Voor de oorlog had reeds een groep denkers aandacht voor het concept herinnering in hun werk, denken we bijvoorbeeld aan Marcel Proust, Sigmund Freud en Maurica Halbwachs. Met het uitbreken van de oorlog werden hun ideeën echter overschaduwd door een weelde aan beelden en woorden over de oorlogsslachtoffers. De oorlog had een massa aan slachtoffers veroorzaakt, meer dan vooraf werd verwacht. Er was bijna geen enkele familie die geen vader, zoon, neef of nonkel had verloren. De grote massa doden en de betrokkenheid van veel verschillende landen, maakten dat over heel Europa herdenkingsmonumenten werden opgericht in de nagedachtenis van het lijden en het offer van de doden. De herdenkingsplechtigheden waren m.a.w. een nationale belijdenis van rouw.¹⁰⁹

George Mosse benadrukt dat, naast een massale en onverwachte confrontatie met de dood en rouw, de herinneringshause haar bestaan ook te danken had aan de opwaardering van de status

¹⁰⁹ Jay Winter, *Remembering War: The Great War between Memory and History in the 20th Century* (New Haven: Yale University Press 2006) 18; 25–26.

van de soldaat in de periode voor de Eerste Wereldoorlog.¹¹⁰ De natie definieerde het offer van de soldaat als een heldhaftig offer voor het vaderland. De nationale elite maakte zo gebruik van de massale rouw en daaraangekoppelde nood aan betekenisgeving om nationale identiteiten te herdefiniëren. De naoorlogse cultus rond de “gevallen soldaat” was in Europa wijdverspreid. De mythe die het land warm had moeten maken voor het gevecht in de periode voor de oorlog, overleefde aldus de desillusionerende werkelijkheid van het front. Ze werd na de oorlog opnieuw toegepast om het vallen en lijden van de soldaten zinvol te maken. Deze kreeg bovendien bijna overal een religieuze invulling. De opoffering van de soldaat werd gelijkgeschakeld aan Christus’ lijden en zijn opoffering aan het kruis. De idee van verrijzenis beloofde de soldaten het eeuwige leven in het hiernamaals. Begrippen die centraal staan in dit discours zijn: dood en verrijzenis, kameraadschap, bloed, offer, martelaar, heldendom. Mosse omschrijft deze tendens in zijn *Fallen Soldiers* als een ware “civic religion”: “This Faith was not *sola fide*, faith alone; rather, it was Christianity filtered through the nation as the vessel of God. National faith and Christian faith were identical in the Myth of the War Experience.”¹¹¹ De oorlog werd dus opgevat als een heilige oorlog ten voordele van de heilige natie. Dit geloof versterkte het idee van de oorlog als een heilige missie, en definieerde soldaten als martelaren en “kruisvaarders”. De cultus van de gevallen soldaat was volgens Mosse de eerste universele liturgische manifestatie van een sacralisering van de politiek in de 20ste eeuw:

War monuments, commemorating the fallen, symbolized the strength and manliness of the nation’s youth and provide an example for other generations to follow. The cult served as a reminder of the glory and the challenge of war even in peacetime¹¹²

De gesneuvelde soldaten groeiden omwille van hun offer uit tot de ultieme belichaming van nationale identiteit. Dit heeft geleid tot een ware democratisering van herinnering tijdens het interbellum. Waar voorheen steeds de aandacht uitging naar generalen, koningen en prinses, stond van nu af aan de “gewone” soldaat centraal op de plechtigheid. Een massale mannelijke dood en herdenking, echter, zorgde er wel voor dat vrouwen meestal maar een kleine en uiterst passieve rol kregen in de naoorlogse dodencultus, als rouwster en offeraar van haar echtgenoot of zoon.¹¹³

Deze herinneringshousse voltrok zich eveneens op Belgische grond. Naargelang de actoren, nam de herinnering aan de Eerste Wereldoorlog heel wat verschillende gedaanten aan. Een waaier aan (in elkaar overlopende of botsende) herinneringsgemeenschappen - Belgisch-nationalistisch, Vlaams-nationalistisch, anti-Vlaams, socialistisch, liberaal, katholiek, vrijzinnig... - wilde haar eigen

¹¹⁰ Mosse, *Fallen Soldiers. Reshaping the Memory of the World Wars*, 17–18.

¹¹¹ *Ibid.*, 35.

¹¹² *Ibid.*

¹¹³ Gillis, ‘Introduction’, 12–13.

ideologische stempel drukken op de oorlogsherinnering. In dit hoofdstuk focus ik specifiek op nationalistisch gedreven geschillen in het ontstaan en de ontwikkeling van de oorlogsherinnering. In welke mate manifesteerde de Vlaams-nationalistische identiteit zich in haar oorlogsherdenkingscultuur? Maakt het Vlaams-nationalisme gebruik van strategieën en retoriek gelijkaardig aan de officiële Belgische oorlogsherinnering? Of zetten ze zich hier op alle vlakken van af?

3.2.1 'Like a Russian Doll'. De moeizame ontwikkeling van de officiële Belgische herinnering aan de oorlog

De triomftocht van Koning Albert en zijn troepen op 22 november 1922 symboliseerde het einde van de Eerste Wereldoorlog in België. De soldaten werden door het Belgische volk vreugdevol thuis onthaald, waarna de Koning zijn fameuze *Discours du Trône* uitsprak, waarin hij niet alleen zijn strijdmakers uitvoerig bedankte, maar ook de burgers, die enorm hadden afgezien onder Duitse bezetting.¹¹⁴ Deze gebeurtenis vormde volgens Laurence Van Ypersele en Axel Tixhon de voorbode van de Belgische oorlogsherinnering, waarin, tijdens het interbellum, de heroïsche soldaat op de eerste plaats kwam, gevolgd door de martelaarsrol van de burgers onder bezetting. Het heroïsche aspect werd belichaamd door de Koning-Ridder, wapenmaker van de soldaten. In de pers wordt hij gestereotypeerd als een ridder, een overwinnaar, een held. Hij wordt herinnerd als de verdediger van recht, eer en vrijheid: "Partageant la gamelle de ses soldats et les dangers des tranchées, il fit de tous ses soldats des héros à son image et se confondit avec son peuple souffrant au point d'en devenir l'incarnation vivante."¹¹⁵ De mythe zet zich verder tijdens het interbellum en blijft doorleven tot lang na zijn dood in 1934. De sterke nadruk op Koning Albert moest de Belgische eenheid bevestigen, over interne verschillen heen.¹¹⁶

Het einde van de oorlog in België werd niet voor iedereen als even vreugdevol en heroïsch herinnerd. De combinatie van een strenge bezetting met de aanwezigheid van de oorlog zelf had op het land en haar bevolking een diepe indruk nagelaten. Het einde van de oorlog symboliseerde dus een mix van patriottische vreugde met verdriet. België werd in deze optiek voorgesteld als een onschuldig slachtoffer wiens neutraliteit geschonden werd door de Barbaarse Duitsers. Dit maakt de Belgische soldaat extra heroïsch; hij verdedigde namelijk een onschuldig en weerloos slachtoffer. Tixhon en Van Ypersele concluderen dat de Belgische identiteit in het herinneringsvertoog berust

¹¹⁴ Van Ypersele en Tixhon merken op dat Koning Albert uitdrukkelijk geen aandacht besteedt aan de gedeporteerden en vluchtelingen tijdens de oorlog. Laurence van Ypersele en Axel Tixhon, 'Célébrations de novembre 1918 dans le royaume de Belgique', *Vingtième Siècle. Revue d'histoire* 67 (2000) 61–78, aldaar 68.

¹¹⁵ *Ibid.*, 66.

¹¹⁶ *Ibid.*, 67–69.

op een combinatie van onschuldige slachtoffer- en martelaarschap met heroïsche moed: “Objet d'un pèlerinage patriotique, la Belgique martyre donne un sens à la guerre. Elle transforme une boucherie absurde en un combat pour la justice, le droit et la civilisation.”¹¹⁷

De gebeurtenissen in de nasleep van de oorlog gaven een andere draai aan de heroïsche martelaarsrol van België. Na het Verdrag van Versailles kreeg België het gevoel dat ze in de steek werd gelaten door de geallieerden. In de pers werden achtereenvolgens gevoelens van verontwaardiging, teleurstelling en verbitterdheid geuit. De Belgische zelfrepresentatie sloeg zo om van slachtofferschap door Teutoonse barbarij in slachtofferschap door de machtslust van de geallieerden. Zelf-victimisering loopt op die manier als een rode draad doorheen de Belgische oorlogsherinneringstraditie van het interbellum.¹¹⁸

Ondanks de sterke nadruk op Belgische nationale eenheid vanaf 1918 ondervond de nationale overheid grote moeilijkheden met het opleggen van haar eigen visie op de feiten. De regering had 4 augustus gekozen als officiële herdenkingsdag, in tegenstelling tot de andere geallieerden die de oorlog unaniem herdachten op 11 november, de dag van de wapenstilstand. 4 Augustus 1914 was de dag waarop de Duitsers België waren binnengevallen en stond volgens de regering symbool voor de vlag van Belgisch nationalisme waarmee de soldaten zich als vrijwilligers hadden aangediend in het leger. Deze datum bleek vooral een heuglijke dag voor het Franstalige gedeelte van België. De Vlaamse pers interpreteerde deze dag veeleer als een dag van nationale rouw, waarop duizenden Belgische jongens zich in de dood en vernietiging hadden gestort. De dag markeerde bovendien het aanbreken van een lange periode van armoede, honger, lijden en rouw. Op die manier groeide 4 augustus uit tot een manifestatie van (emotionele) verdeeldheid in de Belgische herinnering aan de oorlog, in plaats van een nationale herdenking aan de oorlog.¹¹⁹

Een tweede reden waarom de installatie van een officiële oorlogsherdenking moeilijk op gang kwam, was de weigerachtige houding van de Belgische staat om in navolging van Frankrijk en Engeland een “Onbekende Soldaat” te begraven als symbool voor alle Belgische oorlogsslachtoffers.

¹¹⁷ Ibid., 75.

¹¹⁸ Ibid., 63.

¹¹⁹ Jef Artois, ‘Tussen Congreskolom en IJzertoren. Wapenstilstandsherdenking in de Belgische dagbladpers (1920-2011)’ (Onuitgegeven masterscriptie Leuven: Katholieke Universiteit Leuven 2012) 10-23. Artois heeft in zijn masterscriptie o.m. aandacht voor de geschillen in de pers omtrent de ontwikkeling van de officiële WOI-herdenkingen in België tijdens het Interbellum. Volgens de analyse van Artois konden de officiële oorlogsherdenkingen, vanaf het moment dat ze naar de wens van publiek en pers op gang waren gebracht, rekenen op enorm veel positieve persaandacht in zowel het Vlaamse als Franstalige landsgedeelte. Om die reden ontkent hij het bestaan van een reële Vlaamse tegenherdenking. Vlaamse kranten die aandacht hadden voor de 11 november herdenkingen schreven zich volgens hem in in het Belgische herdenkingskader. De echte tegenherdenking was volgens Artois socialistisch, omdat deze pers zich expliciet afzetten tegen het nationalistisch (en kapitalistisch) machtsvertoon van België op de herdenkingen en bovendien een pacifistische kritiek uitte op de verheerlijking van het bloedoffer voor België. In tegenstelling tot de Belgische martelaar, die zowel in de Vlaamse als Franstalige pers gesneuveld was voor zijn vaderland, was de socialistische martelaar voor wereldvrede gevallen. Artois zijn analyse is ongetwijfeld enorm interessant, maar omdat hij enkele Vlaamse kranten over het hoofd ziet en uitsluitend focust op de 11 november herdenkingen claimt hij onterecht dat we niet kunnen spreken van reële Vlaamse tegenherdenkingen tijdens het Interbellum. Hij maakt bovendien geen enkele keer melding van de IJzerbedevaarten in zijn analyse, wat mijns inziens toch een groot gebrek is in zijn onderzoek.

De Belgische regering was van plan een groots nationaal herdenkingsmonument op te richten voor zowel militaire als burgerlijke oorlogsslachtoffers. De bouw van dit monument liet echter lang op zich wachten. Bovendien had zowel de Vlaams- als Franstalige pers enorm veel belangstelling en bewondering voor de 11 november herdenkingen aan het graf van de Onbekende Soldaat in zowel Engeland als Frankrijk. Uiteindelijk bezweek de Belgische regering aan de persdruk en werd op 11 november 1922 een Onbekende Soldaat begraven in Brussel aan de Congreskolom. Van dan af werd er jaarlijks hulde gebracht aan de Onbekende Soldaat op 11 november, met als hoogtepunt van de dag een hommage door de Koninklijke familie. Als belichaming van de Belgische natie werd de koning door de pers opgevoerd als hoofdrolspeler op de officiële herdenkingsplechtigheid.¹²⁰ Als we dit vergelijken met de transnationale herinneringscontext waar zich na de Eerste Wereldoorlog een democratisering voltrekt, is dit erg merkwaardig. In de meeste gevallen staan de soldaten zelf centraal. Zoals Mosse opmerkt: 'For the first time the common soldier was the object of a cult, not just generals, kings, or princes – a consequence of his startling rise in status.'¹²¹ Uiteraard ging ook de Belgische herdenking hiervan uit (het object van de herinnering was ten slotte de Onbekende Soldaat), maar het feit dat de koning met alle eer gaat lopen, werpt toch een ander licht op deze zaak.

De nationale eenheid van België die in de officiële oorlogsherdenkingen moest primeren, werd volgens Van Ypersele en Rosoux nogal onhandig gepromoot. Naast de moeizame ontwikkeling van een herdenkingsplechtigheid, merken ze op dat ook schoolboeken deze ideeën dragen. Nationale helden, zoals de Koning-Ridder, de Koningin-Verpleegster, Generaal Leman, patriotten als Edith Cavell en Gabrielle Petit en vele anderen, werden in schoolboeken opgehemeld.¹²² Het idee van een overwinnende Belgische natie werd volgens hen op die manier niet enkel gedragen door de herinnering aan soldaten (zoals in meeste andere geallieerde landen het geval was), maar door het gehele Belgische volk – militairen én burgers: 'although the figure of the Belgian soldier was used as the symbol of national heroism on monuments to the dead, in commemorative speeches or heroic narratives civilians were commemorated too.'¹²³ In eender welke performance van herinnering doken verhalen op over burgers gestorven in augustus 1914, of patriotten vermoord door de Duitse vijand.

Van Ypersele en Rosoux merken op dat de Belgische nationale identiteit sterk geworteld bleef in lokale en provinciale identiteiten. Om het met hun mooie vergelijking te zeggen: 'Belgian identity,

¹²⁰ Annelien Noppe, 'De kleine oorlog om de Grote Oorlog. Het politieke beleid in België omtrent de honderdjarige herdenking van Wereldoorlog I (2014-2018)' (Onuitgegeven masterscriptie Gent: Universiteit Gent 2013) 10–18.

¹²¹ Mosse, *Fallen Soldiers. Reshaping the Memory of the World Wars*, 37.

¹²² Generaal Leman wordt herinnerd als heroïsche verdediger van Luik in Augustus 1914. De twee Belgische verpleegsters Edith Cavell en Gabrielle Petit zijn beiden doodgeschoten door de Duitse bezetter. De verpleegster Gabrielle Petit werkte als spion voor een Engelse inlichtingendienst.

¹²³ Valéry Rosoux en Laurence van Ypersele, 'The Belgian national past: Between commemoration and silence', *Memory Studies* 5 (2012) 45–57, aldaar 47.

in the period just after the war was like a Russian doll, but different layers varied in importance from one region to another.’ Afhankelijk van de plaats en tijd van de herinnering, werden de nationale helden en gebeurtenissen gecombineerd met lokale martelaren en symbolen. In Luik en Luxemburg was provinciale identiteit bijvoorbeeld zeer sterk, in Henegouwen waren lokale en nationale identiteit sterker dan de provinciale en in Vlaanderen leefden – volgens Van Ypersele en Rosoux – symbolen als AVV-VVK (“Alles Voor Vlaanderen, Vlaanderen Voor Kristus”) in perfecte harmonie met de nationale identiteit. AVV-VVK had volgens hen meer religieuze dan nationalistische kracht, omdat het uitdrukking gaf aan een nood tot rouw en troost.

Toch zou in de loop van het interbellum deze en andere symbolen voor een kleine, maar groeiende, groep Vlamingen een geheel andere betekenis krijgen, die fundamenteel in strijd was met om het even welke vorm van Belgisch nationale identiteit.

3.2.2 Van Heldenhulde tot IJzerbedevaart. Het ontstaan van een Vlaams-nationalistische herinnering aan de Eerste Wereldoorlog

Voor de Vlaams-nationalistische herinnering aan de oorlog werden de fundamenten reeds gelegd aan het front. Enkele leden van de eerder genoemde Frontbeweging richtten in 1916 de “Heldenhulde” op. Via deze vereniging wilden ze geld inzamelen om grafzerkjes voor Vlaamse soldaten te financieren. De officiële Belgische zerken met de Franse leuze “Mort pour la Patrie”, werden door de flamingantische Fronters als beledigend beschouwd. Joe English, jong kunstenaar, Vlaams soldaat en lid van de Frontbeweging, verzorgde de ontwerpen voor de zerken. Hij zou later worden opgenomen in het heldenpantheon van de IJzerbedevaarten, als zogenaamd “IJzersymbool”. Het heldenhuldezerk werd een Keltisch kruis, met als opschrift de gevleugelde letters AVV-VVK (Figuur 3).¹²⁴

De Belgisch-militaire overheid was niet gediend met de manier waarop de Frontbeweging zich op deze manier wilde onderscheiden van de officiële Belgisch-militaire dodenherdenking. Tijdens de nacht van 9 februari 1918 werden op de begraafplaats te Oeren de AVV-VVK-letters op de heldenhuldezerken door de militaire overheid dichtgemetseld, wat leidde tot een grote verontwaardiging onder de soldaten van de Frontbeweging. Deze actie moeten we kaderen binnen de sneeuwbaaleffect dat het Belgisch-Vlaamse conflict veroorzaakt had tijdens de oorlog. Na deze schending van de heldenhuldezerken werden de AVV-VVK letters er door de Fronters opnieuw – extra groot – overheen geschilderd.

¹²⁴ Deze leuze is aan het eind van de 19de eeuw ontstaan in de katholieke studentenbeweging van Vlaanderen. De Wever, ‘Diksmuide: de IJzertoren. Strijden om de helden van de Oorlog’, 63.

Figuur 2 Ontwerp Heldenhuldezerk door Joe English¹²⁵

In 1919 werd in lijn van deze ontwikkelingen een eigen Vlaamse oud-strijdersvereniging opgericht, het Verbond van Vlaamse oud-strijders (VOS). Enkele ‘Vossen’ (zoals de leden van de VOS worden genoemd) en vroegere Fronters namen na de oorlog het initiatief tot de uitbouw van eigen Vlaamse, nationalistisch geïnspireerde, herdenking aan de oorlogsslachtoffers van de Eerste Wereldoorlog. Deze herdenkingen werden vanaf 1925 geïnstitutionaliseerd als de “IJzerbedevaarten”.

In 1920 vond een plechtigheid plaats die achteraf beschouwd zou worden als de eerste IJzerbedevaart. Een aantal studenten en oud-strijders die actief waren in de Frontbeweging kwamen bij wijze van eerbetoon samen aan het graf van eerder vermeld gesneuveld Vlaamse frontsoldaat Joe English. Er werden enkele toespraken gehouden waarin zijn belangrijkste verdiensten in de verf werden gezet en de plechtigheid werd besloten met een studentenvergadering en een oud-strijdersvergadering waar in beperktere kring werd gereflecteerd over English’s offer. Een jaar later werd op de tweede bedevaart, naar het graf van gesneuvelde frontsoldaten de Gebroeders Van Raemdonck, de beslissing genomen om jaarlijks het graf te bezoeken van “populaire Vlaamsche dooden [...] om in deze of genen te herdenken AL onze gesneuvelde jongens van den IJzer”.¹²⁶ In navolging van deze beslissing werd het jaar nadien het graf van de populaire *fallen soldier* Renaat De Rudder bezocht.

Toen de Belgisch-militaire overheid in 1923 opnieuw enkele heldenhuldezerken had “geschonden”, werden de plannen voor de vierde IJzerbedevaart gewijzigd. Deze stond volledig in het teken van deze “heiligschennis” en stelde een massa gesneuvelde IJzersoldaten centraal. Voor de vijfde bedevaart kocht het organiserend comité een stuk grond aan te Diksmuide, dat van dan af

¹²⁵ s.n., *Verslagboek IJzerbedevaart 1924*, 34.

¹²⁶ *Ibid.*, 73.

de bedevaartsbestemming zou blijven tot de dag van vandaag. Het was de bedoeling om hier “onder de hoede van een reusachtig kruis, de bedreigde zerkjes van Heldenhulde bijeen te brengen.”¹²⁷ Op deze weide legde Cyriel Verschaeve in 1928 de eerste steen van dat “reusachtig kruis”, de IJzertoren. Deze zou 50 meter hoog worden en met de inscriptie van de gekende AVV-VVK leuze fungeren als een gigantische heldenhuldezerk voor alle Vlaamse oorlogsdoden tezamen. De IJzertoren werd ingewijd op de elfde bedevaart, in 1930 – tevens het jaar van het Belgische eeuwfeest.

De 80% mythe over de verdeling Vlaams- en Franstalige soldaten aan het front (zie hierboven), voedde op de IJzerbedevaarten de gedachte dat vooral Vlaamse doden zich hadden geofferd, voor een vaderland dat hun taal – en bij extensie ook hun wezen – miskende. Net als de Belgische oorlogsherinnering, nemen de Vlaams-nationalisten dus ook een slachtofferrol op, zij het niet tegenover de Duitsers of de geallieerden, maar tegenover de Belgische staat. In lijn hiervan werden de veroordeelde Vlaamse activisten, zoals August Borms en Rosa de Guchtenaere, in toenemende mate vereerd als oorlogshelden. De onderkenning van België als legitieme staat, maakte dat de activisten in Vlaams-nationalistische ogen geen landverraad hadden gepleegd. Integendeel, ze werden vereerd als grote idealisten en ultieme martelaren, omdat ze hun vrijheid hadden geofferd voor de Vlaamse zaak. Dit staat in groot contrast met de Belgische oorlogsherinnering, waarin de activisten worden opgevoerd als de ultieme landverraders, die zwaar gestraft zullen worden voor hun oorlogsactiviteiten.

Tegen de jaren '30 waren de IJzerbedevaarten uitgegroeid tot een heuse massamanifestatie. Volgens de organisatie waren er op de zeventiende IJzerbedevaart meer dan 150.000 “pelgrims” aanwezig.¹²⁸ Het aanwezige publiek bestond hoofdzakelijk uit radicale Vlaamsgezinde katholieken en Vlaams-nationalisten. Parallel aan de bovengeschetste Vlaams-nationalistische beweging waren beide groepen intern verdeeld over de mate waarin Vlaams zelfbestuur gerealiseerd moest worden (minimalisten en maximalisten). Toch zouden de maximalistische Vlaams-nationalisten meestal de bovenhand krijgen op de bedevaarten, zeker vanaf de jaren '30. Hierdoor groeide de IJzertoren uit tot een radicaal anti-Belgisch symbool.¹²⁹

Het brein achter deze jaarlijkse IJzerbedevaarten noemde zichzelf “het Komiteit der Bedevaarten naar de Graven van den IJzer”.¹³⁰ De twee belangrijkste leden waren Prof. Dr. Frans Daels, voorzitter, en Clemens De Landtsheer, secretaris-penningmeester en propagandaleider. Zoals Annelies Beck de relatie tussen beide mannen mooi omschrijft: “Clemens De Landtsheer functioneerde als uitvoerende kracht van de geestelijke vader van de IJzerbedevaarten, Frans Daels.”¹³¹ De oud-

¹²⁷ Citaat van Frans Daels, in: De Wever, ‘Diksmuide: de IJzertoren. Strijden om de helden van de Oorlog’, 62.

¹²⁸ Beck, ‘De IJzerbedevaarten. Van heldenhulde tot politieke massamanifestatie’, 151.

¹²⁹ De Wever, ‘Diksmuide: de IJzertoren. Strijden om de helden van de Oorlog’, 62–63.

¹³⁰ Dit staat bijvoorbeeld zo gedrukt op alle verslagboekjes.

¹³¹ Beck, ‘De IJzerbedevaarten 1945-1965’, 16.

strijders Jeroom Leuridan, Jef Rombouts en Michiel Bulckaert zijn andere vaste waarden in het comité van het interbellum (Cfr. 2.1.1). De politieke ontwikkeling van de leden was van cruciaal belang voor de politieke oriëntatie van de IJzerbedevaarten zelf. Het comité is in grote mate geradicaliseerd in haar Vlaams-nationalistisch denken, parallel aan de bovengeschetste ontwikkeling van het Vlaams-nationalisme zelf. Volgens De Wever bepaalde de stichting van Vlaams-nationalistische partijen als het VNV deze koerswijziging. De partij had een sterke greep op het comité. Daels nam tijdens de Tweede Wereldoorlog bijvoorbeeld een leidersfunctie op binnen het VNV, die zoals we zagen een erg belangrijke rol heeft gespeeld in de collaboratie.

De radicalisering van comité bracht in de Belgischgezinde pers een golf van kritiek teweeg. Voor hen was de IJzertoren het symbool geworden van Vlaams incivisme.¹³² Tijdens de Tweede Wereldoorlog zouden verschillende comitéleden en IJzerbedevaartssympathisanten hun handen vuilmaken aan de collaboratie, wat dit beeld bevestigt. De bedevaarten zelf gingen gewoon door tijdens de oorlog, zij het wel in beperktere (en Duitse) aanwezigheid. De gehele plechtigheid werd wel nog uitgezonden op de radio en uitvoerig besproken in de pers. Sympathisanten die niet waren uitgenodigd werden aangemoedigd op de ‘grote dag’ een herkenningsteken te dragen en lokale herdenkingsplechtigheden bij te wonen.¹³³

Naast deze radicaliserende Vlaams-nationalistische oriëntatie van de IJzerbedevaarten, nam het comité, vooral op aansturen van Daels, ook een expliciet pacifistisch standpunt in. De leuze “Nooit Meer Oorlog” die in vier talen prijkte op het IJzermonument was een voornemen van vele Vlaamse oud-strijders na de Eerste Wereldoorlog. Vanaf 1929 werd dit Vlaamse pacifisme door Daels verbonden aan het internationale pacifisme.¹³⁴ Volgens Laurence Van Ypersele en Valéry Rosoux was pacifisme gemeengoed in de oorlogsherdenkingen van het Europa van na het verdrag van Locarno.¹³⁵ Ook de officiële Belgische herinnering schreef zich volgens hen in in deze traditie.¹³⁶ De andere comitéleden waren niet tevreden met de centrale plaats die de pacifistische eis kreeg op de bedevaarten. Volgens hen druiste deze in tegen hun nationalistische boodschap. Vooral het Verdinaso had hierop veel kritiek en meende dat deze de strijdbaarheid van het Vlaamse volk zou tegenwerken. Voor historicus Francis Weyns was het IJzerbedevaartspacifisme omwille van deze reden over het gehele interbellum niet meer dan een schijnpacifisme, waarachter “berekende

¹³² Van Ypersele en Rosoux menen dat vanuit een kritiek op de Vlaams-nationalistische oorlogsherdenkingen in een klein segment van de Franstalige pers de oorlog herinnerd werd als een heoïsche strijd tegen de Vlaamse Beweging. Vlamingen werden in dit discours afgeschilderd als ‘vriendjes van de Duitsers’ en om die reden beschouwd als een dodelijke dreiging voor de nationale eenheid. Rosoux en van Ypersele, ‘The Belgian national past’, 49.

¹³³ Van Louwe en Verstraete, *De Oorlogsbedevaarten*.

¹³⁴ De Wever, ‘Diksmuide: de IJzertoren. Strijden om de helden van de Oorlog’, 69.

¹³⁵ Het verdrag van Lacorno was het eerste verdrag dat de geopolitieke situatie van Europa vastlegde dat ook door Duitsland werd ondertekend. Het doel van het verdrag was de officiële erkenning van grenzen zoals ze waren opgetekend bij het verdrag van Versailles in 1919 en was een voorbereiding op de toetreding van Duitsland tot de Volkerenbond.

¹³⁶ Voor 1925 werd de officiële herinnering nog sterk gevoed door de oorlogscultuur, die de heroïsche daad van de soldaat centraal stelde. Rosoux en van Ypersele, ‘The Belgian national past’, 48–49.

politieke motieven schuilgaan.”¹³⁷ Kritiek op het offer van de Vlaamse soldaat voor België valt niet ondubbelzinnig te verenigen met de verheerlijking van zijn offer voor Vlaanderen. Een werkelijk pacifisme zou namelijk elk levensoffer nutteloos vinden. Met het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog werd de paradox van nationalisme en pacifisme volledig onoverbrugbaar. De nieuwe Vlaamse oorlogshelden, de Oostfrontsoldaten van de Tweede Wereldoorlog, werden op de oorlogsbedevaarten op één lijn geplaatst met de IJzersoldaten. De strijd voor nationale onafhankelijkheid die belichaamd werd door de gehuldigde Oostfronters vormde aldus een ferme contradictie op de “Nooit meer oorlog”-leuze die voordien zo centraal stond op de herdenkingsplechtigheid.¹³⁸

3.2.3 Besluit

Zowel de Belgische als de Vlaams-nationalistische herinnering aan de oorlog tonen opvallend veel gelijkenissen met de transnationale context, en dus ook met elkaar. Beiden grepen terug naar een religieuze en heroïsche invulling van het soldatenoffer in functie van de natie. De Belgische herinnering had daarnaast ook aandacht voor het offer van de burgers. Op de IJzerbedevaarten werd hier naast eervolle vermeldingen van activisten weinig aandacht aan besteedt.

Een tweede gelijkenis betreft de slachtofferrol die beide naties claimden. De Belgische natie wierp zich enerzijds op als slachtoffer van de Duitsers, omdat ze hun neutraliteit hadden geschonden en anderzijds als slachtoffer van de geallieerden, omdat ze zich bij de naoorlogse onderhandelingen achteruitgestoken voelden. De Vlaams-nationalisten benadrukten hun slachtofferschap tegenover de Belgische staat, die hen – in hun ogen – zijn greep hield, onderdrukte en elke Vlaamse eis resoluut weigerde.

Ten derde blijkt uit beide herinneringscultussen de interne contradictie tussen een pacifistische boodschap (sinds het verdrag van Lacorno) en een militair-heroïsche invulling van het soldatenoffer. Ook deze tendens was eigen aan de transnationale herinneringscontext. Een belangrijke hypothese tegen het naoorlogse pacifisme werd geformuleerd door George Mosse in zijn brutaliseringstheorie. Hierin stelt hij dat in het Duitsland oorlogsgedragstandaarden doorleefden in de naoorlogse vreedstijd. Naast een groeiende onverschilligheid ten aanzien van de dood (en daaraan gekoppelde stijging van criminaliteit), zou dit ook een meer strijdvaardige en agressievere definitie van mannelijkheid met zich mee hebben gebracht. Deze beperkte zich niet tot de soldaten, maar omvatte de gehele Duitse samenleving. Hiermee wil Mosse een verklaring bieden voor het

¹³⁷ Weyns, ‘De tussenoerlogse IJzerbedevaarten (1919-1939): een onderzoek naar politieke symboliek en mythevorming’, 234-235.

¹³⁸ De Wever, ‘Diksmuide: de IJzertoren. Strijden om de helden van de Oorlog’, 70.

gewelddadige traject dat Duitsland heeft afgelegd tijdens het interbellum. Zijn these heeft intussen al wat kritiek te verduren gekregen.¹³⁹ Historicus Stephane Audoin-Rouzeau heeft een gelijkaardige, maar minder gecontesteerde visie op de feiten. Hij meent dat de herinneringsinitiatieven zich na de oorlog bleven inschrijven in de oorlogsreligie die tijdens de oorlog zelf dominant was:

Cette religion de guerre se survit dans les commémorations autour des monuments aux Morts (à majuscule désormais), monuments de pierre ou de papier. Impossible de comprendre ce que personne n'aurait alors osé appeler l'entre-deux-guerres sans intégrer ce prolongement, laïque ou confessionnel mais jamais profane, de la religion de guerre en une religion du souvenir de la guerre dans laquelle est élevée la génération suivante.¹⁴⁰

De heroïsch-militaire (dus positieve) evaluatie van de oorlogsdood is voor Audoin-Rouzeau veeleer een voortleven van militaire retoriek die aan de dood een zinvolle betekenis wilde geven in plaats van een werkelijke brutalisering van de naoorlogse samenleving.

Of de oorlogsherinnering al dan niet heeft geleid tot een brutalisering van het Vlaams-nationalisme, laat ik voorlopig nog even in het midden. Van Ypersele en Rosoux menen wel dat deze een erg ambigue impact heeft gehad op de manier waarop mensen handelden en dachten tijdens de Tweede Wereldoorlog. Meer dan twintig jaar anti-Belgische herinnering aan de Eerste Wereldoorlog zou voor sommige *hardcore* Vlaams-nationalisten een justificatie, of zelfs plicht, geweest zijn tot een tweede collaboratie tijdens de Tweede Wereldoorlog. Ze voelden zich teniet gedaan door de “koloniserende” Belgische staat en hoopten dat de Duitsers deze keer hun onafhankelijkheid wel konden garanderen. Het einde van de Tweede Wereldoorlog bracht een nog sterkere repressie met zich mee en zou het Vlaams-nationalistische imago nog lang bezoedelen in de periode nadien.¹⁴¹

¹³⁹ Hoewel Mosse zijn these een interessante visie biedt, kan er nogal wat kritiek op geformuleerd worden. Zo verklaart zijn these oorlogsgeweld *an sich* niet. Bovendien lijkt hij uit te gaan dat geweld een nulpunt kent, waartegenover we een toename of afname kunnen afwegen. Ten derde is zijn kijk op geweld ook eerder hydraulisch. Hij begrijpt het als een intrinsieke eigenschap, die wordt gecontroleerd of weer losgelaten. Ten slotte heeft heel wat onderzoek het beeld van de gewelddadige veteraan intussen weerlegd en ontkennen deze onderzoekers het bestaan van een mechanisch verband tussen geweldervaring en een gewelddadige politieke habitus. Met dank aan de lessen Sociaal-Politieke Geschiedenis gegeven door Prof. Dr. Antoon Vrints (academiejaar 2012-2013 aan Universiteit Gent)

¹⁴⁰ Stéphane Audoin-Rouzeau, 'Oublis et non-dits de l'histoire de la Grande Guerre', *Revue du Nord LXXVIII* 315 355-365, aldaar 357.

¹⁴¹ Rosoux en van Ypersele, 'The Belgian national past'.

Hoofdstuk 4 Gender, nationalisme en katholicisme tijdens het interbellum. Een literatuurstudie

Zoals we in de *status quaestionis* reeds opmerkten, staat het genderonderzoek naar de Vlaams-nationalistische beweging vandaag nog in haar kinderschoenen. Historici hebben zich veeleer beziggehouden met het zichtbaar maken van de Vlaamse vrouw in het verleden. Mannen werden tot noch toe amper bestudeerd als gegenderde wezens.

In deze literatuurstudie zal ik de karige inzichten die deze historiografie ons nalaat aanvullen met andere literatuur. Zo staat de nauwe band tussen het katholicisme en Vlaams-nationalisme (zoals hierboven geschetst) mij toe ook gebruik te maken van het recente onderzoek naar katholieke genderconstructies in België tijdens deze periode.

In het laatste deel van dit hoofdstuk grijp ik ten slotte terug naar transnationale inzichten m.b.t. gender en nationalisme voor de bestudeerde periode. Deze probeer ik te toetsen met de inzichten van de Vlaams-nationalistische en de katholieke casus.

4.1 Vlaams-nationalistische genderconstructies tijdens het interbellum

Zoals in de historische context duidelijk werd, is het (genaturaliseerd) verschildenken op vlak van gender ook binnen de 19de en vroeg-20ste eeuwse Vlaamse beweging dominant. Mannen en vrouwen werden hierin niet als gelijk, maar wel als *gelijkwaardig* beschouwd. Beiden vervullen even belangrijke rollen, in overeenstemming met hun biologisch gedefinieerde rollen. Deze ideeën werden onder meer geponereerd door historicus Thomas Laqueur, die stelt dat deze periode de overgang van een one-sex-model, naar een two-sex-model meemaakte. Secularisering en verbetering van medische kennis over het menselijk lichaam, zorgden ervoor dat vrouwen niet langer werden beschouwd als een mindere versie van de man (waarbij er dus zagezegd maar één sekse bestaat; de mannelijke), maar als behorende tot een radicaal andere, tegengestelde sekse.¹ Op dit biologisch onderscheid werden culturele verschillen geënt, die voor elke sekse andere maatschappelijke rollen legitimeerden.

¹ Laqueur, *Making sex*.

Alle genderhistorici zijn het erover eens dat het vrouwbeeld van het extreemrechts Vlaams-nationalisme erg dubbelzinnig was. Naast sommige progressieve en feministische opvattingen, zoals vrouwenstemrecht en vrouwenarbeid, bleef het dominante beeld erg conservatief. De vrouw was in de eerste plaats moeder, niet alleen van haar eigen kinderen, maar van het gehele Dietse volk. De belangrijkste eigenschappen die van haar werden verwacht waren offervaardigheid en zelfverloochening.² Er waren amper tendensen tot emancipatie. De meeste mannen onderschreven het discours van de vrouw aan de haard en het gros van de vrouwen volgden hen hierin. Daarnaast is het wel zo dat door het politiseren van stereotiep vrouwelijke rollen vrouwen hun intrede konden maken in de publieke sfeer – zij het wel in een vastgelegde, sterk afgebakende hoedanigheid.³

Dit past volgens historicus Nele Bracke in de organische en corporatistische visie op de natie die veel Vlaams-nationalistische bewegingen toen uitdroegen. Het gezin werd hierin beschouwd als de kern van het volk. De vrouw staat hierin centraal: zij is verantwoordelijk voor de opvoeding van Vlaams-nationalistische kinderen en moet haar man steunen bij zijn Vlaams-nationalistische politieke acties. Bracke meent dat dit idee vermoedelijk werd gedeeld door katholieken en vrijzinnigen. Het enige verschil was de godsdienstige fundering van de rol van de vrouw, al dan niet als een emanatie van Gods wil.

De Vlaams-nationalistische vrouwen van het interbellum kenden een viertal (allegorische) voorbeeldvrouwen: Maria, Lutgardis, Nele en Gudrun. Maria staat symbool voor de zorgzame moeder die zichzelf offert voor haar zoon. Nele is de verzinnebeelding van het hart van Vlaanderen; de steun en toeverlaat van haar geliefde Tijn. De hagiografie van Lutgardis werpt religiositeit en vroomheid op als exemplarisch voor de Vlaamse vrouw. De mythe van Gudrun, ten slotte, schuift idealen van trouwende en dienende liefde naar voor, waarbij de vrouw zich moet wegcijferen voor haar volk.⁴

Historicus Marnix Beyen onderzoekt dominante Vlaams-nationalistische genderbeelden aan de hand van de historische evolutie van de legende van Tijn Uilenspiegel. Hij is hiermee de eerste om ook Vlaams-nationalistische mannen te benaderen als gegerende wezens. Voor de Eerste Wereldoorlog zou de legende vooral populair geweest zijn onder liberale flaminganten. Tijn, Nele en de Lamme Goedzak verworden hierin tot de helden in de eeuwenlange strijd van Vlaanderen tegen onderdrukkers. Tijdens en na de Eerste Wereldoorlog wordt het verhaal toegeëigend door katholieke Vlaamsgezinden, en krijgt het een meer anti-democratische en anti-Belgische connotatie. Het lichaam van Tijn verandert in deze periode. Hij wordt niet langer klein, vinnig en lachend afgebeeld, maar groot, gespierd en ernstig. Tegen het eind van het interbellum neemt het mannelijkheidsideaal waar Tijn voor staat heroïsche proporties aan. Hij wordt afgebeeld als een

² Celis en Godfroid, *Vrouwen en Oorlog. 16de tot 20ste eeuw*, 78–79.

³ Bracke, 'Vrouw', 3625.

⁴ *Ibid.*, 3625–3626.

ridder, die controle heeft over zijn eigen lichaam en de strijd aanbindt tegen het kwaad: “De Vlaams-nationalistische Uilenspiegel was de super-man die zijn teveel aan mannelijke energie voor de goede strijd had weten te kanaliseren.”⁵ Deze “goede strijd” richt zich tegen de Belgische staat, de franskiljons, het Jodendom en het “rode gevaar” aan het Oostfront. Kortom, alles wat het Vlaamse volkswezen bedreigt. Beyen merkt op dat het beeld van Uilenspiegel in het Belgisch-nationalistisch discours veel minder onderhevig is aan dit masculiniseringsproces.

Nele wordt in dit ridderlijke Vlaams-nationalistische discours afgebeeld als de maagd die moet worden verdedigd. Nele viel als het ware samen met de Vlaamse natie en Tijnl was de lijfwacht die deze natie moest verdedigen. In tegenstelling tot Tijnl, is er nagenoeg geen enkele aandacht voor de lichamelijke van Nele. Dit is in overeenstemming met de passieve rol die voor haar gedefinieerd wordt. Beyen concludeert dat in het Vlaams-nationalisme genderrollen zeer uitdrukkelijk geponereerd werden. Genderzuiverheid (i.e. een strikte naleving van opgelegde gendernormen) wordt door het Vlaams-nationalisme van het interbellum beschouwd als een voorwaarde voor de etnische zuiverheid.⁶

4.2 Katholieke genderconstructies in België

Het gebrek aan aandacht voor Vlaams-nationalistische genderidentiteiten binnen de historiografie wordt gecompenseerd door het recente onderzoek naar katholicisme in België vanuit een genderperspectief door Tine Van Osselaer, Thomas Buerman en Greet De Bock.⁷ Enerzijds kan ik vanuit de bestaande historiografie concluderen dat er een sterke link was tussen het katholicisme en het Vlaams-nationalisme aan het begin van de 20ste eeuw (zie hoofdstuk 3). Deze link zal onvermijdelijk gevolgen hebben gehad voor het vrouw- en manbeeld dat “hegemoniaal” was binnen het Vlaams-nationalisme. Anderzijds kan aan het einde van dit onderzoek een vergelijking tussen katholieke en vlaams-nationalistische genderconstructies de band tussen beiden bevestigen of in vraag stellen.

⁵ Beyen, ‘Zuivere geest in zuivere lichamen. Het literaire trio Uilenspiegel – Nele – Lamme en de gegenderde kracht van de natie’, 223.

⁶ Ibid., 222–229.

⁷ Thomas Buerman en T. Van Osselaer, ‘De feminisering van religie: past de internationale these binnen de Belgische context?’, in: *Verslagen van het Centrum voor genderstudies : UGent 16* (Academia Press 2007) 5–26; Thomas Buerman, ‘Is de katholieke man wel een echte vent? Suggesties voor onderzoek naar mannelijkheid, katholicisme en antiklerikalisme’, *Historica* 30 (2007) 27–29; Ibid.; Tine Van Osselaer, *The Pious sex: catholic constructions of masculinity and femininity in Belgium, c.1800-1940* (Leuven: Leuven University press 2013); Tine Van Osselaer, ‘Christening masculinity? Catholic Action and men in interwar Belgium’, *Gender & History* 21 (2009) 380–401; De Bock, “‘Weemoedig als een kind, maar sterk als een man’”. Beelden van mannelijkheid in West-Vlaamse katholieke prijsboeken uit de late negentiende eeuw’.

4.2.1 De Feminiseringstheorie onder vuur

Van Osselaer, Buerman en De Bock vertrekken alle drie vanuit een kritische opstelling ten aanzien van de feminiseringstheorie, die kenmerkend zou zijn voor religie in de 19de en de 20ste eeuw. De feminiseringstheorie stelt dat religieus geloof en religieuze praktijk doorheen deze periode op verschillende manieren vorm kregen voor mannen en vrouwen. Centraal staat de stelling dat religie vanaf 1800 een vervrouwelijking onderging op twee vlakken die elkaar wederzijds beïnvloedden. Ten eerste merken historici een kwantitatieve vervrouwelijking op: het aantal vrouwelijke leken en geestelijken nam sterk toe in vergelijking met het aantal mannen. Ten tweede liet de vervrouwelijking zich ook voelen op discursief vlak. Deugden die vooral met vrouwelijkheid werden geassocieerd, zoals emotionaliteit, passiviteit en nederigheid, konden op een grotere appreciatie rekenen. Zo moest ook het beeld van een schrikwekkende en meedogenloze God plaats ruimen voor een God als voorwerp van liefde. De Christusfiguur werd op zijn beurt steeds vaker voorgesteld als een warme, zachtmoedige persoonlijkheid en een nederig slachtoffer. De Maria-devotie werd aanzienlijk populairder en het aantal vrouwelijke heiligen nam een hogere vlucht. Vrouwelijk martelaarschap diende steeds vaker als model omdat de passieve en dienende houding van vrouwen werd in verband gebracht met het beeld van een offerende Jezus. Een gevolg hiervan was een hogere waardering van vrouwen in de samenleving door hun zogezegd natuurlijke band met deugd en religie.⁸

Deze evolutie wordt vaak toegeschreven aan de opkomst van een gegerende gescheiden-sferen-ideologie die er samen met een voortschrijdende secularisering voor zorgde dat religie en vrouwen gelijktijdig teruggedrongen werden in de private sfeer. Mannelijke idealen van rationaliteit en vooruitgang die hun intrede maakten met de Verlichting, werden gecontrasteerd met vrouwelijke emotionaliteit en spiritualiteit.⁹ In deze optiek wordt volgens de aanhangers van de feminiseringstheorie “religieuze mannelijkheid” steeds vaker begrepen als een *contradictio in terminis*. Als gevolg hiervan zou de *gender gap* tussen religieuze vrouwen en seculiere mannen sterk zijn toegenomen, over (andere) sociale verschillen heen.

Volgens Buerman en Van Osselaer hoeft dit idee van een religieuze *gender gap* toch wat nuanceren. Eerst en vooral kan volgens hen de tanende kerkgang van mannen niet als voldoende bewijs worden genomen voor hun irreligiositeit. Bovendien gaat ontkerkelijking niet noodzakelijk samen met een secularisering. Priesters klaagden nooit over een toenemende ongelovigheid van mannen, enkel over hun laksheid in naleven van de kerkelijke praktijk. (Ir)religiositeit kan

⁸ Buerman en Van Osselaer, ‘De feminisering van religie’, 9–14. Buerman en Van Osselaer gaan ook dieper in op de emanciperende gevolgen hiervan voor vrouwen.

⁹ Hier kunnen we opnieuw de ideeën van Thomas Laqueur aan koppelen, namelijk dat mannelijkheid en vrouwelijkheid steeds vaker als elkaars tegengestelde werden benaderd.

verschillende gedaanten en gradaties aannemen. De meeste mannen wezen religie dus veeleer af op een passieve manier. Ondanks er onvoldoende bewijs voorhanden is om te spreken van een absolute ontmannelijking van het religieus geloof of een absolute secularisering van de mannelijke identiteit vanaf 1800, heeft deze stelling er toch voor gezorgd dat de *masculinity studies* weinig aandacht hebben voor religie. Binnen het bestaand onderzoek kunnen we twee dominante posities onderscheiden. Een eerste stelt voorop dat de feminisering van religie een vervrouwelijking van mannen in de hand heeft gewerkt. Om te kunnen blijven beantwoorden aan normen van deugdzaamheid, moesten ze zich – volgens de hegemoniale gendernormen – vrouwelijk gedragen. Een tweede groep onderzoekers meent dat de feminisering van religie in een tweede fase een vermannelijking tot gevolg had. Om mannen naar de kerk te lokken, probeerde men elementen uit de mannelijke wereld te integreren in de kerkelijke.¹⁰ Het onderzoek van Bernard Schneider wees bijvoorbeeld uit dat vrouwen meer kerkelijk-religieus waren, maar dat mannen zich vooral identificeerden met religie in de politieke context.¹¹

Thomas Buerman en Jan Art klagten in hun artikel “Is de katholieke man wel een echte vent? Suggesties voor onderzoek naar mannelijkheid, catholicisme en antiklerikalisme” specifiek aan dat de grote Angelsaksische invloed op de historiografie heeft gezorgd voor de dominantie van het beeld van de *White Anglo-Saxon Protestant* (WASP) in onderzoek naar mannelijkheid en religie in het moderne Westen. Volgens hen wordt te vaak over het hoofd gezien dat de katholieke mannelijkheid hier sterk van afwijkt. Denken we bijvoorbeeld aan het verplicht celibaat binnen het catholicisme, wat, in tegenstelling tot het protestantisme, zorgt voor een ongehuwde priester als voorbeeldman.¹²

4.2.2 De Belgische casus

Volgens Van Osselaer is de Belgische casus een speciaal geval binnen het onderzoek naar gender en religie. De verzuiling en de ontwikkeling van een virulent katholiek milieu, werkten de politisering van religie in de hand. Hierdoor konden mannen hun religie ook publiek en politiek belijden, zonder dat dit hun mannelijkheid in gevaar bracht. In het interbellum kende deze religieus-politieke cultuur volgens haar zijn hoogtepunt. In 1905 stelde paus Pius X in zijn Encycliek *Il Fermo Proposito* katholieke actie voorop als ideaal, waarin een leger van leken optrad als *miles Christi*. Dit resulteerde in de jaren '20 in een expliciet politieke positionering van het catholicisme in België. Daarnaast had volgens Van Osselaer ook de gevechtssfeer in de nadagen van de Eerste Wereldoorlog een sterke invloed op de ontwikkeling van katholieke massabewegingen in het interbellum. Deze bewegingen

¹⁰ Buerman en Van Osselaer, ‘De feminisering van religie’, 13–14.

¹¹ Bernard Schneider, ‘Feminisierung der Religion im 19. Jahrhundert’, *Trierer Theologische Zeitschrift* 111 (2002) 123–148, aldaar 143. Inspiratie bij Van Osselaer, *The Pious sex*, 17.

¹² Buerman, ‘Is de katholieke man wel een echte vent? Suggesties voor onderzoek naar mannelijkheid, catholicisme en antiklerikalisme’.

bestonden vooral uit mannen maar waren daarom zeker niet genderexclusief. Er werden verschillende pogingen ondernomen om ook vrouwen warm te maken voor katholieke actie.¹³

Greet De Bock onderzocht katholieke manbeelden in laat 19de eeuwse jeugdliteratuur. Ze merkt op dat het katholieke manbeeld – volgens de hegemoniale genderstereotiepen – inderdaad een sterke vervrouwelijking onderging. Kenmerken als emotionaliteit, zelfopoffering, passiviteit, masochisme en (zowel innerlijke als uiterlijke) verfijndheid en zachtaardigheid werden opgevoerd als bewonderenswaardig. De Bock maakt hierbij de belangrijke kanttekening dat het feit dat deze (hegemoniaal vrouwelijke) kenmerken door katholieken naar voor werden geschoven als ideaal juist betekent dat ze een intrinsiek deel uitmaakten van de (mannelijke) katholieke identiteit, los van bvb. antiklerikale opvattingen hierover. De katholieke man was in de ogen van katholieken zelf wel degelijk “een echte vent”.¹⁴

Veel van deze (stereotiep vrouwelijke) opvattingen over de mannelijke identiteit werden in de jeugdboeken beschreven in een martiale metaforiek. Op deze manier vinden de gefeminiseerde katholieke eigenschappen meer aansluiting bij burgerlijke en liberale ideeën over mannelijkheid. Idealen van zelfopoffering, onthechting en martelaarschap worden bijvoorbeeld omschreven als een actief innerlijk gevecht, dat moed en discipline vergt, meer dan als een passieve aangeboren eigenschap. In essentie blijft de remasculiniseringsstrategie wel op losse schroeven gezien ook mannelijke helden nog steeds afhankelijk blijven van Gods wil.¹⁵

4.3 Gender, nationalisme en fascisme in een transnationale context

In het theoretisch kader lichtten we reeds een tipje van de sluier op wat betreft het onderzoek naar gender en nationalisme (zie hierboven). De kerngedachte die ik hierin naar voor schoof, benadrukt dat vrouwen en mannen specifieke rollen kregen in het nationalistisch project. Daarbij hield ik in het achterhoofd dat gender niet de enige sociale analysecategorie is waarop identiteiten van verschil worden geprojecteerd, maar dat deze steeds interageert met ras, klasse, religie, leeftijd... Dit hoofdstuk verzamelt de belangrijkste inzichten over de manier waarop gender en de natie met elkaar interage(e)r(d)en en welke verklaringen hieraan worden gegeven. De fascisering van het

¹³ Van Osselaer, *The Pious sex*, 23–24.

¹⁴ De Bock, “‘Weemoedig als een kind, maar sterk als een man’”. Beelden van mannelijkheid in West-Vlaamse katholieke prijsboeken uit de late negentiende eeuw’, 69–75.

¹⁵ *Ibid.*, 75–80.

Vlaams-nationalisme in de jaren '30 indachtig, besteed ik ook aandacht aan (transnationale) fascistische genderconstructies. Ik moet evenwel benadrukken dat hiervoor enkel gebruik werd gemaakt van onderzoek naar *Westers* nationalisme en fascisme.

4.3.1 Nationalisme als een mannelijke ideologie

Het overgrote merendeel van het onderzoek naar gender en nationalisme focust op het mannelijk karakter van deze ideologie. George Mosse meent in zijn *Image of Man: The Creation of Modern Masculinity* dat moderne ideeën over mannelijkheid en vrouwelijkheid zijn ontstaan in de periode dat het nationalisme opkwam als ideologie.¹⁶ Vanaf de 19de eeuw zouden stereotiepen omtrent mannelijkheid en vrouwelijkheid een vaste vorm hebben aangenomen in overeenstemming met de “moderne periode”. Deze idealen waren volgens hem zo standvastig, dat “every Western European movement had to face and accept it, emphasizing at times one or another of its attributes or even trying a change in direction, until it faced its stiffest challenge”¹⁷. Categorieën van mannen en vrouwen werden gehomogeniseerd; ze werden niet benaderd als individuen maar herleid tot een stereotype. Nationalistische ideologieën speelden volgens Mosse een belangrijke rol in de verspreiding en de instructie van deze genderstereotypen, vooral omdat het mannelijke stereotypen aanwendde als een manier van zelfrepresentatie.¹⁸

Volgens Mosse vindt tegen het eind van de 19de eeuw het idee ingang dat de moderne mannelijkheid in crisis is.¹⁹ Dit was de periode van de zogenaamde decadentie. De eerste feministische golf bedreigde de mannelijke superioriteit in de publieke sfeer die integraal was aan de constructie van moderne mannelijkheid. “Onvrouwelijke” vrouwen en “onmannelijke” mannen werden meer en meer zichtbaar. Mannen voelden zich langs alle kanten belaagd door de constante dreigen van vervrouwelijking (hysterie, homoseksualiteit, Jodendom...). Volgens Mosse heeft deze *fin de siècle* crisis het ideaal van normatieve mannelijkheid niet veranderd, maar juist versterkt. De “rush to the colors” in augustus 1914 vormt hier volgens hem het ultieme bewijs van.²⁰

De invloed van de herinnering aan de Eerste Wereldoorlog

Zoals we hierboven zagen, steunen nationalistische bewegingen van het interbellum sterk op de herinnering aan de Eerste Wereldoorlog. De herdenkingscultuur die hieruit ontstond bevestigde nog

¹⁶ George Mosse, *The image of man : the creation of modern masculinity* (Oxford university press 1996).

¹⁷ Ibid., 4.

¹⁸ Ibid., 4–7.

¹⁹ Zie hierover ook Christopher Forth, *Masculinity in the Modern West: Gender, Civilization and the Body* (New York: Palgrave Macmillan 2008) 141–169.

²⁰ Mosse, *The image of man*, 78–107.

maar eens het beeld van de oorlog als een mannelijk evenement. Vrouwen blijven grotendeels figuranten in het dominante herinneringsvertoog. Als we denken aan vrouwen en oorlog, komen naast het beeld van de verpleegster of de prostituee, spontaan het beeld van vrouwelijke nationale symbolen, zoals de Franse Marianne op. Zij zweeft ergens tussen hen, als een spookachtige verzinnebeelding van de natie, en voorziet hen zo van een reden om voor te vechten, in plaats van een compagnon om *mee* te vechten.²¹

Mosse stelt dat mannelijkheid na de oorlog haar crisis te boven was gekomen. Naoorlogse mannelijke idealen waren volgens hem sterk gebaseerd op ideeën over de mythe van de oorlogservaring die voor, tijdens en na de oorlog werd aangewend om de gruwelijke, zinloze realiteit van de oorlog omvormen tot een betekenisvol en heilig gebeuren. Deze mythe zou volgens Mosse vooral populair geweest zijn in verslagen landen als Duitsland, waar de overgang van oorlogsnaar vredestijd werd bemoeilijkt en waar nationalistisch rechts bovendien een sterke voet in de grond had. Hoewel het gaat om een mythe, mogen we deze volgens hem niet volledig afschrijven als fictief. Ze werd tenslotte gedragen door mannen die zelf aan de realiteit van de oorlog hadden deelgenomen. Zijn onderzoek wees uit dat vooral oorlogsvrijwilligers de mythe na de oorlog ondersteunden.²²

De ideaaltypische mannelijkheid die ontsproot uit de cultus van de gevallen soldaat was volgens Mosse sterk gemilitariseerd, “warrior-like”, brutaal en agressief. Dit type werd volgens Mosse hegemoniaal tijdens het interbellum. Ook voor pacifisten, gezien zij wel kritiek hadden op de redenen waarom werd gevochten, maar nooit op het vechten zelf. Dit oorlogsbeeld van mannelijkheid bestond zeker en vast al voor de Eerste Wereldoorlog, maar nadien werden een aantal aspecten extra in de verf gezet volgens Mosse: wilskracht, weerbaarheid en doorzettingsvermogen. Deze kwaliteiten kwamen een samenleving in vrede namelijk ook ten goede. Daarenboven speelde de oorlogservaring zelf een cruciale rol in de definitie van iemands genderidentiteit, omdat deze werd opgevat als de ultieme mannelijkheidstest; als een *rite de passage* die jongens veranderde in mannen. De oorlogservaring was een bewijs van verantwoordelijkheid, plichtsbewustheid en daadkracht, en bovendien een “safeguard against effeminacy.”²³ De oorlog werd beschouwd als louterend. Het was een manier om aan de gemakzuchtige en zedeloze moderniteit te ontsnappen. De mannelijke oorlogscultuur bracht mannen terug naar hun *roots*; hun primitieve, agressieve mannelijkheid.²⁴ Ook het mannelijk kameraadschap dat in de loopgraven is ontstaan bleef een belangrijk ideaal in de naoorlogse periode. Enerzijds beantwoordt dit aan een verlangen deel uit te maken van een betekenisvolle gemeenschap dat voor de oorlog reeds was

²¹ Ibid., 107–108.

²² Mosse, *Fallen Soldiers. Reshaping the Memory of the World Wars*, 8–9.

²³ Mosse, *The image of man*, 109–111.

²⁴ Mosse, *Fallen Soldiers. Reshaping the Memory of the World Wars*, 28.

ontstaan. Anderzijds weerspiegelt het broeder- en kameraadschapsideaal de eenheid van de natie. Mannen uit de hogere klassen zouden zich willen vermengen met mannen uit de lagere klassen om zich zo een te kunnen voelen met “het volk”.²⁵ Dit heeft geleid tot een democratisering van mannelijkheidsidealen in de naoorlogse periode. We zagen dit ook terug in de democratisering van de herinneringscultuur zelf (zie hierboven). Een laatste kenmerk waar Mosse de nadruk op legt is de idealisering van jeugdigheid. Fysieke kracht en onschuld werden in lijn hiervan naar voor geschoven als bewonderenswaardig.²⁶

De “new fascist man”

De sterke link tussen mannelijkheid en nationalisme, die na de Eerste Wereldoorlog op haar hoogtepunt was, maakt dat het tusseoorlogs fascisme, als een *ultranationalistische* ideologie, idealen van mannelijkheid tot een climax opvoerde.²⁷

De historiografie over fascistische mannelijkheid heeft vooral aandacht voor de (politieke) representatie ervan. Het ultieme doel van het fascisme was volgens historicus James Mangan de creatie van een nieuwe man, de *Homo Fascistus*.²⁸ De constructie van dit nieuwe mannelijkheidsideaal bleef sterk beïnvloed door (de nagedachtenis van) de Eerste Wereldoorlog, zoals hierboven geschetst. Fascisten hebben zich, in de lijn hiervan, ook de helden van de Eerste Wereldoorlog toegeëigend. Veel rituelen en ceremonies in Nazi Duitsland waren bijvoorbeeld gebaseerd op herdenkingen van oorlogshelden. Dit oorlogsheldendom was sterk gegenderd: vrouwen konden enkel heroïsch zijn als passieve slachtoffers, in tegenstelling tot actieve mannen die als helden en martelaren vochten voor het vaderland.²⁹

Mannelijkheid als een symbool voor de natie leidde binnen het Duitse en Italiaanse fascisme tot een fanatieke preoccupatie met het mannelijk lichaam – althans in de beeldvorming en het (politiek) discours. Het mooie en sterke lichaam verwerd tot een “politiek statement”; het moest de superioriteit tegenover andere rassen benadrukken.³⁰ Fascistische schoonheidsidealen waren veel verschuldigd aan het klassiek-Griekse ideaal van een getraind en jeugdig lichaam, als resultaat van sport, gymnastiek en wilskracht.³¹ Omwille van het eerder vermelde belang van mannelijk kameraadschap, koesterden fascisten zelf een grote angst om als homoseksueel bestempeld te

²⁵ Ibid., 23; 65.

²⁶ Ibid., 59.

²⁷ Ibid., 155.

²⁸ J. A. Mangan, *Shaping the Superman: Fascist Body as Political Icon - Aryan Fascism* (London: Routledge 1999) xi.

²⁹ Mosse, *The image of man*, 158.

³⁰ Ibid., 169.; Mangan, *Shaping the Superman*, 128–152.

³¹ Mosse, *The image of man*, 160–162.

worden. Om dit tegen te gaan worden fascistische mannen en hun lichaam als hypermannelijk voorgesteld, in tegenstelling tot de sterk vervrouwelijkte afbeelding van homoseksuelen.³²

Historicus Kevin Passmore schrijft dat het idealiseren van “de” mannelijkheid en “het” mannelijk lichaam gepaard ging met een diversificatie aan mannelijkheden en hieraan gekoppelde uitsluiting: “Fascists did not value masculinity per se – only that of some male members of the dominant race.”³³ Loyaliteit ging in de eerste plaats uit naar het ras of de natie, en enkel de mannelijkheid binnen deze natie werd als positief gewaardeerd. Mosse spreekt van verschillende “countertypes”: manbeelden waartegenover een bepaalde groep mannen hun eigen mannelijkheidsidealen afwogen. Dit waren vaak outsiders, andere mannelijkheden die gemarginaliseerd werden door de samenleving omdat ze niet konden beantwoorden aan dominante sociale normen.³⁴ Binnen fascistische bewegingen waren dit in de eerste plaats andere rassen (vaak zwarten, Joden, zigeuners...) gezien zij een bedreiging vormden voor de gezondheid en integriteit van het eigen ras. Daarnaast werden ook mannen van het eigen ras uitgesloten die het ras niet konden/wilden voortzetten (homoseksuelen, zwakzinnigen, gehandicapten...), of die geen eigen verblijfplaats hadden in de natie (zwerfers en bedelaars). Al deze ‘countertypes’ werden met elkaar gelijkgeschakeld en hun representatie verwerd tot het exacte omgekeerde van mannelijk, nl. vrouwelijk.³⁵

Sandrine Sanos’ recente (psychoanalytisch-geïnspireerde) ontleding van Franse fascistische literatuur en journalistiek tijdens de jaren ’30 vormde een mooie brug tussen het politiek gebruik van het mannelijk lichaam en deze ‘countertypes’. Ze stelt dat Franse fascistische een sublieme esthetiek (een ‘aesthetics of hate’³⁶) aanwendden als politiek middel om zich te onderscheiden van Joden, homoseksuelen, vrouwen, zwarten... en hun superieure positie tegenover hen te legitimeren. In hun discours creëerden ze bijvoorbeeld de idee van de “Negroid Jew”, die Frankrijk van binnen uit wilde koloniseren door het Franse lichaam te besmetten met vrouwelijke of homoseksuele kenmerken.³⁷ Dit fenomeen is complexer dan het lijkt, gezien volgens Sanos “hatred of the ‘other’ – the Jew, the Communist – is bound to a secret or shameful love of the ‘same’ – male homosexuality”.³⁸

³² Kevin Passmore, *Fascism: A Very Short Introduction* (Oxford: Oxford University Press 2002) 124.

³³ Ibid.

³⁴ Mosse, *The image of man*, 56.

³⁵ Ibid., 177–179.

³⁶ Dit is de titel van het boek: Sandrine Sanos, *The Aesthetics of Hate: Far-Right Intellectuals, Antisemitism, and Gender in 1930s France* (Stanford: Stanford University Press 2012).

³⁷ Cfr. Het aan de macht komen van de socialistische Jood, Léon Blum in 1936. Ibid., 160.

³⁸ Ibid., 1–2.

4.3.2 Constructies van vrouwelijkheid in een mannelijke ideologie

De meeste genderhistorici benadrukken de onderdrukkende implicaties van nationalistische ideologieën voor vrouwen. Nira Yuval-Davis en Floya Anthias onderscheidde in 1989 vijf manieren waarop vrouwen deelnamen aan nationalistische praktijken, nl. als:

- (1) Biologische 'dragers' van de natie
- (2) Belichaming van normatieve grenzen van de natie
(vb. beantwoorden aan 'gewenst' vrouwelijk gedrag)
- (3) Ideologische reproducenten van de natie en haar cultuur (vb. via opvoeding)
- (4) Betekenisdragers van nationale verschillen
- (5) Militanten in de nationale, economische, politieke en militaire strijd

Ze menen dat hoewel sommige van deze rollen wel degelijk actie impliceren (zeker nr. 5), het aantal politiek actieve vrouwen in nationalistische projecten zeer laag bleef. De weinige uitzonderingen bevestigen bovendien de regel. Vrouwen handelen in de eerste plaats nationalistisch via traditioneel-vrouwelijke rollen (moederschap, opvoeding, trouw, dienen...). Daarom stelt Joane Nagel dat "religious nationalism, indeed all nationalism, tends to be conservative and conservative often means patriarchal."³⁹ Dit heeft volgens haar te maken met het belang dat de nationalistische ideologie hecht aan (werkelijke of "invented") tradities. Deze zijn vaak patriarchaal en wijzen op de sterke band tussen nationalisme en mannelijkheid. Met andere woorden: het feit dat nationalisme aanspraak maakt op een (werkelijk of verzonnen) verleden, maakt de ideologie volgens haar onvermijdelijk traditioneel, zeker ten aanzien van genderrollen.

Cynthia Enloe schrijft de verschillende rollen die mannen en vrouwen krijgen in het nationalistisch project toe aan het feit dat: "nationalisms have typically sprung from a masculinized memory, masculinized humiliation and masculinized hope."⁴⁰ De noden van de natie worden vaak gelijkgeschakeld aan de frustraties en aspiraties van mannen. Vrouwen zijn bijgevolg (lang) outsiders (geweest): ze vervullen geen legerdienst, hebben geen stemrecht... Vrouwen hadden wel een rol, maar deze rol was geschreven door mannen en voor mannen: "Women are, by design, supporting actors whose roles reflect masculinist notions of femininity and of women's proper place."⁴¹ Volgens Nagel gaat de cultuur en ideologie van de hegemoniale mannelijkheid hand in hand met de cultuur en ideologie van hegemoniaal nationalisme, omdat moderne Westerse mannelijkheid op hetzelfde moment ontstond als het moderne Westerse nationalisme.⁴²

³⁹ Joane Nagel, 'Masculinity and nationalism: gender and sexuality in the making of nations', *Ethnic and Racial Studies* 21 (1998) 242-269, aldaar 254.

⁴⁰ Cynthia Enloe, *Bananas, beaches and bases. Making feminist sense of international politics* (Berkeley: University of California Press 1989) 44.

⁴¹ Nagel, 'Masculinity and nationalism', 243.

⁴² *Ibid.*, 249.

De vrouw en het fascisme

In contrast met de literatuur over fascistische mannelijkheid die focust op de politiek-culturele representatie van mannen, hebben studenten van fascistische vrouwelijkheid hoofdzakelijk aandacht voor de sociale werkelijkheid: centraal staat de *agency* van vrouwen binnen fascistische bewegingen en een eventuele objectieve emancipatie.

Eind jaren '80 woedde een hevig debat over de rol van de vrouw in het Duitse nazisme. De vraag of vrouwen daders of slachtoffers waren van 'de grootste misdaad van de geschiedenis' stond hier centraal. Claudia Koonz' *Mothers in the Fatherland* (1986) is een typische vrouwengeschiedenis; ze wil vrouwen zichtbaar maken. Mannen en vrouwen volgen volgens Koonz niet altijd letterlijk de gendernormen die aan hen worden opgelegd. Gebruikmakend van de nazistische idee waarin vrouwen in de eerste plaats moeders zijn, konden ze informeel macht en invloed uitoefenen.⁴³

Er is veel kritiek gekomen op haar werk. Sommige historici meenden dat feministische geschiedschrijving meer emancipatorisch hoort te zijn. Men moet blootleggen hoe vrouwen in het verleden patriarchaal onderdrukt werden, en niet aantonen hoe ze informeel wel bepaalde vormen van macht konden uitoefenen. Een van deze critici, Gisela Bock, ontkent Koonz' stelling dat het nazisme een maternalistisch regime was. Het nazisme was volgens haar daarentegen sterk anti-feministisch en patriarchaal: vrouwen werd de volledige controle over hun lichaam ontnomen. Ze werden als het ware gesteriliseerd. Daarenboven werden vrouwen binnen het Nazistisch discours als raciaal inferieur beschouwd. Non-Arische mannen en vrouwen staan nog een graad lager op deze ladder: enkel Arische vrouwen zijn geschikte moeders, non-Arische mochten zich niet voortplanten. Bock heeft hier dus ook aandacht voor de intersectionaliteit van gender en ras.⁴⁴

Zestien jaar later verschijnt *Women, gender and fascism in Europe, 1919-1945* (geredigeerd door Passmore).⁴⁵ Hierin worden de rol en de representatie van vrouwen in fascistische bewegingen of regimes opnieuw onder de loep genomen, deze keer vanuit een transnationaal perspectief. De auteurs hebben aandacht voor zowel Oost- als West-Europa, en voor landen waar fascisme wel of niet tot staatsmodel is uitgegroeid. Uit deze analyse vallen een aantal gelijkenissen op, die landsgrenzen overstijgen en meer licht werpen op het Bock-Koonz debat.

Fascistische bewegingen zagen vrouwen het liefst in hun traditionele rol, als moeders. Vrouwen baren immers de toekomstige generatie burgers, soldaten en moeders. Bovendien hadden ze een belangrijke taak als opvoedster: ze moesten hun kinderen nationalistische waarden bijbrengen.⁴⁶ Dit discours vinden we terug in bijna alle Europese fascistische bewegingen en vertoont veel

⁴³ Claudia Koonz, *Mothers in the Fatherland: Women, the Family and Nazi Politics* (New York: St. Martin's Griffin 1988).

⁴⁴ Bock, 'Racism and sexism in Nazi Germany: Motherhood, Compulsory Sterilization, and the State', in: Renate Bridenthal ed., *When Biology Became Destiny: Women in Weimar and Nazi Germany* (New York: Monthly Review Press 1984) 271-296.

⁴⁵ Kevin Passmore, *Women, Gender and Fascism in Europe, 1919-45* (New Brunswick: Rutgers University Press 2003).

⁴⁶ Passmore, *Fascism*, 126.

gelijkenissen met het nationalistisch genderdiscours. Een belangrijk verschil met andere extreem-rechtse conservatieve groeperingen, is de intersectie met ras. Waar conservatieven altijd maternalistische en familiale idealen propageerden, beschermden fascistten enkel etnisch en nationaal geaccepteerde families. In de naam van datzelfde nationaal imperatief intervenueerden ze ook in de families die niet werden geaccepteerd.⁴⁷

In de lijn van Koonz, tonen verschillende auteurs in *Women, gender and fascism* aan dat vrouwen gebruik maakten van deze ondergeschikte positie om hun plaats op te eisen in de publieke sfeer. Als experts in de zorg over hun families, claimden ze “moederlijke” jobs als opvoedsters, sociaal werksters... . Dit is op zich niet typisch fascistisch. Wel is het zo dat fascistische partijen hierop inspeelden, door het politiseren van de huiselijke sfeer. Reproductie en opvoeding werden nationale plichten. Om vrouwen te helpen bij het vervullen van deze plichten, werden vrouwenverenigingen opgericht.⁴⁸ Erg paradoxaal kunnen we concluderen dat: “to return women to the home, fascism took them out of the home!”⁴⁹

In tegenstelling tot niet-fascistisch extreem-rechts, kregen vrouwen dus wel een plaats binnen de fascistische partij, net als arbeiders en andere onderdrukte groepen. Dit heeft in hoofdzaak te maken met hun doel tot het creëren van een massabeweging en de fascistische (totalitaire) wil tot controle over de vrouwelijke, private sfeer.⁵⁰ Omwille hiervan trok het fascisme vrouwen aan uit alle hoeken van de samenleving. Wat zij gemeenschappelijk hadden, was het gevoel dat ze niet voldoende gerepresenteerd of gehoord werden door bestaande partijen.⁵¹ Dit doet denken aan de “organisatiewoede” die ook het VNV overviel, wanneer er in de jaren '30 verschillende jeugd-, vrouwen- en arbeidersafdelingen werden opgedeeld, in overeenstemming met de corporatistische maatschappijvisie die de partij aanhing (zie hierboven). Door deze vrouwen te organiseren in verenigingen te geven, kregen ze ook een stem en meer slagkracht in de publieke sfeer.

Fascistische bewegingen propageerden het samenwerken van mannen en vrouwen ten dienste van de natie. De vrouw was hierin echter niet meer dan het hulpje van de man. De meest radicale feministes kwamen dan ook bedrogen uit. Fascistische bewegingen wilden in hoofdzaak de traditionele genderorde herstellen. De meerderheid van deze vrouwen mocht enkel taken vervullen waar ze (biologische) aanleg voor hadden, zoals welvaartswerk.⁵² Vrouwen kregen aldus een louter ondersteunde rol in het realiseren van de “fascistische droom”. Ze werden uitgesloten van elke politieke activiteit. Toch betekende dit niet dat ze hiervoor geen respect kregen: ‘While wishing to

⁴⁷ Kevin Passmore, ‘Europe’, in: *Women, Gender and Fascism in Europe, 1919-45* (New Brunswick: Rutgers University Press 2003) 235–268, aldaar 266.

⁴⁸ Passmore, *Fascism*, 125–126.

⁴⁹ *Ibid.*, 126.

⁵⁰ Kirsten Heinsohn, ‘Germany’, in: Kevin Passmore ed., *Women, Gender and Fascism in Europe, 1919-45* (New Brunswick: Rutgers University Press 2003) 33–65, aldaar 52.

⁵¹ Passmore, *Fascism*, 128–129.

⁵² *Ibid.*, 129–130.

confine women to their 'sphere', male fascists agreed that women's work was essential to the realization of the mobilized nation. Women therefore had some leverage within fascist movements and regimes.⁵³ Er was echter een belangrijke voorwaarde verbonden aan deze invloed. Publieke activiteit was enkel toegestaan indien deze ten dienste stond van de natie en het ras.⁵⁴ Passmore concludeert: "Although there are major differences between fascist regimes regarding the treatment of women, in all cases policy was harnessed to the creation of a permanently mobilized, homogeneous nation, whether defined biologically or not."⁵⁵

⁵³ Ibid., 130.

⁵⁴ Ibid.

⁵⁵ Ibid., 132.

Hoofdstuk 5 ‘Het voorbeeld van de dooden’. Constructies van mannelijkheid en vrouwelijkheid in het Vlaams-nationalistisch cultureel geheugen

In dit eerste hoofdstuk zal ik nagaan op welke manier mannen en vrouwen via de inhoud van herinnering (ook wel het “cultureel geheugen”¹) verschillende rollen krijgen in de Vlaams-nationalistische herdenkingscultuur. Vertrekkende vanuit de idee dat herdenkingen naast een sterke natievormende kracht, ook een sterke moraliserende en normatieve functie uitdragen, kan ik aan de hand van zowel daden als karakteristieken van Vlaams-nationalistische helden achterhalen wat de nationalistische gemeenschap belangrijk (want herdenkingswaardig) vond. De herdenkingen stellen de waarden en normen die belangrijk worden geacht centraal en delen deze mee aan de massa. Ik wil hier beklemtonen dat het niet mijn bedoeling is om “objectief” de historische correctheid van de verhalen en mythes omtrent de Vlaamse IJzersoldaten na te gaan, maar dat ik juist geïnteresseerd ben in de “subjectiviteit” van de verhalen: wat is voor de herinneringsgemeenschap historisch correct? Hoe ziet hun perceptie van de werkelijkheid eruit, en waarop leggen ze waarom hun nadruk? Evolueert hun invulling van de werkelijkheid doorheen de tijd?

Transnationale inzichten over gender en nationalisme benadrukten de manier waarop de rol van mannen en vrouwen vooral verschillend was in het nationalistisch project. Onderzoek wees uit dat de rollen van mannen en vrouwen vooral voor en door mannen werden gedefinieerd (zie hierboven). Ik stel mij in de eerste plaats de vraag: gaat dit ook op voor de Vlaams-nationalistische casus? Is de herdenkingscultuur – kwantitatief en/of kwalitatief – gegenderd? Draagt de Vlaams-nationalistische herdenkingscultuur een hegemoniaal mannelijkheidsideaal uit? In een tweede instantie ga ik op zoek naar de manier waarop deze rollen worden ingevuld. Hier focus ik dus op de inhoud van het heldendom. Met andere woorden: welke daden en karakteristieken worden, via een heldencultus, als wenselijk voorgesteld? Hoe verhouden vrouwen en mannen zich tot hegemoniale (mannelijkheids)idealen?

¹ Term van Aleida Assman. Cfr. 1.2.2

5.1 Inleiding: *Countermemory* = *countermasculinity*?

Vanuit een eerste blik op de IJzerbedevaartsverslagboekjes probeer ik in deze korte inleiding zicht te krijgen op de aard van de genderrollen die op de IJzerbedevaarten als normatief worden gepresenteerd. Vanuit deze bevindingen zal ik vervolgens vertrekken voor de meer diepgaande analyse van de respectievelijke genderrollen verder in dit hoofdstuk.

De Vlaamse herdenkingen aan de Eerste Wereldoorlog ontstonden als een soort *countermemory*. Van bij hun ontstaan uitten ze kritiek op de Belgische staat, en daarom ook op de herdenkingscultuur van de Belgische staat. Door het opeisen van het trauma van de oorlog, probeert het IJzerbedevaartscomité weerwerk te bieden aan de officiële herinneringsinitiatieven, zoals het graf van de Onbekende Soldaat. Dit wordt via twee pistes gelegitimeerd. Enerzijds stellen ze dat gezien er vooral Vlamingen vochten in de lagere rangen van het leger, Vlaanderen meer oorlogsslachtoffers heeft. Anderzijds krijgt het slachtofferschap van de Vlaamse soldaat een extra dimensie via de aanklacht van de sociale wantoestanden ten gevolge van taalkwesties in het leger. Er zouden meer Vlaamse soldaten gestorven zijn omdat ze de officiële taal van het Belgisch leger, het Frans, niet begrepen. Daar komt bij dat veel Vlaamse soldaten gestraft, gevangen en vervolgd zouden zijn omwille van hun actie tegen deze sociale wantoestanden. Vanuit deze optiek, wordt de Vlaamse herinnering aan de oorlog voorgesteld als authentiek, want vanuit een spontane, volkse en broederlijke identificatie met het leed van de Vlaamse frontsoldaat. Ze presenteren de Belgische herdenkingen als artificieel en kunstmatig, in overeenstemming met het gekunstelde karakter dat ze toekennen aan de Belgische staat zelf (want, niet gebaseerd op het zelfbeschikkingsrecht van volkeren). Op de IJzerbedevaarten gaat de grootste kritiek uit naar het graf van de Onbekende Soldaat:

Heeft men aan de voet van de Arc de Triomphe en met de *liturgie der legers*, een Onbekende Soldaat begraven, het skelet van den vernielenden Westerschen mensch, wiens voorvaderen gedoopt zijn onder het kruis, maar waarvan het nageslacht niet meer weet dat alles wat beschaving heet in het Westen uit dit doopsel is geboren [...] Ligt geen mensch zoo eenzaam als deze van het slagveld opgeraapt Abel [...] Niemand bidt om dezen dooden te doen weten dat hij nog een broeder heeft.²

² (Eigen cursief) Alfons Laudy tijdens een toespraak op de XVIe IJzerbedevaart (18/8/1935), gepubliceerd in. s.n., *Vijftiende en Zestiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1935.*, 116.

De naam die de Onbekende Soldaat krijgt op de IJzerbedevaarten, Abel, betekent in het Hebreeuws “vluchtig” en “vergankelijk”. Abel was de naam van de tweede zoon van Adam en Eva. Hij werd uit jaloezie vermoord door zijn oudere broer, Kaïn, en had dus maar een erg kort leven. Deze verwijzing naar Abel is natuurlijk allerm minst toevallig. De vergankelijkheid van zijn kunstmatige officiële herinnering wordt in sterk contrast gebracht met het eeuwige Vlaams-nationalistisch alternatief:

Terwijl over zijn graf niet eens valt de schaduw van het kruis in het licht waarvan twintig eeuwen zijn begraven, liggen hier de Vlaamsche helden, begraven met de *liturgie van het geloof*, omringd en omgeven met de dankbaarheid van een biddend volk [...] Zij behooren niet tot het leger van den Onbekenden Soldaat maar tot de soldaten van den bekenden God.³

Het tegenover elkaar plaatsen van een Belgische “liturgie der legers” en een Vlaamse “liturgie van het geloof”, vormt eveneens een sterke kritiek op het modernisme. De IJzerbedevaarten profileren zich op deze manier expliciet anti-modernistisch: tegen materialisme, secularisering en mechanisering of militarisering. Als een romantische ideologie, is het anti-modernisme natuurlijk wel eigen aan eender welke vorm van nationalisme.⁴

In andere toespraken wordt expliciet afstand genomen van vermeende Belgische mannelijkheidsidealen, omdat ze in contact worden gebracht met het gekunstelde en asociale karakter van de Belgische staat. Zoals we lezen in de rede van Frans Daels op de Twaalfde IJzerbedevaart:

Met het voortschrijden van den tijd zullen de grooten, wier faam werd geschapen en uitgebazuind om zuivere staatkundige redenen, wier standbeelden werden ingehuldigd door ambtenaren, soldaten van corvee en schoolkinderen, steeds kleiner en kleiner worden terwijl gij, eenvoudige soldaten, verschopt, vervolgd en in de boeien geslagen, voor uw volk steeds groter en groter zult worden, omdat dit volk met den dag meer en meer beseft dat de liefde en de eerbied die duizenden doen opzien naar het beeld van eenvoudige, misprezen, gestrafte jongens, duurzaam gegrondvest zijn op een ontzaglijke zielegrootheid die gestaald werd in ontbering en lijden.⁵

Het presenteren van deze “officiële” mannelijkheid als dominant, is een retorisch middel in het accentueren van het Vlaamse slachtofferschap. Het IJzerbedevaartcomité zet zich expliciet af tegen alles wat officieel en Belgisch om het anders-zijn en de waarde van het Vlaams-nationalistisch alternatief te benadrukken. Met deze zaken in ons achterhoofd kunnen we onze onderzoeksvraag

³ (Eigen cursief) Alfons Laudy tijdens een toespraak op de XVIe IJzerbedevaart (18/8/1935). Ibid.

⁴ Weyns, ‘De tussenoerlogse IJzerbedevaarten (1919-1939): een onderzoek naar politieke symboliek en mythevorming’, 15-17.

⁵ Frans Daels tijdens een toespraak op de XIIe IJzerbedevaart (23/8/1931) s.n., *Twaalfde IJzerbedevaart. Verslagboek 1931*. (Temse: Bedevaart naar de graven van de IJzer 1931) 87.

nog iets meer specificeren: hoe verhoudt de Vlaams-nationalistische mannelijkheid zich tegenover moderne of anti-moderne genderideeën? Speelt (anti-)moderniteit een rol in het definiëren van Vlaams-nationalistische genderrollen?

De oorlogservaring zelf is het belangrijkste “toegangsticket” tot het pantheon. Gestorven soldaten worden hierom herinnerd, overlevende veteranen claimen hierom het alleenrecht op de invulling van de oorlogsherinnering. In de woorden van oorlogsveteraan Frans Daels: “Zij die de bloedige nacht, waar uw hoogste offer werd volbracht, hebben meegemaakt, zij alleen hebben hier volle recht te spreken.”⁶ Of zoals de Franse officier Gillet het formuleert: “Personne n’est plus plaisable qu’un homme qui a fait la guerre.”⁷ Dit gegeven op zich vormt misschien wel de meest letterlijke uitsluiting van vrouwen van het IJzermartelaarschap. Ze waren niet aanwezig aan het front, wat maakt dat ze geen recht hebben om hierover te spreken en ook geen directe toegang krijgen tot het pantheon. Onrechtstreeks vormt dit ook een uitsluiting van de Belgische autoriteiten of Franstaligen. Deze Vlaams-nationalisten zijn er namelijk van overtuigd dat *zij*, de Vlaamse soldaten, de oorlog alleen hebben gevochten (Cfr. 80%-mythe⁸). Enkel *zij* kunnen dus aanspraak maken op de religieuze getuigenis – hetzij als martelaren, hetzij als profeten.

Ondanks de voor de hand liggende exclusie van vrouwen, was het niet vreemd geweest moest er melding gemaakt worden van vrouwelijke helden op de IJzerbedevaarten. De zestiende bedevaart stond bijvoorbeeld volledig in het teken van drie niet-militairen: Alfons Van de Perre, Jan Oscar De Gruyter en Cyriel Verschaeve.⁹ Zij worden geëerd omwille van hun opofferingen aan de soldaten zelf. Zoals we verder in dit hoofdstuk zullen bespreken, worden vrouwelijke “IJzermartelaren” en hun verdiensten wel zijdelings vermeld, maar ze staan nooit zo centraal als de mannen. De analyse van de kenmerken en daden die een mannelijke martelaar tot “martelaar” maken, moet meer inzicht brengen in de manieren waarop vrouwen hiervan worden uitgesloten.

Over het algemeen kunnen we een tweedeling maken in de definitie van het mannelijke IJzerheldendom; het berust namelijk op verschillende primaire en secundaire heroïsche daden en kwaliteiten. Primair zijn de kenmerken die door alle helden gedeeld worden en die bijgevolg een noodzakelijke voorwaarde zijn om in het pantheon te belanden. Deze kwaliteiten en daden vormen tezamen de basis voor wat ik zal omschrijven als “de IJzermannelijkheid”. Daarnaast worden de IJzerslachtoffers ook herinnerd om (secundaire) daden of kwaliteiten waarin ze grondig van elkaar

⁶ Frans Daels tijdens een toespraak op de XIVe IJzerbedevaart (20/8/1933) s.n., *Veertiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1933*. (Temse: Bedevaart naar de graven van de IJzer 1933).

⁷ *Ibid.*, 38. Het woord ‘plaisable’ wordt vandaag niet meer gebruikt, maar betekent hetzelfde als ‘agréable’ of ‘plaisant’.

⁸ Tijdens de oorlog ontstond de ‘mythe’ over de verschrikkelijke taaltoestanden in het Belgisch leger. Daarin zou (onwettelijk) de meerderheid van de soldaten (80 à 90%) Vlaams spreken, en zou de meerderheid van de leidinggevenden Vlaamsonkundig en Vlaamshatend zijn. De soldaten zouden de orders van hun oversten niet begrijpen, met als gevolg dat ze het vaak met hun leven moesten bekopen. (Meer hierover onder 3.1.2)

⁹ De Gruyter was Vlaams theatermaker, Van de Perre was volksvertegenwoordiger en uitgever en Verschaeve was Vlaams schrijver en priester. Verschaeve was tijdens de oorlog actief in de Frontbeweging s.n., *Vijftiende en Zestiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1935*.

verschillen, maar die toch naar voor worden geschoven als herinneringswaardig. Dit komt erg duidelijk naar voor in de levens- en stervensverhalen van de IJzersymbolen. Deze mogelijkheid tot pluraliteit toont aan dat er ruimte is voor verschillende mannelijkheidsidealen – zolang deze binnen de op voorhand afgebakende perken blijven.

5.2 **Één IJzermannelijkheid? Primaire mannelijkheidsnormen**

De IJzersoldaten krijgen verschillende “koosnaampjes” in het herdenkingsvertoog. In sommige gevallen ligt de nadruk op hun slachtofferschap: “de slachtoffers van de wereldoorlog”¹⁰ en “het gemartelde oorlogs-Vlaanderen.”¹¹ In andere gevallen focust men op hun heldendaad: “de paladijnen van het recht”, “strijders uit den grootsten oorlog”¹², “IJzerhelden”¹³ en “leiders van Vlaanderen”¹⁴. Nu eens wordt hun jeugdigheid en schoonheid in de verf gezet: “Vlaamsche kinderen”¹⁵, “Vlaamsche prachtkerels” en “Vlaanderens schoonste zonen”¹⁶, die soms wel grote proporties aanneemt: “sublieme zonen van ons volk”¹⁷ tot zelfs “droom van den IJzer”.¹⁸ Dan weer ligt de nadruk op het verwantschap en de religieuze inspiratie van hun offer: “onze gevallen broeders aan den IJzer”¹⁹, “onze bloedeigen gesneuvelden”²⁰ en “vredesapostelen”.²¹ Over het algemeen kunnen we een driedeling maken in de manier waarop er over de IJzersoldaten wordt gesproken: als religieuze broeders, als heldhaftige ridders en als onschuldige jeugd.

¹⁰ Frans Daels tijdens een toespraak op de XVe IJzerbedevaart (19/8/1934), gepubliceerd in: *Ibid.*, 35–37.

¹¹ Filip de Pilleceyn tijdens een toespraak op de XIIe IJzerbedevaart (23/8/1931), gepubliceerd in: s.n., *Twaalfde IJzerbedevaart. Verslagboek 1931.*, 77.

¹² s.n., *Zevende IJzerbedevaart. Verslagboek 1926.* (Temse: Bedevaart naar de graven van de IJzer 1926) 33.

¹³ s.n., *Zesde IJzerbedevaart. Verslagboek 1925.* (Temse: Bedevaart naar de graven van de IJzer 1925) 37.

¹⁴ s.n., *Negentiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1938.*, 13.

¹⁵ Persmededeling Vierde IJzerbedevaart (23 juli 1923) in: s.n., *Verslagboek IJzerbedevaart 1924*, 148.

¹⁶ s.n., *Zeventiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1936.* (Temse: Bedevaart naar de graven van de IJzer 1936) 7.

¹⁷ Juliaan Platteau tijdens een toespraak op Juul De Winde-herdenking (8/5/1938), gepubliceerd in s.n., *Achttiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1937.* (Temse: Bedevaart naar de graven van de IJzer 1937) 107.

¹⁸ s.n., *Negentiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1938.*, 15. YBV 19 p. 61

¹⁹ s.n., *Vijfde IJzerbedevaart. Verslagboek 1924.* (Temse: Bedevaart naar de graven van de IJzer 1924) 13.

²⁰ *Ibid.*, 15.

²¹ s.n., *Zevende IJzerbedevaart. Verslagboek 1926.*, 33.

5.2.1 Broeders: liefde, trouw, religiositeit en zedelijkheid

Mannelijke liefde en trouw

Neen! Zij die sneuvelden zijn geen onbekenden! Ze stonden met ons in de rij! 't Zijn jongens uit ons volk, uit onze dorpen en steden. Van wijk tot wijk van dorp tot dorp, van stad tot stad staan ze opgeteld. [...] Allen, minderen en meerderen, stonden in éénzelfde teeken, verenigd door hartelijke broederschap en innig-gevoelde volksgemeenschap... Als ze sneuvelden, onze duurbaren, dan waren ze niet alleen; dan viel niet hunne liefde samen met hun verhakkeld lichaam. Want daar stonden rondom hen de makkers op, de trouwe vrienden, vereenigd nauwer dan ooit in die zelfde liefde.²²

Aan de basis van de Vlaams-nationalistische natie ligt de idee dat alle natiegenoten met elkaar verwant zijn. In het herinneringsvertoog kunnen we dit gegeven terugvinden in de vorm van het broederschapsideaal. Het broederschapsideaal gaat uit van een modellering van de natie op dezelfde manier als de familie. Men verwacht van familiale banden dat ze steunen op een onvoorwaardelijke liefde. Dezelfde verwachting voor de banden tussen natiegenoten, vormt de ultieme legitimering van het levensoffer: “Broederliefde overtrof elke vrees voor den dood.”²³ Een ideologie waar de belangen van de massa primeren op die van het individu is een altruïstische daad – zoals het levensoffer in het voordeel van het collectief – de ultieme gift.²⁴

Het is opvallend dat het dominante discours de nadruk legt op het gevoelsgeladen woord “liefde”. Gangbare ideeën over mannelijkheid en vrouwelijkheid zijn namelijk vaak gepolariseerd tussen mannelijke rede en vrouwelijke emotie. Binnen het Vlaams-nationalistisch heldendom is mannelijke emotie naast toegestaan, zelfs herdenkingswaardig: “De kleur van het bloed onzer sublieme IJzerjongens is rood, rood als de liefde onder de volkeren, die de bekroning moet zijn van hun offer.”²⁵ Het levensoffer wordt met andere woorden een emotionele daad van liefde: “Majorem hac dilectionem nemo habet ut animam suam ponat quique pro amicis suis. Eene grootere liefde heeft niemand dan dat hij zijn leven zou geven voor degenen die hij bemint.”²⁶

Deze idealen van broederschap en daaraan gekoppelde liefde worden verpersoonlijkt in de Gebroeders Van Raemdonck. Hun levens- en stervensverhaal is de oorlogsherinnering

²²Leopold O.D.C. tijdens de misviering op de Vijfde IJzernedevaart (31/8/1924), gepubliceerd in: s.n., *Vijfde IJzerbedevaart. Verslagboek 1924.*, 23–24.

²³ Oscar Dambre, tijdens een toespraak op de Veertiende IJzerbedevaart (20/8/1933), gepubliceerd in: s.n., *Veertiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1933.*, 53.

²⁴ Zoals weerspiegeld in de laatste woorden van IJzersymbool Firmin Deprez: “Ik ben zoo gelukkig bij onze jongens te zijn...” s.n., *Zeventiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1936.*

²⁵ Pater Callewaert tijdens een toespraak op herdenkingsplechtigheid te Temse voor Gebroeders Van Raemdonck. Gepubliceerd in: s.n., *Veertiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1933.* (Temse 1933) 69.

²⁶ Het gebruik van Latijn komt vaak terug in de toespraken. We kunnen dit interpreteren als een retorisch middel, dat de ‘waarheid’ van de uitspraken onderstreept. Leopold, O.D.C., tijdens de misviering, gepubliceerd in: s.n., *Vijfde IJzerbedevaart. Verslagboek 1924.* (1924) 25.

binnengeslopen als de verzinnebeelding van Vlaamse broederliefde.²⁷ Bij een offensief in maart 1917 kwam de ene broer, Frans, niet opdagen op de plek waar ze hadden afgesproken. Zijn broer, Edward, had er geen vertrouwen in en ging hem zoeken. Een kleine maand later werden ze volgens de overlevering beiden – dood – in elkaars armen teruggevonden. De kracht van hun broederliefde ligt verscholen in de spontaniteit van Edward's offer:

Tot aan den IJzer komt Edward en kijkt met zijn heldere vlamme ogen rond. Angst. Hij ziet zijn broeder niet, weigert over het water te komen en spontaan gedreven door zijn ideale broederliefde, gaat hij te midden van het afgrijselijkste kanonnengevecht op zoek naar zijn broeder!..... .. Geen van beiden hebben wij levend teruggezien.²⁸

Edward heeft de daad van broederliefde uitgevoerd, waar Frans bij leven al over dichtte. Ze waren “tot het grootste offer getrouw aan het ontzaglijk liefdewoord van hun gedichten: ‘als d'eene sterft, de andere dood!’”²⁹ Het feit dat ze dit voor hun dood al aan elkaar hadden beloofd, geeft hun broederliefde een extra dimensie van plichtsgetrouwheid: ze komen hun beloftes na.

Zij waren niet de enigen: “dertig duizend Vlaamsche dooden [...] waarvan menigeen gesneuveld is terwijl hij, zooals Edward Van Raemdonck, zijn broeder redden wou.”³⁰ De eigen natie wordt gedefinieerd in tegenstelling tot de “Andere” Belgische staat, die het ideaal van broederliefde nooit zal begrijpen:

De machthebbers van den dag hebben hun gedichten niet gekend. Zij hebben niet vermoed wat al de kracht voor een volk uitgaat zulke krachten. Zij stonden verbaasd voor het offer. Wij bogen eerbiedig neer vóór de gebroeders Van Raemdonck, symbool van Vlaamschen heldenmoed en Vlaamschen trouw.³¹

Dit maakt de woorden “Vlaams” en “broederliefde” bijna inwisselbaar. Ze worden meermaals gehanteerd als synoniemen: “We zijn hier weer samengekomen omdat iets onweerstaanbaars ons naar dit oord aantrekt, het oord waar het meest absolute Vlaamsch en het meest absolute broederidealisme met den dood betaald werd.”³² Naast de Belgische staat, is er impliciet nog een andere “Ander” die van het ideaal wordt uitgesloten. Het feit dat er wordt gesproken over een broederliefde, maakt dat vrouwen hier alleen al taalkundig geen aanspraak op kunnen maken.

²⁷ Marnix Beyen, ‘A parricidal memory: Flanders’ memorial universe as product and producer of Belgian history’, *Memory Studies* 5 (2012) 32–44.; Luc De Ryck, *Terug naar niemandsland. De geschiedenis van de gebroeders Van Raemdonck: mythe en werkelijkheid* (Leuven: De Klaproos 1996).

²⁸ s.n., *Verslagboek IJzerbedevaart 1924*, 96.

²⁹ Frans Daels, toespraak op de Vierde IJzerbedevaart (26/8/1923), gepubliceerd in: *Ibid.*, 131–133.

³⁰ Frans Daels, toespraak op de Veertiende IJzerbedevaart (20/8/1923), gepubliceerd s.n., *Veertiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1933*, 45.

³¹ Frans Daels, toespraak op de Vierde IJzerbedevaart (26/8/1923), gepubliceerd in: s.n., *Verslagboek IJzerbedevaart 1924*, 131–133.

³² Oscar Dambre, toespraak op de Veertiende IJzerbedevaart (20/8/1933), gepubliceerd in: s.n., *Veertiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1933*, 19.

Hoewel vrouwen uitgesloten blijven, staat de periode na de Eerste Wereldoorlog wel bekend om de democratisering van herinnering.³³ Termen als “eenvoud” en “gemeenschappelijkheid” zijn erg populair. Daarom staan de IJzersymbolen ook op geen enkel moment verheven boven de andere soldaten. Ze zijn gewone, eenvoudige jongens, wiens nagedachtenis symbool staat voor alle gewone, eenvoudige Vlaamse jongens. Frans Daels in zijn toespraak over Renaat De Rudder: “Voor ons blijft Gij, eenvoudige Vlaamsche jongen, een groote onder de grooten en door de eeuwen heen gedenkt de Vlaamsche Knapenschap uw klacht en uw gebed aan den IJzer.”³⁴

Deze idealen van gemeenschap en eenvoud zijn sterk verwant met dat van broederliefde, dat naar voor wordt geschoven als basis voor de eenheid van het Vlaamse volk: “dat Gij in de bloedgrachten allen kameraden waart, hand in hand, met één hart, één ziel, één wil. Zóó was Vlaanderen op de voorlinie van den IJzertijd.”³⁵ De nationale identiteit overstijgt in deze context de klassengebonden identiteit. Alle soldaten zijn gelijke broeders, want kinderen van dezelfde moeder, Vlaanderen:

Handarbeiders en geestesarbeiders van Vlaanderen, eenvoudige werklui, studenten, hoogstudenten, kunstenaars deelden brood en bloed en dood in de loopgraven van den IJzer. Zij vonden elkaar weer, zij sloegen de handen in elkaars handen, zij gaven elkaar voedsel voor den geest en deelden voedsel voor het lichaam, zij sneuvelden zij aan zij, zij bleven zij aan zij onder dezelfde zerken begraven en deelend in schending en deelend in verbrijzeling zijn zij voor eeuwig vereenigd in banden door vuur en bloed gesmeed als trouwe kinderen van Moeder Vlaanderen.³⁶

Broederliefde wordt gekoppeld aan idealen van trouw en gehoorzaamheid: “de doodenvelden van den IJzer, waar de besten der onzen uitbloeden in dagen van jeugdige toewijding en zelfverloochening.”³⁷ De toewijding en gehoorzaamheid van de Vlaamse frontsoldaat, gaan terug op het begin van de oorlog, wanneer zij zich inschreven in het leger: “Getogen was er zijn jeugd, op d’oproep ‘Gedenk uwen Sporenslag!’ Geestdriftig was zij gegaan”³⁸. In dezelfde optiek gold ook de vaak herhaalde leuze “Ik Dien!” als een vaste waarde onder de IJzerhelden. De mannelijke en actieve ‘daad’ van het levensoffer hier verloren in een passieve gehoorzaamheid en trouw aan het hogere ideaal. Opnieuw contrasteert het (passieve, vrouwelijke) IJzermannelijkheidsideaal hier met dominante ideeën over (actieve) mannelijkheid.

³³ Beyen, ‘A parricidal memory: Flanders’ memorial universe as product and producer of Belgian history’, 36.

³⁴ Frans Daels, toespraak op de derde IJzerbedevaart in het teken van Renaat De Rudder, s.n., *Verslagboek IJzerbedevaart 1924*, 135.

³⁵ Frans Daels, toespraak, in: s.n., *Vijftiende en Zestiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1935.*, 105.

³⁶ Frans Daels, toespraak in: s.n., *Achtste IJzerbedevaart. Verslagboek 1927.* (Temse: Bedevaart naar de graven van de IJzer 1927) 25.

³⁷ s.n., *Vijfde IJzerbedevaart. Verslagboek 1924.*, 7.

³⁸ L. Simons, toespraak, in: s.n., *Zevende IJzerbedevaart. Verslagboek 1926.*, 44.

Mannelijke religiositeit

Het ideaal van broederliefde en trouw is sterk religieus geïnspireerd. Het is “een katholieke liefde [voor] allen die onze broeders zijn in Christus, zonder aanzien van stand, of ras, of taal, of natie.”³⁹ De katholieke fundering van het Vlaams-nationalisme had eveneens een sterke invloed op de idealen die naar voor worden geschoven. Vlaanderen wordt voorgesteld als een door God gewilde orde. Vanuit deze visie wordt trouw aan Vlaanderen vaak gelijkgeschakeld met trouw aan God. Denken we alleen al aan de spreuk die op de IJzertoren prijkt: “Alles Voor Vlaanderen, Vlaanderen Voor Kristus”.

Het herdenken van de IJzersoldaten als vrome gelovigen moeten we interpreteren met deze gedachte in het achterhoofd. De zedelijkheid van de Vlaamse frontsoldaat wordt meermaals benadrukt. Tijdens de vernieling en chaos van de oorlog, zou hun geloof het enige geweest zijn wat nog een zekere vorm van houvast bood. IJzersymbool Renaat De Rudder – wiens laatste woorden “AVV-VVK” zouden zijn geweest – wordt vaak vermeld in deze context: “Voor De Rudder is het geloof een bron van sterkte: hij nadert dagelijks tot de bron van het eeuwig leven, het Heilig Sakrement des Altaars.”⁴⁰ Vlak voor de oorlog bracht hij nog een bezoek aan de Onze-Lieve-Vrouw van Lourdes. Uit deze herinnering zou hij zijn kracht hebben geput om voort te strijden. Zoals hij in 1922 wordt geciteerd in het weekblad van de VOS:

‘Bij Moeder heb ik zoo gebeden; welk’n pijn als ik haar verlaten moest’. [...] Geen lijden kon hem knakken, omdat hij steeds er mede vluchtte naar de armen van den ‘Man der Smart’ aan het kruis en opschouwde naar den ‘lijdenden Man aan ’t bloedbedropen kruise’.⁴¹

In de nagedachtenis van De Rudder wordt benadrukt dat het altijd zijn droom was geweest om priester te worden, maar met het uitbreken van de oorlog “verkiest hij te sterven liever dan ooit onwaardig priester te zijn.”⁴² Met andere woorden: niet vechten voor Vlaanderen zou een aanslag op zijn geloof in God geweest zijn.

Renaat De Rudder was niet de enige die in religie zijn toevlucht vond tijdens de moeilijke oorlogsjaren:

Onze jongens zongen soms zoo diep-gevoeld het schoone lied: ‘O Kruise! Den Vlaming door moeders’ hand op ’t voorhoofd gedrukt en in ’t herte geplant...’... Hoevele jongens bewaarden met eerbied en godsvrucht dat kruisje of die medalje die moeder hun had meegegeven...’k Wist er velen die nooit ter loopgraven gingen zonder voorop, gemeend en in het hart, een akt van

³⁹ Modest Van Assche, *Godsdienstrede*, in: s.n., *Elfde IJzerbedevaart. Verslagboek 1930*. (Temse: Bedevaart naar de graven van de IJzer 1930) 37.

⁴⁰ Artikel uit weekblad V.O.S. 20/8/1922, gepubliceerd in: s.n., *Verslagboek IJzerbedevaart 1924*, 121.

⁴¹ Artikel uit weekblad V.O.S. 20/8/1922, gepubliceerd in: *ibid.*

⁴² Artikel uit weekblad V.O.S. 20/8/1922, gepubliceerd in: *ibid.*

berouw te verwekken.... Hoe dikwijls hebben ze niet, in bange uren, hun toevlucht genomen tot het kruis.⁴³

De tekeningen van Joe English worden naar voor geschoven als het ultieme bewijs: “Hoe krachtig en echt heeft onze makker kunstenaar Joe English het leed der jongens, hun IJzerleed, afgeteekend: de schamele, ellendige, verlatene IJzersoldaat het hoofd en het hart gedrukt tegen Jezus’ hijgende borst.”⁴⁴

Naast het ophemelen van hun religiositeit, worden de IJzersymbolen zelf ook vaak vergeleken met Bijbelse figuren. Een sprekend voorbeeld is de voorstelling van Joe English als Simon van Cyrene – de man die Jezus’ kruis droeg (en volgens sommige overleveringen zelfs in zijn plaats is gekruisigd):

Hij was de meelijdende voelend de smart van ’t geteisterde volk. Het kruis van Vlaanderens knapenschap heeft hij getorst lijk Simon van Cyrene het kruis van den Heiland. Heel zijn lichaam heeft getrild en heel zijn ziel heeft gesidderd al hij steeds dat bloedend kruis zag zweven in de roode lichten der oorlogsdagen, als zijn mond heeft gesproken het woord dat zijn pen heeft geschreven; ‘Ik dien’. In dat woord ligt de kracht en de zin van gansch zijn leven.⁴⁵

Hun offer heeft hen met andere woorden zelf heilig gemaakt. Naar English wordt verwezen als de “duurbare, groote heilige”⁴⁶, Renaat de Rudder is “een jonge heilige, een jonge held.”⁴⁷ Soms reikt hun sacraliteit zo hoog dat ze bijna worden vereenzelvigd met Jezus Christus zelf. “Te West Vleteren wacht hij [Renaat De Rudder] op Vlaanderens opstanding en op zijn eigen verrijzenis.”⁴⁸ Dit ging op voor alle IJzerdoden:

Uit ons aller zielen zal Godewaarts eene bede opgaan opdat hun in Gods rijk zegen en geluk en aligheid geworde tot loon hunner opoffering. Hun offer was immers ook geheiligd door Christus Jezus. Het stond onder de hoede van Jezus’ lijden en Jezus’ kruis.⁴⁹

In gelijkaardige retoriek wordt het broederlijke offer van de Gebroeders Van Raemdonck voorgesteld als “het zoenoffer DAT Gij voor Vlaanderen gebracht hebt.”⁵⁰ Hiervoor vragen de herdenkers:

⁴³ Leopold, O.D.C., misviering, in: s.n., *Vijfde IJzerbedevaart. Verslagboek 1924.*, 27.

⁴⁴ Ibid.

⁴⁵ s.n., *Verslagboek IJzerbedevaart 1924*, 47.

⁴⁶ Artikel uit weekblad V.O.S. 20/8/1922, gepubliceerd in: Ibid., 121.

⁴⁷ Ibid., 117.

⁴⁸ Ibid., 123.

⁴⁹ s.n., *Vijfde IJzerbedevaart. Verslagboek 1924.*, 25.

⁵⁰ s.n., *Verslagboek IJzerbedevaart 1924*, 97.

vergelding voor het Vlaamsche volk...dat vragen wij deemoedig maar betrouwvol aan den rechtvaardigen God, die uw dood als tol ontvangen heeft, - tot redding van vele, zoo hopen wij. Weze de Vlaamsche aare u (sic) licht. Bidt voor ons allen, Edward en Frans Van Raemdonck!⁵¹

Zoals het zoenoffer van Christus de zonden van de gehele mensheid moest kwijten, hebben ook de Van Raemdoncks hun leven geofferd om vergelding te vragen voor het Vlaamse volk. De term “zoenoffer” wijst dus enerzijds op een parallel met Christus, maar toont anderzijds ook een ondergeschiktheid aan een hogere Godheid. Dit minimaliseert hun *agency* in het brengen van het offer.

Mannelijke zedelijkheid

De IJzersymbolen zelf worden vaak voorgesteld als de morele hoeders van het volk. Vanuit een bekommernis om de zedelijkheid van de frontsoldaten, probeerden ze het katholieke geloof te verspreiden en te bewaken. De tekeningen en leuzen van English worden beschouwd als “het evangelie” van het Vlaams-katholieke geloof: “De woorden van de plechtige belofte van volledige taalgelijkheid in rechte en in feite vielen in English’s geest en hart als woorden van een evangelie. Hij had het geloof. Hij had de hoop.”⁵² Met deze “heilbrengende boodschap” bewerkstelligde hij “een prachtige hoop op de toekomst van zijn volk.”⁵³

In sommige contexten wordt English’s functie als morele hoeder ingevuld als hoeder van mannelijkheid. Hij wordt beschouwd als de bedenker van heel wat spreuken en zegels voor het Secretariaat van de Katholieke Hoogstudenten van Vlaanderen (SKHV). “‘Houdt u fier, houdt u rein!’; ‘Zedelijk volk, groot volk’; Leuzen [...] die gij hebt uitgeklaard boven het wapengekletter en boven het haatgebrul.”⁵⁴ Deze leuzen werden geïllustreerd en op zegels verspreid door het SKHV om de zedenverwildering aan het front tegen te gaan. Een van deze spreuken wordt specifiek met English in verband gebracht: “‘Mannenadel door fierheid en jeugd’ O! dat woord, door u beziel, het staat als een lichttoren hoog verheven boven moderne tuchteloosheid!”⁵⁵

Deze spreuk werd vaak uitgesproken in het kader van prostitutie aan het front. Zoals in een van de pamfletten tijdens de oorlog geschreven en verspreid door Frans Daels:

Aan u, jongens van den Yser, die hier in ’t gelid staat, overkome dit niet! Gij zijt de ridders van ons land. Uw eerste plicht, na ’s lands verdediging, is ridderlijkheid tegenover onze vrouwen. Onteert u niet, duwt geen zwakke vrouw in het verderf of houdt ze niet in ontucht. Ontwikkelt de krachten van uw geslachtsdrift tot kloeke mannelijkheid, tot mannenfierheid en

⁵¹ Ibid., 99.

⁵² Ibid., 57.

⁵³ Ibid.

⁵⁴ Ibid.

⁵⁵ Karel Elebaars, toespraak, in: Ibid., 45.

ridderlijkheid. Gij zult het vurigste, volste liefdesgenot voor het leven verzekeren. Jongens, de harten hoog! Mannenadel uit fierheid van het jong geslacht.⁵⁶

Figuur 3 Zegel ontworpen door Joe English voor het SKVH (1916). De “fiere soldaat” staat met zijn rechervoet op een Duitse soldaat en met zijn linkervoet op een Medusa-figuur.⁵⁷

Mannelijkheid wordt in deze leuze dus uitdrukkelijk geassocieerd met zedelijkheid en weerbaarheid voor het materiële (zoals onder meer het vrouwelijk lichaam). Door mannelijke termen als “fierheid”, “ridderlijkheid”, “kracht” en “kloek” in verband te brengen met het geestelijke, wordt het lichamelijke impliciet met vrouwelijkheid geassocieerd. Vrouwen zijn van nature “in ontucht”, het is aan de mannen om “zwakke vrouwen” te helpen in het behouden van hun zedelijkheid. Zoals later op de namiddag op deze eerste Izerplechtigheid in 1920 nog zal worden geproclameerd: “Hoeveel meisjes in Vlaanderen wier eer niet bedrogen en wier hart niet vertrapt werd, dank aan u, kerel, en aan uwe sluitzegeltjes?”⁵⁸ In 1932 recycleert het vrouwen tijdschrift *Nele* deze ideeën: “Joe, Joe, hoevele moeders in Vlaanderen hebben nog een echtgenoot en een teergeliefden vader, die ze allemaal vranc in de oogen durft bekijken, dank aan u en aan uwe sluitzegeltjes; hoeveel meisjes in Vlaanderen wier eer niet bedrogen en wier hart niet vertrapt werd, dank aan u, kerel, en aan uwe sluitzegeltjes.”⁵⁹

Historicus Antoon Vrints toonde aan dat dit erg typisch is voor katholieke groeperingen aan het front. Zij waren een van de weinigen om tijdens de oorlog ook de zedelijkheid van de soldaten zelf

⁵⁶Frans Daels, uit: Liesbet Nys, ‘De grote school van de natie. Legerartsen over drankmisbruik en geslachtsziekten in het leger, 1850-1950’, in: *Degeneratie in België 1860-1940: een geschiedenis van ideeën en praktijken* (Leuven: Leuven University Press 2003) 79–120, aldaar 91.

⁵⁷ De afbeelding heb ik van de website van Heemkring Opwijk-Mazenzele, “De Opwijkse frontblaadjes 1914-1918. *De Stem uit Opwijk*”, op: <<http://homdad.com/HOM-alg/fr/fb-29-32.htm>>, geraadpleegd op 5 mei 2014.

⁵⁸ A. De Groeve, toespraak aan graf van Joe English 1920, s.n., *Verslagboek Izerbedevaart 1924*, 65.

⁵⁹ “Joe-English Herdenking” in *Nele*, . 2 2 (1932) 18. Deze woorden zijn bijna letterlijk gekopieerd van s.n., *Verslagboek Izerbedevaart 1924*, 65.

aan te moedigen. In andere kringen gold de seksuele activiteit van de mannen aan het front juist als een middel om aanzien te verwerven.⁶⁰ De IJzerbedevaartsverslagboekjes tonen aan dat deze idealen in katholieke Vlaams-nationalistische kringen voor mannen ook doorleven na de oorlog.

In zijn strijd voor de Vlaamse ontvoogding en verzedelijking, verenigt English alle Vlaamse soldaten, hoe verschillend ook: “English, als een engelbewaarder die de ene hand reikt aan de volksjongens en de handarbeiders van Vlaanderen, en de andere aan de studenten, hoogstudenten en geestesarbeiders.”⁶¹ Met deze uitspraak zet Daels niet enkel de eenheid van de Vlamingen aan het front in de kijker, maar benadrukt hij ook hun verschillen. Hoewel mannelijkheidsidealene opgaan voor alle mannen, blijft de grens tussen volk en elite duidelijk bewaard. We zouden dit kunnen omschrijven als een differentiatiedenken tussen mannen onderling: hoewel sommige mannen hogere functies bekleden dan anderen, en dus meer macht hebben dan anderen, worden de verschillende sociale klassen toch voorgesteld als gelijkwaardig.⁶²

Religieuze mannelijkheid als contradictie van de feminiseringstheze?

Deze religieuze invulling van mannelijke Vlaams-nationalistisch helden lijkt erg in strijd met de feminiseringstheze, die stelt dat religie vanaf 1800 in toenemende mate een “vrouwelijke” zaak was geworden. Net om deze redenen kunnen we dit gegeven wel in overeenstemming met de Belgische context, die volgens het onderzoek van De Bock, Van Osselaer en Buerman een grote uitzondering vormde op de feminiseringstheze (cfr. 4.2). Als we de bredere politieke context van België in deze periode onder de loep nemen, blijkt al snel dat het gebruik van een religieuze beeldspraak erg typisch is voor de *belle époque* en het interbellum. Historicus Christoph De Spiegeleer deed onderzoek naar de rol van martelaarschap in het Belgisch socialisme (1880-1940) en toonde aan dat zij gebruik maakten van een religieuze taal en symboliek bij het uitdrukken van hun herinnering. Ook socialistische helden waren steeds “martelaren” en hun daden een individuele “opoffering” ten voordele van het collectief. Dit religieus taalgebruik had hoogstwaarschijnlijk te maken had met de moeilijkheid om een nieuw vocabularium te ontwikkelen. Uitdrukkingen als “heilige” en “onsterfelijkheid” waren rond het begin van de 20ste eeuw populair en ingeburgerd in niet-religieuze milieus.⁶³

⁶⁰ Vrints toont aan dat tijdens de oorlog deze mannelijke zedelijkheid werd aangemoedigd door deze in balans te brengen met vrouwelijke zedelijkheid. Als zij trouw bleven, waren hun mannen dit ook aan hen verschuldigd. Antoon Vrints, ‘Offers in balans. Hoop en wanhoop van de Belgische soldaten (1914-1918)’, *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis* (2006) 237–251, aldaar 246–247.

⁶¹ s.n., *Dertiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1932*, 33–34.

⁶² Differentiatiedenken is binnen de *gender studies* een vorm van denken over de verhouding tussen mannen en vrouwen, waarin de genders geen gelijke functie of status hebben in de maatschappij, maar beide functies en statussen wel gelijkwaardig worden geacht aan elkaar. Aanhangers van het differentiatiedenken ijveren voor het herwaarderen van vrouwelijke rollen. (Het differentiatiedenken wordt vaak gedefinieerd in tegenstelling tot het gelijkheidsdenken).

⁶³ Zie ook: Avner Ben-Amos, *Funerals, politics, and memory in modern France, 1789-1996* (Oxford: Oxford university press 2000).

Volgens De Spiegeleer was dit Christelijk taalgebruik in de socialistische herdenkingscultuur nog meer dan louter retoriek. Ze beantwoordde aan een emotionele nood in de omgang met de dood en lijden. Hoewel de socialistische leiders zich ideologisch afzetten tegen de waarden van de Katholieke Partij, was de (Vlaamse) bevolking zelf uiterst katholiek in deze periode. Het aantal katholieke gelovigen kende zelfs een lichte heropleving in het Interbellum. Om de bevolking van dienst te zijn met een volwaardig alternatief voor het katholicisme, konden de socialisten niet anders dan zich (indirect) inschrijven in het religieuze discours.

Onze eigen analyse toont aan dat de Vlaams-nationalistische herdenkingscultuur hier niettemin nog een stapje verder in ging. De letterlijke vergelijkingen met Bijbelse figuren en de voorstelling van het Vlaams-nationalisme als een variant van het Katholiek geloof is nog een brug verder dan louter retoriek of emotionele noodzaak. We kunnen concluderen dat de Vlaams-nationalistische herdenkingscultuur zich met haar religieuze retoriek enerzijds inschreef in de algemene politieke herdenkingsgang van de tijd, maar dat haar katholieke basis dit nog een level hoger tilde. Enkele aanhangers van de feminiseringstheorie benadrukken dat de vervrouwelijking van religie in tweede instantie een vermannelijking tot gevolg had. Om mannen terug in de kerk te krijgen, probeerden clerici om mannelijke elementen te integreren in de kerkelijke. Het onderzoek van Bernard Schneider wees in deze context uit dat vrouwen meer kerkelijk-religieus waren, maar dat mannen zich vooral identificeerden met religie in een publieke en politieke context.⁶⁴ Een analyse gegenderde praktijk van de herinnering (Cfr. Hoofdstuk 7), zal hier voor de Vlaams-nationalistische/katholieke casus meer inzicht in moeten brengen.

5.2.2 Ridders en zaaiers: activiteit, moed, rechtvaardigheid

We zouden ons natuurlijk ook kunnen afvragen of de mannelijkheid van soldaten *überhaupt* in vraag kán worden gesteld. Wordt oorlogsvoering niet al eeuwenlang gedacht en beoefend als een typisch mannelijke activiteit? Ondanks de vrouwelijke inhoudelijke connotaties van de religieuze broederlijkheidsidealen, worden ze wel uitgedrukt in een metaforiek die in de beeldvorming bekend staat als “typisch mannelijk”. Door naar de soldaten te verwijzen als ridders en hun activiteit, moed en rechtvaardigheidsgevoel te benadrukken, wordt hun mannelijkheid opnieuw in de verf gezet. In deze contexten transformeert het religieuze levensoffer als een daad van broederliefde en trouw aan God in een actieve opoffering vanuit een bekommernis om het welzijn en de toekomst van de natie. Het levensoffer wordt voorgesteld als een individuele beslissing. Ze was het resultaat van “Vlaamsche koppigheid; onze rechten weten te eischen en te halen” en “onverbidde haat,

⁶⁴ Schneider, ‘Feminisierung der Religion im 19. Jahrhundert’.

[voor] alles wat de volle ontplooiing van ons Vlaamsch en Christen zijn in den weg staan.”⁶⁵ Met het levensoffer wilde men een einde maken aan een onrechtvaardige wereldorde: “omdat zij [de Vlaamse soldaten] het werktuig zijn geweest van leugen en haat en eigenbelang en omdat zij aan de wereld willen sparen wat zij zelf hebben ondergaan.”⁶⁶

Dit actief levensoffer wordt vooropgesteld als een voorwaarde voor Vlaams-zijn: “Vlaanderen, dat zijt eerst en vooral Gij, Vlaamsche Dooden, want het ideaal dat U bezielde was de verdediging van het recht van de kleine volkeren.”⁶⁷ Maar ook soms, letterlijk, voor mannelijk-zijn:

Het menschonteerd bloedwerk dat hun was opgedrongen, en waarin zij ter bevrijding van het land werden gejaagd, hebben ze als een plicht, een onafwendbare noodzaak mannelijk aanvaard; en toen de Dood riep, zijn ze gegaan met de donkere bewustheid dat hun offer een verlossingswerk was voor hunne duurzame.⁶⁸

De moed, heldhaftigheid en rechtvaardigheid van de soldaten wordt in de verf gezet. Zo schrijft men over de Gebroeders Van Raemdonck:

In de eerste dagen van augustus 1914 waren ze opgetrokken, die tengere jongens van 18 en 17 jaar om heldhaftig hun steke te staan in den strijd tegen den meenedigen vijand. Ze stonden hun steke, manmoedig; ze vielen voor België’s vrijheid maar ook voor Vlaanderen’s recht en hun moeder heeft ze nooit meer weergezien.⁶⁹

Vaak resulteert dit in expliciete verwijzingen naar de soldaten als ridders of zelfs “paladijnen van het recht.”⁷⁰ Deze praktijk blijft belangrijk gedurende het gehele interbellum. Op de allereerste IJzerplechtigheid wordt over Joe English gezegd dat hij “de dienende ridder [was] in het koninkrijk van het schoone en het ware”⁷¹ Wanneer op de dertiende IJzerbedevaart de lichamen van de eerste zeven IJzersymbolen worden bijgezet in de crypte van de IJzertoren, zegt men over hen:

En nu zijn ze gekomen! Van uit de verlaten, verafgelegen frontkerkhoven, waar ‘hun lijken als zaden in ’t zand’ rustten en ze in den treure ’t makaber refrein herhaalden: ‘Wat nut is er geweest in ’t storten van ons bloed?’ zijn zeven ridders van den IJzer opgestaan , om den oogst in Vlaanderen te schouwen en de schooven te binden.⁷²

⁶⁵ Godsdienstrede Modest Van Assche s.n., *Elfde IJzerbedevaart. Verslagboek 1930.*, 37.

⁶⁶ Rede Phillip De Pilleceyn s.n., *Negende IJzerbedevaart. Verslagboek 1928.* (Temse: Bedevaart naar de graven van de IJzer 1928) 25.

⁶⁷ Rede Daels s.n., *Vijftiende en Zestiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1935.*, 105.

⁶⁸ Godsdienstrede Vigilius, s.n., *Tiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1929.* (Temse: Bedevaart naar de graven van de IJzer 1929) 33.

⁶⁹ s.n., *Verslagboek IJzerbedevaart 1924*, 79.

⁷⁰ Rede Pater Callewaert op plechtigheid Renaat De Rudder 1922. *Ibid.*, 127.

⁷¹ *Ibid.*, 47.

⁷² s.n., *Dertiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1932.*, 7.

De woorden “ridders” en “paladijnen” hebben diepe religieuze wortels. Zeker in deze context, waar ze worden gebruikt in de betekenis van “voorvechters van God” en “bestrijders van het kwaad.” Letterlijke verwijzingen naar het ridder- of paladijnschap zijn tijdens het interbellum ook sterk aanwezig in het discours van de katholieke actie.⁷³ Oorlogs- en krijgersidealen worden veelal geassocieerd met mannelijkheid. De figuur van de katholieke ridder, ook wel “miles Christi”, werd tijdens het interbellum tot een rolmodel voor alle leken. Dit liet Katholieke mannen toe om contemporaine ideeën over mannelijkheid te combineren met Christelijke waarden van gehoorzaamheid, onderdanigheid en offer.⁷⁴ Ook in het katholieke discours werden idealen onderhevig aan vrouwelijke connotaties, mogelijk gemaakt voor mannen door ze te “militariseren”. Historicus Thomas Buerman merkt op dat deze militaire retoriek enkel wordt aangewend bij het beschrijven van innerlijke kwaliteiten. De fysieke kracht van mannen wordt bijna nooit omschreven in termen van ridderlijkheid en strijdvaardigheid. Hieruit trekt hij de conclusie dat de katholieken allerm minst de bedoeling hadden om hun idealen te masculiniseren, maar dat ze, integendeel, vervrouwelijkte religieuze idealen voor mannen aantrekkelijk wilden maken door middel van een mannelijk discours.⁷⁵

Een merkwaardig retorisch gebruik dat geregeld terugkeert in de context van de IJzerdoden zijn “zaai- en oogstmetaforen”. Sprekers en schrijvers vergelijken de IJzerdoden met zaad of zaaiers om te verwijzen naar hun vermogen om Vlaams bewustzijn op te wekken (‘te zaaien’) bij de rest van het volk:

Nogmaals is de oogst gerijpt in Vlaanderen, maar nog was er geen Vlaamsche oogst. Het zaad van uw offer, Vlaamsche gesneuvelden, ligt nog diep verdoken in de bloedige voren, het zaad door de dood in de beemden bedloven; maar wij weten dat het steeds dieper wortel schiet in Vlaanderens grond om steviger dan ooit dien grond te omgrijpen, en om sterker dan ooit, in het uur dat onvermijdelijk komen zal, met zijn opschietende stammen door de aardkorst te breken als een overweldigende kracht.⁷⁶

Omdat het “zaaien” zelf vaak wordt geassocieerd met activiteit, heeft de metafoor een vermannelijkende kracht. Woorden als ‘zaad’ komen bijna altijd voor in combinatie met woorden als “daad”: “Gij hebt geluisterd naar die stem, Joe English, en als mannen van de daad ingrepen voor ’t zedelijk heil van onze jongens, dan waart ge daar met uw heerlijke kunst. Als de goede zaaiër zijt ge

⁷³ Pieter Henderix toonde in zijn masterscriptie aan dat dit ook het geval was voor de (zeer katholieke) Belgische Scoutsbeweging in het Interbellum. Pieter Henderix, “Mannelijkheid in Vlaamse Katholieke Scoutstroepen Tijdens Het Interbellum,” (onuitgegeven masterscriptie UGent) 2012, 98–104.

⁷⁴ Van Osselaer, ‘Christening masculinity?’, 387.

⁷⁵ Thomas Buerman, ‘Katholieke mannelijkheden in België in de 19de en 20ste eeuw’ (Onuitgegeven doctoraatsverhandeling Gent: UGent 2010) 186–187.

⁷⁶ s.n., *Vijfde IJzerbedevaart. Verslagboek 1924.*, 32.

uitgegaan.”⁷⁷ Het idee van zaaien en oogsten wordt op de bedevaarten in verband gebracht met het creëren of verwekken van leven: “Zij, de doden, [...] hebben in hun zegenend zaaienaar alles gegeven. Daarom moeten wij, de levenden, tot hen komen, om van hen te leren hoe men door zelfvergeten en zelfopoffering sterven kan den dood die nieuw leven brengt.”⁷⁸ Hierdoor neemt de metafoor soms seksuele proporties aan. Zo wordt over English gezegd: “dien Vlaamschen kunstenaar die een verwekker was.”⁷⁹ In latere bedevaarten gaat de seksuele dubbelzinnigheid nog veel verder:

Moeten wij tot hen komen met den vasten wil ook alles, alles te geven zoo 't moet om uit hun offer en dood hunne, hun ideaal, hun Vlaanderen op te wekken. Ons geloof in hunne toekomst moet hun zaad doen schieten; onze hoop op de verwezenlijking van hun ideaal moet het jonge leven, uit hunnen dood geboren, versterken en opleiden, onze liefde moet zon en warmte, vlam en licht zijn om hun Vlaanderen tot 'n koningin in de wereld op te tillen. De oogst gegroeid op Vlaanderens doodenakker moet een oogst zijn zonder relativiteit, maar een oogst die in zijn absoluut-zijn, Vlaanderens schuur overvol steekt van blij naar alle kanten uitslaand en opvlammend leven.⁸⁰

Vlaanderen wordt hier door Daels voorgesteld als een koningin (dus, vrouwelijk). Het is de “mannelijke daad” van de IJzersoldaten die “in” deze koningin leven zal genereren. Deze verwijzing naar levensverwekkende seksuele activiteit stelt de IJzersoldaten voor in hun meest ultieme mannelijke en actieve rol. In deze zin kunnen we het gebruik van de “zaai- en oogstmetafoor” beter begrijpen als een vermannelijkende retoriek, parallel aan de militaire metaforiek.

De metafoor zelf gaat waarschijnlijk terug op Cyriel Verschaeve's vaak geciteerde leuze: “Hier liggen de doden als zaden in het zand. Hoop op den oogts, O Vlaanderenland!” Reeds vanaf het begin van de bedevaarten wordt deze geregeld herhaald in toespraken, krantenartikels of verschijnt ze op grafmonumenten en later prijkt ze zelfs op het eerste IJzermonument. Tegen het midden van de jaren '30 doven de verwijzingen naar deze quote van Verschaeve langzaam uit. Ook het hergebruik van deze zaai- en oogstmetaforen verdwijnt dan geleidelijk.

5.2.3 Jeugd: onschuld, slachtofferschap, schoonheid

Het offer werd in eerste instantie religieus en nationalistisch gedefinieerd, als een gebaar van broederliefde en trouw aan God. Op een tweede niveau kreeg het een actievere invulling, als een heldhaftig offer uit rechtvaardigheidsgevoel, met een levenswekkende kracht. Ten slotte kreeg het

⁷⁷ s.n., *Verslagboek IJzerbedevaart 1924*, 45.

⁷⁸ Frans Daels, toespraak, s.n., *Achtste IJzerbedevaart. Verslagboek 1927.*, 40.

⁷⁹ August Nobels, toespraak, s.n., *Zevende IJzerbedevaart. Verslagboek 1926.*, 43.

⁸⁰ Frans Daels, toespraak, s.n., *Achtste IJzerbedevaart. Verslagboek 1927.*, 40.

offer in sommige contexten nog een derde betekenisdimensie. In dit geval worden de hulpeloosheid en het slachtofferschap van de soldaten geaccentueerd. Zo wordt bijvoorbeeld hun “dubbel lijden” meermaals benadrukt:

hun zwaren tweevoudigen strijd tegen den vijand van buiten, de Duitschers met hun overwicht en al hun vernietigingsmiddelen en den vijand van binnen, gewetenlooze aanvoerders en politiekers die de rechten der kleine volkeren waarvoor [...] onze jongens werkdadig streden, misprezen of verkochten⁸¹

Drie van de IJzersymbolen wiens slachtofferschap expliciet wordt benadrukt zijn Joe English, Renaat De Rudder en Frans Van der Linden. Zij worden beschouwd als vermoord door de Belgische Staat. Renaat De Rudder stierf door een verdwaalde kogel van eigen troepen, Joe English overleed aan een blindedarmontsteking omdat de legerdokters hem niet wilden helpen en Frans Van der Linden bezweek aan de Spaanse Griep, omdat hij toch moest gaan vechten ondanks zijn ziekte: “Toen hij met de doodelijke ziekte in zijn lichaam hulp en verpleging zocht werd hij weggestooten met het beleedigende ‘carrotier de flamingant’! Is het niet de behandeling die heel zijn volk heeft ondergaan?”⁸² In alle drie deze gevallen zijn de soldaten, als hulpeloze slachtoffers, passief in hun sterven.

Dit slachtofferschap wordt steeds gekoppeld aan een vermeende criminalisering van het Vlaams-zijn: “Omdat hij Vlaming was maakte Renaat *natuurlijk* verscheidene malen kennis met Belgische gevangenen.”⁸³ Deze schijnbaar evidente koppeling tussen Vlamingen en gevangenen benadrukt het onvermogen tot het overstijgen van de onderdrukking en vormt aldus een legitimering van de passieve positie van Vlaams-nationalistische mannen.

De vrouwelijke implicaties van deze passiviteit en slachtofferschap worden evenwel omzeild door het benadrukken van de jeugdigheid van de soldaten. Wanneer we gender en leeftijd met elkaar combineren als – even belangrijke – onderdelen van eenzelfde identiteit, kunnen we gender dynamischer opvatten: als een evolutie naar maturiteit.⁸⁴ Mannelijkheid wordt hier met andere woorden begrepen als het ontwikkelingsproces van jongens tot mannen. Dit is ook erg duidelijk op de IJzerbedevaarten. In contexten waar het slachtofferschap en de hulpeloosheid van de frontsoldaten tot uiting komen, worden deze kenmerken niet voorgesteld als typisch mannelijk, maar als eigen aan de jeugd. In deze derde betekenisdimensie worden niet de metaforen van “broeders” of “ridders” gebruikt, maar wordt naar de frontsoldaten verwezen als “onschuldige

⁸¹ Frans Daels, toespraak, s.n., *Verslagboek IJzerbedevaart 1924*, 102. Daels herhaalt dit “dubbel lijden” in elke volgende toespraak die hij nog zal geven op de IJzerbedevaarten van het interbellum.

⁸² Jef Rombouts, toespraak, s.n., *Vijftiende en Zestiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1935.*, 99.

⁸³ Artikel uit weekblad V.O.S. 20/8/1922, in: s.n., *Verslagboek IJzerbedevaart 1924*, 121.

⁸⁴ Hiervoor deed ik inspiratie op bij De Bock, “‘Weemoedig als een kind, maar sterk als een man’”. Beelden van mannelijkheid in West-Vlaamse katholieke prijsboeken uit de late negentiende eeuw’, 80–93.

lammeren”. Dit blijkt uit volgend voorbeeld, waar August Nobels op de zevende IJzerbedevaart zijn rede uitsprekt in naam van de doden: “ik werd als een lam ter slachtbank geleid, ik was gehoorzaam totterdood!”⁸⁵ In andere gevallen wordt over hen gesproken als kinderen of jongens. Zoals bijvoorbeeld over de Gebroeders Van Raemdonck: “de liefde [...]van een volk voor twee zijner edelste kinderen.”⁸⁶ Omgekeerd wordt door het benadrukken van de onschuld en jonge leeftijd van de IJzersoldaten, hun offer verheven naar een hoger niveau. Iemand jong, met (normaal gezien) nog een lang leven voor de boeg, offert logischerwijs meer op dan iemand van oudere leeftijd.

Slachtofferschap en jeugdigheid worden vaak in verband gebracht met lichamelijke schoonheid en gezondheid. Het benadrukken van het jonge, gezonde lichaam van de IJzerdoden zet hun onverdiende slachtofferschap extra in de verf. Zoals ook in volgend gedicht van Verschaeve:

Naar 't dierbare land onzer jonge dooden,
Naar 't heilig land leide een vrome vaart,
Met stille gebeden, om sterke geboden!
O grafwaarts is hemelwaarts
[...]
Om 't eeuwige leven voor jonge doôn!
Jong waren ze en frisch, die zoo vroeg moesten sneven,
Jongblij en gezond, en zoo goed! En zoo schoon!
[...]
Gij moet verrijzen, uw Grave geve weder
Wat eindeloos te schoon is voor graf en voor dood⁸⁷

Verschaeve beklemtoont dat de jeugdige onschuld van de frontsoldaten impliceert dat ze hoop kunnen koesteren op een leven in het hiernamaals. Het valt op dat fysieke kenmerken enkel aandacht krijgen als ook de jeugdigheid van de soldaten wordt benadrukt. Zoals Frans Daels over Renaat De Rudder: ‘Gedenken wij de jongsten onzer jongens die, zooals U, met de opkomende kracht van hun mannenspielen.’⁸⁸ Hier zullen we nog op terug komen in hoofdstuk 2 ‘Lichaam en belichaming’.

⁸⁵ August Nobels, toespraak, in: s.n., *Zevende IJzerbedevaart. Verslagboek 1926*. Nobels spreekt hier in naam van de doden.

⁸⁶ s.n., *Verslagboek IJzerbedevaart 1924*, 99.

⁸⁷ s.n., *Zevende IJzerbedevaart. Verslagboek 1925.*, 10.

⁸⁸ Frans Daels, toespraak, in: s.n., *Verslagboek IJzerbedevaart 1924*, 133.

5.3 Of een pluriform mannelijkheidsideaal? Secundaire mannelijkheidsnormen

Naast bovenstaande kenmerken die opgaan voor alle gesneuvelde Frontsoldaten, worden de IJzerhelden ook herinnerd om daden en eigenschappen waarin ze intrinsiek van elkaar verschillen. Ze hebben elk hun eigen verhaal. Elk IJzersymbool vormt een mythe op zich:

Gesneuvelden van den IJzer, duurzame kameraden, blijft ons bezielen! Joe English, geef ons den deemoed van het dienen. Gebroeders Van Raemdonck, leert ons de houwe trouwe, Renaat De Rudder, schenk ons de ridderlijkheid, Lode de Boninghe, schenk ons de helderheid van inzicht, Frans Van der Linden, leer ons de wilsvierkantigheid, Firmin Deprez, leer ons weer bidden, Frans Kusters, schenk ons vleugels van niet in te knotten idealisme, Bert Willems, schenk ons offerbewustzijn, Juul De Winde, schenk ons volhardend optimisme!⁸⁹

Sommige IJzerbedevaarten staan uitdrukkelijk in het teken van een of meerdere van de IJzersymbolen. De eerste drie herdenkingsplechtigheden, die achteraf zullen worden beschouwd als de eerste IJzerbedevaarten, herinneren achtereenvolgens Joe English, de Gebroeders Van Raemdonck en Renaat De Rudder. Hun verhalen en mythes kregen al vorm aan het front, daarom werden zij al meteen na de oorlog tot symbolen verheven. Nadat de IJzertoren is ingewijd in 1930, krijgen ze op de volgende IJzerbedevaarten een standbeeld: De Rudder op de twaalfde, English op de dertiende en de broers Van Raemdonck op de veertiende bedevaart. Deze bedevaarten worden ook telkens in hun nagedachtenis georganiseerd. De volgende zes IJzersymbolen zijn meer geleidelijk opgekomen. Op de vijfde IJzerbedevaart wordt voor het eerst melding gemaakt van Lode de Boninghe, tussen een hele resem andere – relatief onbekende – soldaten. Wanneer English, de broers Van Raemdonck, de Rudder en de Boninghe's frontmakker Frans Van der Linden op de dertiende bedevaart in de crypte van de IJzerbedevaart worden bijgezet, is hij hier niet bij.⁹⁰ Het is pas vanaf de vijftiende bedevaart, waar hij samen met Van der Linden centraal staat (en wanneer beiden ook in één standbeeld worden verenigd en vereeuwigd), dat ze beiden effectief “IJzersymbolen” worden genoemd. Firmin Deprez, Frans Kusters en Hubert Willems worden voor het eerst vermeld op de dertiende bedevaart, wanneer hun lichamen samen met die van English, de broers Van Raemdonck en De Rudder worden bijgezet in de crypte onder de IJzertoren. Het is evenwel pas de zeventiende bedevaart die volledig in hun teken staat. Van Juul De Winde, ten slotte,

⁸⁹ Oscar Dambre, radiotoespraak (9/11/1938). s.n., *Negentiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1938.*, 88.

⁹⁰ Lode de Boninghe werd overigens als enige IJzersymbool nooit overgebracht naar de crypte. Hij bleef begraven in Wevelgem.

krijgen we pas voor het eerst te horen op de achttiende bedevaart die werd georganiseerd in ere van zijn nagedachtenis. Zijn lichaam werd dan, in 1938, als laatste bijgezet in de crypte.

Ik heb ervoor gekozen om in dit hoofdstuk een vormelijke opdeling te maken tussen de Ijzersymbolen die meteen na de oorlog aldus werden erkend, en de symbolen die pas zijn geïntroduceerd tijdens de jaren '30. De eerste symbolen (English, de broers Van Raemdonck en De Rudder) zijn duidelijk afgebakende (stereo)types. Hun verhalen wijzigen licht afhankelijk van de context waarin ze worden verteld, maar blijven in grote mate trouw aan een vast patroon. De mythen rond de nieuwe symbolen van de jaren '30 hebben daarentegen de tijd nog niet gehad om te rijpen. Uit de verslagen blijkt duidelijk dat de daden en kwaliteiten waarom zij herinneringswaardig worden bevonden vluchtiger zijn samengesteld en sterker dan de eerste symbolen aanleunen bij “dé Ijzermannelijkheid” zoals hierboven geschetst.

5.3.1 Joe English

Joe English wordt in de eerste plaats herinnerd als hoogstudent en kunstenaar. Hij maakte enorm veel tekeningen en schilderijen over het leven aan het front en illustreerde pro-Vlaamse Frontblaadjes en pamfletten. Wanneer hij in 1916 een blindedarmontsteking kreeg, werd hij kortstondig uit zijn legerdienst ontslagen en aangesteld als “travailleur”. In augustus 1918 stak English's blindedarmontsteking opnieuw de kop op. Het verhaal luidt dat de legerdokters hem niet wilden verzorgen en hij er daarom enkele dagen nadien aan is gestorven.⁹¹

Op zijn eerste herdenkingsplechtigheid in 1920 wordt vooral de bescheidenheid en timiditeit van English benadrukt. Deze bescheidenheid wordt voorgesteld als aangeboren en natuurlijk. De eeuwenlange onderdrukking van de Vlamingen zou hen onzeker en terughoudend hebben gemaakt. Dit suggereert het idee van een immanent Vlaams karakter, eigen aan alle Vlamingen om wille van hun onderlinge bloedbanden en gedeeld onderdrukkend verleden. English was erg getalenteerd, maar zou hier om wille van zijn “typisch Vlaamse” bescheiden aard, nooit mee uitpakken: “Zooveel werd door hem voor Vlaanderen verricht dat niet gekend was.”⁹² Bescheidenheid gaat bij English nog een stapje verder dan bij andere Vlamingen, omdat zijn vader Iers was. Zoals blijkt uit zowel pers als herdenkingsplechtigheden, koesteren de Vlaams-nationalisten erg veel sympathie voor de Ieren, omdat ze net als hen, een onderdrukt en katholiek volk zijn. English wordt voorgesteld als de verpersoonlijkte bescheidenheid van twee onderdrukte volkeren tezamen, de Ieren en de Vlamingen.⁹³

⁹¹ C. Verschaeve, “Joe English”, in *Ons Vaderland* (12/9/1918), gepubliceerd in: s.n., *Verslagboek Ijzerbedevaart 1924*, 17–23.

⁹² Tekst over Joe English (gebaseerd op O. Dambre, “Joe English Leven en Werken”) s.n., *Dertiende Ijzerbedevaart. Verslagboek 1932.*, 73.

⁹³ s.n., *Verslagboek Ijzerbedevaart 1924*, 19.

Vanaf de jaren '30 wordt deze bescheidenheid vooral geassocieerd met nederigheid, ootmoedigheid en dienstbaarheid:

Ootmoedig als hij was, dacht hij zich den nietigste van ons allen, en hij, die zoo gaarne leefde in de hoogste sferen der prachtigste kunstenaarsdroomen stelde al zijne gaven ten dienste van zijn volk. En op wien kunnen wij beter het woord van den Heer toepassen, en bij wien werd het meer waarheid: 'Wie groot onder U wil worden, moet Uw dienaar zijn.'⁹⁴

Dit nederig karakter stelde hem in staat ook bij leven zijn leven te offeren voor Vlaanderen: "[English,] de needrige en schuchtere, zinnebeeld van de kunst van Vlaanderen die één werd met het lijden en de hoop van Vlaanderen."⁹⁵ English wordt voorgesteld als de morele hoeder van de Vlaamse soldaten: "Hij was de kunstenaar, die in de uren van offer en zelfvergetelheid aan zijn kunst alleen dacht in functie tot de zaak van zijn volk. [...] Hij was de kunstenaar, die ook als mensch alles gaf wat hij kon. Meer dan hij kon."⁹⁶ Zijn dienende ideaal (weerspiegeld in zijn bekende uitspraak "Ik Dien!") bestond eruit de zedenverwildering onder de frontsoldaten tegengaan, door hen te prikkelen met zijn kunst en leuzen. English maakte hen bewust van hun Vlaamse aard, en parallel hieraan dus ook van hun katholieke plicht:

den grooten nederige die zijne jongens zoo lief had, die ze in sombere oorlogstijden met de volle kracht van zijn kunst en van zijn werk naar omhoog hielp, naar beeter en schooner van uit de oorlogsche ellende, de duizenden dooden die begraven liggen onder een zerk, hun door Uw vader geschonken, de duizende dooden, de, getrouw zijnde aan zijn leuze 'Ik dien' in den dienst van Vlaanderen gesneuveld zijn, vöör (sic) en na dat hij zelf bezweek al zuchtend 'Ik heb gedaan wat ik kon'⁹⁷

Deze zelfopoffering wordt uitdrukkelijk voorgesteld als een bewijs van mannelijkheid: "[Hij was] een eenvoudige, maar groote kunstenaar wiens gansche leven een zelfopoffering is geweest, wiens dood het uitgangspunt werd van bezieling en zelfverloochening, [hij was] een zelfbewustgeworden man".⁹⁸

Op deze manier wordt English's bescheidenheid enerzijds gekoppeld aan een ideaal dat voor alle IJzermannen opging, nl. een altruïstische zelfopoffering uit liefde voor het collectief. Anderzijds

⁹⁴ Toespraak kunstschilder Sam De Vriendt, s.n., *Dertiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1932.*, 41–43.

⁹⁵ Tekst over Joe English (gebaseerd op O. Dambre, "Joe English Leven en Werken") gepubliceerd in: *Ibid.*, 73.

⁹⁶ Tekst over Joe English (gebaseerd op O. Dambre, "Joe English Leven en Werken") gepubliceerd in: *Ibid.*, 75.

⁹⁷ s.n., *Zevende IJzerbedevaart. Verslagboek 1926.*, 37–38. Deze invulling van English's nederigheid en opoffering voor het volk, blijft constant over het hele Interbellum. Zoals ook werd gezegd op een English-herdenking te St Michiels op 23/7/1939: Voor den oorlog waart gij reeds in al uw nederigheid en ootmoedigheid een der machtigste wekkers van Vlaamsch idealisme onder onze studenten. Tijdens de oorlog ontplooid uw kunst zich tot de heerlijkste vrijwaring van al wat in een volk schoon en goed is [...] Ieder van uw oorlogstekeningen is voor duizenden een wekroep geweest tot volksfierheid, tot zedelijke gaafheid, tot vrijwaring van de hoogere waarden in een tijd waar alles hart en ziel neerdrukte en besmeurde. s.n., *Negentiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1938.*, 101.

⁹⁸ s.n., *Verslagboek IJzerbedevaart 1924*, 31–32.

onderscheidt English zich van “dé IJzermannelijkheid” met de manier waarop hij zijn opoffering invult, namelijk door zijn intellect en vermogen ten dienste te stellen van zijn (Vlaamse) medemens. Met zijn kunst en leuzen “streed” hij niet enkel tegen zedenverwildering, maar ook voor het Vlaamse ideaal (zie hierboven). Hoewel hij dus niet gestorven is in het heetst van de werkelijke oorlogsstrijd (in dienst van België), is hij wel gestorven in het heetst van de Vlaamse strijd (in dienst van Vlaanderen). Dit maakt zijn opoffering meer bewonderenswaardig dan dat van de ordinaire soldaat.

Deze (typisch vrouwelijke) dienende houding krijgt, zoals de genderdubieuze kwaliteiten van “dé IJzermannelijkheid” een mannelijker karakter door een militaire retoriek aan te wenden bij de beschrijving ervan: “zijn talent [was] een wapen dat hij moest gebruiken.”⁹⁹, of:

Maar geen die een scherper zwaard heeft geplant op de rots van zijn overtuiging als deze stille, schuchtere, ingetogene. Wat hem ontbrak aan zelfvertrouwen bij 't optreden in 't openbaar, kwam hem ten goede bij het vastankeren van zijn waarheidsliefde in de diepste vezels van zijn wezen¹⁰⁰

Daarnaast worden nog andere retorische hulpmiddelen gebruikt om een vervrouwlijkt beeld van English te omzeilen. Door uitdrukkelijk te stellen dat zijn timiditeit voorkwam uit een vorm van “eerbied [...] voor de grote gave die hij in zich droeg”¹⁰¹, wordt dit omgevormd naar een rationele vorm van respect, in plaats van een irrationele angst voor wat anderen denken. Zijn offervaardigheid en dienstigheid tegenover de Vlaamse en de katholieke zaak, worden in dezelfde optiek een vorm van plichtsbewustheid in plaats van onderschikking. Bovendien wordt zijn moedigheid meermaals benadrukt in contexten waar zijn bescheidenheid wordt beschreven. Naast angst om zijn kunst aan het publiek te tonen, “kende hij geen andere vrees”.¹⁰² Zijn vrienden getuigen dat hij ontzettend stoutmoedig en roekeloos was in de oorlog.

Naast bescheiden, offervaardig en plichtsbewust, wordt English herdacht als een fijngevoelig persoon. Zo zou hij er openlijk voor uitkomen dat hij zijn moeder miste, dat hij een man was die liefhad en aan het eenzame front verlangde naar “warm, stil, liefdezoet.”¹⁰³ Hier wordt onder andere verwezen aan de tekening die hij maakte van twee soldaten die geborgenheid zoeken bij de “Onze Lieve Vrouw van den IJzer”. Dit snakken naar een moederschoot moeten we religieus begrijpen. Deze Maria-figuur symboliseert tegelijkertijd religie en zedelijkheid. De tekening zou een SKHV-propagandamiddel voor het bewaren van de zedelijkheid aan het front kunnen geweest zijn (zie

⁹⁹ Sam De Vriendt, toespraak, s.n., *Dertiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1932.*, 43.

¹⁰⁰ K. Elebaers, Toespraak eerste IJzerbedevaart 5/9/1920, s.n., *Verslagboek IJzerbedevaart 1924*, 42.

¹⁰¹ C. Verschaeve, “Joe English” in *Ons Vaderland*, 12/9/1918, gepubliceerd in: *Ibid.*, 22.

¹⁰² C. Verschaeve, “Joe English” in *Ons Vaderland*, 12/9/1918, gepubliceerd in: *Ibid.*

¹⁰³ C. Verschaeve, “Joe English” in *Ons Vaderland*, 12/9/1918, gepubliceerd in: *Ibid.*, 21.

hierboven): de soldaten kunnen beter bij “Onze Lieve Vrouw” de liefde en genegenheid die ze van moeder missen gaan zoeken, in plaats van te verzaken aan onzedelijke alternatieven.

Figuur 4 “Onze Lieve Vrouw van den IJzer”, schilderij van Joe English¹⁰⁴

5.3.2 Frans en Edward Van Raemdonck

De gebroeders Van Raemdonck zijn het ultieme voorbeeld wat betreft de mogelijkheid tot verschillende mannelijkheidsidealen. De broers worden voorgesteld als elkaars tegenpolen: “Edward, het gezonde kind van de werkelijkheid en Frans, de fijnvoelende dichtersziel.”¹⁰⁵ Frans’ representatie ligt sterk in de lijn van English, als een gevoelige kunstenaar: “Weemoed vervulde hunne zielen, en daar leed vooral Frans onder, te meer daar hij onder de ruwe soldaten langen tijd niemand vond die hem begreep.”¹⁰⁶ Op de eerste bedevaarten wordt de meeste aandacht besteed aan de verfijnde Frans. De aanwezige massa wordt voortdurend met citaten uit zijn brieven en werk om de oren geslagen:

Ik voel me toch zoo alleen... zoo van alles gescheiden... Ik voel in mij een vlam die brandt en knaagt, telkens ik ons Recht voel krenken. Ik wil roepen, me verdedigen en... kan niet... Is het lafheid? Lauwheid? Ik weet het niet. Maar ik voel me zoo onmachtig, dagelijks eer en meer. Ik

¹⁰⁴ Ibid., 20.

¹⁰⁵ Ibid., 90.

¹⁰⁶ Ibid.

ben zoo alleen, zoo droevig soms. De soldaten vervelen me met hunne dorre materiele gedachten. En dan moet ik weg, verre weg, alleen in de velden...¹⁰⁷

'k Begreep uw [de Schelde] breedheid niet, uw wilden drang, dien drang naar de zee... de machtig...schoone, die zucht naar meer... Mijn hart ook, het is nooit rustig, het wil hooger naar een zee van idealen, naar immer meer schoonheid, immer inniger liefde.¹⁰⁸

Deze romantische drang naar de natuur blijkt een vaste waarde in zijn werk: “wanneer ik alleen ben met de natuur, dan koester ik stiller gedachten, dan ben ik rustig en geniet van de avondzon die rood is, o toch zoo rood.....”.¹⁰⁹ Ook populair was volgend gedicht van Frans over zijn eigen uitvaart:

Der zullen geen klokken luien
hun droevig doodenlied.
wanneer ik zal vallen, dorstig
in 't bloedig Ijzergebied

Der zullen geen vrienden komen
en op mijn graf, noch kruis
noch kronen; nog bloemen strooien,
'k zal sterven zoo ver van huis

Ik kan niet lijden dat men U haat,
Mijn Vlaanderen, mijn land!
dat laf de hand, uw rechten smaadt,
Mijn Vlaanderenland!

.....
Voor u greep ik 't wapen, het blinkend zwaard,
Mijn Vlaanderen, mijn land!
Ik kamp voor mijn volk, voor eigen aard,
Mijn Vlaanderenland!¹¹⁰

De voorstelling van de Vlaamse soldaat als een eenzamen en gekwelde kunstenaarsziel, die door niemand wordt begrepen kan ook wel worden verklaard door de voorstelling van Vlaanderen als slachtoffer. Op die manier kunnen we IJzersymbolen als English en Frans Van Raemdonck begrijpen als een personificatie van de Vlaamse natie als slachtoffer.

¹⁰⁷ Ibid.

¹⁰⁸ Ibid.

¹⁰⁹ Ibid.

¹¹⁰ “De Gebroeders Van Raemdonck” (gebaseerd op “De offergang der Gebroeders Van Raemdonck” door O. Dambre), in: s.n., *Dertiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1932.*, 76.

Figuur 5 “De Gebroeders Van Raemdonck” – Pentekening van Joe English¹¹¹

Vanaf de jaren '30 wordt er in de herdenkingen ook meer aandacht besteedt aan de nuchtere Edward Van Raemdonck. Zeker als niet hun levens- maar hun stervensverhaal centraal staat:

Edward was steeds bekommerd om zijn zwakkeren broeder, wiens fijngevoelige droomers-ziel vaak haar leed uitkloeg in zijn diepdoorvoelde dichterszangen. [...] Tot aan den IJzer kwam Edward, en keek met vlamme oogen rond...doch zijn Broeder niet ziende op de plaats der afspraak, weigerde hij over den IJzer te komen en de reeds volbrachte heldenfeiten zal hij nu spontaan bekronen met zijn ideale Broederliefde: te midden het afgrijselijke kanonnenvuur, ging hij op zoek naar zijn Broeder... Wat is er toen gebeurd??? ... Achttien dagen nadien, tusschen onze en de vijandelijke lijnen, vond men beiden, in elkaars armen liggend voor eeuwig...dood!¹¹²

Edward's offer is veel actiever dan dat van Frans, gezien hij de beslissing heeft genomen om zijn broer te gaan zoeken. Anderzijds staat de spontaneiteit van deze beslissing centraal. Voor Edward was het evident dat hij zijn broer niet alleen zou laten. Dit minimaliseert de daadkracht achter zijn beslissing: Edward's heldendom wordt voorgesteld als een natuurlijke, aangeboren eigenschap. Hij moest geen moeite doen om een held te zijn, hij is zo uit zichzelf. Dit blijkt ook uit de manieren

¹¹¹ s.n., *Verslagboek IJzerbedevaart 1924*.

¹¹² “De Gebroeders Van Raemdonck” (gebaseerd op “De offergang der Gebroeders Van Raemdonck” door O. Dambre), in: s.n., *Dertiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1932*, 78.

waarop de dood van de broers wordt voorgesteld als een gewillig offer: “Ze gingen, vast besloten den eenen zonder den anderen niet weer te keren.”¹¹³; “Het altaar zelf werd opgetimmerd tegen een in tweeën gebliksemde boomstronk – was het aan zijnen voet dat de gebroeders kwamen sterven”.¹¹⁴ De uitdrukking “kwamen sterven” impliceert ook gewilligheid; alsof ze daar stierven met voorbedachte rade.

5.3.3 Renaat De Rudder

Renaat De Rudder trok in 1914 als vrijwilliger naar de oorlog. Dit bracht een verandering in zijn oorspronkelijke plannen om priester te worden. Zijn diepe gelovigheid in zowel Christus als Vlaanderen wordt meermaals benadrukt op de bedevaarten. Toch blijkt er een sterk verschil tussen het beeld van Renaat De Rudder uit de jaren '20 en dat van de jaren '30.

Jaren '20

Figuur 6 ‘Renaat De Rudder, doodelijk gewond’ penteeking van Joe English¹¹⁵

In de jaren '20 wordt de gelovigheid van de Rudder vooral in verband gebracht met liefde en moraliteit: “deze ootmoedige hoogebegaafde [...], rijk aan [...] echte liefde, die met helderen blik de ziel van hun volk hebben doorgrond en zijn inwendig leven hebben verlicht met hun kunst, met hun woord, met hun daad.”¹¹⁶ Hij wordt voorgesteld als een verspreider van Christelijke en zedelijke idealen:

¹¹³ s.n., *Verslagboek Ijzerbedevaart 1924*, 80.

¹¹⁴ *Ibid.*, 85.

¹¹⁵ *Ibid.*, 118.

¹¹⁶ Toespraak Frans Daels op herdenkingsplechtigheid Renaat De Rudder 1923. *Ibid.*, 135.

Gij herinnert U allen het ontroostbaar oud moederken van De Pannen bij wie hij een kruisken ging halen telkenmale hij naar de loopgraven trok om zich gezegend te voelen door dit oud moederken in plaatsvervangng van zijn eigen moeder, en met al zijne Vlaamsche jongens door alle Vlaamsche moeders.¹¹⁷

Zijn lijden kon hij beter verduren, als hij dit begreep als een lijden voor God. “Zoo werd Renaat allengs een echt liefdelam, vol van goddelijke smachten en leven. [...] God smeekt hij spoedig te mogen sterven, maar hij blijft intusschen lijdensvaardig en wil Hem, zijn priesterroeping inniger volgend, tot brandens toe beminnen en zijn volk tot Hem opvoeren.”¹¹⁸ Deze beweringen worden op de bedevaarten kracht bijgezet met citaten uit zijn oorlogsbrieven: “k Gevoelde me gelukkig toch wederom iets te mogen lijden voor mijn ideaal, om God dus.”¹¹⁹

Op de eerste bedevaarten wordt meer dan later aandacht besteed aan de onschuldige slachtofferdood van De Rudder. Zijn laatste minuten en dood worden uitvoerig besproken. Hij stierf aan *friendly fire*, een Belgische kogel in zijn dij. Toch stellen Vlaams-nationalistische herdenkingen zijn dood veelal voor als *unfriendly fire*. De fouten van het Belgisch leger worden meermaals in de verf gezet, zoals bijvoorbeeld zoals in het weekblad van de V.O.S. op 20/8/1922: ‘Terwijl hij aan het doodbloeden is, onderzoekt de kommandant Renaat’s ransel.....’¹²⁰ Wat wordt herinnerd als zijn laatste woorden zetten zijn slachtofferschap en lijden nog eens extra in de verf: “k Wist niet dat een mensch zoo lijden kon, maar alles voor Vlaanderen en Vlaanderen voor Kristus.”¹²¹

Jaren ‘30

Op de latere bedevaarten van de jaren ‘30 wordt de dood van De Rudder op een geheel andere manier voorgesteld: “Terwijl hij op brancard lag en doodbloede fluisterde hij jongens toe: ‘Doet steeds uw plicht’ [...] was dit weerom geen hoge ridderlijkheid en heiligheldhaftigheid?”¹²² Vanaf de twaalfde bedevaart, worden zijn gelovigheid en moraliteit meer met moed en heldhaftigheid in verband gebracht dan met liefde, slachtofferschap en onschuld:

Zóó was Renaat De Rudder! Uit zijn diep kristen-zijn putte hij de heldhaftigheid van zijn soldaat-zijn en het vurig radicalisme van zijn Vlaming-zijn; daaruit groeide zijn wonderbare lijdens- en offervaardigheid; daaraan ontbloeide zijn hunkeren naar ’t eeuwig bezit van God¹²³

¹¹⁷ Toespraak Frans Daels s.n., *Zevende IJzerbedevaart. Verslagboek 1926.*, 35–37.

¹¹⁸ s.n., *Twaalfde IJzerbedevaart. Verslagboek 1931.*, 54.

¹¹⁹ Renaat De Rudder, brief van 6/11/17, *Ibid.*

¹²⁰ “Renaat De Rudder” in weekblad V.O.S. 20/8/1922, gepubliceerd in: s.n., *Verslagboek IJzerbedevaart 1924*, 123.

¹²¹ “Renaat De Rudder” in weekblad V.O.S. 20/8/1922, gepubliceerd in: *Ibid.*

¹²² s.n., *Twaalfde IJzerbedevaart. Verslagboek 1931.*, 55.

¹²³ *Ibid.*

Hij kreeg de naam “reine ridder van den IJzer”¹²⁴, en zijn dapperheid en krijgsvaardigheid konden niet genoeg worden benadrukt: “Een alledaagsche krijger kon hij echter niet zijn: hij moest worden de felle krijger, de ridder, de held. [...] Nauwelijks op het front, openbaarde die felle wil zich in 't zich ongevraagd aanmelden voor gevaarlijke posten en verkenningstochten, zoodat het weldra van mond tot mond liep: hij was ‘de dappere.’”¹²⁵ Het beeld van Renaat De Rudder dat het IJzerbedevaartspubliek vanaf 1931 krijgt voorgesteld doet sterk denken aan dat van Middeleeuwse kruisvaarders, die uit hun geloof kracht en moed putten om ervoor te vechten.

Figuur 7 Renaat De Rudder “Reine Ridder Van den IJzer” (tekening 1931)¹²⁶

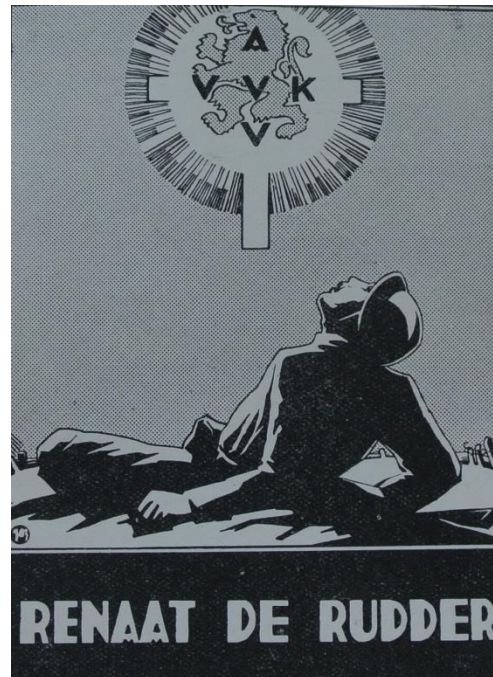
Ook de manier waarop hij wordt afgebeeld is grondig veranderd tussen de derde en de twaalfde bedevaart. Op figuur 7 (uit 1923) wordt hij getoond in zijn minst actieve uren: hij ligt neer, omhoogkijkend naar de hemel, terwijl hij zijn laatste kreet schreeuwt: “AVV-VVK”, en sterft. De dramatiek van zijn dood en lijden staat centraal. Figuur 8 daarentegen, toont hem in zijn meest actieve uren. Hij wordt groot en standvastig afgebeeld, met de ogen strak op het doel gericht. Idealisme en dapperheid druipen van hem af. Bovendien draagt hij een bajonet in de linkerhand. Deze was vermoedelijk een van de meest mannelijke wapens tijdens de oorlog. Het merendeel van de slachtoffers viel door de kogel. Iemand doden per bajonet is een stuk moeilijker: het vergt

¹²⁴ Ibid., 48.

¹²⁵ Ibid., 49.

¹²⁶ Ibid., 48.

snelheid, precisie en kracht. Het sterfbeeld van De Rudder blijft evenwel in de omloop. Zie bijvoorbeeld de plakbrief van de twaalfde bedevaart, die in zijn nagedachtenis werd georganiseerd:

Figuur 8 “Plakbrief” twaalfde IJzerbedevaart 23/8/1931¹²⁷

Toch moeten we ook hier een betekeniswijziging opmerken. De Rudder valt dood neer op zijn rug in plaats van zijn buik. Hij trok de dood als het ware dapper tegemoet en keek de dader hoogstwaarschijnlijk in de ogen. Boven hem rijst de reden van zijn sterven op in de vorm van een zon en een kruis: Alles Voor Vlaanderen en Vlaanderen Voor Kristus.

Deze veranderende visie op De Rudder blijkt niet enkel uit de beelden zelf, maar ook uit de begeleidende onderschriften: “doodelijk gewond” (1923) versus “Reine Ridder van den IJzer” (1931). In een kleine tien jaar tijd is hij van onschuldig en aan God onderdanig slachtoffer uitgegroeid tot een idealistische en daadkrachtige ridder-held.

Nu wordt hij niet enkel herinnerd als dapper, maar ook als doorzettend in zijn (religieuze) offer: “Er was in hem de bestendige geestdrift van de ridderlijke volharding!”¹²⁸ Zo werd meermaals beweerd dat de lichamelijke lasten die de oorlog met zich mee brachten hem niets deden. Waar De Rudder wel mee inzat, was de “ongebreidelde zedeloosheid en zielelaagheid van zoovelen rondom hem.”¹²⁹ Hij biechtte en ging elke dag te communie om het zielenheil van zijn medesoldaten te vrijwaren. Even later wordt de retorische vraag gesteld, “Is het geen heiligenheldhaftigheid gedurende de rustdagen achter het front *droog brood te eten om de zonden van zijn kompanie uit te*

¹²⁷ Ibid., 57.

¹²⁸ Ibid., 49–50.

¹²⁹ Ibid., 52.

boeten?”¹³⁰ Geloven wordt op deze manier voorgesteld als een ultieme mannelijke daad; het vergt mannelijke kwaliteiten als moed, hardheid en doorzetting. Door het katholiek geloof (en bij extensie het geloof in Vlaanderen) voor te stellen als een soldaten- en oorlogsdeugd, krijgt religiositeit een absoluut mannelijk karakter toebedeeld: “nooit ontbrak het hem aan moed en vurigheid, grenzeloos was zijn betrouwen op Jezus.”¹³¹

Ter versterking van het geloof als iets intrinsiek mannelijk, wordt geloven voorgesteld als een vorm van vurig idealisme: “den gloed van het ideaal [...] doorvlamde Renaat zoo zielsdiep, dat het tot zijn laatsten snik onuitdoofbaar zou blijven laaien. Een H. Geest-vuur was het. [...] Hij was in alles de vurige: in zijn ridder-, Vlaming- en Kristen-zijn.”¹³² Op die manier wordt het ondergeschikt zijn aan een hogere God toch een mannelijke daad, want een eigen keuze, ingegeven door een idealistische visie voor de toekomst. De schijnbare contradictie in zijn priesterroeping en zijn vermogen tot vechten wordt op deze manier omzeild: “oorlog was in de oogen van Renaat een bedreiging voor den godsdienst en hij wilde ‘staan als een St-Michaël om de draak te helpen verpletteren.’”¹³³ Sint Michaël is een van de aartsengelen. In de openbaring van Johannes strijd hij samen met de andere engelen tegen een draak. Vanuit deze achtergrond wordt hij voorgesteld als de aanvoerder van de engelen, de overwinnaar op het kwade en de beschermheer van de Christenen. Hierom is hij ook de patroonheilige van de wapendragers en de soldaten. De Rudder zelf wordt uitdrukkelijk de “patroon van de voor Vlaanderen strijdende jeugd”¹³⁴ genoemd.

5.3.4 De nieuwe IJzersymbolen van de jaren '30

Lode de Boninghe en Frans Van der Linden

Op de bedevaarten worden Lode de Boninghe en Frans Van der Linden steeds in relatie tot elkaar herdacht. Van Der Linden was zelf een Vlaams hoogstudent toen hij werd opgeroepen om te gaan vechten, maar zou zich niet op zijn gemak hebben gevoeld onder de andere hoogstudenten van de Vlaamse Beweging. Hij voelde zich meer aangetrokken tot het volk en “doorzag reeds toen dat de Vlaamsche Beweging, wilde ze tastbare resultaten boeken, zich niet alleen moest wenden tot de cultureel ontwikkelden, maar vooral tot het volk.”¹³⁵ Vanuit deze motivatie stichtte hij een vereniging aan het front die later de kern zou vormen van de Frontbeweging. Het is vanuit deze

¹³⁰ Ibid.

¹³¹ Ibid., 53.

¹³² Ibid., 49.

¹³³ Ibid., 52.

¹³⁴ Ibid., 56.

¹³⁵ A.V.G. in: s.n., *Dertiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1932*, 96.

achtergrond dat we kunnen begrijpen waarom Van der Linden als enige IJzersymbool letterlijk wordt voorgesteld als een leidersfiguur:

de gloedvolle idealist, de Vlaamsche leider, de man altijd in de bres voor Vlaamsche vrijwaringen telkens het nood doet, voor Vlaamsch verzet, de man die niets ontziet, voor niets achteruit wijkt, noch voor trommelvuur, noch voor anti-Vlaamsche vervolging, die rondom zich zijn idealisme laat uitstralen op anderen en honderden Lode de Boninghe's bekeert.¹³⁶

Zijn bovengeschetste dapperheid in het gevecht, wordt letterlijk gecontrasteerd met andere kwaliteiten. Zo zou hij “in hooge mate zachtmoedig, goedhartig en nederig” geweest zijn. “Zeer begaafd en veelzijdig ontwikkeld, stelde hij zijn geest en zijn kunst onvoorwaardelijk ten dienste van zijn Vlaamsche makkers.” In parallel met de andere symbolen wordt ook hij herinnerd als een morele hoeder. Vlaamsgezindheid en gelovigheid worden hier opnieuw aan elkaar gekoppeld: “Diep godsdienstig was hij in zijn openbaar en privaat leven een welspreken, nimmer wankelend toonbeeld van oprechte godsvrucht en zeldzame deugd.”¹³⁷ Het letterlijk contrasteren van (stereotiep vrouwelijke) kenmerken van fijngevoeligheid, zachtmoedigheid en religiositeit met (stereotiep mannelijke) kwaliteiten als dapperheid en heldhaftigheid, ontkent de mogelijkheid van het natuurlijk samengaan van deze gegenderde kwaliteiten. De IJzersymbolen schijnen hierop de grote uitzondering te vormen die de regel bevestigt.

“Stammende uit een aristocratische familie” is de oorspronkelijk “franskiljonse” Lode De Boninghe een witte raaf tussen de andere IJzersymbolen. Toch heeft ook hij als “franskiljon” zijn sporen kunnen verdienen:

Aan het front, waar 80pct. Vlamingen stonden en sneuvelden, [vond hij] zijn volk terug. [...] Geleidelijk, bij het zien van het onrecht den Vlamingen door Vlaamsch-onkundige, met alles wat door den Vlaming wordt geëerd, gretig spottende officieren aangedaan, komt zijn heerlijk gemoed in opstand.¹³⁸

Tijdens de oorlog was de Boninghe enorm verontwaardigd over de houding van de Franstalige oversten ten aanzien van hun Vlaamstalige soldaten: “En toen hij aan den IJzer stond ontdekte hij dat de kinderen van zijn eigen volk als koloniale behandeld werden; en hij werd een missionaris onder de negers van Europa die ‘Vlamingen’ heetten.”¹³⁹ Woorden als “koloniale” en “negers” benadrukken hier de oneerlijke toestand van de Vlamingen, maar zijn allerm minst een aanklacht tegen koloniale praktijken zelf. Net door aan te klagen dat Vlamingen niet behandeld mogen

¹³⁶ Inleiding door Frans Daels, s.n., *Vijftiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1934*. (Temse: Bedevaart naar de graven van de IJzer 1934) 7.

¹³⁷ Franco de Wyels op de Frans Van der Linden Hulde te Antwerpen, *Ibid.*, 55.

¹³⁸ *Ibid.*, 18–19.

¹³⁹ Jes Romboutss, toespraak, *Ibid.*, 31.

worden als andere gekoloniseerde volkeren, wordt tegelijk erkend dat “werkelijk gekoloniseerden”, dat wil zeggen de volkeren met wie ze hun toestand vergelijken, wel zo mogen behandeld worden.

De voorstelling van De Boninghe als missionaris is hier niet toevallig. Voor hij naar het front vertrok heeft hij missionarisch werk verricht in Afrika. Hier wordt dus geïnsinueerd dat hij zijn bekeringswerk tijdens de oorlog heeft voortgezet aan het front: “Lode de Boninghe, het fijngevoelig missionarishart, dat in de grachten van den dood plots zijn Vlaanderen erkent, zijn Vlaanderen leert liefhebben en zich heelemaal geeft aan die ruwe Vlaamsche kerels waarin hij zooveel goeds en zooveel schoons en zoveel lijden vindt.”¹⁴⁰ Daels maakt hier een uitdrukkelijk onderscheid en stereotypering tussen het “ruwe” en eenvoudige volk, en de “fijngevoelige”, gesofisticeerde elite.

We zouden het heldendom van De Boninghe – ook wel “grootsche weldoener”, “martelaar van den IJzer” en zelfs “heilige”¹⁴¹ – kunnen begrijpen als een soort van voorbeeld voor andere (al dan niet Franstalige) katholieke aristocratische Vlamingen. Via de Boninghe worden voor hen ondersteunende rollen aangemoedigd. Hij was brancardier tijdens de oorlog, “en dan ontdekte hij dat hij ook brancardier moest zijn van de ziel; dat hij de erkende kracht van zijn woord moest geven aan de vernederden en de ontmoedigden, dat de gekwetste fierheid van duizenden Vlaamschen zielen ook verplegers nodig had.”¹⁴² Hij was “steun en stut zijner gevangenen makers.”¹⁴³ Zijn sterke rechtvaardigheidsgevoel lag volgens de Vlaams-nationalisten aan de basis van de daden die hem tot herdenkingswaardige held hebben gemaakt:

Die met hem in aanraking kwamen noemden hem Lode den Engel [...] Hij had een rechtgeaard karakter, een blij, open gemoed, een warme trouwe kameraadschapszin, een onverpoosde werkzaamheid, die tot alles gereed was, en bovenal een reine en zuivere ziel, [...] Zijn ridderlijke ziel heeft begrepen wat een onrecht ons Vlaamsche volk werd aangedaan en daarvoor heeft hij een gansch leven gegeven aan dien strijd van het Vlaamsch rechtsherstel¹⁴⁴

Naast rechtvaardigheid worden ook andere stereotiep mannelijke kwaliteiten als “vooruitstrevend”, “standvastigheid” en “roem” geassocieerd met zijn persoon.¹⁴⁵ In ruil voor zijn offer krijgt hij van de Vlamingen bijvoorbeeld eeuwige roem: “dit heeft hem dubbelen, onvergankelijken roem verworven door de machthebbers in de boeien te worden geslagen en door zijn volk gestandbeeld te worden.”¹⁴⁶ Hij heeft meerdere dagen doorgebracht in de gevangenis omwille van zijn pro-Vlaamse agitatie. In een van deze gevangnissen ontmoette hij Frans Van der Linden. Hun kwaliteiten zijn complementair: “*de Boninghe en Van der Linden*, het verstand en het

¹⁴⁰ Frans Daels, inleiding, Ibid., 7.

¹⁴¹ Alle drie de benamingen van op de Lode de Boninghe hulde te Wevelgem, in: Ibid., 62.

¹⁴² Jef Rombouts, toespraak, Ibid., 32.

¹⁴³ Lysens, toespraak, Ibid., 46.

¹⁴⁴ Lode de Bonghe Hulde te Wevelgem, Ibid., 61–62.

¹⁴⁵ Lode de Bonghe Hulde te Wevelgem, Ibid., 62.

¹⁴⁶ Jef Rombouts, toespraak, Ibid., 32.

hart, het geestelijke en het leeke, vereenigd in leven en lijden, in kerker en ten slotte in den dood, voor eene en dezelfde liefde: Vlaanderen.”¹⁴⁷ Net als de Gebroeders Van Raemdonck wordt hun broederband benadrukt: “Zij staan vooral symbool voor samenhang, van Vlaamsche solidariteit in leed en lijden, een voorbeeld dat de jongere generatie broodnodig heeft.”¹⁴⁸

Firmin Deprez, Frans Kusters en Hubert Willems

Firmin Deprez, Frans Kusters en Hubert Willems worden IJzersymbolen na de beslissing van het IJzercomité om uit elke Vlaamse provincie een soldaat te herdenken (zie hierboven). Deprez was voor de oorlog hoofd van de Vlaamse studentenbeweging van West-Vlaanderen. Daarom valt hem de eer vergeleken te worden met Albrecht Rodenbach¹⁴⁹, - de ultieme legitimering van aanspraak op het heldendom - : “Sinds Rodenbach zoo veel te vroeg wegviel, is geen studentenleider in onze gouw opgestaan, die zoals gij, met hartstocht en hardnekkigheid, de Vlaamsche studentenschap wist aan te voeren.”¹⁵⁰ Voor de oorlog was Deprez lid van verschillende Vlaamsgezinde verenigingen. Omwille van zijn overtuigd idealisme zette hij zich ook tijdens de oorlog in voor de rechten van Vlaamse soldaten, tot persoonlijke opofferingen toe: “Hij vergat zich-zelf om maar alleen te denken aan het betrachten en volbrengen van zijn ideaal.” In het vervolg van de toespraak worden, net zoals bij Van der Linden, de leiderskwaliteiten van Deprez in de verf gezet: “Firmin is altijd geweest een man van overtuiging en een man van de daad. Hij droeg in zijn persoonlijkheid al de karaktertrekken van een voorvechter, een baanbreker. Kappen en kerven, kampen en strijden met woord en pen.”¹⁵¹ Dit leiderschap wordt voorgesteld als een (ver)mannelijke(nde) kwaliteit:

Zelf zijn fysisch wezen onderging den invloed van zijn sterke persoonlijkheid: in zijn blik lag iets mannelijk strak, in de beweging van zijn hand was iets kranigs, iets vooruitstuwend en ook zijn stem had een ruwen bitsigen toon. Firmin was daarbij geen vleier, wat hij te zeggen had, zegde hij vlakaf.¹⁵²

Dit zogezegd “mannelijke” wordt expliciet in evenwicht gebracht met andere kwaliteiten. Hij is “Een ruwe schors, maar in den grond wat een pracht van edel gevoel, van waardigheid en rechtzinnigheid, van naastenliefde en zelfverloochening, van oprechte trouw, kostbare

¹⁴⁷ Frans Daels, inleiding, *Ibid.*, 7.

¹⁴⁸ *Ibid.*, 19. Zie ook in de toespraak van Lyssens: “De dood heeft beider grenzeloze offer met een verschillende martelarsdood beëindigd. Samen hebben ze te midden van vuur en dood de grondvesten gelegd der ware Vlaamsche solidariteit, waarop dit heldenkruis gebouwd is, geschraagd door de vier heerlijke symbolen, wier blik langs de wapperende leeuwenanven naar het verlossend kruis oprijst” *Ibid.*, 48.

¹⁴⁹ Rodenbach was de oprichter van de Blauwvoeterij, de katholieke Vlaamse studentenbeweging.

¹⁵⁰ Toespraak Rik Demoen, s.n., *Zeventiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1936.*, 45.

¹⁵¹ s.n., *Vijftiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1934.*, 83–84.

¹⁵² *Ibid.*

vriendschap!”¹⁵³ Deze erg expliciete “maar” brengt ons terug bij een inzicht die ook de analyse van Frans Van Der Linden heeft opgeleverd: het contrasteren van expliciet mannelijke kwaliteiten met andere, vrouwelijke, doet een natuurlijke incompatibiliteit van beiden uitschijnen (zie hierboven). Bovendien wijst het feit dat wat als expliciet “mannelijk” wordt gedefinieerd in balans moet worden gebracht, op een zekere negatieve houding ten aanzien van het stereotiep mannelijke uit die periode.

Het is opvallend hoe in de herdenkingen aan Deprez royaal gestrooid wordt met woorden als “mannelijk” en “manhaftig”: ‘Deze levenshouding die de uwe was, droeg als bijzonderste kenmerk: een manhaftig idealisme [...] Dit dubbel ideaal, Vlaanderens volkrecht en Vlaanderens geloof, hebt gij gedragen en beleden met manhaftigheid, de deugd der moedigen.’¹⁵⁴ Rik Demoen vertrekt in zijn toespraak over Deprez telkens van het prefix “Manhaftig zijt gij geweest toen...”, waarna hij een van zijn kwaliteiten of verwezenlijkingen de hemel in prijst. Zo was hij “manhaftig” in zijn leiderschap: “Manhaftig was uw taal, er klonk commando in uw gesproken woord [...] Uw manhaftige boodschap: studenten vooruit!”. Daarnaast was hij ook “manhaftig” in zijn moed en zijn sterven: “Na een manhaftig leven, ook een manhaftig sneven.” Een stervensbereidheid bleek ook uit wat hij zou gezegd hebben de dag voor hij stierf: “Sterven is niets, ’t is zake altijd bereid te zijn.”¹⁵⁵

Dit ideaal van manhaftigheid wordt aan het einde van de toespraak teruggekoppeld naar het publiek: “Firmin, dat gij nu ook zoudet staan in manhaftige liefde voor ons Dietsche vaderland.”¹⁵⁶ Met het gebruik van de voorwaardelijke wijs insinueert de spreker dat een held als Deprez zich zo “zou hebben gedragen” en het aan het Vlaamse volk is om dit in zijn plaats te doen.

De herinneringen aan Frans Kusters, een onderwijzer die zich vrijwillig opgeeft bij het leger als brancardier, en aan Bert Willems, tevens oorlogsvrijwilliger, zijn volledig gekneed naar het ideaal zoals hierboven geschetst in “dé IJzermannelijkheid”. Om een voorbeeld te geven uit een toespraak over Frans Kusters:

Zijne liefde is niet ikzuchtig, zij strekt zich uit tot allen die door den oorlog getroffen worden. [...] Hij durfde vooral toonen dat hij diep geloovig was. [...] Dat Frans ook aan het front leefde en streefde als bewuste Vlaming, getuigt hij zelf en wij laten hem zelf aan het woord in de korte maar veel beduidende aantekeningen die in zijn geschriften voorkomen: [hierop volgen verschillende citaten uit zijn dagboeken, brieven en gesprekken die dit aantonen] Uit deze enkele korte aanhalingen blijkt hoe Frans Kusters met die echte vurige liefde tot volk en land

¹⁵³ Ibid.

¹⁵⁴ Toespraak Rik Demoen, s.n., *Zeventiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1936.*, 46.

¹⁵⁵ Toespraak Leo Ghesquiere, s.n., *Dertiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1932.*, 80.

¹⁵⁶ Toespraak Rik Demoen, s.n., *Zeventiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1936.*, 46–49.

bezield was. Hij aanvaardde zijn lot in het licht van zijn ideaal en zoo waren zijn laatste woorden een bevestiging van zijn levensideaal dat hij zich voorgespiegeld had.¹⁵⁷

In bovenstaand citaat ligt de nadruk op zijn altruïstische liefde, vlaamsgezindheid en daaraangekoppelde gelovigheid en bereidheid tot “het offer”. Dit offer maakt hij uiteindelijk, beklemtoond in zijn laatste woorden: “Ik sterf voor Vlaanderens ideaal!”¹⁵⁸ In de herinnering aan Bert Willems worden dezelfde kwaliteiten benadrukt.¹⁵⁹ In het herinneringsvertoog lijkt zijn link met het Pajottenland belangrijker dan een originele invulling van zijn heldendom. Dit toont aan hoe hij artificieel is bijgevoegd aan het IJzerpantheon omwille van geopolitieke redenen.¹⁶⁰ Er is in de herinneringen werkelijk niets te vinden dat Kusters of Willems op een of andere manier anders maak dan de rest. Omdat wat we over hen lezen weinig bijdraagt aan de nuancering van “Dé IJzermannelijkheid” als een pluriform ideaal, zal ik hen niet verder bespreken.

Juul De Winde

Het laatste symbool om tijdens het Interbellum tot het IJzerpantheon toe te treden is Juul De Winde. De achttiende bedevaart (1937) en een herdenking te Westroozebeke in 1938 zijn de enige herinneringsbronnen die we over hem hebben uit het Interbellum. Dat maakt dat het beeld dat we van hem krijgen weinig gediversifieerd is.

De Winde was de enige Vlaamse officier die als IJzersymbool wordt herdacht: “t was alleen door zijn onverschrokken moed en heldhaftig gedrag dat hij een der jongste Vlaamsche officieren werd van het IJzerfront.”¹⁶¹ Zijn “moed en heldhaftig gedrag” worden continu benadrukt. Zoals bijvoorbeeld in volgende toespraak van Rik Hanqué op de bedevaart:

Vlaanderen groet U, den dapperen soldaat die om zijn kunde en om zijn dapperheid de officierensterren heeft gewonnen en verdiend. Vlaanderen groet U, den Vlaamschen officier, den officier met hooge trouw en koene krijgshaftigheid. Vlaanderen groet U den kranigen kerel zonder vaar of vrees [...].¹⁶²

¹⁵⁷ Lode Dirik, “Frans Kusters”, in: s.n., *Dertiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1932.*, 86–88.

¹⁵⁸ Lode Dirik, “Frans Kusters”, in: *Ibid.*, 86.

¹⁵⁹ Zie bijvoorbeeld: Staf De Clerq, “Bert Willems”, in: *Ibid.*, 90–94. En Toespraak Fons Raspé, s.n., *Zeventiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1936.*, 43–44.

¹⁶⁰ Vb. ‘Naast de Vlaamsche jongens uit de andere gewesten van Vlaanderen die getuigden met hun bloed en nog immer de vrucht van hun offer verbeiden, zal de duurzame Payot waken over de onafwendbare bestemming van het Vlaamsche vaderland. Staf De Clerq, “Bert Willems” in: ‘s.n., *Dertiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1932.*, 94.; ‘Bert Willems schreef ooit “Maak van ons Payottenland een schoone Vlaamsche streek, dat is zegen. Vlaanderens heil vergt bloedige offers, als de redding zóó moet komen: gaarne neem ik die aan – Vliegt de Blauwvoet!” Toespraak Fons Raspé, s.n., *Zeventiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1936.*, 43.

¹⁶¹ s.n., *Achttiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1937.*, 18.

¹⁶² Toespraak Rik Hanqué, *Ibid.*, 81.

Op de herdenking te Westrozebeke in 1938 stelt Juliaan Platteau dat hij een held is in de echte zin, “niet door het woord maar met de daad.”¹⁶³ Zijn heldendom krijgt extra diepgang door hem te vergelijken met oorlogsheld Filips Van Artevelde die ook gestorven zou zijn in Westrozebeke.¹⁶⁴

Daarnaast is hij trots op zijn afkomst en trouw aan de idealen die hieraan verbonden zijn: “Spijts alles blijft hij fier gaan op ons ras en onze taal en schaamde hij zich nooit bij meerderen of minderen, zich te bedienen van onze taal en de verdediging onzer Vlaamsche principen op zich te nemen.”¹⁶⁵ In zijn thuisgemeente Merchtem, werd hij daarom “zoo terecht bewonderd door groot en klein.” Hij “was den dapperen soldaat, zoo trouw gebleven!”¹⁶⁶

5.4 Mannelijkheid op de oorlogsbedevaarten (1941-1944)

Het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog en de daaropvolgende Duitse bezetting van België hadden een grote invloed op het radicale segment van de Vlaams-nationalistische beweging. Het VNV zag hierin een nieuwe kans op de realisatie van de Vlaamse natie, die met beide handen gegrepen werd. Een tactisch bondgenootschap met Duitsland moest de partij helpen om een politiek monopolie te verwerven.¹⁶⁷ De samenwerking met de nieuwe nazistische machthebbers, die eveneens aanwezig waren op de IJzerbedevaarten, had onvermijdelijk een invloed op de Vlaams-nationalistische ideologie en daaraan gekoppelde invulling van het verleden. Had deze nazistische aanwezigheid ook een invloed op Vlaams-nationalistische genderconstructies? Convergeren zij met buitenlandse fascistische mannelijkheidsidealen, zoals besproken in de context? Of doorstaan ze deze politiek en ideologisch turbulente periode?

5.4.1 Nieuwe helden: de oudstrijders van '40 en de Oostfronters

Tijdens de Tweede Wereldoorlog worden enkele nieuwe symbolen toegevoegd aan het Vlaams-nationalistisch oorlogspantheon: de oudstrijders en slachtoffers van de achttiendaagse veldtocht in 1940 en de Vlaamse Oostfrontsoldaten.¹⁶⁸ Op de eerste oorlogsbedevaart worden de Vlaamse

¹⁶³ Toespraak Juliaan Platteau, Juul De Winde herdenking te Westrozebeke 8/5/1938, *Ibid.*, 108.

¹⁶⁴ Juul De Winde herdenking te Westrozebeke 8/5/1938, *Ibid.*, 101.

¹⁶⁵ *Ibid.*, 16.

¹⁶⁶ *Ibid.*, 18.

¹⁶⁷ De Wever, *Greep naar de macht*, 425. Wils, *Van Clovis tot Di Rupo*, 218–220.

¹⁶⁸ De Oostfrontsoldaten nemen pas een heldenstatus aan vanaf de 22ste IJzerbedevaart in 1941 omdat de werving van vrijwilligers voor de *Waffen SS* in België pas van start ging in september 1940, dus na de 21ste IJzerbedevaart. Kristof Carrein, ‘De Vlaamse Oostfronters. Sociaal profiel en wervingsloop, november 1941-augustus 1944’, *BEG/CHTP* (1999) 107–149, aldaar 107. Andere slachtoffers, buiten de oudstrijders die herdacht worden, zijn bijvoorbeeld Frans Meire en Joris Van Severen: ‘naast de gesneuvelden van 1914-1918, naast de slachtoffers van de anti-aktivistische terreur, worden thans bij

gesneuvelden in de achttiendaagse veldtocht betreurd. Zoals Germain Lefever zijn toespraak aanheft: “Doode Kameraaden, weer is een oorlog over ons gegaan. Weer betreuren wij, gesneuvelde makers, weer zitten wij met den zorg voor troosteloze ouders, treurende weduwen en verweesde kinderen.”¹⁶⁹ Deze oorlogsdoden zijn gestorven voor dezelfde idealen als de IJzersoldaten. Lefever vervolgt zijn toespraak: “De oudstrijders ’14-’18, naast de oudstrijders van ’40, broederlijk onder mekaar door éénzelfde ideaal, éénzelfden wil vereenigd in éénzelfden bond en band: het Verbond V.O.S.”¹⁷⁰

Vanaf de 22ste IJzerbedevaart nemen ook de Oostfrontsoldaten een belangrijke heldenrol op. Frans Daels stelt hen centraal in zijn jaarlijkse toespraak:

Bezielde door Nederlandschen volkstrouw, offervaardig ter verdediging van de Westersche christelijke beschaving, met het vuur en de edelmoedigheid van de jeugd opgaande in hun idealen van Europeesche saamenhoorigheid, vechten onze jongens aan het oostfront. In hun offer zijn zij overtuigd dat de meened die volgde op de tragedie van ’14-’18 zich niet meer kan herhalen zonder den ondergang te beteekenen van Europa in akelige ontrouw aan alle gegeven eerewoorden.¹⁷¹

Daels schakelt in dit citaat trouw aan de natie gelijk aan het offer voor het Christendom. Religiositeit blijft dus ook op de oorlogsbedevaarten een belangrijk onderdeel van de herdachte mannelijkheid. De Oostfrontsoldaten worden herdacht als vrijheidsstrijders, die niet vechten in dienst van een illegitieme staat, maar voor de vrijheid der volkeren. Na de toespraak van Daels lezen alle aanwezigen luidop in koor:

Omdat ik Vlaming ben weet ik dat de edelste zonen van ons volk die samen met Reimond Tollenaere, den Dietschen kamper, in de Russische steppe rusten, voor de eeuwige Orde gestorven zijn, de door God gewilde orde, die het levensrecht waarborgt van volkeren en stammen.¹⁷²

Zelfbeschikkingsrecht voor alle volkeren wordt hierin voorgesteld als de wil van God. Naast vrijheidsstrijders, zijn deze Oostfonters dus ook kruisvaarders, die de wil van God met de wapens verdedigen. Reimond Tollenaere wordt in de herinnering opgevoerd als symbool voor alle Oostfonters. Zoals in volgend artikel, gepubliceerd door *Volk en Staat* over de 25ste IJzerbedevaart in 1944:

het IJzerkruis herdacht degenen die vielen in Mei 1940, gedood in den zinlozen krijg, zoals Frans Meire, die “De Leeuw Van Vlaanderen” schreef, of vermoord door de eeuwige vijanden van ons volk, zoals Joris Van Severen.’ Jeanne de Bruyn, “HELDENHULDE”, *Volk en Staat* (23/8/1942)

¹⁶⁹ Germain Lefever, toespraak, “De XXIe IJzerbedevaart”, in: *Volk en Staat* (25/8/1940)

¹⁷⁰ Germain Lefever, toespraak, “De XXIe IJzerbedevaart”, in: *Volk en Staat* (25/8/1940)

¹⁷¹ Daels “XIIIe IJzerbedevaart” in *Volk en Staat* (29/8/1943)

¹⁷² Daels “XIIIe IJzerbedevaart” in *Volk en Staat* (29/8/1943)

Als iemand tegenover ons van den verweekenden en verwarrenden invloed der IJzerbedevaarten gewaagt dan antwoorden wij slechts: TOLLENAERE! Hij was er altijd, hij bleef er ook de laatste jaren niet weg, en wie was de eerste om voor zijn volk en de Germaansche gemeenschap naar zijn zwaard te grijpen? Wie gaf er manmoediger zijn leven prijs als soldaat? Naast den naam van Tollenaere zouden wij er honderden kunnen plaatsen van jongens, die door hun ouders als kleine kinderen reeds meegenomen werden naar de jaarlijksche plechtigheid van Diksmuide, die er ernstig en vroom telkens de vingers hieven om den eed van “Trouw aan Vlaanderen” te zweren, die er vurig baden voor den vrede, en die, wanneer het hun duidelijk was geworden, dat goede wil en moedig streven niet voldoende waren om het kwaad in de wereld te bedwingen en het onheil van het dierbare land af te wenden ten strijde trokken, geheel uit vrijen wil, zonder exaltatie of hoera-stemming, om met hun bloed de beschaafde wereld voor het ergste onheil te vrijwaren.¹⁷³

De spreker legt de nadruk op de rol die de IJzerbedevaarten hebben gespeeld in het creëren van deze nieuwe helden. De Oostfrontsoldaten, veelal jongens die de Eerste Wereldoorlog niet bewust hebben meegemaakt, zouden opgegroeid zijn met de IJzerbedevaarten en zo sterk zijn beïnvloed door de nationalistische (en mannelijke) idealen die er gepropageerd werden. De idealen die in dit fragment naar voren worden geschoven zijn religiositeit (“vroom”, “baden”), moed en strijdvaardigheid. Religiositeit wordt hier voorgesteld als een (mannelijke) *daad* in plaats van een (vrouwelijke) *aard*. Wanneer men gelooft in God of in de natie, toont men dit door “manmoedig” de wapens op te nemen. Het contrast met de fijngevoeligheid en het pacifisme van IJzersymbolen als Joe English en Frans Van Raemdonck die aan het begin van het interbellum werden geïdealiseerd, is enorm. Op de oorlogsbedevaarten wordt geen militaire of seksuele metaforiek aangewend om vervrouwelijkte religieuze idealen ook voor mannen aantrekkelijk te maken zoals tijdens het Interbellum. Doordat een mannelijke daad als het levensoffer opnieuw mogelijk (zelfs wenselijk) is, vormt dit de meest expliciete én de meest mannelijke uitdrukking van religiositeit en daaraan gekoppelde nationale trouw die iemand betuigen kan. Het uitvoeren van “de daad” voor Vlaanderen, was de meest absolute uitdrukking van mannelijkheid: “Strijd was hun leven en dat ze werkelijk bereid waren dien politieke strijd door manhaftige daden te bevestigen, dat hebben ze bewezen.”¹⁷⁴

De laatste nieuwe helden die hun intrede maken op de oorlogsbedevaarten, worden ontleend aan een verder verleden:

De geest van Breydel en van Zannekin, van Artevelde en van den Zwijger zweeft er, evenals deze van de Brigands. De Gebroeders Van Raemdonck, in mekaars armen gevallen aan den voet van een wilgenstronk, onder de kogels der partisanen. De groote idealist Joe English en de

¹⁷³ “Bij de 25e IJzerbedevaart.”, in: *Volk en Staat* (20/8/1944)

¹⁷⁴ “Bij de 25e IJzerbedevaart.”, in: *Volk en Staat* (20/8/1944)

aristokraat Lode de Boninghe houden er wake, en zijn onafscheidbaar verbonden met Joris Van Severen en Reimond Tollenaere, omdat het Vlaamsche idealisme één is in de verscheidenheid van zijn uitingen naargelang het tijdsgebeuren.¹⁷⁵

Jan Breydel, Nicolaas Zannekin, Jacob Van Artevelde, Willem De Zwijger en de Brigands zijn Vlaamse helden die vooral in de 19de eeuw populair waren in de (toen nog Belgischgezinde) Vlaamse Beweging.¹⁷⁶ Hun herinnering wordt gedurende het hele interbellum wel nog levendig gehouden in de pers en op andere Vlaams-nationalistische maniestaties (zoals de Guldensporenslag¹⁷⁷), maar namen voorheen nooit zo'n prominente plaats in op de IJzerbedevaarten. Dat deze oudere helden niet in dezelfde tijd leefden als de IJzersoldaten of de Oostfrontsoldaten, heeft geen invloed op de kracht van hun heldendom. Hun Vlaamsheid, hier gedefinieerd als offerbereidheid, maakt dat ze allemaal gelijk zijn. Ze hebben immers allemaal hun leven geofferd voor Vlaanderen. Volgens Daels zijn deze offers "bewijzen, als zoovele geschiedkundige feiten, de levenskracht van ons volk, zijn wil tot zelfstandigheid, zijn doorzettingsvermogen."¹⁷⁸

5.4.2 "Den nieuwen mensch." De Vlaams-nationalistische *Homo Fascistus*?

In zijn toespraak namens de "jongere oudstrijders van 1940" meent Ferdinand Vercnocke dat zij "de jeugd [zijn] die in den voorlaatsten wereldoorlog, te jong voor 't geweer, een vrede moesten ondergaan die een nieuwen oorlog beteekende."¹⁷⁹ De Vlaams-nationalistische soldaten die in de Tweede Wereldoorlog de wapens opnamen in dienst van het Belgisch leger, zijn opgegroeid in de periode waarin het Vlaams-nationalisme geradicaliseerd is. In zijn toespraak spreekt hij zich expliciet uit over de mannelijksidealen waar hij achter staat, die sterk gebaseerd zijn op die van de tussenoerlogse IJzermannelijkheid en eveneens aansluiten bij de buitenlandse fascistische idee van 'de nieuwe man', de *homo fascistus*¹⁸⁰:

Hier kwam tot ons het beeld van den ridder, den nieuwen mensch: plichtgestaalde strijder voor een zaak: man van één woord, één daad: de onomkoopbare. Zoo heeft Dürer hem in koper gegrift. Bereden en bewapend, zwijgzaam in zijn pantser en zonder vertoon, is hij uitgetogen

¹⁷⁵ Ant. Mermans, "De 24e IJzerbedevaart", in *Volk en Staat* (22/8/1943)

¹⁷⁶ Beyen, 'A parricidal memory: Flanders' memorial universe as product and producer of Belgian history'.

¹⁷⁷ Dit is de jaarlijkse herdenking van de Guldensporenslag, die plaatsvond op 11 juli 1302 en waarin – volgens de overlevering – de toenmalige "Vlamingen" het leger van de Franse koning Filips IV de Schone versloegen. Over deze herdenking zelf, zie Jo Tollebeek, 'De Gulddensporenvieringen', in: Guy Leemans e.a. eds., *Vlamingen komt in massa: de Vlaamse beweging als massabeweging* (Gent: Provinciebestuur Oost-Vlaanderen 1999) 37–64.

¹⁷⁸ Daels "XIIIe IJzerbedevaart" in *Volk en Staat* (29/8/1943)

¹⁷⁹ "De XXIIe IJzerbedevaart", *Volk en Staat* (25/8/1940)

¹⁸⁰ Zoals eerder besproken, was de constructie van de *homo fascistus* volgens James Mangan het ultieme doel van het fascisme. Deze nieuwe mannelijkheid was sterk beïnvloed door de nagedachtenis aan de Eerste Wereldoorlog en plaatste idealen als strijdvaardigheid, spierkracht, moed en mannelijk kameraadschap centraal. (Zie 4.3 Gender, nationalisme en fascisme in een transnationale context)

voor zending; [...] en hij gaat zijn weg. Op het graf van De Rudder vonden wij dezen mens. En wij zagen hem in dienst van ons volk. Wij zagen hem en zijn gelijken aan ons hoofd, aan het hoogste stuur van den staat. Mannen met reine handen, mannen met beleid, door een groote liefde bewogen, waardig, en vaardig voor hun taak. Ridders met adellijk blazoën, als zij zijn, hebben dood noch duivel op hen vat: noch ketens van goud, noch ketens van ijzer; eigen belang noch belangen van machtigen. Hun zending achten zij grooter dan zich zelf: verloren in 't volk, gaan zij den weg van 't volk, die toch de hunne is, want zij wijzen den weg. En een ridder slaat nieuwe ridders. Dewijl wij hem bewonderen eeren wij hem. Hij, drager van gezag, is zijn gezag waardig, en verwekt ontzag: hem den grooten dienaar, dienen wij zonder voorbehoud. [...] Op den kanschel zagen wij dezen mensch, leerstoel van hoogste liefde, van hoogste kameraadschap: de volkomen liefde van den broeder voor den broeder. En deze Sage van bloedbroederschap was taal naar het hart der jeugd: "Hier liggen wij, Gebroeders Van Raemdonck, die onszelf volkomen voor den ander hebben vergeten: levenden, hebt elkander lief gelijk wij, dooden. Liefde is de sterkste band, de éénige band, liefde maakt arbeid licht, maakt plicht tot vreugde; liefde is streng voor zichzelf en mild voor anderen; liefde kan tuchtigen doch heelt en verzoent: laat liefde tot den broeder den staat regeeren, want zij is vruchtbaarheid."¹⁸¹

Deze 'nieuwe mensch' vertoont veel gelijkenissen met de IJzermannelijkheid. Opnieuw worden idealen van zedelijkheid ('reine handen', 'adellijk blazoën'), antimaterialisme ('zwijgzaam in zijn pantser en zonder vertoon') en dienstbaarheid ('den grooten dienaar') opgevoerd als wenselijk. Broederliefde wordt van nu af expliciet gedefinieerd als gebaseerd op bloedbanden ('bloedbroederschap'). De Vlaamse natie krijgt zo een meer biologische, raciale invulling. Daarnaast zet ook hier de vermannelijkende tendens zich voort. Het ridderschap wordt ingevuld als een realisering van daadkracht. De ideaaltypische man is plichtsbewust, betrouwbaar en vastberaden ('plichtgestaalde strijder voor één zaak', 'eigenbelang noch belangen van machtigen) en bekwaam ('waardig en aardig voor hun taak'). Hij denkt en handelt als de emanatie van het volk, en is daarom de ideale leider. Deze 'nieuwe mensch' wordt verpersoonlijkt in de vorm van Renaat De Rudder. De verwijzing naar Albrecht Dürer doet vermoeden dat 'den nieuwen mensch' er in de ogen van Vercnocke als volgt moet hebben uitgezien:

¹⁸¹ "De XXie IJzerbedevaart", *Volk en Staat* (25/8/1940)

Figuur 9 “Ridder, Dood en Duivel” Gravure door Albrecht Dürer (1513)¹⁸²

Op deze afbeelding zien we een man op een paard in een Middeleeuwse ridderkledij. Hij wordt omringd door twee figuren, de Dood (eveneens te paard) en de Duivel (achter hem) die zijn aandacht willen trekken,¹⁸³ maar de ridder wijkt niet af van zijn koers. De Dood boezemt hem geen angst in en de Duivel kan hem niet winnen voor de slechte zaak. De ridder blijft recht voor zich uitstaren, de ogen gefixeerd op het (goede) doel.

Vercnocke vervolgt zijn toespraak:

Overall zagen wij dezen mensch, tot in den minsten man van 't volk; in de jeugd vooral, die vooraan, inaangetast en onaantastbaar baanbreekt, scheppers van nieuw leven, verkondigers der immer verjongde gedachte, hoop en verblijding van ons volk. Want jeugd is ridderschap en zij dient een blazoen. Hier, in deze crypt, ligt een ridder, een jeugdig mensch.

Tijdens de oorlogsbedevaarten blijft jeugdigheid hoog in het vaandel gedragen. Zij zijn de ridders; de dieners van het Vlaamse blazoen. Buitenlandse fascistische mannelijkheid maakt in deze periode gebruik van het sterke, mannelijke lichaam als een politiek statement om de fysieke kracht van de natie te weerspiegelen. Impliciet wordt hier hetzelfde gedaan. Het feit dat expliciet wordt benadrukt dat het ideaal van de “nieuwen mensch” niet zomaar door alle mannen kan worden nagestreefd,

¹⁸² Rijksmuseum (Amsterdam), “Ridder, Dood en Duivel, Albrecht Dürer, 1513”, in: <http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.33216>, geraadpleegd op: 12/7/2014.

¹⁸³ Ibid.

maar enkel door jeugdige mannen, impliceert dat fysieke kracht wordt gewaardeerd boven levenswijsheid.

Wanneer Vercnocke het heeft over “den minsten man van ’t volk”, bedoelt hij niet “de minst mannelijke man”. Uit de context kunnen we afleiden dat hij hiermee doelt op mannen uit de lagere klassen. Net als tijdens het Interbellum blijft de oorlogsherinnering tijdens de Tweede Wereldoorlog in zekere zin democratisch, omdat ook de lagere klassen deel uitmaken van het pantheon. Omgekeerd zouden we kunnen stellen dat wanneer lagere klassen als lager benoemd blijven en zo geïdealiseerd worden, dit een erg ondemocratisch doel heeft, namelijk het in stand houden van sociale ongelijkheid. “Klassenverzoening” wordt gewaardeerd boven “klassenstrijd”. Vercnocke bespreekt verder in zijn toespraak Lode de Boninghe en Frans Van der Linden als de verzinnebeelding van deze “klassenverzoening”:

Zoo hebben wij ons volk gedroomd. Daar staat de arbeider niet op tegen de werkgever, daar buit de werkgever den arbeidende niet uit, daar zijn de goederen niet in handen van enkele bevoorrechten; daar staat rijke werkeloosheid niet tegenover werklozennood; daar worstelen de standen niet op leven en dood.

Op dit thema kom ik nog terug in Hoofdstuk 1.

In het vervolg van de toespraak van Vercnocke, wordt deze nieuwe mannelijkheid overeengestemd met een raciale invulling van de nationalistische ideologie:

In deze ridderschap herboren, zagen wij ons volk zijn ware wezen terugvinden: het groeide aldus naar het voorbeeld van den Noordschen mensch. Want ridderschap is adel en roem van het Noorden, hoogste uitdrukking van Noordsche mannenschap. Dezen mensch zagen wij aan het beheer van ’t land, wars van roof en woeker, eerlijk met de gelden der gemeenschap als met de eigene, want het vermogen des volks is zijn, en aller vermogen. Hij is zuiver en trouw als het goud dat in zijn handen berust. Hij is ridder en bewaakt angstvallig zijn schat. [...] 1940 zal de voltooiing zijn: Vlaanderen zal als vrije wereldburger intreden tot de Noordsche volkerengemeenschap, de toren in 1302 begonnen wordt in 1940 bekroond.¹⁸⁴

De Vlamingen behoren tot het “Noordsche” ras, maar zijn, volgens deze toespraak, onterecht ingelijfd bij “Latijnsche Walen”.¹⁸⁵ De ridderlijke kenmerken die zij delen met de ‘Noordsche mannenschap’ echter, bewijzen dat dit verkeerd is. De Duitse bezetting komt voor deze raciaal gedefinieerde natie als een geschenk uit de hemel, want herbergt voor hen de hoop op een intrede tot hun eigen volksgemeenschap. Deze sterkere nadruk op ras, komt ook tot uiting in andere toespraken. Zo roept Juliaan Platteau luidkeels op de 21ste IJzerbedevaart: “Wij zijn Germanen! Geen

¹⁸⁴ “De XX^{ie} IJzerbedevaart”, *Volk en Staat* (25/8/1940)

¹⁸⁵ “De XX^{ie} IJzerbedevaart”, *Volk en Staat* (25/8/1940)

Latijnen! Wij willen recht! Ons bloed stroomt voor de herwording van ons ras! Niet voor de verbastering!”¹⁸⁶ Waarna de aanwezigen hem in koor naroeppen.

5.4.3 Oude helden: de oudstrijders van '14-'18

De integratie van de oostfrontsoldaten en de oudstrijders van 1940 in het oorlogspantheon, maakt dat er minder aandacht uitgaat naar de IJzersoldaten. De herinnering aan de gesneuvelden van '14-'18 blijft op verschillende vlakken gelijk aan de tussenoorlogse herdenkingscultuur. De idealisering van de standenmaatschappij blijft bijvoorbeeld een constante: “Ambachtslieden en boeren, geleerden en kunstenaars, gij hebt het wapen omgegord, gij hebt de wezens verlaten die U zoo dierbaar waren, omdat uw volk U riep.” Ook blijft het vertoog zich afzetten tegen officiële macht en materialisme: “Neen, die Vlaamsche soldaten zijn niet gesneuveld om ons en degenen die na ons zullen komen in ruil voor het verloochenen voor wat hun lief was wat meer materialistisch comfort en wat betere baantjes te bezorgen.”¹⁸⁷

Naast de Renaat De Rudder, zijn de IJzersymbolen die in de jaren '40 vooral op de voorgrond treden zijn de gebroeders Van Raemdonck en Lode de Boninghe. De broederliefde van Edward en Frans Van Raemdonck wordt gemobiliseerd als oorlogspropaganda in het kader van de Oostfrontwerving.¹⁸⁸ De broers worden voorgesteld als “die ridders van trouw en broederliefde, die, in elkanders armen sneuvelend, volhard hebben tot het uiterste.”¹⁸⁹ Hun offer wordt niet enkel afgebeeld als een vorm van (bloed)broederliefde, maar ze zijn ook ontsproten aan een rechtvaardigheidsgevoel. De broers hebben volgens *Volk en Staat* met hun offer ook “manhaftig getuigd voor Vlaanderens recht.”¹⁹⁰

In de herinnering aan Lode de Boninghe ligt de nadruk vooral op zijn heldhaftige dood, die nooit voorheen zo plastisch werd beschreven:

Hij zal het helsch bombardement trotseeren. Doch de makkers weerhouden hem. Hij verdwijnt in zijn schuilhoek en bidt er een rozenhoedje en springt terug buiten; zonder één woord stormt hij de verbindingsloopgracht in, die nog steeds onder trommelvuur ligt. De soldaten staren hem na; zien hem rechtop marcheeren...een houwitser treft hem in het volle lichaam. Na het bombardement, vindt men hem, halfweg de loopgracht, onthoofd, de borstkas

¹⁸⁶ “De XXie IJzerbedevaart”, *Volk en Staat* (25/8/1940)

¹⁸⁷ Jeanne de Bruyn, “HELDENHULDE”, *Volk en Staat* (23/8/1942)

¹⁸⁸ Cl. D. L. [Clemens de Landtsheer]”24 jaar geleden voltrok zich aan het IJzerfront, te Steenstrate, het heerlijkste epos der Broederliefde”, in: *Volk en Staat* (26/3/1941) Hij schrijft onder andere: “dat men dan immer indachtig weze, de les van Broederliefde en trouw tot in den dood die de Vlaamsche IJzertragedie ons meebracht als een kostbaar volksbezit”

¹⁸⁹ Cl. D. L. [Clemens de Landtsheer]”24 jaar geleden voltrok zich aan het IJzerfront, te Steenstrate, het heerlijkste epos der Broederliefde”, in: *Volk en Staat* (26/3/1941)

¹⁹⁰ Cl. D. L. [Clemens de Landtsheer]”24 jaar geleden voltrok zich aan het IJzerfront, te Steenstrate, het heerlijkste epos der Broederliefde”, in: *Volk en Staat* (26/3/1941)

ingedrukt, armen en beenen gebroken! [...] Toen 's avonds zijn vrienden zijn lijk herkenden en het tot splinters verbrijzelde hoofd niet meer op dat heldenlichaam vonden, toen ze de gapende wonden aan keel en borst zagen, omringd door honderden versteven bloeddruppels als zoovele parels in zijn martelaarskroon, dan hebben die mannen verhard in de oorlogsgevaaren, geweend als kleine kinderen.¹⁹¹

Het lijkt tegenstrijdig dat men in een periode waarin soldaten gerekruteerd moeten worden, zo'n realistische beschrijving van de dood van een frontsoldaat publiceert in de krant. Het feit dat dit wordt gepubliceerd, toont anderzijds wel dat zowel de krant als de censuur geen problemen had met dergelijke gruwelen. Het geweld dat de Boninghe ondergaat, wordt bijna verheerlijkt in dit citaat. Zijn toegetakelde lichaam wordt opgevoerd als het ultieme bewijs van zijn moedigheid en trouw.

Dit ligt in lijn van de meest fundamentele betekenisverandering die de IJzermannelijkheid ondergaat op de oorlogsbedevaarten. Er wordt in het vertoog expliciet gebroken met de pacifistische boodschap. We zagen dat de oudstrijders zichzelf en hun gesneuvelde frontmakers tijdens het Interbellum in een slachtofferrol plaatsten. De zogezegde “verheerlijking” van het levensoffer, ten voordele van de Vlaamse massa, was vaak niet meer dan retoriek. De kernboodschap beschuldigde de Belgische staat van de grote aantallen Vlaamse doden aan het front. *Volk en Staat* schrijft op de dag van de 24ste IJzerbedevaart:

“Nooit meer oorlog!” Deze leuze en de omschrijving er van in de redevoeringen, uitgesproken op de IJzerplechtigheden hebben aanleiding gegeven tot veel misverstand. Het opzet van het Bedevaartskomit e werd vaak als een “pacifisme b lant” verworpen, als een ontmannende vredesgezindheid die over het hoofd zag dat er waarden zijn welke den voorrang hebben op het leven. Wij kunnen ons met deze interpretatie van de opvattingen der pioniers van de IJzerbedevaarten niet vereenzelvigen. Het “pacifisme b lant” gaf geenszins den geest weer van de Vlaamsche Doodenhulde. Deze geest is er een van volkstrouw in volhardenden strijd, in negeering van staatsche probenden en van de offici le vergelding: de woordvoerders op de twintig eerste IJzerbedevaarten waren strijdbare mannen. Voor geen hunner was het leven het hoogste goed.¹⁹²

De term “pacifisme b lant”, letterlijk vertaald als “blatend pacifisme”, doet meteen denken aan de tussenoorlogse voorstelling van de soldaten als onschuldige lammeren, zoals hierboven besproken. Dit citaat schrijft dergelijke vorm van pacifisme af als ‘ontmannend’. Met andere woorden: het opnemen van een slachtofferrol in de oorlog onder het mom van pacifisme, is volgens de discourselite onmannelijk. *Volk en Staat* werpt op dat de oudstrijders die deze herinnering hebben gecre erd (i.e. zichzelf), volledig achter het levensoffer stonden en dit alleen maar wilden

¹⁹¹ ‘Een der edelste Idealisten van het IJzerfront LODE DE BONINGHE sneuvelde op 7 mei 1918’, in: *Volk en Staat* (7/5/41)

¹⁹² Ant. Mermans, “De 24e IJzerbedevaart”, in *Volk en Staat* (22/8/1943)

aanmoedigen. Ze waren “strijdbare mannen”, die geloofden in “volhardenden strijd”. Tijdens de oorlog waren er al enkele leden van het IJzerbedevaartscomité die wilden breken met het pacifistische standpunt. Frans Daels werkte hen tegen; hij achtte deze boodschap noodzakelijk, niet alleen om een bredere Vlaamse massa aan te trekken, maar om ook de internationale reputatie hoog te houden.¹⁹³ Het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog bracht hierin verandering. De noodzaak van de Oostfrontwerving, die sterk werd gesteund door het IJzerbedevaartscomité, kon een pacifistische stellingname niet langer ondersteunen. De aanwezigheid van het Duitse militair bestuur op de IJzerbedevaarten en de sterke censuur die tijdens de oorlog werd opgelegd, hadden hier ook wel een aandeel in.¹⁹⁴

5.5 IJzervrouwelijkheid

Vergeet vooral onze lieve moederkens niet, die zich zelf en gansch hun gezin in dienst stellen van de volksgemeenschap. Gedenk dan ook de zoovele Moeders die in haar dierbaren echtgenoot of kinderen om Vlaanderens wille gefolterd werden. De Moeders en Vrouwen van onze frontsoldaten. De Moeders en Vrouwen van onze activisten. De Moeders en Vrouwen van zoovele gebroodroofden en miskenden. Viert feest en verheugt U allen omdat Vlaanderen's Vrouwen den weg der volksverbondenheid teruggevonden hebben.¹⁹⁵

Het feit dat vrouwen niet officieel herdacht worden op de IJzerbedevaarten, wil niet zeggen dat de herdenking aan vrouwelijke verdiensten hier geen rol in heeft gespeeld. Integendeel, vrouwen nemen een heel respectabele plaats in op de herdenkingen als echtgenotes, weduwen en moeders van de Vlaamse soldaten. Het feit dat ze enkel herdacht worden als moeders of echtgenotes, maakt weliswaar dat zij ook enkel via deze rollen aanspraak kunnen maken op het pantheon, en dus ook enkel zo normatief zijn.

Wat meteen opvalt, is dat beide rollen (moeders en echtgenoten/weduwen) hun relatie tot mannen gemeenschappelijk hebben. Met andere woorden: vrouwen worden op de IJzerbedevaarten steeds gedefinieerd of herdacht *in relatie tot* mannen. Ze zijn nooit herdenkingswaardig op zichzelf; omwille van eigen verdiensten. Dit blijkt bijvoorbeeld uit het ophemelen van Mevrouw English in het vrouwentijdschrift *Nele*. *Nele* meent dat “Uw [Joe English'] hulde is ook de hare”, want “ze staat voor ons als de sterkste vrouw uit het Evangelie, waarvan getuigd wordt dat ‘op haar betrouwt het

¹⁹³ Beck, ‘De IJzerbedevaarten 1945-1965’.

¹⁹⁴ Van Louwe en Verstraete, *De Oorlogsbedevaarten*, 57.

¹⁹⁵ M.G.H., “Meimaand” *Nele*, . 8 11 (1938) 161.

hart van haar man.”¹⁹⁶ De spreekwijze: “achter elke man staat een sterke vrouw”, wordt hier gemobiliseerd als bewijsmateriaal voor het belang van Mevrouw English, maar tegelijkertijd wordt haar eigen *agency* als vrouw hiermee teniet gedaan.

Mevrouw English stierf enkele dagen voor de zevende IJzerbedevaart, op 17 juli 1926. Het verslagboek van deze bedevaart wijdt een aantal bladzijden aan een “In Memoriam” voor haar. Dit zijn veruit de meeste bladzijden die over het hele Interbellum in de verslagboeken aan vrouwen worden besteed. Hierin wordt Mevrouw English voorgesteld als “een toonbeeld van ontwikkelde, opofferingsvolle, sociaalvoelende Vlaamsche vrouw en moeder die de volle kracht van haar kunst en haar toewijding aan haar volk liet ten goede komen.”¹⁹⁷ Een ideale Vlaamse vrouw is met andere woorden “ontwikkeld”, “opofferingsvol” en “sociaalvoelend”. Als moeders staan vrouwen in voor de opvoeding van de kinderen. Omdat deze kinderen de toekomst van Vlaanderen zijn, wordt hieraan erg veel belang gehecht. Een vrouw moet dus zelf ontwikkeld zijn om een goede (i.e. Vlaamse en katholieke) opvoeding te garanderen. Dit kunnen we terugkoppelen naar de manieren waarop Joe English met zijn functie als “morele hoeder”, niet enkel soldaten, maar ook vrouwen geholpen heeft: “Wie weet hoeveel moedersch u te danken hebben dat de branding der wellust ’t kuisch gemoed hunner zonen niet heeft verschroeid.”¹⁹⁸

De belangrijke rol die moeders worden geacht te hebben in de opvoeding van de kinderen, blijkt ook uit het benadrukken van de afwezigheid en het gemis van moeders aan het front. Hier wordt haar opvoedende rol dus ook gekoppeld aan haar ‘sociaalvoelende’ kwaliteiten. Zoals in de godsdienstrede van Vigilius op de tiende bedevaart: ‘Vlaanderens Calvarieberg, waar zelfs onze moeders ontbraken om de laatste oogenblikken hunner stervende kinderen te verzachten’¹⁹⁹ Of zoals in de oproep van Daels voor de elfde bedevaart: ‘Komt knielen op den grond dien zoo vele duizenden Vlaamsche prachtjongens in doodskramp hebben vastgeklauwd, den mondvol bloed en slijk, de keel toegeschroefd, door het lijden en nog zuchtend naar hun Vlaamsche moeder.’²⁰⁰

Het Christelijk begraven van de soldaten wordt gelegitimeerd aan de hand van de opvoeding die ze van hun moeders kregen:

Het past de gesneuvelden op Christelijke wijze te herdenken en te huldigen want het waren kinderen van christen moeders, die hier in Vlaanderen nog steeds de draagsters zijn van het

¹⁹⁶ M. Devroe-Puype, “Vlaamsche Vrouwen en Meisjes in Vlaanderen’s IJzervlakte”, in: *Nele*, . 3 2 (1932) 38.

¹⁹⁷ “In memoriam”, s.n., *Zevende IJzerbedevaart. Verslagboek 1926.*, 82.

¹⁹⁸ Karel Elebaars, toespraak, s.n., *Verslagboek IJzerbedevaart 1924*, 45.

¹⁹⁹ Vigilius, godsdienstrede, s.n., *Tiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1929.*, 33.

²⁰⁰ *Ibid.*, 59.

aloude geloof. Die moeders zagen weenend hun zonen heengaan en hoopten op hun terugkeer; maar wenschten tevens als zij moesten vallen dat zij dan wel christelijk zouden sterven.²⁰¹

Het voorstellen van Vlaamse moeders als “draagsters van het aloude geloof”, past in de typische (nationalistische) idee van vrouwen als de passieve belichaming van de nationale cultuur (zie hierboven). Via opvoeding kunnen moeders verschillende tradities en gebruiken doorgeven aan hun kinderen. Zo garandeert ook de Vlaamse moeder continuïteit tussen heden en verleden en het voortbestaan van de Vlaamse cultuur.

De sterke link tussen het Vlaams-nationalisme en het katholicisme had dus ook een sterke invloed op vrouwenidealen. Religiositeit wordt enorm gewaardeerd en draagt voor vrouwen in de eerste plaats ‘dienende’ gevolgen in zich. Zoals de “In memoriam” van Mevrouw English uit 1926 vervolgt:

Omdat zij [Mevrouw English] God beminde, diende zij de anderen om God: zich afslovene voor haar [kinderen] Lieveke en Rafke, voor wie zij alles gedaan heeft om ze Kristelijk en deugdzaam op te brengen; zieken en ongelukkigen opbeurende met de woorden van troost en verzorgende met behendige hand; trachtende het volk te veredelen [...] Zij heeft het woord van Jezus begrepen: “Ik ben gekomen om te dienen, niet om gediend te worden”²⁰²

Ook volgende uitspraak over Mevrouw English ligt in deze lijn: “Haar doodsbeeldje vatte haar leven samen: ‘Ik dien’ was de leuze die zij evenals haar diepbetreurden Joe had uitgekozen. Den heer heeft zij gediend met een edelmoedige liefde. Daarom werd zij lid van de Serafijnsche Derde-Orde.”²⁰³ Nadat haar man was gestorven heeft ze zich m.a.w. actief ingezet voor de katholieke zaak. We hebben gemerkt dat religieuze actie ook voor mannen werd gewaardeerd, maar dat deze in hun geval steeds werd gelinkt aan Vlaamse actie. Dit is voor geen enkele “IJzervrouw” het geval. De enige actie die van hen wordt verwacht, spitst zich louter toe op het religieuze terrein.

Vrouwen konden Vlaanderen en God nog op andere manieren dienen. Van hen wordt, net als van IJzermannen, verwacht dat ze “opofferingsvol” zijn. De invulling van dit offer is weliswaar geheel verschillend voor vrouwen en mannen. Van een vrouw werd op de IJzerbedevaarten *nooit* verwacht dat zij haar leven offert. Daarvoor is haar rol als moeder en opvoedster te kostbaar voor de gemeenschap. Het grootste offer dat een vrouw voor Vlaanderen kon brengen waren haar kinderen of echtgenoot. Bij de herdenking van Juul De Winde (en het overbrengen van zijn lichaam naar de IJzercrypte) wordt veel aandacht besteedt aan het offer van zijn moeder:

²⁰¹ Pater Callewaert, toespraak op herdenkingsplechtigheid Gebroeders Van Raemdonck te Temse. s.n., *Veertiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1933.*, 68.

²⁰² “”In memoriam”, s.n., *Zevende IJzerbedevaart. Verslagboek 1926.*, 82.

²⁰³ Ibid.

Toen moederke De Winde op een zekeren dag de crypt van den IJzertoren bezocht en er zoo diep getroffen werd door de wijding en de ontroering die van de verheerlijkte helden uitstraalde, dat zij zich sterk voelde worden om het geweldige offer voor Vlaanderen te brengen, haar geliefde zoon ‘af te staan’ om dáár bij zijn edele makkers te worden bijgezet²⁰⁴

Op de Juul De Winde herdenking in mei 1938 wordt deze offervaardigheid met behulp van woorden als “heldhaftig” in een gelijkaardige retoriek geprezen als het offer van de Vlaamse soldaten: “Vlaanderen groet U met eerbied, geëerde Mevrouw De Winde, moeder van Juul De Winde, om de heldhaftige offervaardigheid waarmede gij het nabije bezit van zijn laatste aanwezigheid, daar dicht bij U te Merchtem, hebt willen offeren en afstaan.”²⁰⁵ Op deze manier worden de verschillende soorten offers van mannen en vrouwen beschouwd als gelijkwaardig. Ze zijn beiden heldhaftig op hun eigen manier. Het offerideaal wordt doorgespeeld naar alle Vlaamse moeders: “In moederke De Winde begroet hij [Juliaan Platteau] de duizenden Vlaamsche moeders die hun jongens hebben afgestaan.”²⁰⁶

Op de oorlogsbedevaarten heeft dit discours een verandering ondergaan. Het lijden van de vrouwen wordt wel nog erkend, maar het wordt positief ingevuld en geïdealiseerd. Ze putten hier kracht uit:

Toen zei men: Reimond Tollenaere is gesneuveld. Ik heb u niet gekend, gevallen kameraad. Maar uw naam schoot als een straal door den nevel waarin mijn hart lag verstard. Gij waart gevallen, gij had gestreden! Mannen van Vlaanderen vochten, mannen van Vlaanderen vielen. Hier leden vrouwen een pijn, die mijn pijn was; hier schreiden vrouwen tranen, die mijn tranen waren. Dit leed bracht me tot u terug, mijn land [...] ‘k leerde uw offer kennen, uw leven en uw strijd. Daarin hervond ik geloof en kracht.’²⁰⁷

Vrouwen die geen mannen kunnen “offeren” zouden dit bovendien zelfs jammer moeten vinden. Zoals iemand getuigt in *Vrouw en Volk*: “Ik heb u niet gekend, gevallen kameraden, geen één van u. En dit is mij jammer: als moeder, geen zoon, als vrouw, geen man te kunnen schenken aan dezen strijd.”²⁰⁸

Vrouwen verschijnen daarnaast ook op de IJzerherdenkingen in een meer allegorische, bovennatuurlijke of eeuwige hoedanigheid. Denken we bijvoorbeeld terug aan de “Onze Lieve Vrouw van den IJzer”, zoals getekend door Joe English:²⁰⁹

Zoo heeft hij [English], belast en beladen, zijn gang gericht naar de Moeder van Smarten. Met zijn twee IJzersoldaten, zijn Zielskinderen, is hij neer gaan knielen onder den wijden mantel

²⁰⁴ s.n., *Achttiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1937*, 13.

²⁰⁵ Juul De Winde herdenking te Westrozebeke (8/5/1938), *Ibid.*, 83.

²⁰⁶ S.n., over de rede van Juliaan Platteau op de herdenking van Juul De Winde te Westrozebeke 8/5/1938, *Ibid.*, 107.

²⁰⁷ M.M., “Heldenherdenking”, in: *Vrouw en Volk* (Jaanuari 1943, nr. 1)

²⁰⁸ M.M., “Heldenherdenking”, in: *Vrouw en Volk* (Jaanuari 1943, nr. 1)

²⁰⁹ C. Verschaeve, “Joe English” in *Ons Vaderland*, 12/9/1918, gepubliceerd in: s.n., *Verslagboek IJzerbedevaart 1924*, 20–22.

van O.L. Vrouwe van den IJzer. Daar was het goed, daar was de innige warmte van hemelsche moederliefde.²¹⁰

Als de verzinnebeelding van religie en zedelijkheid moest zij de soldaten troost en kracht bieden. Het front zelf wordt voorgesteld als een omgeving van geweld en vernietiging, waar moreel verval loert om elke hoek. Door een vrouwelijke figuur te vereenzelvigen met religie en zedelijkheid, worden deze zaken impliciet geassocieerd met vrouwelijkheid. Hun tegengestelden, namelijk irreligiositeit en amoraliteit, worden in verband gebracht met geweld en vernietiging, twee essentieel “mannelijke” zaken. Anderzijds krijgt vrouwelijkheid wel een belangrijkere rol toebedeeld via allegorische figuren als de “O.L.V. van den IJzer”. Omwille van haar vrouwelijke expertise op vlak van religiositeit, wordt ze voorgesteld als ze ware de goddelijke leider van het Vlaamse volk:

Schoon en Godgetrouw zoo was ons Vlaamsche volk, zoo hebt gij 't gedroomd, zoo maken wij het weer. Wij bidden O.L. Vrouwtje van den IJzer dat wij trouw blijven aan dien eed, opdat zij weze O.L.-Vrouw van Vlaanderen, regeerend in glorie over haar schoone, zedige, Vlaamsche volk. Dit weze u een vreugd in 't aanschijn van Gods oneindige, ware schoonheid.²¹¹

Een tweede allegorische hoedanigheid waarin vrouwen herdacht worden, is als de belichaming van de natie zelf. Vlaanderen wordt vaak herdacht als een vrouwelijk figuur. In deze context wordt ook vaak gebruikgemaakt van familiemetaforen, waarin alle soldaten worden voorgesteld als Vlaanderen's zonen. Hier zullen we nog op terugkomen in hoofdstuk 6.

5.6 Deelbesluit

In het Vlaams-nationalistisch cultureel geheugen treedt gender tot in de kleinste details op als een belangrijke categorie van verschil, die niet enkel het mannelijke van het vrouwelijke onderscheidt, maar ook verschillen tussen mannen onderling (via de manifestatie van “hegemoniale mannelijkheidsidealen”) reguleert.

De kenmerken die worden vooropgesteld als primaire mannelijkheidskenmerken blijken de meest fundamentele in het definiëren van mannelijke normen. Het is opvallend dat deze grote overeenkomsten hebben met katholieke mannelijkheidsconstructies. Religiositeit, nederigheid en (broeder)liefde worden vooropgesteld als essentiële kenmerken van de Vlaams-nationalistische

²¹⁰ K. Elebaers, toespraak op de Eerste IJzerplechtigheid 5/9/1920, Ibid., 42.

²¹¹ K. Elebaers, toespraak op de Eerste IJzerplechtigheid 5/9/1920 Ibid., 48.

mannelijkheid. Hiermee biedt ook mijn onderzoek weerwerk aan de feminiseringsthese. Door het aan elkaar gelijkstellen van een liefde voor en trouw aan God met een liefde voor en trouw aan Vlaanderen, worden deze katholieke constructies in een nationalistische vorm gegoten. De vervrouwelijkende implicaties van een religieus mannelijkheidsideaal worden op twee manieren omzeild. Enerzijds wordt er gebruik gemaakt van een martiale en seksuele metaforiek (cfr. “ridders” en “zaaiers”). Anderzijds wordt de onmacht en onschuld van sommige IJzersoldaten gelegitimeerd door hun jeugdigheid te benadrukken.

Als we deze onderzoeksresultaten kaderen binnen de specifieke context van het Vlaams-nationalisme, zouden we deze redenering ook kunnen omdraaien. Volgens Lode Wils vond de Vlaamse Beweging juist aanhangers bij het bredere volk *doordat* ze de specifieke noden van het Vlaamse volk kon uitdrukken aan de hand van een Christelijke retoriek.²¹² Het nationalisme vond met andere woorden sneller ingang, omdat het de vorm aannam van de katholieke wereldvisie van het publiek zelf. Mijn inziens zijn beide hypothesen elkaar waardig, en kunnen we uitgaan van een wisselwerking tussen de nationalistische oorlogsherinnering en een katholieke wereldvisie die elkaar wederzijds beïnvloeden en elkaar wederzijds propageren.

Een belangrijke kritiek op de feminiseringsthese betreft het feit dat “vervrouwelijkende” idealen van religie door gelovigen zelf niet altijd worden geïnterpreteerd als “vrouwelijk”. Dit bleek uit mijn eigen onderzoek onder meer uit het expliciet associëren van mannelijkheid met idealen van zedelijkheid door de katholieke Vlaams-nationalisten. Het naar voor schuiven van religieuze mannelijkheidsidealens kunnen we bovendien ook interpreteren als een kritiek op de moderniteit. De romantische drang naar het verleden eigen aan nationalistische ideologieën gecombineerd met een kritiek op de morele verloedering van de moderne maatschappij (waarin de Eerste Wereldoorlog wordt beschouwd als een belangrijke katalysator), werken deze antimoderne ideeën over mannelijkheid in de hand.

De analyse van het pluriforme karakter van de IJzermannelijkheid, toont aan dat pluriformiteit binnen de hegemoniale mannelijkheid veeleer een kwestie is van nuanceverschillen. Over het algemeen zouden we kunnen stellen dat de belangrijkste categorie van verschil die tussen mannen onderling blijft doorleven tijdens het Interbellum klassegebonden is. De meest opvallende scheidslijn valt te trekken tussen intellectuele, verfijnde – typisch elite – mannelijkheid en de nuchtere, meer ruwe – typisch lagere klasse – mannelijkheid. Hier wordt echter geen enkel type bevoorreed tegenover het andere; beiden worden als *gelijkwaardig* voorgesteld. In deze context koos ik tijdens de analyse voor de term “differentiatiedenken” tussen mannen onderling.

²¹² Zie 3.1.3 “Partijvorming in de jaren ‘20”. De Wever, ‘The Flemish Movement and Flemish Nationalism. Instruments, Historiography and Debates’, 58.

Ideologisch gezien, moeten we dit kaderen binnen het corporatistisch denken. In de historische context heb ik aangetoond dat het VNV voor een (katholiek geïnspireerd) politiek corporatisme stond. Dit politiek gedachtegoed is opgekomen in de 19de eeuw als een reactie op de moderniteit. Het was geïnspireerd op het systeem van middeleeuwse gilden, dat de samenleving begreep als een organisch gegroeid “lichaam” waarin iedereen zijn plaats kent. Sociaal verschil tussen de verschillende leden van de maatschappij werd hierin noodzakelijk geacht om het “maatschappelijk lichaam” draaiende te houden. Het laat-19de eeuwse idee katholieke idee van “klassenverzoening” (in tegenstelling tot de socialistische “klassenstrijd.”) is hierop geïnspireerd.²¹³ Deze erkenning voor de lagere klassen mag dus niet geïnterpreteerd worden als een democratische eis. Integendeel, het openlijk aanvaarden, naturaliseren en idealiseren, van verschillen tussen klassen onderling, legitimeert juist sociale ongelijkheid.

Een tweede opmerkelijke conclusie bekwam ik bij het historiseren van de mannelijkheidsidealen. Deze ondergaan een intense betekenisverandering doorheen het interbellum. In de jaren '20 ligt de nadruk op de meer verfijnde en emotionele mannelijkheid. Vanaf de latere bedevaarten in de jaren '30 krijgen de meer ruwe, strijdvaardige (stereotiep mannelijke) idealen de overhand. Van dan af primeert bijvoorbeeld de herdenking van de nuchtere en rationele Edward Van Raemdonck op die van zijn meer gevoelige broer Frans. Ook het beeld van De Rudder ondergaat een gelijkaardige betekenisverandering. Deze tendens was op haar hoogtepunt tijdens de Tweede Wereldoorlog in de vorm van “den nieuwen mensch”, zoals hij door Ferdinand Vercnocke wordt genoemd. Deze nieuwe man wordt voorgesteld als een ridder, die vanuit een religieuze en Vlaams-nationalistische overtuiging “manmoedig” de wapens opneemt ter bestrijding van het kwaad.

Mijn inzichten bevestigen die van historicus Marnix Beyen (Cfr. Supra). Hij spreekt eveneens over een masculiniseringsproces tijdens het interbellum, gezien ook Tijn uit de legende van Charles de Coster, in deze periode steeds vaker wordt voorgesteld als een “Super-man” met de nadruk op zijn fysieke kracht.

Dit masculiniseringsproces kan op verschillende manieren verklaard worden. Ten eerste zijn er buitenlandse invloeden. In deze periode komt het ultramannelijk facisme op in Duitsland. Volgens Mosse was de mannelijkheid die deze beweging naar vorschreef sterk gemilitariseerd, “warrior-like”, brutaal en agressief. De oorlogservaring werd hierin voorgesteld als een “safeguard against effeminacy.”²¹⁴ Hij kadert dit binnen de brutalisering van de gehele naoorlogse samenleving in Duitsland. In de Vlaams-nationalistische herdenkingscultuur kunnen we allerminst spreken van een brutalisering in de beginjaren van het interbellum. In deze periode werden de IJzersoldaten vooral als slachtoffers voorgesteld en stond het pacifistisch gedachtegoed centraal. Dit verandert

²¹³ Deneckere, De Paepe en De Wever, *Een geschiedenis van België*, 111.

²¹⁴ Mosse, *The image of man*, 109–111.

geleidelijk doorheen het interbellum. Doorheen de jaren '30 wordt deze “brutalisering” meer en meer voelbaar in de herdachte mannelijkheidsidealen. Deze culmineert ten slotte in “den nieuwen mensch” van de oorlogsbedevaarten.

Een tweede oorzaak, die hieraan verwant is, vinden we terug in de internationale context. De toenemende internationale spanningen aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog zorgen onvermijdelijk voor een meer strijdvaardige invulling van mannelijkheid. Tijdens de oorlog zelf wordt op de IJzerbedevaarten actief propaganda gevoerd voor de strijd aan het Oostfront. In dit licht zou het erg ongeloofwaardig geweest zijn moesten ze tegelijk een fijngevoelige en pacifistische mannelijkheid hebben gepromoot.²¹⁵

Ten derde wees mijn analyse van de historische context uit dat de Vlaams-nationalistische beweging vanaf de jaren '30 steeds steviger in haar schoenen staat. Zo vormen zich meer standvastige partijen dan in de jaren '20, die bovendien steeds populairder worden. De stijgende verkiezingsresultaten weerspiegelen zich ook op de IJzerbedevaarten, die een steeds grotere massa aantrekken. Dit kan op zowel situationeel als intertekstueel niveau gevolgen hebben die meer stereotiep mannelijke idealen in de hand werken (Cfr. Fairclough). Enerzijds, op het situationele niveau, strookt de slachtofferpositie van de jaren '20 minder overeen met de realiteit van de jaren '30 omdat het Vlaams-nationalisme uit haar minderheidspositie treedt. Dit zou een meer strijdlustige en actieve invulling van mannelijkheid in de hand kunnen werken. Anderzijds is er tegen de jaren '30 iets verandert op intertekstueel niveau, omdat het publiek groter is geworden. De *ideal reader* die de sprekers construeren moet overeenkomen met een steeds grotere massa. Het zou kunnen dat de discourselite ervan uitging dat meer “stereotiep mannelijke” idealen aan een grotere massa appelleerden.

Een belangrijke constante doorheen deze betekenisverandering van mannelijkheid, is het ideaal van religiositeit. Het feit dit ideaal op de latere bedevaarten in verband wordt gebracht met meer stereotiep mannelijke idealen, impliceert dat mannelijkheid en religiositeit voor de discourselite niet intern contradictorisch waren (of dat ze het althans niet zo wilden presenteren).

Vrouwen zijn in de herdenkingsvertogen tegelijk alomtegenwoordig en afwezig. Ze staan niet op de voorgrond, maar anderzijds wordt hun aanwezigheid als vanzelfsprekend beschouwd. In het discours maken ze met andere woorden deel uit van het decor. Heel af en toe wordt hun aanwezigheid in het verleden opgemerkt. Wanneer dit zo is, wordt hun passiviteit benadrukt. De dood van de soldaten wordt met betrekking tot vrouwen geherformuleerd als een moederlijk zoonoffer. Hier heeft een vrouw zelf weinig actieve verdienste aan, het enige wat ze hiervoor moet doen is de situatie ondergaan.

²¹⁵ Daels kreeg tijdens de oorlog wel veel kritiek omdat het pacifistische ideaal (“Nooit meer oorlog!”) niet langer centraal stond. Van Louwe en Verstraete, *De Oorlogsbedevaarten*.

Daarnaast heb ik ook opgemerkt dat IJzervrouwen enkel gedefinieerd worden in relatie tot mannen. Dit heeft gevolgen voor de praktijk die uit deze definiëring voortvloeit: de rollen die vrouwen bekleden, staan enkel en alleen in functie van mannen. Dit is een groot verschil met mannelijke rollen, die zelden ten dienste van vrouwen staan. Heel af en toe treden de IJzersoldaten op als beschermers van de zogenoemde ‘vrouwenkinderen’, maar zoals onze analyse deed uitschijnen, bleef dit beperkt tot ‘heel zelden’. In de meeste gevallen strijden de mannen voor hogere idealen, i.e. Vlaanderen of God. Als we dit gegeven in dialoog brengen met onze bevindingen over de aanwezigheid van een allegorische vrouwelijkheid op de herdenkingsplechtigheden (als belichaming van de natie en religie), strijden de mannen wél, zij het minder expliciet, in functie van vrouwen. Dit laatste gegeven kunnen we ook interpreteren als een propagandamiddel om mannen te overtuigen van de noodzaak tot gevecht. Hier zullen we nog op terugkomen in Hoofdstuk 6.

Hoofdstuk 6 Gender en nationalistische verbeelding. De Vlaams-nationalistische voorstelling van de natie, de nationale ruimte en het heldenlichaam

In het vorige hoofdstuk onderzocht ik de manieren waarop mannen en vrouwen expliciet verschillende rollen kregen in het Vlaams-nationalistisch project aan de hand van de inhoud van de herdenkingscultuur. Het gegenderd karakter van het de Vlaams-nationalistische identiteit kwam erg duidelijk naar voor, omdat een onderscheid kon worden gemaakt in de rollen die – letterlijk – voor mannen of voor vrouwen zijn weggelegd. In wat volgt, spit ik nog wat dieper en ga ik op zoek naar de meer impliciete manifestatie van genderconstructies in het herinneringsdiscours. Met dit hoofdstuk wil ik vooral mijn eerdere voornemen waarmaken, nl. “thinking gender implies the undressing of the apparent neutrality of language.”¹ De centrale vraag luidt: hoe sluipt gender (bewust of onbewust) binnen in een nationalistisch discours? Dit onderzoek ik aan de hand van drie verschillende nationalistische verbeeldingen: de natie zelf, de ruimte waar de natie aanspraak op maakt en het heldenlichaam waarmee de natie zich identificeert.

In een eerste deel focus ik op het (veelal onbewust) gegenderd taalgebruik in de discursieve verbeelding van de natie. Met welke termen wordt naar de natie verwezen? Op welke manier speelt gender hierin een rol? Welk impliciet gedachtegoed over gendernormen kunnen we hieruit afleiden en hoe kunnen we dit verklaren?

In het tweede deel onderzoek ik vervolgens de voorstelling van de (materiële) nationale ruimte. Welke rol speelt gender in de creatie en de beschrijving van het nationale landschap? Welke retoriek wordt aangewend om het land te claimen? Welke (gendergerelateerde) woorden gebruikt men om de nationale ruimte te beschrijven? Wat vertelt dit over de dominante visie op gendernormen?

In het derde en laatste deel neem ik ten slotte de verbeelding van de Vlaamse heldenlichamen onder de loep. Is er in het discours aandacht voor de lichamelijke van de helden? Wordt er op een verschillende manier over mannen- of vrouwenlichamen gesproken? Welke retoriek schuilt er achter de verbeelding van de natie via het heldenlichaam?

Omdat ik focus op nationalistische retoriek en niet op de herinnering *an sich*, fungeert dit tweede hoofdstuk als een brug tussen het eerste hoofdstuk, waarin ik het “culturele geheugen” onderzocht en het laatste hoofdstuk, waarin ik de “sociale praktijk” van herinnering zal analyseren. Ik heb met

¹ Riot-Sarcey, ‘The difficulty of gender in France’.

andere woorden aandacht voor zowel de manier waarop de natie, de nationale ruimte en het heldenlichaam in het herinnerd verleden als in het herinnerend heden worden verbeeld.

6.1 Trouw aan vader- of moederland? Gender, familie en de discursieve belichaming van de Vlaamse natie

De Vlaamse natie wordt in het herinneringsvertoog op verschillende manieren belichaamd. Deze belichaming van de natie is veelal gegenderd. De Vlaamse natie wordt nu eens in mannelijke en dan weer in vrouwelijke termen gedacht. Termen als moederland en vaderland grijpen terug naar de metaforische representatie van de natie als een familie. Het insinueren van biologische verwantschapsrelaties tussen de natiegenoten onderling, zou socialisatie in de hand moeten werken. Door de natie te definiëren als een natuurlijke orde (zoals de familie, als biologische eenheid, claimt te zijn), worden de banden tussen natiegenoten niet alleen ondersteund, maar ook gelegitimeerd. De familiemetafoor is op die manier effectief in het (re)produceren van verwantschapsgevoelens tussen natiegenoten.²

Niet enkel de nationale eenheid, maar ook de sociale hiërarchie tussen natiegenoten onderling wordt gelegitimeerd aan de hand van deze naturaliserende metafoor. De ondergeschiktheid van vrouw aan man en van kind aan volwassene staat centraal binnen de patriarchale familie, en bijgevolg ook binnen de natie. De natie wordt m.a.w. voorgesteld als een mangleide eenheid, met verschillende rollen voor mannen, vrouwen en kinderen. Anne McClintock schrijft hierover: “The family image was thus drawn on to figure hierarchy within unity as an ‘organic’ element of historical progress.”³ Machtsrelaties tussen natiegenoten onderling verwerden via de familiemetafoor tot een ontstaansnarratief voor nationale geschiedenis zelf; de ontwikkeling ervan werd beschouwd als een intrinsiek onderdeel van historische vooruitgang in het kader van de ontwikkeling van de natie. McClintock merkt op dat dit erg paradoxaal was, gezien de familie tegelijk een natuurlijke en eeuwige (bijna goddelijke) institutie was geworden tijdens de 19de eeuw, m.a.w. “voided of history”.⁴

De natie was steeds een mannelijk project en werd daarom ingebeeld als een (mannelijk) broederschap. Denken we bijvoorbeeld terug aan Mosse die de kameraadschap tussen mannen in de

² Gary Johnson reflecteert hierover in zijn artikel Gary Johnson, ‘In the name of the fatherland: an analysis of kin term usage in patriotic speech and literature’, *International Political Science Review* 8 165–174. Hij heeft echter geen aandacht voor genderverschillen in het gebruik van deze termen.

³ Anne McClintock, ‘Family Feuds: Gender, Nationalism and the Family’, *Feminist Review* 44 (1993) 62–80, aldaar 64.

⁴ *Ibid.*, 63.

loopgraven naar voor schuift als de basis voor de natie in de periode na de Eerste Wereldoorlog. Nationalistische narratieven ontsproten in de eerste plaats aan het mannelijk brein en werden volgens Tamar Mayer daarom steeds vanuit mannelijk perspectief gedefinieerd. Naast genderspecifiek, was de definitie van de natie volgens haar ook seksualiteit-, klasse- en rasspecifiek. De mannelijke discourselite beschouwden de natie als een emanatie van hun eigen persoonlijkheid en propageerden daarom (al dan niet bewust) een verpersoonlijkt beeld van de natie.⁵ Uit mijn eigen onderzoek zou ik hier het voorbeeld kunnen geven van de IJzerhelden. Hun nagedachtenis werd hoofdzakelijk gepromoot door een kleine (elite)groep oud-strijders, maar staat desondanks symbool voor de gehele natie.

Het onderlinge broederschap waaruit de natie bestond, werd volgens Mayer verder gelegitimeerd door te verwijzen naar de gemeenschappelijke moeder van de natie, die werd gedeeld door de verschillende broeders. Hieruit ontstond de term “moederland”. In periode van conflict werden vanuit deze retoriek de zonen van de natie opgeroepen om haar te beschermen. De relatie tussen de natie en haar leden wordt zo verbeeld als een moeder-zoon relatie.⁶ Hiermee wordt ingespeeld op de idee van de sterke man ter verdediging van zijn weerloze “vrouwenkinderen”.⁷

Nira Yuval-Davies kadert dit binnen de “burden of representation” die aan vrouwen werden toegeschreven in nationalistische narratieven. Vrouwen werden geconstrueerd als de symbolische dragers van de identiteit van het collectief. Hiervoor werd vaak beroep gedaan op een allegorische figuur (denken we bijvoorbeeld aan “Moeder Rusland” en “Moeder Ierland”, maar ook aan de Duitse “Germania” of de Franse “Marianne”). Volgens Yuval-Davies is er een “close association between collective territory, collective identity and motherhood.”⁸ Vrouwen belichamen als het ware het hele verleden en de hele cultuur die de natie samenhoudt. Hiermee symboliseren ze niet alleen eeuwigheid, maar, omwille van hun vrouwelijkheid, ook onschuld en respectabiliteit. De eerbaarheid van vrouwen staat in lijn hiervan symbolisch voor de eer van de gehele natie.⁹

Vanuit deze internationale inzichten zouden we ons de vraag kunnen stellen in welke contexten over Vlaanderen wordt gesproken als een vader- of een moederland. Is er, naargelang de context waarin beide woorden worden gebruikt, een verschil in connotatie? Of worden beide termen gehanteerd als synoniemen? Als we er vandaag de *Van Dale* op nagaan, krijgen beide termen zowel gelijke als verschillende definities:¹⁰

⁵ Tamar Mayer, *Gender ironies of nationalism: sexing the nation* (Routledge 2000) 6.

⁶ Ibid., 11.

⁷ Eigen vertaling van ‘womenandchildren’, een term van Enloe, *Bananas, beaches and bases. Making feminist sense of international politics*.

⁸ Yuval-Davis, *Gender and nation*, 45.

⁹ Nagel, ‘Masculinity and nationalism’, 254.

¹⁰ “vaderland” en “moederland” in *Van Dale online*, <<http://vandale.ugent.be>>, geraadpleegd op 8/7/2014. Omdat ikzelf onderzoek doe naar een nationalisme die de Nederlandse taal als een intrinsiek deel beschouwd van haar natie, koos ik voor een Nederlandstalig woordenboek. Wanneer men dezelfde termen opzoekt in de Oxford English Dictionary Online

vaderland *zelfstandig naamwoord; het* (1401-1450 ‘de hemel, het hemelse vaderland’) als vertaling van Latijn *patria*, van *pater* (vader)

1. (Bijbeltaal) Land van de hemelse Vader
2. Gewest, naderhand land of staat waar iemands vader, waar de voorvaderen hebben gewoond, waar men geboren en getogen is, waar men als burger woont en zich thuis voelt
3. Land waar iets of iem. van nature thuishoort, land van herkomst.

moederland *zelfstandig naamwoord; het*

1. Land ten opzichte van zijn overzeese bezittingen
2. Land van oorsprong

Het vaderland heeft in de eerste betekenis een sterke religieuze connotatie. In de tweede betekenis wordt het gedefinieerd volgens ideeën van patrilineariteit, waarin iemands afstamming wordt afgemeten aan de hand van de afstamming van zijn of haar vader. De *Van Dale* doet uitschijnen dat de term “moederland” veeleer gebruikt werd in de koloniale periode, om de relatie van het koloniserende land tot haar kolonies uit te drukken. Dit brengt zorgende, opvoedende connotaties met zich mee. Het moederland neemt haar “overzeese bezittingen” als het ware onder haar vleugels. In een tweede betekenis wordt met de term moederland het geboorteland bedoeld. In tegenstelling tot een patrilineaire connotatie, krijgt de term zo een meer biologische connotatie.

6.1.1 “Vadertje Staat”. Het gebruik van de term ‘vaderland’

De term “vaderland” of “patrie” krijgt meestal negatieve connotaties in het Vlaams-nationalistisch herinneringsvertoog. Dit komt doordat de benaming vaak wordt geassocieerd met officiële of wettelijke instituties, zoals de Belgische staat. Toen Vlaamse frontsoldaten tijdens de oorlog begraven werden onder de Franstalige leuze “Mort pour la patrie” werd dit in de Frontbeweging als een zware belediging ervaren. Ook na de oorlog blijft de vernedering bij de herinnering hieraan groot:

Doch nauwelijks waren de eerste zerkjes van Heldenhulde uit den Vlaamschen grond verzezen of de belijdenis van uw vaderlandschliefd, Alles Voor Vlaanderen en Vlaanderen Voor Kristus, werd toegemetseld en rondom het kruis van uw offer werd met stevigen officieelen

bekomt men nagenoeg dezelfde resultaten: Fatherland, n., (1) The land of one's birth, one's country, at home (2) Used to translate the Dutch or German vaderland, vaderland. The Fatherland, n. Now usually = Germany ((3) The land of one's fathers; mother-country. Motherland, n., (1)The country of one's birth; one's native land, (2) A country in relation to its colonies or dependencies; the country from which the founders of a colony came, (3) The country of one's ancestors; the homeland of one's ethnic Group, (4) A country as the source or producer of something. “Fatherland” en “Motherland” in *Oxford English Dictionary Online*, <<http://www.oed.com>>, geraadpleegd op 8/7/2014.

ijzerdraad de opgelegde belijdenis van de officieele vaderlandsliefde vastgewrongen: “mort pour la patrie”.¹¹

Merk op dat, zoals in de definitie van de *Van Dale*, de Vlaamse (“goede”) vaderlandsliefde in verband wordt gebracht met religie (“belijdenis”, “Alles Voor Vlaanderen en Vlaanderen Voor Kristus”). De Belgische (“slechte”) vaderlandsliefde krijgt daarentegen sterke negatieve connotaties (“opgelegde belijdenis”, “vastgewrongen”). Tijdens de bedevaarten wordt daarom in de toespraken vaak een onderscheid gemaakt tussen het eerlijke, oprechte vaderland (Vlaanderen) en het officiële vaderland (België): “Herinnert ons aan de diepe piëteit die ons op deze plaats bezielen moet, hoe ’t oprechte Vaderland hulde bracht aan zijn schamele dooden, daar waar het officieele zijn dooden liet besmeuren met cement.”¹² Soms wordt dit oprechte Vlaamse vaderland expliciet gedefinieerd als het nieuwe vaderland dat een betere *pater* zal zijn voor haar onderdanen, zoals in deze toespraak op de tiende IJzerbedevaart:

Uit dezen oorlog is het nieuwe Vaderland gegroeid: het vaderland waarin de arbeider geen grenzen kent, waarin de boer de aarde gunt aan zijn broeders de boeren van overal; waarin de intellectueel de stemmen hoort van alle horizonnen en het verstand niet toedekt met driekleurige vlaggen van het naamlooze graf op het slagveld, en waarin de moeders geen vreugd meer zullen hebben omdat de kinderen van andere moeders door hun eigen zonen werden vermoord.¹³

Heel af en toe wordt de term “vaderland” positief gewaardeerd. In deze gevallen wil men zich vermoedelijk verzetten tegen het officieel-Belgische discours waarin de term “vaderland” samenvalt met België. Zoals op de vierde IJzerbedevaart in de rede van E. Mortier: “De vroegere hulde ging tot den persoon van onze jongens, nu huldigen wij de gedachte, het oorbeeld dat hen bezielde: Alles Voor Vlaanderen, Vlaanderen Voor Kristus! Vlaanderen, hun en ons Vaderland!”¹⁴ Of in de toespraak van Filip de Pilleceyn op de tiende IJzerbedevaart: “En in het kleine dierbare Vaderland dat Vlaanderen heet, willen wij evenmin de offerdaad van onze dooden leugenachtig maken.”¹⁵ Gekoppeld aan verzet tegen het officiële gebruik van de term ‘vaderland’, werd deze term ook wel (onbewust) gebruikt omwille van de toentijdse nationalistische retoriek, waarin het verwijzen naar

¹¹ Frans Daels tijdens een toespraak op de Xe IJzerbedevaart (18/8/1929), gepubliceerd in: s.n., *Tiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1929*, 24–25.

¹² Jeroom Leuridan, tijdens een toespraak op de IVe IJzerbedevaart (26/8/1923), gepubliceerd in: s.n., *Verslagboek IJzerbedevaart 1924*, 163.

¹³ Filip De Pilleceyn, tijdens een toespraak op de Xe IJzerbedevaart (18/8/1929), gepubliceerd in s.n., *Tiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1929*, 20–21. Op dezelfde bedevaart zegt M. Verhoeven eveneens in zijn toespraak: “Het gedenkteken dat ge optrekt als het altaar van uw gemarteld, kampend, maar met zijn wonden en zijn glorie onsterfelijk oprijzend vaderland, huldigt niet alleen het heldhaftige offer der dooden, maar ook den stille heldenmoed der levenden. Ibid., 39.

¹⁴ E. Mortier, tijdens toespraak op de IVe IJzerbedevaart (26/8/23), gepubliceerd in: s.n., *Verslagboek IJzerbedevaart 1924*, 159.

¹⁵ Filip De Pilleceyn, tijdens op toespraak op De Xe IJzerbedevaart (18/8/29), gepubliceerd in: s.n., *Tiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1929*, 21.

het land dat men liefheeft als “vaderland” nu eenmaal erg gebruikelijk was. Hoewel de term niet erg frequent in de mond werd genomen, bleef ze een constante tot op de laatste IJzerbedevaarten: “U lichaam heeft de aerd, de vijand hout de smart, Den hemel heeft u ziel, en ’t vaderland u hart.”¹⁶

De term “vaderlandsliefde” wordt in lijn hiervan ook vaak gehanteerd, zoals bijvoorbeeld op de Wapenstilstandsherdenking van 1937, “de christelijke deugd der Vaderlandsliefde”.¹⁷ Hoewel de term “vaderlandsliefde” relatief veel gebruikt wordt, spreekt men nooit over “patriottisme” of “patriotten”. Die term wordt daarentegen vervloekt, want geassocieerd met liefde voor de staat (dus, België). Zoals blijkt uit de toespraak van Filip De Pilleceyn op de tiende bedevaart: “Het onrecht draagt den naam van orde; roofzucht heet kolonisatie en beschaving; overbewapening en uitbreiding van kazernegeest heet landsverdediging; ophitsing en volkerenhaat heet patriottisme. Waar blijft het antwoord op de roepstem van de dooden?”¹⁸ Dit misprijzen heeft vermoedelijk ook te maken met de Frans-Latijnse oorsprong van het woord, waardoor de link met het Franskiljonse België extra benadrukt wordt.¹⁹

6.1.2 “Moeder Vlaanderen”. Het gebruik van de term ‘moederland’

De term “moederland” wordt in het Vlaams-nationalistisch herinneringsdiscours veel vaker gebruikt dan ‘vaderland’ en krijgt over het algemeen een veel positievere waardering. De Vlaamse natie wordt meestal verpersoonlijkt in de allegorie “Moeder Vlaanderen”.²⁰ De vrouwelijke belichaming van de natie is een belangrijk onderdeel van de hierboven uitgediepte familie-metafoor waarin de natie wordt uitgedrukt. De leden van de natie worden op die manier voorgesteld als kinderen van de natie. Het feit dat alle Vlamingen kinderen zijn van eenzelfde moeder Vlaanderen, versterkt de illusie van een zekere (bloed)verwantschap tussen de leden van de natie onderling:

Handarbeiders en geestesarbeiders van Vlaanderen, eenvoudige werklui, studenten, hoogstudenten, kunstenaars deelden brood en bloed en dood in de loopgraven van den IJzer. Zij vonden elkaar weer, zij sloegen de handen in elkaars handen, zij gaven elkaar voedsel voor den geest en deelden voedsel voor het lichaam, zij sneuvelden zij aan zij, zij bleven zij aan zij onder dezelfde zerken begraven en deelend in schending en deelend in verbrijzeling zijn zij

¹⁶ Boodschap estafettelopers uit Haarlem op de achttiende IJzerbedevaart, gepubliceerd in: s.n., *Achttiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1937.*, 36.

¹⁷ “Wapenstilstand, in: *Ibid.*, 89.

¹⁸ Filip De Pilleceyn, tijdens een toespraak op de Xe IJzerbedevaart, gepubliceerd in: s.n., *Tiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1929.*, 20.

¹⁹ “Patriot” in: *Etymologisch Woordenboek van het Nederlands* op <www.etymologie.nl>, geraadpleegd op 9/7/2014.

²⁰ Het gebruik van de term ‘Moeder Vlaanderen’ was in deze periode wijdverspreid. Activist René De Clerq (1877-1932) schreef bijvoorbeeld een gedicht ‘Moeder Vlaanderen’, zie: <<http://www.renedeclercq.be/MOEDER%20VLAANDEREN.htm>>, geraadpleegd op 9/7/2014.

voor eeuwig vereenigd in banden door vuur en bloed gesmeed als trouwe kinderen van Moeder Vlaanderen.²¹

Het gebruik van de familie-metafoor, neigt naar een (impliciet raciale) biologische definitie van de natie, die steunt op een zekere bloedverwantschap. Naar het aanwezige publiek op de IJzerbedevaarten, wordt in lijn hiervan ook vaak verwezen als ‘alle kinders van Moeder Vlaanderen.’²² De biologische verwantschap blijft zo een constante over de tijd heen. Moeder Vlaanderen is de eeuwige moeder van alle Vlamingen die ooit hebben bestaan en ooit zullen bestaan. De bezoekers van de IJzerbedevaarten herdenken in hun (eeuwenoude en recente) doden als het ware hun broeders. Historische tijd wordt op die manier overstegen. De Vlaamse natie wordt via haar belichaming als moeder een eeuwige, ahistorische constructie.

De zonen van Moeder Vlaanderen, de Vlaamse soldaten, hebben zich geofferd ter bescherming van haar vrijheid en integriteit: “Ach toen waren er zooveel moeders die met zeven zwaarden het hart doorstoken werden. Ook Renaat kwam niet terug. Hij had de kinderlijke liefde voor zijn moeder geofferd als sacrificie voor Moeder Vlaanderen.”²³ Als de logica van het zonenoffer wordt doorgetrokken, kunnen we stellen dat de liefde van individuele moeders voor hun zonen eveneens geofferd moet worden voor de liefde van een grotere moeder, namelijk Vlaanderen. Van haar moederrol wordt gebruikgemaakt om bepaalde zaken op te eisen: “Recht heeft Vlaanderen, de gemeenschappelijke moeder in rouw, eigendomsrecht op hun heilige asch, recht om hun testament te openen, *recht* en *plicht* om hun laatste wilsbeschikking uit te voeren.”²⁴ Met de allegorische moeder wil de herinnering tegelijk ook het verdriet van alle Vlaamse moeders erkennen:

Zaterdag, daarginds te Kaaskerke, in West-Vlaanderen, zuchtte Moeder Vlaanderen eens te meer: “Waar zijt ge? Sterke en kloeke, en al waar zijt gij, ach, te groot getal...” Van het te groot getal stond zaterdag op één rij het stoffelijk overschot van een achttal Vlaamse zonen.²⁵

Verdriet en rouw om de dood van de Vlaamse soldaten worden eens te meer geassocieerd met vrouwelijkheid, in tegenstelling tot “sterke en kloeke” mannelijkheid, die in verband blijft gebracht met oorlog en de dood zelf.

²¹ Frans Daels, tijdens een toespraak op de VIIIe IJzerbedevaart, gepubliceerd in: s.n., *Achtste IJzerbedevaart. Verslagboek 1927*, 25.

²² Ibid., 23. Verwijzingen naar ‘Vlamingen’ als zonen en dochters, zoals in volgend voorbeeld, zijn erg gebruikelijk: ‘Een historisch moment in het leven van een volk is het, wanneer 100.000 van zijn trouwste zonen en dochters uit Oost en West op een doodenakker samen stromen, om zich van de beteekenis van het gemeenschappelijk zelfwordingsoffer in het verleden en in de toekomst bewuster te worden.’ “Elfde Bedevaart”, in: s.n., *Elfde IJzerbedevaart. Verslagboek 1930*, 5.

²³ E.P. Callewaert, tijdens een toespraak op de IIIe IJzerbedevaart, gepubliceerd in: s.n., *Verslagboek IJzerbedevaart 1924*, 127.

²⁴ E.P. Oswald, tijdens een toespraak op de IVe IJzerbedevaart, gepubliceerd in: *ibid.*, 165.

²⁵ “De dag van zaterdag 20 Aug.”, in: s.n., *Dertiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1932*, 11.

Wanneer de bouw van de IJzertoren voltooid is in het jaar 1930, wordt de familie-metafoor verder doorgetrokken. De IJzertoren wordt van dan af namelijk gedefinieerd als het huis van Moeder Vlaanderen:

In dit tehuis der Vlaamsche Dooden ontvangt Moeder Vlaanderen, treurend en weenend om haar duizenden gesneuvelde zonen, alle naties van de wereld, ten einde hun het lijden van haar kinderen te zeggen en tevens te vragen geen woord van haat te spreken.²⁶

De bronzen klok die in 1930 in de toren wordt gehangen, genaamd Nele, symboliseert de stem van Moeder Vlaanderen: “Gebouwd in die stille vlakke, waar zoovele monden werden tot zwijgen gebracht, heeft het een stem van brons gekregen, die luide roept als de stem van Moeder Vlaanderen.”²⁷ Hier wordt ook over gedicht:

Er zal een klokke luien
Die boven hun grafstee hangt,
Het hart van Moeder Vlaanderen,
dat zijn Dooden roemt en dankt'
(Fragment uit 'Broedertrouw' door Pieter Den Boer)²⁸

In sommige contexten worden de termen moeder- en vaderland in relatie tot elkaar gedefinieerd. Hier wordt het verschil tussen beiden het duidelijkst omschreven. Op de Eerste IJzerbedevaart wordt Joe English geciteerd door Frans Daels: “Mijn God, gelijk moeders hoekske in Vaders huis, zoo bemin ik Vlaanderen in België.”²⁹ Vlaanderen wordt hier – in lijn van onze vorige inzichten – opnieuw geassocieerd met “moeder” en België met “vader”. Zoals in een patriarchale familie heeft (in de ogen van de Vlaams-nationalisten) België alle macht. Parallel aan de voorbeelden van het gebruik van het woord “vaderland”, krijgt dit ook hier opnieuw een negatieve connotatie. Op dezelfde bedevaart wordt eveneens gezegd: “Hij [Joe English] ook wilde dat de Vlaming meester was in eigen huis.”³⁰ Zo wordt geijverd voor het opnemen van een meer mannelijke, vaderlijke rol voor de Vlaming in Vlaanderen. Op de twaalfde bedevaart wordt deze meer vaderlijke rol zelfzeker geponeerd, als een gerealiseerd feit. Het meesterschap wordt hier toegeschreven aan Vlaanderen als metoniem voor alle Vlamingen tesamen: “Brussel is ellendig ten achteren op Diksmuide. Vlaanderen is op dit oogenblik meester, volkomen meester, meester in den vollen zin des woords, over het lot,

²⁶ Frans Daels, tijdens een toespraak op de XIIe IJzerbedevaart, gepubliceerd in: s.n., *Twaalfde IJzerbedevaart. Verslagboek 1931.*, 87.

²⁷ Filip De Pilleceyn, tijdens een toespraak op de XIe IJzerbedevaart, gepubliceerd in: s.n., *Elfde IJzerbedevaart. Verslagboek 1930.*, 19.

²⁸ Pieter De Boer, “Er zal een klokke luien”, in: s.n., *Veertiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1933.*, 8.

²⁹ Joe English geciteerd door Frans Daels, tijdens een toespraak op de Ie IJzerbedevaart, gepubliceerd in: s.n., *Verslagboek IJzerbedevaart 1924*, 53.

³⁰ F. Verheyen, tijdens een toespraak op de Ie IJzerbedevaart, gepubliceerd in: *Ibid.*, 67.

het voortbestaan, de geestesvernieuwing, of de hervorming, of den ondergang van België.”³¹ Mannelijkheid en vaderlijkheid worden m.a.w. geassocieerd met macht en zeggenschap. De vader is de eigenaar van het huis, in tegenstelling tot de moeder die het huis houdt.

Op de zevende IJzerbedevaart geeft zogenoemd “Noord-Nederlander” Dr. Moller een verklaring aan de relatie tussen het Vlaamse en het Noord-Nederlandse volk:

Vlaamsche Dietsche jongens [...] hebben gestreefd en gestreden voor dien heerlijken spruit van het algemeene Dietsche moedervolk. Ik sta beschaamd voor die heldenzonen van onzen stam, van mijn broedervolk Vlaanderen. [...] onze sterke bewondering voor wat zij, zonder woorden, maar, met de stille, sterke kracht van hun hart hebben gedaan voor hun Vlaamsche vaderland en hun Vlaamsche volk. En uit die meevoeling en die bewondering moge dan in ons aller hart de drang hoe langer hoe machtiger worden, om hen in hun eenvoudige maar groote daad na te volgen als kinderen van dezelfde moeder: gij als kinderen van ’t Vlaamsche volk, wij, Noord-Nederlanders, als kinderen van ’t Hollandsche volk, samen kinderen van de ééne algemeene Nederlandsche moeder.³²

Dr. Moller probeert in zijn toespraak een verklaring te geven voor het verwantschap tussen Nederland en Vlaanderen. Ze hebben elk hun eigen vader (zie vb. “Vlaamsche vaderland”), maar ze delen “ééne algemeene Nederlandsche moeder”, en zijn daarom broeders van elkaar. Het feit dat ze hun moeder delen, is gezien wat we hierboven al opmerkten niet verwonderlijk. Vrouwen belichamen vooral historische continuïteit en cultuur. De reden waarom de Vlaams-nationalisten zich verwant voelen met de Nederlanders, heeft vooral te maken met de gemeenschappelijke Nederlandse taal. Via de familie-metafoer wordt echter steeds meer de nadruk gelegd op de bloedverwantschap. Zo wordt ook de Dietsche natie, via “het sluipend gif” van de taal geleidelijk meer in raciale termen gedacht.

6.1.3 Andere gegerende of familiale verbeeldingen van “de Vlaamse natie”

Naast het gebruik van de termen moeder- en vaderland, wordt de Vlaamse natie nog op andere manieren gegerend verbeeld. In het eerste verslagboek van de IJzerbedevaarten is er een lange rede te lezen over Vlaanderen verzinnebeeld als man:

“Vlaanderen hope als een man

“Hoe is dat?”

“Een man die hoopt, weet wat hij wil. Zijn hopen is ’t stralen van weten”

³¹ “Persoverzicht: Wat De Standaard zegt”, in: s.n., *Twaalfde IJzerbedevaart. Verslagboek 1931.*, 115.

³² Moller, tijdens een toespraak op de VIIe IJzerbedevaart, gepubliceerd in: s.n., *Zevende IJzerbedevaart. Verslagboek 1926.*, 50–51.

“Een man die hoopt, wil wat hij weet. Zijn hopen is 't gloeien van zijn willen.”

“Een man die hoopt, bewerkt wat hij wil. Zijn hopen is spoorslag tot daad en haar voortzetting.”

“Een man die hoopt, meet zijn hoop. Zijn hopen kent tijd en zijn duur.”³³

Hiermee wordt vooral ingespeeld op de nood aan een standvastig en daadkrachtig Vlaanderen, dat als één man weet wat hij wil en deze droom ook concretiseert.

In andere contexten wordt Vlaanderen meer subtiel (en mogelijk onbewust) voorgesteld als mannelijk. Vlaanderen wordt soms verpersoonlijkt door het op te voeren als onderwerp van een zin. Hoewel “Vlaanderen” taalkundig gezien een onzijdig woord is, worden er in dit gebruik mannelijke voornaamwoorden aangewend bij het verwijzen ernaar: “Beloon Vlaanderen voor zijn trouwe, geef het de vrucht van zijn bloed: aanzien, eere, glorie en boven alles, zijn eigen Vlaamsch leven volgens eigen aard in eigen taal.”³⁴ Vlaanderen wordt zo een *totum pro parte* voor al haar (mannelijke) leden tezamen. Deze metonymie wordt ook toegepast om Vlaanderen, religieus, voor te stellen als een martelaar: “Op dit slagveld heeft Vlaanderen zich laten kruisigen, om uit den dood op te staan. Het kruis is niet het symbool van den dood, het is dat van opstanding.”³⁵ De verwijzing naar het opstaan uit de dood, vergelijkt Vlaanderen met Jezus, de martelaar aller martelaren. De voorstelling van Vlaanderen als het geheel aan IJzersoldaten, brengt ons opnieuw bij de bemerking aan het begin van dit hoofdstuk, nl. dat de (mannelijke) discourselite het beeld van de natie in sommige gevallen (bewust/onbewust) naar zichzelf scheidt.

6.1.4 Tussenbesluit

De verbeelding van Vlaanderen als vader- of moederland draagt duidelijk verschillende betekenissen in zich. “Vaderland” wordt hoofdzakelijk geassocieerd met wettelijkheid, het officiële en macht. Deze drie zaken liggen tijdens het Interbellum nagenoeg geheel in Belgische handen, en worden daarom door Vlaams-nationalisten vooral met negativiteit geassocieerd. Er voltrekt zich wel al een tendens die Vlaanderen als een nieuw en oprecht vaderland voorstelt. Hiermee zet de discourselite zich expliciet af tegen het negatief gepercipieerde Belgische vaderland en schrijven ze zich in in de toentijdse nationalistische retoriek. Termen als “patriotten” en “patriottisme” blijven evenwel negatief gewaardeerd. Vermoedelijk blijven deze woorden omwille van hun Frans-Latijnse afkomst met het franskiljonse België geassocieerd.

³³ “Stem der Vlaamsche Dooden aan den IJzer”, in: s.n., *Verslagboek IJzerbedevaart 1924*, 12.

³⁴ Joe English geciteerd door Frans Daels, tijdens een toespraak op de Ie IJzerbedevaart, gepubliceerd in: *Ibid.*, 53.

³⁵ Mater De Koning, tijdens een toespraak op de VIIIe IJzerbedevaart, gepubliceerd in: s.n., *Achtste IJzerbedevaart. Verslagboek 1927*, 44.

Naar Vlaanderen wordt meestal als “moederland” verwezen in de vorm van de allegorische figuur “Moeder Vlaanderen”. Dit gebruik leunt het dichtst aan bij de voorstelling van de natie als een familie. De verwantschap tussen de leden onderling (als kinderen van “Moeder Vlaanderen” en daarom “broeders” en “zusters” van elkaar) wordt op deze manier genaturaliseerd en gelegitimeerd. In deze contexten worden vooral de moederlijke kwaliteiten van de natie in de verf gezet: ze verleent bescherming, warmte en veiligheid. “Moeder Vlaanderen” is daarnaast ook een eeuwige constructie. Omwille van haar ahistoriciteit vormt ze de (biologische) link tussen Vlamingen uit het heden en Vlamingen uit het verleden.

De andere genderde verbeeldingen van de natie, stellen deze veelal voor als een mannelijk gegeven. Dit sluit aan bij de bemerking van zowel Joanne Nagel als Tamar Meyer dat nationalistische narratieven in de eerste plaats aan een mannelijk brein zijn ontsproten. Wanneer de mannelijke discourseslitteratuur over Vlaanderen spreekt, spreekt deze in de eerste plaats over zichzelf. Zij hebben gevochten, zij hebben zich geofferd, zij zien af onder Belgische overheersing. Terwijl zij, de Vlaamse mannen, optreden als een eengemaakt Vlaanderen, staat de vrouw er slechts bij en kijkt ernaar. Hoewel ze een belangrijke rol krijgt als verpersoonlijking van de Vlaamse natie, krijgt ze zelf weinig agens in het nationalistisch narratief. De Vlaamse natie is en blijft tijdens het Interbellum in de eerste plaats een natie van mannen. Zoals Brownen Walter het mooi heeft omschreven, zijn ook Vlaamse vrouwen in nationalistische narratieven “confined to the world of metaphor rather than active participation, [and to] forms of representation that confirm their disempowerment.”³⁶

6.2 “Bebloed IJzerslijk” en “Verscheurenden Moedergrond”. Gender, lichamelijke en de nationale ruimte

“Modern history started with a landscape.”³⁷ Aldus vangt Jo Guldi zijn uiteenzetting over de *spatial turn* in geschiedenis aan. Volgens hem waren lange landschapsbeschrijvingen erg typisch voor de nationale geschiedenissen die in de 19de eeuw opkwamen ter ondersteuning van de natiestaat, zoals die van Jules Michelet of Leopold Von Ranke. Beide heren focusten in hun werk op het (natuur)landschap als de belichaming van historische continuïteit en collectiviteit van de natie. Het landschap werd door alle leden van de natie, gedurende de hele geschiedenis van de natie, gedeeld,

³⁶ Walter Brownen, ‘Irishness, Gender and Place’, *Environment and Planning D: Society and Space* 13 (1995) 35–50, aldaar 37. Geciteerd in: Alison Blunt, “‘Land of our Mothers’: Home, Identity, and Nationality for Anglo-Indians in British India, 1919–1947”, in: *History Workshop Journal* 54 (Oxford Univ Press 2002) 49–72, aldaar 55.

³⁷ Jo Guldi, “The Spatial Turn in History”, op: <http://spatial.scholarslab.org/spatial-turn/the-spatial-turn-in-history/index.html#_ftn2>, geraadpleegd op 10.7.2014.

en vormde daarom een ideale legitimatie van het nationalisme: “As nation became the subject of history, landscape description became its lens.”³⁸ De representatie van het landschap, als de belichaming van historische continuïteit en collectiviteit, maakte aldus een integraal deel uit van de nationale identiteit. Het (natuur)landschap was als het ware de nationale ruimte waar de natie zich afspeelde.

Recent krijgen genderhistorici aandacht voor de ideologische implicaties die de representatie van het landschap met zich meebrengen. Vanaf de jaren '80 en '90 verschoof de definitie van landschap van “something viewed” naar een “way of seeing which incorporates socio-cultural and political processes.”³⁹ Men ziet in dat individuen via landschapsbeschrijvingen moreel geladen verhalen over zichzelf en over de sociale structuur van de samenleving waarin ze leven vertelden.⁴⁰ Lorraine Dowler, Josephine Carubia en Bonj Szczygiel trekken deze logica nog een stapje verder: “The landscape not only reflects certain moral codes but performs as a medium to perpetuate socially constructed gender stereotyping.”⁴¹

In dit hoofdstuk onderzoek ik hoe de representatie van de nationale ruimte binnen het Vlaams-nationalistisch herinneringsnarratief gegenderd is. Hoe wordt de (visuele/materiële) ruimte beschreven in nationalistische termen? Welke waarden en normen over de sociale structuur van de samenleving draagt de landschapsbeschrijving in zich? Heeft dit verschillende implicaties voor het nationalistisch begrip van mannelijkheid of vrouwelijkheid?

6.2.1 ‘Hier liggen hun lijken als zaden in het zand!’ De rol van dode (mannelijke) lichamen in de creatie van de nationale ruimte

*De doden zullen het horen,
de doden zo diep onder 't zand,
ze prevelen hun zachte koren;
de doden: de korst onder 't land!*

(Wies Moens, 1924)⁴²

“Hier liggen hun lijken als zaden in het zand. Hoop op den oogst, O Vlaanderenland!” De eerste woorden uit dit citaat van Cyriel Verschaeve, “hier liggen”, gaan al eeuwenlang mee (in het Westen). Graftekens hebben deze woorden door de jaren heen gedragen – en dat doen ze vandaag nog – om te

³⁸ *Ibidem*.

³⁹ Lorraine Dowler, *Gender and landscape: renegotiating morality and space* (London: Routledge 2005) 3.

⁴⁰ *Ibid.*, 6.

⁴¹ *Ibid.*, 1.

⁴² Wies Moens, “De IJzerbedevaart”, in: s.n., *Vijfde IJzerbedevaart. Verslagboek 1924.*, 11. (de losse blaadjes waarop dit ook gedrukt werd tussen het verslagboek tonen aan dat dit gedicht ook samen voorgedragen is op de bedevaart zelf).

tonen en benadrukken dat “hier”, ten eerste, iemand “ligt”, en dat, ten tweede, deze plaats dus bezet is; iemands eigendom is. Het neerschrijven van deze woorden is een duidelijke act van toe-eigening. Hoewel de woorden uiteraard door iemand anders zijn toegebracht, is het toch het dode lichaam dat, via zijn of haar “liggen”, aanspraak maakt op het “hier”, de plaats waar het lichaam begraven ligt. Graftekens hebben over de eeuwen heen de betekenis van ‘hier ligt’ geabsorbeerd. De woorden moeten al niet meer uitgeschreven worden om duidelijk te maken dat er onder het grafteken iemand ligt, die zich deze plaats toe-eigent en inneemt via zijn of haar lichaam. Nabestaanden eigenen zichzelf, bij extensie, het recht op de plaats waar hun overleden verwante ligt toe.⁴³ Dode lichamen worden zo gebruikt om een talig discours te overstijgen en slagen er in om via hun lichamelijke materialiteit in te grijpen op de ruimtelijke werkelijkheid.

Robert Pogue Harrison noemt deze praktijk “the founding power of the hero’s grave”.⁴⁴ Hiermee doelt hij op de legitimering die een graf voor een groep mensen die zich met de dode identificeert kan bieden om aanspraak te maken op een territorium. Voorbeelden uit vroeger onderzoek tonen ons dat deze praktijk ook binnen het Vlaams-nationalisme na de Eerste Wereldoorlog toegepast werd. Via het graf van Verdinaso-leider Joris Van Severen in Noord-Frankrijk werd bijvoorbeeld het territorium van de oude Nederlanden geclaimd.⁴⁵ Omgekeerd wordt door middel van de graven niet enkel aanspraak gemaakt op het territorium, maar ook op het verleden. De Vlaams-nationalistische leuze “Slechts de graven maken een land een vaderland”⁴⁶ is hiervan het ultieme voorbeeld. Een natie bestaat doordat ze een locus heeft waar ze haar doden kan begraven, die omgekeerd de legitimering vormt van het ‘daar-gevestigd-zijn’ van de natie.

Ook de dode lichamen van de IJzerhelden werden aangewend door de Vlaams-nationalisten om zich de IJzervlakte, en bij extensie heel Vlaanderen, toe te eigenen. De woorden “IJzersymbolen” en “IJzersoldaten” zeggen op zich al voldoende: de frontsoldaten worden gedefinieerd volgens de plaats waar ze gevallen zijn. Na hun dood worden hun lichamen één met de IJzervlakte. Dit blijkt uit het gebruik van de woorden “bloed”, “grond”, “bodem” of “IJzer” in combinatie met elkaar: “de bloedgrachten van den IJzer”⁴⁷, “ons bebloed IJzerslijk”⁴⁸ of “den Vlaamschen bloedgrond.”⁴⁹ In

⁴³ Robert Pogue Harrison, *The dominion of the dead* (Chicago: University of Chicago Press 2003) 17–36. Harrison beschrijft dit gebruik als eeuwenoud in het Westen. De sterke invloed van doden in het aanspraak maken op het verleden komt voort uit een neolithische traditie waarin doden en graven symbolisch werden gebruikt om territorium te claimen. Zie ook Koen Aerts en Berber Bevernage, ‘Het spokend verleden en de onmacht van de rede. Hoe radicaal-Vlaanderen het verleden in het heden houdt’, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 2 (2008) 148–161, aldaar 158. Ik wil professor Berber Bevernage bedanken voor deze leestip.

⁴⁴ Harrison, *The dominion of the dead*, 46.

⁴⁵ Joris Van Severen werd na de Duitse inval in 1940 gearresteerd door de Belgische staatsveiligheid en overgebracht naar Abbeville (Frankrijk). Daar werd hij samen met enkele andere gearresteerden geëxecuteerd door Franse soldaten. (Deze gebeurtenis staat bekend als het ‘bloedbad van Abbeville’). Aerts en Bevernage, ‘Het spokend verleden en de onmacht van de rede. Hoe radicaal-Vlaanderen het verleden in het heden houdt’, 157–158.

⁴⁶ A. D’Haese, *Strijd*, 2 p. 5 (1937), geciteerd in: *Ibid.*, 157.

⁴⁷ Joe English, geciteerd door A. De Groeve tijdens een toespraak op de Ie IJzerbedevaart, gepubliceerd in: s.n., *Verslagboek IJzerbedevaart 1924*, 65.

⁴⁸ Frans Daels, tijdens een toespraak op de IIIe IJzerbedevaart, gepubliceerd in: *Ibid.*, 133.

sommige gevallen volstaat lichamelijk leed om de materiële aanwezigheid van de soldaten te benadrukken, bijvoorbeeld in de term “de lijdensoevers van den IJzer.”⁵⁰ Frans Daels past deze praktijk toe in zijn toespraak op de vijfde IJzerbedevaart:

Hebt gij misschien gemeend dat het slijk van den IJzer de stemmen der graven versmoren zou?
Of dacht ge ook de stem der dooden te versmachten? De wasem van hun offer doordringt
geheel het Vlaamsche land en zal u versmachten, machthebbers zonder trouw.⁵¹

“De wasem van hun offer”, gematerialiseerd in de dode lichamen en het bloed van de IJzersoldaten, heeft de grond heilig gemaakt: “De grond dien wij hier betreden, is met bloed gekleurd geweest, zoo werd hij voor ons als een heilige plaats.”⁵² Op de negende IJzerbedevaart wordt de IJzervlakte omschreven als “deze ‘plaats des bloeds’ geworden Vlaanderens heiligste plek, bron van gewijden geest en van de kracht die aanzet tot verwezenlijking van het ideaal waarvoor hier verschrikkelijk offer werd gebracht.”⁵³ Verder op deze bedevaart, wordt de aanwezigheid van de dode lichamen in de grond erg plastisch omschreven: “Nu zijn tachtig palen in de diepte van den Vlaamschen grond gedreven en zitten vast in Uw bloed en Uw vleesch om het kruis van het Vlaamsch offer hoog ten hemel te stuwen.”⁵⁴ Deze visie blijft doorheen de hele bestudeerde periode doorleven. Filip De Pilleceyn meent bijvoorbeeld in zijn toespraak op de negentiende bedevaart dat:

Over heel dit groote Vlaamsche slagveld hebben zij hun lichamen verlengd met de aarde die
sinds eeuwen hun volk heeft gevoed en terug in haar schoot heeft geworpen. Zij verbinden het
offer van gisteren met de Vlaamsche volksmacht van morgen.⁵⁵

De materiële aanwezigheid van de doden vormt niet alleen een middel om zich de ruimte toe te eigenen, maar ook om zich de tijd eigen te maken. Hun offer in het verleden maakt dat het contemporaine Vlaanderen zowel verbonden is aan deze plaats als aan het verleden van deze plaats:

Om 11 1/4 schetteren de klaroenen. Indrukwekkend galmt over de koppen de inzet van
Groeninghe. En men denkt, vlak bij de laatste rustplaats onze dooden, aan de anderen, die
ruim zes eeuwen geleden den vaderlandschen bodem drenkten met hun bloed.⁵⁶

⁴⁹ Frans Daels, tijdens een toespraak op de IXe IJzerbedevaart, gepubliceerd in: s.n., *Negende IJzerbedevaart. Verslagboek 1928.*, 29.

⁵⁰ “Woord vooraf”, in: s.n., *Zevende IJzerbedevaart. Verslagboek 1926.*, 7.

⁵¹ Frans Daels, tijdens een toespraak op de IIe IJzerbedevaart, gepubliceerd in: s.n., *Verslagboek IJzerbedevaart 1924*, 104.

⁵² Alfred Andries, tijdens een toespraak op de IIe IJzerbedevaart, gepubliceerd in: *Ibid.*, 87.

⁵³ “De optocht”, in: s.n., *Negende IJzerbedevaart. Verslagboek 1928.*, 21.

⁵⁴ Frans Daels, tijdens een toespraak op de IXe IJzerbedevaart, gepubliceerd in: *Ibid.*, 29.

⁵⁵ Filip De Pilleceyn, tijdens een toespraak op de IXe IJzerbedevaart, gepubliceerd in: s.n., *Negentiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1938.*, 42.

⁵⁶ “Het ingetogen Vlaanderen”, in: s.n., *Zevende IJzerbedevaart. Verslagboek 1926.*, 23.

Deze “zes eeuwen geleden” is een verwijzing naar de Guldensporenslag die gestreden werd in het jaar 1302. Deze gebeurtenis was tijdens het Interbellum zeer sterk aanwezig in het Vlaams-nationalistisch collectief geheugen en werd, net als de Eerste Wereldoorlog, herdacht als een strijd tegen Franse overheersing. Het lied dat terwijl op de achtergrond te horen is, “Groeninghe”, is van de hand van Jef Van Hoof en gaat over de Guldensporenslag. De herinnering aan vroegere (mannelijke) doden, wordt op die manier bewust opgewekt. Hoewel de Guldensporenslag plaatsvond in Kortrijk, wordt in dit citaat de grond waar de Guldensporenhelden vielen, gelijkgeschakeld aan de grond waar de IJzerhelden vielen. De Vlaamse grond legt via de dode lichamen van de IJzersoldaten een brug naar het verdere Vlaamse strijdverleden.

De lichamen van de IJzersoldaten vormen niet alleen een link met het verre Vlaamse verleden, maar ook met het Vlaamse heden. De vroegere locus van strijd, is vandaag nog steeds een locus van strijd: “Jaar na jaar moet hier het lijdend en strijdend Vlaanderen te samen stromen, het Vlaanderen dat te midden staat van zijn vernedering, zoo kan hunkeren naar de bevrijding, naar een bestaan waardig.”⁵⁷ In contemporaine landschapsbeschrijvingen wordt steeds verwezen naar de oorlogstijd en de lichamelijke strijd van de soldaten toen:

Van op den trein reeds krijgen wij, eenmaal in het station van Thorout voorbij, een pakkenden kijk op die moordvelden, waar alle leven als door een vuurregen verpulverd werd. Beelden die denken doen op de gevloekte steden uit den bijbel, waarop Gods toorn in een solfergloed neerdaalde. Namen die een akeligen klank hebben bewaard, glijden op de wijzerborden van het spoor voorbij: Staden, West-Roosebeke, Poelcapelle, enz. [...] Sommige [bomen] liggen nog in tweeën doorgeknakt als pas door den bliksem getroffen. Het bosch van riouthulst in den verte is als een groep afgeknotte zuilen van een ouden tempel.⁵⁸

De toentijdse IJzervlakte vertoont naast de begraven (dus onzichtbare) lichamen, ook zichtbaar bewijs van de aanwezigheid van de dode soldatenlichamen: “de roode kollebloemen die er [op Vlaanderen’s IJzervlakte] bloeien [zijn] symbolen van de kladden bloed die de Rubenslijven van onze Vlaamsche IJzerkerels purperden.”⁵⁹ In de toespraken wordt de zichtbare ruimte wel vaker opgevoerd als een brug naar het verleden:

Langs de oevers van dees makke rivier en zoover ons ogen reiken over dees vlakke gronden – werd ontzaggelijk geleden, en vierde haar hoogtij: de dood. Hier droegen jonge mannen, de bloem van onze stam – den brand der zomers en den nood der winterdagen. [...] hier kromp

⁵⁷ “Woord vooraf”, in: *Ibid.*, 7.

⁵⁸ “De Gebroeders Van Raemdonck-Hulde te Steenstrate”, in: s.n., *Verslagboek IJzerbedevaart 1924*, 81–83.

⁵⁹ E.P. Callewaert, tijdens een toespraak op de Ve IJzerbedevaart, gepubliceerd in: s.n., *Vijfde IJzerbedevaart. Verslagboek 1924.*, 37. Wat later tijdens dezelfde bedevaart benadrukt hij dit opnieuw: ‘Van al de beloften die de wereldoorlog in zijn schoot droeg voor Vlaanderen, blijft er niets meer over, tenzij de naaktheid van dit kruis, en de roode kollebloemen, symbolen van ’t gestorte soldatenbloed.’ *Ibid.*, 43.

hun hart ineen om het lijden der makkers, kwelde hen 't heimwee om dierbare plaatsen en wezens [...] Hier gaven ze 't laatste wat een menschenkind geven kan: hun roode bloed en hoopvol jonge leven!⁶⁰

De nationale ruimte fungeert in deze contemporaine beschrijving naar het verleden, naar het moment dat het Vlaamse bloed werd geofferd. De aanwezigheid van de soldatenlichamen als een brug naar het verleden, is niet enkel te zien, maar ook te ervaren door dezelfde “offerlucht van de tragische IJzervlakte in te ademen.”⁶¹

6.2.2 ‘Den moedergrond.’ De beschrijving van de nationale ruimte als een vrouwelijk lichaam

Op geen enkel moment tijdens de IJzerbedevaarten wordt verwezen naar vrouwelijk bloed om aanspraak te maken op de ruimte of op het verleden verbonden aan de ruimte. Toch bestaat er in het Vlaams-nationalistisch herinneringsvertoog wel zeker een link tussen vrouwelijkheid en de nationale ruimte.

De historische continuïteit die door Moeder Vlaanderen wordt belichaamd (zie hierboven), keert terug in referenties naar het landschap die de link leggen met het moederland. Over de dood van de Gebroeders Van Raemdonck wordt bijvoorbeeld gezegd in 1921: “Uit wederzijdse liefde, uit trouw en offervaardigheid zijn beiden gevallen in den verscheurenden moedergrond van hun lief Vlaanderen.”⁶² De vrouwelijke verbeelding van het landschap symboliseert rouw en verdriet, zoals de toespraak verder gaat: “Bedevaarders, die hier zijt komen knielen in het wilde gras dat zooveel leed verbergt, denkt na over den offergang en offerdood van die twee ideale broeders; gedenkt dat ze vielen voor Vlaanderen en voor u.”⁶³ Op de veertiende IJzerbedevaart in 1933 wordt dezelfde moedermetafoor voor het landschap gebruikt bij de Gebroeders Van Raemdonck: “de onthulling van een monument, de Gebroeders Van Raemdonck ter eere, opgericht op de geheiligde plaats zelf waar ze, in elkaars armen liggend, dood werden gevonden. Hier werden hun lijken eerst door vriendenhanden vroom aan de moederaarde toevertrouwd.”⁶⁴

De aarde waarin de doden begraven werden, wordt wel vaker beschreven in vrouwelijke termen. Lichamen worden veelal ter aarde besteld “in de schoot van deze weide der zachte zoden.”⁶⁵ Niet enkel het woord “schoot”, maar ook het woord “zachte” worden geassocieerd met vrouwelijkheid

⁶⁰ P. Hilaron Thans O.F.M., tijdens een toespraak op de IXe IJzerbedevaart, gepubliceerd in: s.n., *Negentiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1938.*, 36–37.

⁶¹ “Woord vooraf”, in: s.n., *Elfde IJzerbedevaart. Verslagboek 1930.*, 7.

⁶² Oscar Dambre, tijdens een toespraak op de IIe IJzerbedevaart, gepubliceerd in: s.n., *Verslagboek IJzerbedevaart 1924*, 96–97.

⁶³ Oscar Dambre, tijdens een toespraak op de IIe IJzerbedevaart, gepubliceerd in: *Ibid.*, 97.

⁶⁴ “Te Steenstrate”, in: s.n., *Veertiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1933.*, 13.

⁶⁵ “Een monument voor de broederliefde”, in: *Ibid.*, 18.

en moederschap. De idee dat de aarde zachte, moederlijke kwaliteiten heeft, impliceert dat ze de dode lichamen zal verzorgen, troosten en laten rusten. Als we even terugkomen op een citaat dat ook de associatie tussen de dode mannelijke lichamen en een “moederaarde” die hen heeft “gevoed” benadrukt, wordt mijn standpunt duidelijker: “Over heel dit groote Vlaamsche slagveld hebben zij hun lichamen verlengd met de aarde die sinds eeuwen hun volk heeft gevoed en terug in haar schoot heeft geworpen.”⁶⁶

De plaats van de vrouwelijke “schoot” is de plaats waar zich leven ontwikkelt. De erg populaire “zaai- en oogstmetafoor” (zie hierboven) krijgt in deze context een extra dimensie: het begraven van lijken als zaden in een vrouwelijke grond bevordert het levensverwekkend (lees: Vlaams bewustzijnverwekkend) proces:

O, gij die in den Moedergrond,
als zaad gestrooid wordt tot ontkiemen,
laat gare winden d’akkers striemen
toch waast om U reeds Lente rond!

Gedij! Uit U herwordt het lot
van Vlaandren! Wordt de breede baren
van golvend’ gouden korenaren
Gedij! Het is de wil van God!⁶⁷

6.2.3 Tussenbesluit

De beschrijving van het landschap als een vrouwelijk lichaam is een gekend onderwerp in genderstudies van nationalisme. Het thema is vooral populair in postkoloniale studies, die Westerse beschrijvingen van een (gekoloniseerd) exotisch en vrouwelijk landschap interpreteren als een retorische machtsuitdrukking. Anne McClintock benoemt deze praktijk met de term “pornotropics”.⁶⁸ Blanken, mannen en hogere klassen (met andere woorden, de discourselite) beschouwden zichzelf als meer ontwikkeld en geciviliseerd, en daarom verder verwijderd van de natuur of het landschap. Vrouwen, gekoloniseerden/geracialiseerden en lagere klassen bevonden zich logischerwijs aan het andere uiterste van het spectrum: onderontwikkeld, onbeschaafd en daarom

⁶⁶ Filip De Pilleceyn, tijdens een toespraak op de IXe IJzerbedevaart, gepubliceerd in: s.n., *Negentiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1938*, 42.

⁶⁷C. Hodister, “In Memoriam. Aan Renaat De Rudder”, in: *Nele*, . 5 7 (1937) 85.

⁶⁸ Zie: Anne McClintock, *Imperial leather : race, gender and sexuality in the colonial contest* (Routledge 1995).

dichter bij de natuur of het landschap.⁶⁹ Deze visie is gestoeld op de gedachte dat “Power, [...] – especially in relation to representations of land, race and gender – is always part of identity formation, especially in the case of nationalism.”⁷⁰ Het beschrijven van een koloniaal landschap als vrouwelijk, relateert zowel vrouwen als de gehele kolonie aan inferioriteit, en plaatst de nationaliteit en geslacht van de beschrijver/kolonisator in een superieure positie.

Hoewel de Vlaams-nationalisten hun eigen landschap als vrouwelijk beschrijven – en met hun vrouwelijke landschapsbeschrijvingen dus geen ander ras in een inferieure positie willen plaatsen – kan ik deze inzichten toch toepassen op de eigen casus. Enerzijds is er een belangrijk verschil op te merken in de manier waarop de ruimte mannelijk of vrouwelijk wordt. Bij mannen spelen individualiteit en activiteit een belangrijke rol. Het is na een actief offer dat hun bloed de aarde doordrenkt en Vlaams maakt. Wanneer het landschap echter wordt omschreven in vrouwelijke termen, wordt er veeleer uitgegaan van een vrouwelijke aard van het landschap. Er is geen nood aan activiteit (bvb. het vloeien van bloed) of individualiteit. In lijn met de allegorische figuur “Moeder Vlaanderen”, transformeert de ruimte zelf in “Moeder Aarde”. De mannelijkheid van de ruimte die gestoeld is op een actief offer, staat zo in schril contrast met de vrouwelijkheid van de ruimte die uitgaat van een passief zijn. In overeenstemming met postkoloniale inzichten, zouden we kunnen stellen dat deze visie voortbouwt op het idee dat vrouwen, als onbeschaafde wezens, geloofd worden dichter bij de natuur te staan dan beschaafde mannen. Zo wordt vrouwelijkheid met andere woorden impliciet in een onderdrukte, inferieure rol geplaatst. Dit impliceert eveneens dat wanneer de discourselite via de nationale ruimte de banden met het verleden wil aanhalen, een vermannelijkte ruimte beroep moet doen op geïndividualiseerde (dode) lichamen die in het landschap fungeren als historische “bakens”. Een vervrouwelijkte ruimte, daarentegen, is historisch in zichzelf. Er moeten geen verwijzingen worden gemaakt naar individuele vrouwen. De moederaarde zelf staat symbool voor historische continuïteit en belichaamt bijgevolg automatisch het verleden.

Anderzijds wordt het landschap niet beschreven als een exotisch, geseksualiseerd vrouwelijk lichaam, maar als een eervol en gerespecteerd moederlichaam. Er wordt nauwelijks gerefereerd aan vrouwelijke lichamelijkeheid. Wanneer dit wel gebeurt, bijvoorbeeld met de term “schoot”, staan de moederlijke (levensgenererende) kwaliteiten van vrouwen centraal. Dit verleent extra betekenis aan

⁶⁹ Deze visie wordt in sommige contexten ook benoemd met de term ‘maagd-als-land mythe’. Hieronder verstaat men de idee dat: ‘Women are the earth that is to be discovered, entered, named, inseminated and, above all, owned. Symbolically reduced, in male eyes, to the space on which male contests are waged, women experience particular difficulties laying claim to alternative genealogies and alternative narratives of origin and meaning. Linked symbolically to the land, women are relegated to a realm beyond history and thus bear a particularly vexed relation to narratives of historical and political effect. Even more importantly, women are figured as property, belonging to men and hence as lying, by definition, outside the male contests over land, money, and political power.’ Ibid., 31.

⁷⁰ Eva Mackey, “Death by Landscape”: Race, Nature, and Gender in Canadian Nationalist Mythology’, *Canadian Woman Studies* 20 (2000) 125–130, aldaar 125.

het soldatenoffer, dat veelal beschreven wordt via de “zaai- en oogstmetafoor” (zie hierboven). In een vrouwelijke, vruchtbare grond zal de levensverwekkende (Vlaams bewustzijnsverwekkende) kracht van de lijken extra groot zijn. De alichamelijkheid en moederlijkheid van het vrouwelijk landschap insinueren een zekere vorm van respect t.a.v. vrouwelijkheid. Hoewel ze ook volgens deze discourselite dichters bij de natuur staat dan de mannelijke soldaten (zeker omdat haar natuurlijke rol als draagmoeder in de verf wordt gezet), wordt ze omwille van haar moederlijke kwaliteiten niet als gelijk, maar wel als gelijkwaardig beschouwd. Dit impliceert evenwel dat vrouwen binnen deze visie enkel als moeders worden erkend. Het moederschap neemt dankzij haar materialisering als nationale ruimte een verheven, bijna-goddelijke status aan.

6.3 “Dooden als U sterven niet!”⁷¹ Lichaamsloze helden, dode lichamen en levende zielen

In navolging van het Cartesiaanse dualisme wordt “het Zelf”, traditioneel, opgedeeld in lichaam en geest als elkaars absolute tegengestelde. Deze dichotomie is binnen conventionele visies vaak gegenderd, waarbij mannelijkheid wordt geassocieerd met de geest en vrouwelijkheid met het lichaam. We kunnen dit interpreteren als een machtsconstructie, aangezien de geest veelal (zeker in christelijke contexten) een grotere waarde krijgt toegedicht dan het lichaam. Bij extensie worden mannen, omwille van hun geestelijkheid, hoger gewaardeerd dan hun tegenpool, lichamelijke vrouwen.

In dit hoofdstuk stellen we ons de vraag in welke mate Vlaams-nationalistische genderopvattingen aan deze conventie beantwoorden. De context, waartegen ik mijn onderzoek zal afwegen, levert dubbelzinnige verwachtingen op. Buitenlandse casussen, zoals het Duitse Nazisme en het Italiaanse Facisme, leerden ons dat extreemrechts tijdens het Interbellum een sterke preoccupatie ontwikkelde met het mannelijk lichaam. Het idee van “de man” als metoniem voor de natie indachtig, kunnen we de expliciete afbeelding van het mannelijk lichaam als mooi en krachtig begrijpen als een “politiek statement” dat de superioriteit tegenover andere rassen en naties moet bevestigen (zie hierboven). De afkerige houding van het katholicisme tegenover lichamelijke en andere vormen van materialisme, doet dan weer andere verwachtingen rijzen. Idealen van zedelijkheid, ascese en geestelijke kracht primeren op de vergankelijkheid en zondigheid die met het lichaam worden geassocieerd.

⁷¹ Jozef Muls, tijdens een toespraak op de IJzerbedevaart, gepubliceerd in: s.n., *Verslagboek IJzerbedevaart 1924*, 61.

In mijn analyse voor Vlaams-nationalistische ideeën hieromtrent ben ik in het discours op zoek gegaan naar de validiteit van deze (gender)dichotomie. Hoe worden lichamelijke en geestelijkheid in relatie tot elkaar gedefinieerd? Verschilt dit voor de IJzerhelden in levende of dode hoedanigheid? Zijn er verschillen in de (a)lichamelijke representatie van mannelijke en vrouwelijke IJzerhelden?

Ik constateerde al snel dat er in de herinnering aan vrouwelijke IJzerhelden (als echtgenotes, moeders of dochters “van”) nooit expliciet aandacht uitgaat naar hun eigen, concrete lichamelijke of geestelijkheid. De schaarse vermeldingen omschrijven hun wezen vooral in relatie tot mannen. Een eigen ontologie wordt hen met andere woorden ontzegd. Hierdoor zal dit hoofdstuk er lichtjes anders uitzien dan de voorgaande. De analyse betreft hoofdzakelijk de representatie van mannelijke (anti-)lichamelijkheid. In het besluit zal ik mijn inzichten evenwel terugkoppelen naar deze (anti-)lichamelijke non-existentie van vrouwen in het herinneringsvertoog.

6.3.1 Lichaamsloze helden. Katholieke spiritualiteit, antimaterialisme en de Vlaamse volksgeest

Zoals ik in het eerste hoofdstuk over normatieve genderconstructies in het herinneringsvertoog reeds opmerkte, wordt er nauwelijks aandacht besteed aan de lichamelijke van de IJzersoldaten. In de schaarse gevallen dat er toch aan wordt gerefereerd, lijken ze eveneens als “jeugdig” te worden gedefinieerd:

Gedenken wij de jongsten onzer jongens die, zoals U, met de opkomende kracht van hun mannesspijeren, met het kloekke woord van een zuiver hart en een zuivere ziel, met den jongsten gloed van heel hun idealisme den dubbelzwaren strijd aangingen tegen vreemde dwingelandij en onheemsch onrecht.⁷²

Op de eerste IJzerplechtigheid zegt Karel Elebaers over Joe English: “Innig was zijn kunst [...] maar krachtig gebouwd als de kerels van zijn bloedeigen ras.”⁷³ In een verslag over de dertiende bedevaart schrijft men: “zuchtte Moeder Vlaanderen eens te meer: ‘Waar zijt ge? Sterke en kloekke, en al waar zijt gij, ach, te groot getal...’”⁷⁴ In eerste instantie lijken beide citaten te refereren aan de krachtige lichamen van de soldaten, maar in andere contexten waar woorden als “krachtig” of “kloek” worden gebruikt, verwijzen ze eerder naar hun immateriële hoedanigheid: “Op deze ‘plaats des bloeds’

⁷² Frans Daels, tijdens een toespraak op de IIIe IJzerbedevaart, gepubliceerd in: *Ibid.*, 133.

⁷³ Karel Elebaers, tijdens een toespraak op de Ie IJzerbedevaart, gepubliceerd in: *Ibid.*, 41.

⁷⁴ “De dag van zaterdag 20 Aug.,” in: s.n., *Dertiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1932*, 11.

geworden Vlaanderens heiligste plek, bron van gewijden geest en van de kracht die aanzet tot verwezenlijking van het ideaal waarvoor hier verschrikkelijk offer werd gebracht.”⁷⁵

Volgende beschrijving van het ‘mannelijke’ uiterlijk van Firmin Deprez staat eveneens in dienst van de beschrijving van zijn geestelijke aard:

Firmin is altijd geweest een man van overtuiging en een man van de daad. Hij droeg in zijn persoonlijkheid al de karaktertrekken van een voorvechter, een baanbreker. Kappen en kerven, kampen en strijden met woord en pen, dit was zijn dagdagelijksche levensbedrijvigheid. Zelf (sic) zijn fysisch wezen onderging den invloed van zijn sterke persoonlijkheid: in zijn blik lag iets mannelijk strak, in de beweging van zijn hand was iets kranigs, iets vooruitstuwend en ook zijn stem had een ruwen bitsigen toon. Firmin was daarbij geen vleier, wat hij te zeggen had, zegde hij vlakaf. [...] Een ruwe schors, maar in den grond wat een pracht van edel gevoel, van waardigheid en rechtzinnigheid, van naastenliefde en zelfverloochening, van oprechte trouw, kostbare vriendschap!⁷⁶

Het lichaam van Firmin Deprez is duidelijk gendert in dit citaat: het wordt expliciet als “mannelijk” gedefinieerd. De enige fysieke kenmerken die worden beschreven (“zijn blik”, “de beweging van zijn hand” en “zijn stem”) hebben evenwel weinig met zijn lichamelijk voorkomen te maken. Ze zijn eerder een extensie van zijn mannelijke geest. We kunnen het lichaam hier interpreteren als een instrument om de geestelijke definitie van mannelijkheid uit te voeren.

Hieruit kan ik al besluiten dat de grondtoon van het discours wel degelijk meegaat in het Cartesiaanse dualisme. Lichaam en geest zijn in Vlaams-nationalistische visie twee afzonderlijke uitlopers van de menselijke persoonlijkheid. Het valt op dat in vergelijking met andere extreemrechtse of fascistische bewegingen, de Vlaams-nationalistische absoluut geen aandacht heeft voor de lichamelijkheid van de mannelijke helden die ze vereert. We kunnen dus niet stellen dat ze (in hun herinneringsdiscours) een fysiek krachtig mannelijk lichaam vooropstellen als symbool voor een sterke natie of een sterk ras. De nadruk ligt daarentegen op de spirituele kracht van de helden. Dit lijkt in de eerste plaats voort te komen uit de grote invloed van het katholicisme op het Vlaams-nationalisme. In de herdenking aan de oorlog, wordt bvb. meer aandacht besteedt aan de geestelijke dan aan de fysieke strijd van de soldaten. Op de tweede IJzerbedevaart meent Oscar Dambre dat “Vele waren de worstelingen van lichamelijke aard, maar nog harder werd met den dag de zielstrijd.”⁷⁷ Deze werd daarenboven in de hand gewerkt door “de scherper wordende Vlaamschaterij.”⁷⁸ Lichamelijkheid en materialisme worden in het discours in verband gebracht

⁷⁵ Adv. Verpoorten, tijdens een toespraak op de VIIIe IJzerbedevaart, gepubliceerd in: s.n., *Achtste IJzerbedevaart. Verslagboek 1927.*, 21.

⁷⁶ Leo Ghesquiere, “Firmin Deprez”, in: s.n., *Dertiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1932.*, 83–84.

⁷⁷ Oscar Dambre, tijdens een toespraak op de IIe IJzerbedevaart, gepubliceerd in: s.n., *Verslagboek IJzerbedevaart 1924*, 90.

⁷⁸ Oscar Dambre, tijdens een toespraak op de IIe IJzerbedevaart, gepubliceerd in: *Ibid.*

met zedeloosheid en goddeloosheid. De IJzersoldaten verworpen op die manier tot lichtbakens van zedelijkheid in het goddeloze materialisme van de oorlog. Op de Lode de Boninghe Hulde in Wevelgem stelt burgemeester Wallays dat: “Wij bewonderen U omdat ge een ideaal waart, groot en schoon en prachtig, midden een tijd en omstandigheden van echt materialisme, lage volksverbeesting en wraakroepende mensslachterij.”⁷⁹ Dit wordt vervolgens gekoppeld aan een dualistisch onderscheid tussen de (goddeloze) materiële Belgische staat en de geestelijke Vlaamse natie:

Het offer werd van U geëischt tot het uiterste en het schendende werk wordt ook tot het uiterste volbracht. Verdelging van stof tegen zegepraal van geest. Verbrijzeling van zerken tegen volksverrijzenis. Uitstallerij van gewapende macht tegen uitstraling van heldenideaal. Wat maakte de testamenteele Wil, geprent op Uw kruisen en geschonden op Uw heldengraven zoo geducht en zoo vervaarlijk? Niet het koude steen! Maar de ziel gesierd met heldendeugden, die spreekt tot ons volk. [...] Dat Uw Geest den grond en de lucht van Vlaanderen doorwaseme en onze vijanden tot het zaligmaken besef brengt van wat is Offer en wat is Trouwe.⁸⁰

In zijn toespraak stelt Frans Daels twee zaken tegenover elkaar: alles wat kwaadaardig en materieel is (voorgesteld door “wandaden” van de Belgische staat tegenover de Vlamingen) en alles wat goedaardig en spiritueel is (samengebracht in één Vlaamse volksgeest). Dit zwaard snijdt langs twee kanten. Enerzijds wordt materialisme (opnieuw) tegenover spiritualisme/idealisme geplaatst en wordt deze laatste hoger gewaardeerd dan de eerste. Door de Belgische staat in verband te brengen met materialisme, wordt deze bijgevolg als minderwaardig beschouwd dan de Vlaamse natie. Anderzijds kent de Belgische staat alleen maar een negatieve voorstelling binnen het Vlaams-nationalistisch herinneringsdiscours. Dit heeft als gevolg dat het materialisme dat ermee wordt geassocieerd op die manier ook negatief gewaardeerd wordt. Met andere woorden: de associatie tussen materialisme en de Belgische staat heeft op beiden een neerwerkende kracht.

De voorstelling van de Vlaamse natie als een “geest” meer dan een “lichaam” keert wel vaker terug in het herinneringsvertoog:

Uw laatste woord, uw eenige wensch werd verbannen uit de officieele verslagen en redevoeringen. Zoo bleef het onbetwistbare eigendom van de ziel van Vlaanderen, die de machthebbers vier jaar lang in de loopgraven van den IJzer hebben gezocht en getracht te vatten in hun handen, zoodat zij ten slotte tot het besluit zijn gekomen, niet tot het besef, dat

⁷⁹ Wallays, tijdens een toespraak op Lode de Boninghe-Hulde (15/7/1934, Wevelgem) gepubliceerd in: s.n., *Vijftiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1934.*, 62.

⁸⁰ Frans Daels, tijdens een toespraak op de VIe IJzerbedevaart, gepubliceerd in: s.n., *Zesde IJzerbedevaart. Verslagboek 1925.*, 48–49.

het iets onvatbaars was. Kleine mensen die in boeien wilden knellen de zeeën van een volksziel.⁸¹

De Vlaamse natie wordt in dit citaat dus niet voorgesteld door middel van het geheel aan (lichamelijke) natiegoten, maar door de immateriële cultuur die hen met elkaar verbindt en maakt tot eenzelfde volk: de *Volksggeist*.⁸²

6.3.2 Eeuwige Lichamen en Levende Zielen. Onvergankelijk stof, onsterfelijke geest en “un passé qui ne passe pas”

Eeuwige Lichamen vs. Verteerde Lijken

In grote tegenstelling tot de “levende helden”, gaat er wel aandacht uit naar de heldenlichamen als ze in hun overleden hoedanigheid ter sprake komen. Het discours hierover is op het eerste zicht schijnbaar tegenstrijdig. In sommige gevallen staat het eeuwig karakter van de dode lichamen centraal. Bovenstaande bespreking over de rol van de heldenlichamen in de creatie van de nationale ruimte was hier al een eerste voorbeeld van. Door tien tot twintig jaar na de feiten te spreken over “bebloed IJzerslijk”, ontkent men de vergankelijkheid waar dode lichamen biologisch gezien aan onderhevig zijn. Net door de lichamelijke aanwezigheid en eeuwigheid van de IJzersoldaten te benadrukken, kan de Vlaams-nationalistische discourselite beslag leggen op de ruimte.

In een tweede context waar de lichamelijke geaccentueerd wordt, staat deze in het teken van de verafgoding van de IJzerhelden. Op de twaalfde IJzerbedevaart bespreekt men het overbrengen van het lichaam van Renaat De Rudder naar een crypte onder de IJzertoren “om den toren en ons zelf te heiligen door de bestendige aanwezigheid van het lichaam, dat een uitverkoren tempel van den H. Geest was en ons, op het meest tragische oogenblik van ons volksbestaan, de deugden van een ridderlijke, reine, vurig-Vlaamsch-lievende en Godzoekende ziel geopenbaard heeft.”⁸³ Het heldenlichaam staat hier evenwel niet symbool voor fysieke kracht en andere stereotiep mannelijke kenmerken, maar voor spirituele zuiverheid en Vlaams idealisme. Het heldenlichaam is met andere woorden niet meer dan een materialisering van de Vlaamse geest.

Een derde en laatste instantie waar men de lichamelijke vergankelijkheid van de IJzerhelden ontkent ligt in dezelfde lijn. Bij de opgravingen van het stoffelijk overschot van de IJzersymbolen in 1932, voor ze worden bijgezet in de IJzercrypte, merken “ooggetuigen” op dat hun lichamen nog

⁸¹ Frans Daels, tijdens een toespraak op de IIIe IJzerbedevaart, gepubliceerd in: s.n., *Verslagboek IJzerbedevaart 1924*, 133.

⁸² Term van Herder. ‘Een soort genie dat verschillend is bij elke natie, een conglomeraat van culturele, politieke, economische en godsdienstige elementen’, ‘een soort collectief geheugen en cultuur dat elk volk als geheel in zich heeft en dat tot handelen drijft, waarin de idee van de nationale zelfstandigheid centraal staat’

Marc Boone, *Historici en hun métier: een inleiding tot de historische kritiek* (Gent: Academia press 2007) 311; 298.

⁸³ Oscar Dambre, “Renaat De Rudder, de Reine Ridder Van den IJzer” in: s.n., *Twaalfde IJzerbedevaart. Verslagboek 1931.*, 56.

niet zijn verteerd. De lichamen van de Gebroeders Van Raemdonck “lagen nog steeds bij mekaar.”⁸⁴ Bij de opgraving van Renaat De Rudder op het Kerkhof van West-Vleteren “[riep] een van de ontgravers tot ieders verbazing: ‘Hij ligt er nog in zoals hij er in gelegd werd!’ Dat leek wel overdreven maar het was begrijpelijk, want het eerste dat te zien kwam was een mooie haarlok over het nog niet erg geschonden hoofd.”⁸⁵ Ook het lichaam van Joe English was nog zo goed als intact: “Daar lag het, voor zijn vrienden nog vrijwel herkenbaar. Elke aanwezige was ontroerd.”⁸⁶ Wanneer op de achttiende bedevaart luitenant Juul De Winde wordt opgegraven, stelt men: “Ooggetuigen wisten ons te verklaren hoe verwonderd zij waren het lichaam nog zoo gaaf en geheel aan te treffen.”⁸⁷ Hoewel deze stellingen praktisch onmogelijk zijn, blijft het wel een interessant gegeven dat de discourselite het duidelijk nodig dacht de lichamelijke vergankelijkheid van hun helden te ontkennen.

Toch is dit niet altijd het geval. In andere contexten staat juist de beschadiging of de vergankelijkheid van de heldenlichamen centraal. Bij de opgraving van Frans Van der Linden meent men dat “Degene die in 1932 bij de ontgraving van zijne stoffelijke overblijfselen aanwezig waren, hebben, bij de opdelving der kist, met verontwaardiging bestatigd op welke menschonwaardige wijze hij ter aarde werd besteld.”⁸⁸ Het lichaam van Van der Linden wordt hier als geschonden voorgesteld, omdat de Belgische staat er niet zorgvuldig mee zou zijn omgesprongen. Het is als het ware een aanklacht tegen de slechte behandeling van de Belgische staat. Het geschonden lichaam van Frans Van der Linden fungeert zo als metoniem voor de mishandeling van het gehele Vlaamse volk. Andere gevallen vermeldingen van verminkte lichamen, hebben vermoedelijk hetzelfde doel. Zoals de oud-strijders op de eerste IJzerplechtigheid worden aangemoedigd hun doden te herdenken: “Broeders uit de bloedlawiene ontsnapt, die zooveel kruisjes hebt helpen planten, boven ’t verminkte lijk van uwe kameraden.”⁸⁹ Ook de dood van Renaat De Rudder wordt in volgend citaat erg plastisch omschreven: “Renaat De Rudder heiligde deze belijdenis met den laatsten kreet van zijn stervend bloedend lichaam.”⁹⁰ Omdat hij was gestorven aan een verdwaalde Belgische kogel, vormt de benadrukking van zijn beschadigde lichaam eveneens een aanklacht op de vermeende vijandelijkheid van de Belgische staat t.a.v. Vlamingen.

⁸⁴ “Iets over de opgravingen”, in: s.n., *Dertiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1932.*, 65–66. Dit is vooral verwonderlijk gezien op de tweede IJzerbedevaart expliciet werd aangeklaagd dat beide lichamen al voor ze hun eerste officiële begrafenis hadden gekregen vermalen waren door houwitsers: ‘Op de plaats waar men ze vond liggen, werden ze begraven. Maar zij die bestemd waren voor immer arm in arm te liggen, werden korten tijd daarop onherroepelijk uiteengeslingerd door een houwitsers. De weiden rondom liggen doorzaaid met stukjes van hun beenderen.’ Oscar Dambre, tijdens zijn toespraak op de Ite IJzerbedevaart, gepubliceerd in: s.n., *Verslagboek IJzerbedevaart 1924*, 96.

⁸⁵ “Iets over de opgravingen”, in: s.n., *Dertiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1932.*, 66.

⁸⁶ “Iets over de opgravingen”, in: *Ibid.*

⁸⁷ “De plaats op het kerkhof”, in: s.n., *Achttiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1937.*, 21.

⁸⁸ J. Lysens, tijdens zijn toespraak op de XVe IJzerbedevaart, gepubliceerd in: s.n., *Vijftiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1934.*, 48.

⁸⁹ “Verslag over de Vijfde Bedevaart naar de Graven van den IJzer”, in: s.n., *Vijfde IJzerbedevaart. Verslagboek 1924.*, 17.

⁹⁰ “Dat eenige kruis bij den IJzer!”, in: s.n., *Negentiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1938.*, 12.

In andere voorbeelden wordt niet de schending, maar de vertering van de lichamen benadrukt. Dit valt veeleer voor in contexten waar het IJzercomité om toestemming vraagt aan de overheid om de lijken van de IJzersymbolen in de IJzertoren te mogen begraven. In de toelatingsbrief met de vraag om het stoffelijk overschot van Renaat De Rudder te mogen overbrengen schrijft Frans Daels dat het gaat om “reeds geheel verteerde lijken, voortkomende van jongens die ten minste vóór twaalf jaar gestorven zijn tengevolge van kwetsuren.”⁹¹ Een jaar later schrijft het IJzerbedevaartskomitee een tweede brief, om ook de andere lichamen te mogen opgraven:

Wij geven Ued. hierbij de volstreckte verzekering dat deze aanvraag in geenerlei wijze tot doel heeft onverteerde lijken op deze plaats te begraven, maar enkel en alleen de stoffelijke overblijfselen van eenige jongens die sneuvelde, op de voorlinie, die bijgevolg reeds sedert tenminste dertien jaar in begraven toestand gehouden werden en dus volledig tot dorre beenderen verteerd zijn, over te brengen en te bewaren.⁹²

Deze brief werd gepubliceerd in hetzelfde verslagboek waar ook de toespraken over de opgravingen van de lijken die “verwonderlijk intact” bleken verschenen zijn. Naar mijn mening, kunnen we deze nadruk op de lichamelijke vergankelijkheid van de IJzersoldaten het best begrijpen als louter een retorisch hulpmiddel om toestemming te krijgen van de Belgische staat. Naar het volk toe, wilde de discourselite het liefst van al de idee van “eeuwige lichamen” overdragen. Dit ligt in lijn van het tweede deel van dit hoofdstuk, waarin ik heb betoogt dat de Vlaamse natie aan de hand van mannenlichamen aanspraak maakt op de nationale ruimte. Een volledige erkenning van de vergankelijkheid van dode lichamen, zou eveneens de vergankelijkheid van de ruimte waarop de natie aanspraak maakt impliceren.

Levende zielen

Het discours over het al dan niet lichamelijk zijn van de dode helden is evenwel niet consistent. In andere gevallen wordt hun lichamelijkheid geminimaliseerd of zelfs radicaal ontkend. Over de dood van Joe English zegt men dat op 1 september 1918 “de geschiedenis van zijn lichaam eindigt.”⁹³ Zijn dood zelf wordt vervolgens omschreven als een “overvloeiing van het eindelijke in het oneindelijk.”⁹⁴ Met de ontkenning van de lichamelijkheid van de doden, wordt hun onsterfelijkheid in de verf gezet. De Gebroeders Van Raemdonck zijn op hun beurt een “ideaal zinnebeeld van trouw,

⁹¹ Brief namens het IJzerbedevaartscmité aan toenmalig Minister van Binnenlandse Zaken Baels (7/10/1930) gepubliceerd in: s.n., *Elfde IJzerbedevaart. Verslagboek 1930.*, 163.

⁹² Brief namens het IJzerbedevaartscmité aan de gemeenteraad van Kaaskerke (23/5/1931), gepubliceerd in: s.n., *Twaalfde IJzerbedevaart. Verslagboek 1931.*, 16.

⁹³ Cyriel Verschaeve, “Joe English” in *Ons Vaderland*, 12/9/1918, gepubliceerd in: s.n., *Verslagboek IJzerbedevaart 1924*, 17.

⁹⁴ Oscar Dambre, tijdens zijn toespraak op de Ie IJzerbedevaart, gepubliceerd in: *Ibid.*, 31.

wiens schoonheid niet tanen zal omdat ze huist in de sfeer van het onstoffelijke, van het eeuwige.”⁹⁵ Deze minimalisering van lichamelijke gaat gepaard met een hogere waardering van geestelijkheid, die na de lichamelijke dood blijft voort“leven”. Op de veertiende bedevaart verklaart Oscar Dambre dat de “broeders Edward en Frans Van Raemdonck uit Temsche vielen hier op onsterfelijke wijze, tot in den dood getrouw aan hun sublieme broederleus.”⁹⁶ Pater Callewaert volgt hem hier in op dezelfde bedevaart. Gesneuvelden worden “niet als dooden, [herdacht] want dit is heidensch, maar als levenden in de onsterfelijke hunner zielen.”⁹⁷ Hij vervolgt even later: “Wij moeten de dooden huldigen als levenden in ’t licht van hun sublieme sacrificie.”⁹⁸

Deze minimalisering van het lichaam en materie, vormt het ultieme propagandamiddel voor het lichamelijke offer. Het lichaam *an sich* is in dit discours niets waard in vergelijking met het geestelijke ideaal waarvoor men zich offert: “De geestelijke grootheid van het offerend idealisme blijft de wonderbare genade, die Vlaanderen leidt naar zijn zege.”⁹⁹ Een lichamelijke offer maakt deze doden bijgevolg meer levend dan voorheen. Ze zijn als het ware bovenmenselijk geworden:

De Levende Kerk huldigt hare dooden in hun onsterfelijke. Wat al witte bloemen zijn er in het IJzerslijk gegroeid! Men heeft de piotten wel eens de heiligen van den IJzer genoemd. Dat is niet volgens de gewone opvatting, maar het beteekent de bovenmenselijke kracht die zij in zich droegen. Renaat was een van dezen.¹⁰⁰

Deze onsterfelijke uit zich ook op andere vlakken, zoals bijvoorbeeld het aanspreken van de doden in toespraken. Frans Daels spreekt op de bedevaarten geregeld een ‘Doodengroet’ uit, die hij dan aanvangt met “Vlaamsche Dooden,”.¹⁰¹ Vanaf de 1935 hebben de doden, omgekeerd, ook een boodschap voor de levenden. Deze wordt jaarlijks door iemand van het Comité voorgelezen:

Wij, de tientallen duizenden Dooden van den IJzer, hebben geleden het dubbel Vlaamsche lijden van de bloedgrachten; wij zijn gevallen den mond vol bloed en slijk, de keel dichtgeschroefd door het lijden, maar met het beeld van het herlevend Vlaanderen voor ons stervend oog. [...] Wij roepen U toe, vanuit onzen Vlaamschen IJzertoren te Diksmuide, “Waar blijven Vlaanderens’ Blauwvoeten? Waar blijft de Vlaamsche Daad? *Laat ons in godsnaam geen tweede maal vermoorden!*”¹⁰²

⁹⁵ Verslag IIe IJzerbedevaart, in: Ibid., 99.

⁹⁶ Oscar Dambre, tijdens zijn toespraak op de plechtigheid te Steenstrate (de dag voor de XIVe IJzerbedevaart), gepubliceerd in: s.n., *Veertiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1933*, 18.

⁹⁷ “De hulde van Temsche aan de broeders”, in: Ibid., 68.

⁹⁸ “De hulde van Temsche aan de broeders”, in: Ibid.

⁹⁹ s.n., *Negentiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1938*.

¹⁰⁰ E.P. Callewaert, tijdens zijn toespraak op de IIIe IJzerbedevaart, gepubliceerd in: s.n., *Verslagboek IJzerbedevaart 1924*, 127.

¹⁰¹ Dit gebeurt op nagenoeg elke IJzerbedevaart. Om een voorbeeld te geven: Frans Daels, tijdens zijn toespraak op de VIIIe IJzerbedevaart, gepubliceerd in: s.n., *Achtste IJzerbedevaart. Verslagboek 1927*, 23.

¹⁰² “De Boodschap van de Dooden aan de Levenden”, in: s.n., *Vijftiende en Zestiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1935*, 84.

We kunnen deze retoriek van onsterfelijkheid op verschillende manieren interpreteren. We zouden het kunnen begrijpen als een mechanisme van sociale controle. Gehoorzaamheid aan hoger gezag en toewijding aan voorgeschreven idealen worden op deze manier gepropageerd als een bewonderenswaardige daad die wordt beloond met het meest ultieme geschenk: het eeuwige leven.¹⁰³ Het sterven van een lichamelijke dood, doet niets af aan hun onsterfelijkheid. Integendeel, het lichamelijke offer heeft de (geestelijke) nagedachtenis van deze doden juist onsterfelijk gemaakt.

We zouden de minimalisering van de lichamelijke van de doden ook kunnen interpreteren als een ontkenning van hun (geestelijke) dood. Deze wordt misschien wel het meest duidelijk in volgend citaat over English' dood: "Beste English, schoone English, dooden als U sterven niet."¹⁰⁴ En volgende woorden over de dood van Frans Van der Linden: "Maar zijn geest bleef voortleven tusschen hen en zijn voorbeeldig leven zou steeds een aansporing wezen om den strijd voort te zetten tot verwezenlijking onzer Vlaamsche idealen."¹⁰⁵ Martelaren worden op deze manier aangewend om de dood te overstijgen. De herinnering aan deze onsterfelijke martelaren, creëert een vorm van continuïteit tussen heden, verleden en toekomst. Door aan deze onsterfelijke doden "in het nu" betekenis te verlenen, wordt niet alleen de bestaansreden van de natie (de band met het verleden), maar ook de bestaanszekerheid ervan (haar voortleven in de toekomst) verzekerd. Historicus De Spiegeleer neemt gelijkaardige conclusies in zijn onderzoek naar socialistische martelaren: "People need a sense of place in a cosmic scheme of things, and the commemoration of martyrs from a distant or recent past creates a sense of continuity with past and future generations."¹⁰⁶

Het Vlaams-nationalistisch gedachtegoed over de dood strookt in dit opzicht niet met het dominante gedachtegoed. Sinds de Verlichting vond de idee van de steriele dood ingang bij het bredere publiek. In de eeuwen nadien geloofde men steeds vaker in de dood als het absolute einde. Gekoppeld aan opvattingen over tijd, wordt de dood in lijn hiervan beschouwd als meestermetafoor voor het verleden. Michel de Certeau stelde bijvoorbeeld dat we geschiedschrijving kunnen begrijpen als een graftombe. De doden worden zo benaderd vanuit een lineair-chronologisch perspectief en samen met de geschiedenis in het verleden geplaatst. Zij blijven stil en laten het

¹⁰³ Christophe De Spiegeleer bekomt dezelfde conclusie voor socialistische martelaren. Zie Christoph De Spiegeleer, "The blood of martyrs and the seed of progress". *The role of martyrdom in socialist death culture in Belgium and the Netherlands, 1880-1940*, *Mortality: Promoting the interdisciplinary study of death and dying* 19 (2014) 184-205, aldaar 194; 200.

¹⁰⁴ Frans Daels, tijdens zijn toespraak op de Joe English-Hulde (St. Michiels-Brugge, 23/7/39), gepubliceerd in: s.n., *Negentiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1938.*, 102.

¹⁰⁵ "Frans Van der Linden-hulde te Antwerpen", gepubliceerd in: s.n., *Vijftiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1934.*, 56.

¹⁰⁶ De Spiegeleer, "The blood of martyrs and the seed of progress". *The role of martyrdom in socialist death culture in Belgium and the Netherlands, 1880-1940*, 188.

heden over aan de levenden.¹⁰⁷ Koen Aerts en Berber Bevernage interpreteren de Vlaams-nationalistische ontkenning van de dood als het absolute einde als een vorm van spectraal verzet. Een ontkenning van de dood stelt de gebruikelijke consensus over de afstand tussen heden en verleden in vraag. Door niet mee te gaan in lineaire visies op historische ontwikkeling, houdt de Vlaams-nationalistische discourselite het verleden aanwezig in het heden. Ze hebben als het ware een *politics of time* ontwikkeld waarmee ze hun anti-Belgisch standpunt kracht bij willen zetten. Ze weigeren zo symbolisch om gelijktijdig te zijn met de rest van de natie. Aan deze cultuur van eeuwige doden koppelen ze bijvoorbeeld een eigen kalender met eigen feestdagen, houden ze vast aan een middeleeuwse iconografie enzovoort.¹⁰⁸

De materialisering van enkele IJzersymbolen in standbeelden die achtereenvolgens op de twaalfde, dertiende, veertiende en vijftiende IJzerbedevaart worden gemonteerd op het IJzermonument kunnen we ook in dit licht interpreteren.¹⁰⁹ De weinige aandacht voor de lichamelijke van de doden, stelt in de eerste plaats hun onvergankelijkheid en eeuwigheid centraal. Door de lichamen van de soldaten te verstenen in graniet, wordt hun lichamelijke vergankelijkheid wederom bestreden of ontkend.

6.3.3 Tussenbesluit

De meest opmerkelijke conclusie die ik uit deze analyse kan trekken, is het feit dat vrouwen geen enkele vorm aannemen binnen het herinneringsvertoog: ze krijgen noch een eigen lichaam, noch een eigen geest. In het vorige hoofdstuk merkten we al op dat vrouwen enkel gedefinieerd werden in relatie tot mannen (als moeders, echtgenotes of weduwen). Nu kunnen we hieraan toevoegen dat ze daarbovenop geen eigen ‘wezen’ krijgen. Ze worden niet herdacht als individuen die elk via hun “materiële zijn” een eigen persoonlijkheid kunnen belichamen. De afzonderlijke vrouwen bestaan louter in hun relatie tot en als de belichaming van één allegorische vrouw, i.e. “dé moederfiguur”.

Mannen daarentegen, krijgen wel eigen, individuele lichamen en geesten, die hen anders maken dan de andere mannen en hen de vrijheid geven naar hun eigen zin te handelen binnen de Vlaamse natie. De afzonderlijke leden van de natie, zijn zo enkel mannen. Enkel tussen mannen kan een zichtbaar onderscheid worden gemaakt.

¹⁰⁷ Zie Michel de Certeau, *L'écriture de l'histoire* (Parijs: Gallimard 1975). Deze verwijzing haalde ik zelf uit Aerts en Bevernage, ‘Het spokend verleden en de onmacht van de rede. Hoe radicaal-Vlaanderen het verleden in het heden houdt’, 158.

¹⁰⁸ Aerts en Bevernage, ‘Het spokend verleden en de onmacht van de rede. Hoe radicaal-Vlaanderen het verleden in het heden houdt’, 160.

¹⁰⁹ s.n., *Twaalfde IJzerbedevaart. Verslagboek 1931.*; s.n., *Dertiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1932.*; s.n., *Veertiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1933.*; s.n., *Vijftiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1934.*

Geen stoffelijke nabootsing van een lichaam dat stof was en is vergaan, maar een hulde aan een geest, aan een hart en aan een zielenadel die onsterfelijk is; een hulde aan jongens, die voor hun volk, een bron van leven zijn geworden.¹¹⁰

Bovenstaande woorden van Frans Daels op de twaalfde bedevaart vormen misschien wel de beste samenvatting van de betekenis die mannelijke lichamelijke krijgt in de Vlaams-nationalistische herinnering aan de oorlog. Wanneer het herinnerd verleden centraal staat, en men bijgevolg de soldaten bij leven herdenkt, is aandacht voor lichamelijke schaars. De nadruk ligt veeleer op hun geestelijke dan op hun fysieke voorkomen. Dit heeft in hoofdzaak te maken met de negatieve waarde die het materiële toebedeeld krijgt vanuit Vlaamse en katholieke overtuiging. Materialisme wordt namelijk geassocieerd met zedeloosheid, het geweld van de oorlog en in sommige gevallen ook met de Belgische staat.

In lijn hiervan wordt de Vlaamse natie niet voorgesteld als een verzameling van afzonderlijke mannelijke lichamen. Het mannelijk lichaam wordt in tegenstelling tot buitenlandse contexten ook nooit opgevoerd als krachtadig symbool voor de natie en het ras. Omdat vooral de geestelijke kracht is in de IJzersoldaten wordt bewonderd, neemt de natie veeleer de vorm aan van een (amorfe) volksgeest die het volk als geheel verenigt, draagt en stuurt.

Wanneer de IJzerhelden ter sprake komen in de context van het herinnerend heden (dus in hun contemporaine, “dode” hoedanigheid), is er meer aandacht voor hun lichamelijke zijn. In dit verband wordt vooral de onvergankelijkheid en eeuwigheid van hun dode lichamen benadrukt. Dit ligt in de lijn van de aandacht die de discourselite heeft voor het geestelijk voortleven van de IJzersoldaten na hun lichamelijke dood. Het primeren van het geestelijk hiernamaals op het levende lichaam staat in functie van de verheerlijking van het lichamelijke offer voor hogere geestelijke idealen. Daarnaast is dit ook een instrument in de Vlaams-nationalistische *politics of time*. Het eeuwige leven dat aan de soldaten beloofd wordt o.w.v. hun lichamelijke offer, ontkent de idee van de dood als absoluut einde en biedt hiermee weerstand aan hegemoniale lineaire ideeën over tijd. Ze weigeren zo een gelijktijdigheid met de Belgische tijdsopvatting.

6.4 Deelbesluit

Hoe sluipt gender (bewust of onbewust) binnen in een nationalistisch discours? Deze vraag, die als een rode draad doorheen dit hoofdstuk liep, wordt in de drie bestudeerde nationalistische

¹¹⁰ Frans Daels, tijdens zijn toespraak op de XIIe IJzerbedevaart, gepubliceerd in: s.n., *Twaalfde IJzerbedevaart. Verslagboek 1931.*, 85.

verbeeldingen (de natie, de nationale ruimte en het heldenlichaam) opvallend eenduidig beantwoord. Over het algemeen blijkt er een sterke gegenderde contradictie tussen mannelijk particularisme/individualiteit en vrouwelijk universalisme/symboliek.

In mijn analyse van de discursieve verbeelding van de natie, merkte ik op dat de natie veelal in familiale termen wordt gedacht. Hierbij wordt de term “vaderland” vooral gebruikt in contexten dat macht en gezag ter sprake vallen. Omdat macht bij het uitspreken van dit discours nog hoofdzakelijk in Belgische handen lag, krijgt de term vaak een negatieve associatie. Anderzijds lijkt de term “vaderland” ook samen te vallen met de ideale natie, namelijk die waarin macht en volk met elkaar gelijkvallen. De term “vaderland” wordt nooit gebruikt om de natie symbolisch te verbeelden, maar draagt in zich het concrete doel van elke natie. De term “moederland” daarentegen, meestal in de vorm van “Moeder Vlaanderen”, fungeert altijd en overal als symbool voor de natie. Ze heeft geen eigen doel en geen concrete agens. Het “moederland” “is” en “belichaamt” meer dan ze realiseert.

Deze “Moeder Vlaanderen” blijkt tevens “Moeder Aarde”, want ze valt volledig samen met de nationale ruimte. Dit staat in groot contrast met de manier waarop mannen zich verhouden tot de ruimte: zij kunnen deze claimen (lees: nationaliseren) via hun lichamelijke. Doordat hun individuele lichamen begraven worden in de “moedergrond” en zich ermee vermengen, kan de (mannelijke) natie beslag leggen op de (vrouwelijke) nationale ruimte. Opnieuw blijkt het onderscheid tussen een mannelijke, individuele agens en een vrouwelijke, symbolische structuur.

Ten slotte komt deze gendercontradictie het meest letterlijk naar voor wanneer we de voorstelling van het heldenlichaam waarmee de natie zich identificeert onder de loep nemen. De “Ijzervrouwen”, zoals we ze in het vorige hoofdstuk hebben genoemd, worden nooit in een specifieke lichamelijke/geestelijke hoedanigheid herdacht. Ze krijgen geen eigen plaats of persoon die ze kunnen belichamen. Een eigen stem, een eigen handelen en zelfs eigen ideeën worden hen op die manier discursief ontkent. Mannen, daarentegen, krijgen wel een eigen persoon, zij het wel in een veeleer geestelijke dan materiële vorm, waarmee ze een plaats kunnen innemen in de natie.

Het onderscheid in de relatie die mannen en vrouwen in het discours onderhouden met de natie, kan misschien het best worden uitgedrukt door middel van stijlfiguren. Mannen worden metonymisch in de natie opgenomen. Ze belichamen zelf stuk voor stuk de natie én de natie zelf belichaamt elke man. Vrouwen belichamen de natie daarentegen meer indirect. Ze zijn als het ware een symbool of metafoor voor de natie of de nationale ruimte. Omdat hen zo lichamelijke/geestelijke individualiteit wordt ontzegt, maken ze zelf geen deel uit van de natie. De Vlaamse natie is in de eerste plaats een uitdrukking van de relatie tussen mannen onderling, en sluit vrouwen zo discursief buiten.

Hoofdstuk 7 Het theater van de herinnering. Constructies van mannelijkheid en vrouwelijkheid tijdens de herdenkingspraktijk

Massamanifestaties bestonden al voor het interbellum, maar nemen vanaf de jaren '30 een nieuwe vorm aan: ze zijn meer georganiseerd, meer geregisseerd en trekken een steeds grotere massa aan. De geboorte van de massademocratie na de Eerste Wereldoorlog (als gevolg van de invoering van het algemeen enkelvoudig stemrecht voor mannen), droeg de noodzaak tot het sprokkelen van stemmen en partijsympathisanten in zich. Met behulp van massamanifestaties probeerden bepaalde ideologische bewegingen hun gedachtegoed meer kracht bij te zetten, aantrekkelijker te maken en te vertalen naar “de massa”.¹

Annelies Beck heeft aangetoond hoe de IJzerbedevaarten ook in de periode van de jaren '30 zijn uitgegroeid tot een massamanifestatie.² Dit geeft een extra dimensie aan mijn onderzoek. Grootse georganiseerde bijeenkomsten hebben het potentieel om de normen en waarden waar de betreffende ideologie in gelooft te introduceren bij het grotere publiek. Net omwille van hun massale karakter en de organisatorische, oratorische en technische strategieën die worden aangewend om bepaalde waarden en normen op te dringen, zijn de IJzerbedevaarten de ultieme stratificatie en manifestatie van de Vlaams-nationalistische visie op genderrollen. In dit hoofdstuk benader ik de IJzerbedevaarten dus niet meer als het memoriseren van een normatief cultureel geheugen (zoals in hoofdstuk 1), maar als een sociale praktijk waar bepaalde normen en waarden via gedragingen en rituelen “performed” worden.

Voortbouwend op deze ideeën bestudeer ik de IJzerbedevaarten in dit hoofdstuk aan de hand van een theatermetafoor.³ In de inleiding heb ik betoogd dat zowel gender (i.e. mannelijkheid en vrouwelijkheid) als de natie slechts bestaan door hun herhaalde representatie in performatieve statements. In dit hoofdstuk ga ik op zoek naar de manieren waarop gender door middel van handelingen “performed” wordt op de herdenkingsplechtigheid. Ik zal wel steeds aandacht hebben

¹ Wouter Dumont, ‘Fenomenologie van de massamanifestaties in België in de jaren dertig’, *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* (1999) 147. Wouter Dumont schrijft dit toe aan het feit dat er verschillende materiële en organisatorische middelen in de periode voordien nog niet voorhanden waren. Wat bovendien ook nieuw is, zijn de studies in massapsychologie die steeds vaker werden gebruikt om de manifestaties in te richten.

² Volgens Beck kenden de IJzerbedevaarten hun hoogtepunt in de jaren '30. In 1936 meent het comité dat er 150.000 bedevaarders aanwezig waren (wat evenwel geen correct cijfer is) Annelies Beck, ‘De IJzerbedevaarten. Van heldenhulde tot politieke massamanifestatie’, in: *Vlamingen komt in massa: de Vlaamse beweging als massabeweging* (Gent: Provinciebestuur Oost-Vlaanderen 1999) 151.

³ Deze term is een vondst van Charles Tilly aan de hand waarvan hij collectieve actie heeft bestudeerd. Gita Deneckere, ‘De macht van de straat. Flaminganten in beweging’, in: *Vlamingen komt in massa: de Vlaamse beweging als massabeweging* (Gent: Provinciebestuur Oost-Vlaanderen 1999) 25.

voor de manier waarop de opgelegde genderidentiteit intersecteert met en in functie staat van de nationale identiteit. De vraag die centraal zal staan binnen dit hoofdstuk, luidt: hoe worden nationale en genderidentiteiten performatief door middel van herhaalde handelingen en uitspraken op de herdenkingsplechtigheid zelf? Hieraan koppel ik volgende deelvragen:

1. Was er een regisseur? Wie bepaalde wat er waar, wanneer en waarom gebeuren zou?
2. Hoe zagen het aanwezige publiek en de acteurs eruit? Kunnen we *überhaupt* een onderscheid maken tussen publiek en acteur? Kregen verschillende sociale groepen verschillende rollen toegeschreven in het herinneringstheater? Welke gedragingen, emoties, kledij, tekst... waren normatief voor de verschillende sociale groepen?
3. Verliepen de bedevaarten volgens een vast script? Welke (alledaagse en sacrale) rituelen werden aangewend om het ideologisch gedachtegoed kracht bij te zetten? Hoe werd het verleden opgevoerd in de verschillende 'bedrijven' die niet enkel de nationale, maar ook de genderidentiteit kracht bijzetten?

7.1 De regisseur: wie coördineert de herinneringspraktijk?

De regisseur van de herinneringspraktijk was het IJzerbedevaartcomité. Dit comité is de opvolger van de organisatie Heldenhulde die al tijdens de oorlog onder enkele Fronters was ontstaan. Heldenhulde werd opgericht om geld in te zamelen voor Vlaamse grafzerken. De organisatie werd vastgelegd op de vijfde bedevaart. In het verslagboek wordt melding gemaakt van de verschillende leden: Frans Daels, Clemens De Landtsheer, Jeroom Leuridan, Oscar Dambre, Michiel Bulckaert, Jef Rombouts, Joris Lannoo, en ten slotte, Mevrouw English.⁴ Zoals ik in Hoofdstuk 2 Bronnen en methodologie aangaf, was het profiel van zowel de stichtende als de latere leden erg eenzijdig (zie ook Bijlage 1). Zo onderhouden ze allemaal wel een of andere band met de oorlog; als soldaat, als arts of als aalmoezenier. Ook de vrouw in het verhaal, mevrouw English, was oorlogsweduwe van gesneuveld frontsoldaat en IJzersymbool Joe English. Het feit dat er naar het publiek toe melding werd gemaakt van vrouwelijke aanwezigheid in de organisatie – ook al is het een minderheid – toont de erkenning van deze vrouw als een gelijkwaardige onderhandelingspartner (weliswaar met eigen expertise). Over haar effectieve rol en slagkracht in het comité, vertellen de verslagboeken weinig. Het lidmaatschap van Mevrouw English zendt ook nog een ander signaal uit, namelijk dat de

⁴ s.n., *Vijfde IJzerbedevaart. Verslagboek 1924.*, 55.

enige vrouwen die belangrijk zijn, de vrouwen zijn van belangrijke mannen. Van bij haar ontstaan, is de Vlaams-nationalistische herinnering aan de oorlog dus een *mannelijke* herinnering.

De meeste mannen die aan de grondslag liggen van deze oorlogshedenkingen, hebben in de Eerste Wereldoorlog vrijwillig meegestreden.⁵ Dit is een opvallende parallel met de Duitse oorlogscultus rond de gevallen soldaat (zie Hoofdstuk 4 Literatuurstudie), die eveneens hoofdzakelijk werd gedragen door vrijwillige soldaten.⁶ Het Belgisch leger telde in totaal 350.000 soldaten, waarvan er 18.000 zich hadden opgegeven als vrijwilliger. De gemiddelde leeftijd van deze vrijwilligers lag tussen de 20 en de 35 jaar. Hiermee zijn de leden van het IJzerbedevaartcomité een uitzondering op de “gemiddelde” Belgische soldaat, gezien ze (met uitzondering van Sam De Vriendt) erg jong waren toen ze zich als vrijwilligers opgaven (zo waren ze 18, 20 of 23 jaar).

Al deze mannen zijn bovendien afkomstig uit de hogere klassen. Zo dragen de meeste juridische en/of academische titels of oefenden ze typisch hogere middenklasse beroepen uit, zoals drukker, schrijver of journalist. De meeste comitéleden woonden in de provincies Antwerpen of West-Vlaanderen, de twee Vlaams-nationalistische kernen tijdens het interbellum. In 1920, op de eerste IJzerplechtigheid zijn deze mannen tussen de 24 en de 38 jaar. Op de laatste bedevaart die is opgenomen in dit onderzoek, in 1945, zijn de meeste van deze mannen nog steeds aanwezig én de drijvende kracht achter de herinnering. Het comité is dan aangevuld met de nieuwe, jongere veteranen van 1940, zoals Ferdinand Vercnocke.⁷ Op de 25ste IJzerbedevaart schommelt de leeftijd tussen de 38 en de 63 jaar.

We kunnen concluderen dat de herinnering die wordt gepresenteerd grotendeels gecoördineerd werd door een mannelijke hogere klasse (erg jonge, vrijwillige) oud-strijders wiens leeftijd varieerde (naargelang de tijd) van jongvolwassen tot middelbare leeftijd.

7.2 Het publiek: “de massa” gedeconstrueerd

De wijze waarop over de aanwezige massa werd gesproken door de discourselite geeft meer inzicht in het doelpubliek dat zij voor ogen hadden. Pas via het (talig) vermelden van een bepaalde sociale groep, werd het (werkelijk) bestaan en de aanwezigheid ervan op de IJzerbedevaart publiekelijk erkend. Hoe zag het ideale publiek van “het theater van de oorlogsherennering” er uit? Werd er een

⁵ Zie Bijlage 1 Kort biografisch overzicht van het IJzerbedevaartcomité.

⁶ Mosse, *Fallen Soldiers. Reshaping the Memory of the World Wars*, 8–10.

⁷ Voor een volledig overzicht van het IJzerbedevaartcomité tijdens de oorlogsbedevaarten, zie: Van Louwe en Verstraete, *De Oorlogsbedevaarten*, 51.

onderscheid gemaakt tussen verschillende sociale groepen? Waarom zijn juist zij de uitverkoren toeschouwers?

7.2.1 Een gedifferentieerde “massa”

Termen als “de massa”, “het volk” of “de Vlamingen” zijn erg courant in het vertoog. Ik beschouw ze als lege betekenaren. Dit zijn woorden die een zodanig abstracte betekenis hebben, dat ze op oneindig veel manieren geconcretiseerd en ingevuld kunnen worden. De betekenis die deze lege betekenaren uiteindelijk krijgen, is sterk afhankelijk van de context waarin ze gebruikt worden en de combinatie ervan met andere betekenaren.⁸

In sommige gevallen, werd de Vlaamse massa uitdrukkelijk gedefinieerd als een “mannelijke” massa. Zo beschreef het verslagboek van de negende IJzerbedevaart de toestroom van mensen te Diksmuide als volgt: “Daar is een ontzagelijk mannelijke Vlaamsche massa op de straten en pleinen van Diksmude.”⁹ Ook *De Vlaamsche Oudstrijder*, begreep het aanwezige “Vlaanderen” als louter mannelijk:

Vlaanderen was daar! Vlaanderen dat werkt en dat zwoegt in zijn herwordingstrijd! De edelste zonen van ons eigen klein vaderland verbroederen in de bloedvlakte met de jongens uit de fabrieken en de mannen uit onze Vlaamsche landouwen. Zij betoogden daar, in dien rouwoptocht, naast elkander, voor dezelfde heropstanding van een jong en mooi, vrij Vlaanderen, bestraald door het licht der vredeszonne.¹⁰

Deze “mannelijke” massa werd op zijn beurt opnieuw onderverdeeld in verschillende klassen: “de edelste zonen van ons volk [...] verbroederen [...] met de jongens uit de fabrieken en de mannen uit onze Vlaamsche landouwen”. Er werd een onderscheid gemaakt tussen de mannelijke elite, de fabrieksarbeiders en de boeren(knechten). Het feit dat het klassenonderscheid dusdanig werd geëxpliciteerd – bijna werd geïdealiseerd – toont de sociaal-conservatieve inslag van het Vlaams-nationalisme. Ongelijkheid en verschil worden in reactionair gedachtegoed namelijk vaak voorgesteld als een natuurlijke en eeuwige, bijna heilige orde, waar niet aan geraakt mag worden. Parallel aan de eeuwigheid en de natuurlijkheid van de Vlaamse natie, zijn dus ook de verschillen tussen leden van deze natie onderling eeuwig en natuurlijk.

In het discours van de vrouwelijke pers, dat exclusief aan vrouwen is gericht, wordt meer aandacht besteed aan de vrouwelijke aanwezigheid op de IJzerbedevaarten. Vanaf de jaren ‘30 kreeg

⁸ Dumont, ‘Fenomenologie van de massamanifestaties in België in de jaren dertig’, 176–177.

⁹ “In het station te Diksmuide”, in: s.n., *Negende IJzerbedevaart. Verslagboek 1928.*, 16.

¹⁰ “De Xe Bedevaart op 18 augustus 1929”, in: *De Vlaamsche Oudstrijder* (25/8/1929)

het VVOS (de VOS-vrouwen) een aparte rubriek in *De Vlaamsche Oudstrijder*, waarin vrouwen werden aangespoord om ook naar de IJzerbedevaarten te komen:

Alle leden van V.V.O.S. hebben tot grooten plicht aanwezig te zijn op de aanstaande Bedevaart, te Diksmuide. Het mag niet zijn dat alleen de mannen, oud-strijders, een vrome herinnering aan onze gevallen bewaren. Ook onze vrouwen moeten dien zedelijken plicht op zich voelen wegen. Zij die geroepen zijn de jeugd van morgen te vormen, moeten diep doordrongen worden van het Vlaamsch lijden dat te Diksmuide herdacht en vereeuwigd wordt.¹¹

De vrouwentijdschriften *Gudrun* en *Nele* ondernemen eveneens pogingen om hun lezeressen aan te trekken. *Gudrun* publiceert bijvoorbeeld jaarlijks het IJzerbedevaartprogramma en eist hieronder steevast: “De Vlaamsche meisjes zullen het zich tot plicht rekenen die Vlaamsche dagen, waardig mee te vieren. Geen enkele bond blijve achterwege.”¹² In *Nele*, het tijdschrift van het VNVV, vinden we gelijkaardige passages. Jef Devroe schrijft bijvoorbeeld in de aanloop naar de achttiende IJzerbedevaart:

Gij vrouwen en meisjes, gij zult te Diksmuide staan in de bloedweide, gij zult den eed van trouwe niet maken tot een woordengeprevel, maar hem laten branden in uw vrouwenhart. Als *Nele* tampen zult gij, *Nele*-zusters, met ontroerd gemoed de wegstervende klanken over de Diksmuidsche vlakke met “weiden als wiegende zeeën” beluisteren, en bij uzelf zweren dat gij die klanken verder zult uitdragen. [...] Zusters, uit den toren van Diksmuide, roep ons *Nele*, ter bedevaart: komaan *Nele* vrouwen en meisjes, wij gaan.¹³

In tegenstelling tot de mannelijke definiëring van de algemene massa (zie hierboven), krijgt de vrouwelijke aanwezigheid op de IJzerbedevaarten een heel specifieke betekenis. Enerzijds werd ingespeeld op hun moederlijke verplichtingen (“zij die geroepen zijn den jeugd van morgen te vormen”). Anderzijds werd ook gerekend op hun emotionele kwaliteiten. Zo werd aan de vrouwen gevraagd de eed van trouw aan Vlaanderen te “laten branden in uw vrouwenhart”. De gehele massa krijgt nooit een vrouwelijke invulling zoals deze wel mannelijk gedefinieerd kan worden. Wanneer vrouwen ook in “de massa” worden opgenomen, krijgt deze lege betekenaar vaak een meer gedifferentieerde invulling. Zoals in volgend voorbeeld:

¹¹ “V.V.O.S.”, in *De Vlaamsche Oudstrijder* (22/8/1937). Een jaar eerder verscheen bijvoorbeeld ook: “De Vlaamsche Vrouwen en Meisjes zullen talrijk opkomen en plaatsnemen in de IJzervlakte te Diksmuide naast de mannen, Oud-Strijders en Oud-Soldaten. “De vrouwen en meisjes van Vlaanderen zijn tot Vlaanderen weergekeerd”, zong de dichter. Ze kijken niet meer onverschillig toe. Ze huldigen de Vlaamsche gesneuvelden, ze huldigen de slachtoffers van de oorlogsindustrie, ze gaan communiceren met den geest der Vlaamsche helden, met den geest van Kusters, Willems en Deprez. Ze zullen hou en trouw zweren rond het grootsch IJzermonument. Ze willen meewerken aan Vlaanderens heropleven, ze willen den oorlog helpen verbannen. Daarom groeit het leger der vrouwen en meisjes aan.” “V.V.O.S.”, in *De Vlaamsche Oudstrijder* (2/8/1936)

¹² S.n., “De Zevende IJzerbedevaart”, in: *Gudrun*, jg. 7 (1926), nr. 6, p. 253.

¹³ Jef Devroe, “Naar Diksmuide”, in: *Gudrun*, jg. 7 (1926), nr. 2, p. 24.

Wilskrachtige mannen en medelijdende vrouwen, geestdriftige jongelingen en nadenkende ouderlingen, arbeiders en geleerden, leeken en proesters: 60.000 Vlamingen, over wier ernstig-blij gelaat een zachte vlam van hooger liefde straalde, wier harten, van denzelfden slag kloppend, onderling harmonieerden in de algemeene communie van dooden en levenden in Vlaanderen.¹⁴

In dit fragment wordt een expliciet onderscheid gemaakt tussen de verschillende aanwezigen op basis van gender, leeftijd, klasse en kerkelijke rang. In sommige gevallen werden termen als “de Vlamingen” of “de massa” weggelaten, en vervangen door andere betekenaren die rechtstreeks verwijzen naar de gedifferentieerde invulling van het begrip: “Ernstig stappen mannen en vrouwen achter de flapperende vanen.”¹⁵ Of: “In een langen stoet gaat men van Oost- naar West-Vleteren en boven die duizenden vrouwen en mannen, meisjes en knapen, wapperen een vijftigtal kleurige vaandels.”¹⁶

Via dergelijke gedifferentieerde invullingen van “de massa” omschreef het discours de verschillende leden van de Vlaamse natie, in hun ongelijke rollen, wel als gelijkwaardig.¹⁷ De maatschappelijke orde werd zo voorgesteld als een soort *common sense* die werd gelegitimeerd, aanvaard en bevestigd door de diverse sociale groepen. We kunnen dit sociaal corporatistisch gedachtegoed begrijpen als een voorbode van het politieke corporatisme dat tegen de jaren '30 een vaag, maar integraal, deel uitmaakte van de Vlaams-nationalistische ideologie.¹⁸ Parallel aan deze differentiatie tussen verschillende klassen (de “klassenverzoening”), kunnen we stellen dat ook de differentiatie tussen mannen en vrouwen (“de genderverzoening”?) of ouderen en jongeren in het IJzerbedevaartpubliek werd opgevoerd als het bewijs van een organische en natuurlijke natie, waarvan de verschillende onderdelen samenwerken als één maatschappelijk lichaam. De erkenning en waardering van sociaal verschil tussen de leden onderling, bevestigde met andere woorden juist de eenheid van “de Vlaamse natie”.

¹⁴ “Woord vooraf”, in: s.n., *Zevende IJzerbedevaart. Verslagboek 1926.*, 7. Dumont schrijft over de massamanifestaties die opkwamen in de jaren '30 dat ‘elke ideologische beweging een massamanifestatie [wilde] opzetten en niet een strak afgelijnde klassemantifestatie. Het partiële en enge karakter van manifestaties die zich te exclusief richtten tot een bepaalde sociale klasse moest worden oversteegen.’ Dumont, ‘Fenomenologie van de massamanifestaties in België in de jaren dertig’, 215.

¹⁵ “Hun durf en onze schande”, in: *De West-Vlaming* (4/8/1923), gepubliceerd in: s.n., *Verslagboek IJzerbedevaart 1924*, 150.

¹⁶ *Ibid.*, 125.

¹⁷ Zie ook: Hoofdstuk 4 Historische Context.

¹⁸ Zie ook: Hoofdstuk 5. Christelijke koepelorganisaties zoals de Boerenbond (1890) of de Belgische Volkenbond (1891) verenigden arbeiders en patroons samen in gemengde vakverenigingen. Dit bemoeilijkte dus de ontwikkeling van een echte christelijke arbeidersbeweging, omdat de arbeiders op die manier enkel hun belangen konden verdedigen in overeenstemming met het idee van klassenverzoening met hun werkgevers. Deneckere, De Paepe en De Wever, *Een geschiedenis van België*, 111.

7.2.2 De IJzerbedevaarten: politiek bewust gezinsuitje, groots verenigingsgebeuren of allebei?

De persorganen nemen een dubbelzinnige positie in wat betreft de hoedanigheid waarin de vrouwen of mannen de IJzerbedevaarten moesten bijwonen. In sommige gevallen werd de plechtigheid omschreven als een gezellig, maar politiek en historisch geïnspireerd, gezinsuitje, zoals in *Nele* na de vijftiende IJzerbedevaart:

Hebt gij ook gezien dat heele gezinnen daar vertegenwoordigd waren: Vader, Moeder en de Kinderen? Vader, die daar gestreden had op dienzelfden grond en nu, met Moeder en de Kinderen, trouw kwam zweren aan zijn gevallen kameraden. Moeder, die de kleinen opmerkzaam maakte op het Kruis met de schoonste der leuzen: A.V.V.-V.V.K., op het IJzerkruis, dat stom maar grootsch de vlakke beheerscht, terwijl “Nele”, de stem, het hart, den hardsten toeschouwer ontroert door haar ingetogen, diepdoordringend geluid.¹⁹

De sterke waardering van het gezin was in deze periode heel gebruikelijk in katholieke middens. Tijdens de 19de eeuw vond in België het model van het gezin als hoeksteen van de christelijke samenleving ingang. Hierin werd het ideaal van de “werkzame, eerlijke en godsvruchtige volksman, die sober leefde zoals het zijn stand betaamde en zijn gezin kon onderhouden” naar voor geschoven.²⁰ Dit weerspiegelt sterk de beschrijvingen van Vlamingen die in gezinsverband naar de IJzerbedevaarten trekken: “In alle dorpen en steden van het Vlaamsche land wordt, het heele jaar door, in vele gezinnen gespaard voor den bedevaartsdag.”²¹ De individuele bedevaarders werden voorgesteld als arme plattelandsgezinnen die hun laatste centen hebben opgespaard om hun godsdienstige en nationale plicht na te komen. De nadruk lag sterk op hun eenvoud en naïeve onwetendheid, die bijna geïdealiseerd werd: “Kent gij de eenvoudige menschen, die niets weten over de verdeeldheid, die nu en dan in de Vlaamsche rangen oplaait, maar die alleen onthouden dat den tweeden laatsten zondag van Oogst alleman aan den IJzer moet zijn?”²²

In andere contexten werd de IJzerbedevaart voorgesteld als een verenigingsgebeuren. Dit blijkt uit beschrijvingen van “de aanwezige massa” als het geheel van afzonderlijke mannen-, vrouwen en jeugdverenigingen. Zowel persverslagen als officiële verslagboeken publiceerden dergelijke lijsten. Hieruit blijkt dat de praktijk van “naming and faming” een fundamentele rol had binnen de Vlaams-nationalistische gemeenschap van het interbellum. Door de namen van de verschillende aanwezige verenigingen op te lijsten, worden ze eveneens geprezen en geroemd voor hun aanwezigheid. Zoals dit fragment uit de aanwezigenlijst van de zesde IJzerbedevaart:

¹⁹ Het Bestuur, “Vlaamsche Zusters, hebt gij ’t gevoeld en begrepen?”, in *Nele* (Jg. 4 nr. 3), p. 42

²⁰ Deneckere, De Paepe en De Wever, *Een geschiedenis van België*, 111.

²¹ “De tiende bedevaart”, s.n., *Tiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1929.*, 10–11.

²² “Voor en na de bedevaart”, s.n., *Negende IJzerbedevaart. Verslagboek 1928.*, 7.

Wij stippen hier de maatschappijen aan die we konden opnemen, voorzeker zijn ons tal van namen ontsnapt. V.O.S. en B.V.O.S. en harmonie Gent; V.O.S. en B.V.O.S. Roeselare; V.O.S. Deinze, V.O.S. en B.V.O.S. Ieperen; Kath. Meisjesbond Ieperen; V.O.S. Thisselt, Vl. Front Thisselt, Kath. Vl. Studenten Poperinghe; Kath. Vl. Studenten Kortrijk; Kath. Vl. Studenten Rumbeke; Kath. Vl. Studenten Veurne; Kath. Vl. Studenten Aalst; Kath. Vl. Studenten Westmalle; Kath. Vl. Studenten Meenen; Kath. Vl. Studenten Thorhout; Kath. Vl. Studenten St. Amands (Puers); V.O.S. en B.V.O.S. St. Truiden; V.O.S. Meerhout; V.O.S. en B.V.O.S. Boom; V.O.S. en B.V.O.S. Ekeren; V.O.S. Ryckevorsel; V.O.S. Beitem; V.O.S. Burbeke; V.O.S. Hoogstraeten [...] ²³

Tijdens het interbellum kende het Vlaamse verenigingsleven een enorme bloei. De 19de eeuwse cultuurflamingantische organisaties zoals het katholieke Davidsfonds en het liberale Willemsfonds zagen hun ledental groeien. Ook op lokaal niveau steeg het aantal culturele en semipolitieke Vlaamsgezinde verenigingen, wat de groei van de Vlaamse identiteit in de hand heeft gewerkt. ²⁴ De talrijke aanwezigheid van verenigingen op de IJzerbedevaarten moet dan ook binnen die context begrepen worden.

Het is onmogelijk om een exhaustieve lijst op te stellen van alle verenigingen die op de bedevaarten aanwezig waren. Wel kan ik aanstippen welke het meest vermeld werden in het bronnenmateriaal. Eerst en vooral namen de VOS, de BVOS en de katholieke Vlaamse studentenbeweging, de verenigingen die de IJzerbedevaarten boven de doopvont hebben gehouden, jaarlijks de meest prominente plaats in op de bedevaarten. ²⁵ Aan het eind van de jaren '20 werd het Algemeen Vlaams-Nationaal Jeugdverbond opgericht (AVNJ), dat van dan af ook een vaste waarde

²³ Dit is het vervolg van de lijst: “[...] V.O.S. Bonheiden; V.O.S. Duffel; V.O.S. Pamel; V.O.S. en B.V.O.S. Herenthals; V.O.S. Schriek; V.O.S. Boisschot; V.O.S. en B.V.O.S. Aerschot; V.O.S. Hollen-Bollenbeek; V.O.S. Oeteghem; V.O.S. Aalter; V.O.S. Haacht; V.O.S. Stekene; V.O.S. Wakkerzele; V.O.S. Opwijk; V.O.S. Neder-Eename; V.O.S. en B.V.O.S. Aalst; V.O.S. Lier; V.O.S. Mechelen; V.O.S. en B.V.O.S. Antwerpen en wijken; V.O.S. Wevelghem; V.O.S. Knesselare; V.O.S. Beirvelde; Jongere Telegrafisten Brussel; Vlaams Legioen Antwerpen; Vl. Front K.V. Aalst; Vl. Front K.V. Brugge; Vl. Front Gent; Alg. Hoogstudenten Bond Gent; V.O.S. Wachtebeke; V.O.S. Slijdinghe; V.O.S. Laare; V.O.S. Semmersaeke; V.O.S. St. Maria-Hoorebeke; V.O.S. Melle-Vogelenhoek; Vl. Kring Melle; V.O.S. en B.V.O.S. Zwijnaarde; V.O.S. en B.V.O.S. Eekloo; De Blauwvoet Oudenaarde; V.O.S. en B.V.O.S. Diksmuide; V.O.S. Erpe; V.O.S. Audegem; V.O.S. Campthout; V.O.S. Aardrijke; V.O.S. Somergem; V.O.S. Lambeke; V.O.S. Lovendegem; V.O.S. Hofstade; V.O.S. Munkzwalm; V.O.S. en B.V.O.S. Wennegem; V.O.S. en B.V.O.S. Kaprijke; V.O.S. Kemseke; V.O.S. Poelcapelle; V.O.S. Adinkerke; V.O.S. Ramscapelle; V.O.S. Herne; V.O.S. Pitthem; V.O.S. en B.V.O.S. Thielt; Vl. Bond Thielt; V.O.S. Poperinge; Vl. Vrienden Poperinge; Kath. Vl. Studentenbond Poperinge; V.O.S. Westvleteren; V.O.S. Meulebeke; V.O.S. en B.V.O.S. Meenen; V.O.S. en Vl. Stud. Wingene; V.O.S. Zonnegem; V.O.S. Wevelgem; Vl. Wacht Wevelgem; V.O.S. Nieuwkerke; V.O.S. Doorslaer; V.O.S. Hoogstade; V.O.S. Beselare; V.O.S. en Vl. Bond Geluwe; V.O.S. Deerlijk; V.O.S. Lede; V.O.S. Eyseringen; V.O.S. Kester; V.O.S. Oostvleteren; V.O.S. Swevezele; V.O.S. Audegem; V.O.S. Leysele; V.O.S. Ieperen; V.O.S. Ardoye; V.O.S. Gustel; V.O.S. Gevreninehove; V.O.S. Follinehove; V.O.S. Rumbeke; Vlaamsche Wacht Rumbeke; V.O.S. Wijtschate; V.O.S. Westkerke; V.O.S. en B.V.O.S. Oostende; V.O.S. en B.V.O.S. Kortrijk; V.O.S. Watou; V.O.S. Dranourre; V.O.S. Wulvergem; V.O.S. Gits; V.O.S. en B.V.O.S. Thorhout; V.O.S. Thielt; V.O.S. Oevelgem; V.O.S. Hemelgem; V.O.S. Hanzegem; V.O.S. en B.V.O.S. Nieuwpoort; V.O.S. Slijpe; V.O.S. Zedelgem; Vl. Front Oostende; Vl. Front Brugge; Vl. Front Ieper; Studiekring Izegem; Vl. Kring en V.O.S. Marcke; Vl. Kring Brecht; V.O.S. Balegem; V.O.S. West Roosebeke; Vl. Fr. Wacht Brussel; Vl. Front Brussel; V.O.S. en B.V.O.S. Brussel; Vl. Harmonie Brussel; V.O.S. Maldegem; V.O.S. Kabelem; V.O.S. St. Gillis-Waas; V.O.S. Brugge; V.O.S. Ichtegem; V.O.S. Crombeek; V.O.S. Gullegem; V.O.S. Loo; V.O.S. Klereken; V.O.S. Adinkerke; V.O.S. Avelgem; V.O.S. Passendale; Vl. Front Diegem; V.O.S. Ursel; V.O.S. Baasrode; V.O.S. Calloo; enz., enz.” “Drie Vlaamsche Hoogdagen”, in *De Schelde* (1/9/1925) en YBV 6 pp. 41-44

²⁴ Deneckere, De Paep en De Wever, *Een geschiedenis van België*, 162.

²⁵ Lemmens, ‘Verbond der Vlaamse Oud-Strijders’.

zou uitmaken op de bedevaarten. De jongens van turnvereniging Ganda verzorgden tijdens het interbellum steeds de ordedienst op de IJzerbedevaarten en de Ganda-meisjes droegen jaarlijks bloemen aan (zie verder).²⁶ Voor vrouwen en meisjes was in de jaren '20 de Vlaamse Landsbond voor Rooms-Katholieke Vrouwen en Meisjes lang dominant, maar deze werd tijdens de jaren '30 overvleugeld door het VNVV (voor vrouwen) en haar kerlinnekenbonden (voor meisjes).²⁷ In deze periode nemen ook de VVOS (VOS-vrouwen) een meer prominente plaats in op de IJzerbedevaart.²⁸ Vanaf 1934 woonden steeds vaker de lokale VNV-bonden de herdenkingsplechtigheid bij. Het Verdinaso en het Veditro werden aanvankelijk geweerd, maar waren tijdens de Tweede Wereldoorlog wel weer welkom (vb. hun jeugdafdeling, de Dietsche Militie, verzorgde van dan af, samen met de Zwarte Brigade van het VNV, de ordedienst).²⁹ Tijdens de Tweede Wereldoorlog werden de Dietsche Meisjesscharen (DMS) opgericht door het VNV, die van dan af de meest prominente vrouwelijke plaats innamen in de bedevaartsverslagen.³⁰ In de oorlogsbedevaartverslagen wordt ook steeds melding gemaakt van de aanwezigheid van de mannen en vrouwen van de Vrijwillige Arbeidsdienst voor Vlaanderen (VAVV)³¹, het Vlaamsch Legioen³² en het Duitse militair bestuur.

Het valt op dat deze verenigingen zich vaak organiseerden in de lijn van het gezinsideaal. Zo bestonden ze vaak uit verschillende afdelingen die de gezinsstructuur weerspiegelen. Zo had de VOS bijvoorbeeld ook een vrouwenafdeling (de VVOS) en een jeugdafdeling (de JVOS).³³ Het VNV had ook een eigen vrouwenafdeling (het VNVV) en een jeugdafdeling (het Algemeen Vlaams-Nationaal Jeugdverbond (AVNJ) voor jongens en de “kerlinnekenbonden” voor meisjes).³⁴

Deze opdeling van de massa werd op de effectieve herdenkingsplechtigheid vermoedelijk ook zo ervaren. De verschillende uniformen en vlaggen gedragen door verschillende verenigingen manifesteerden deze differentiatie van de massa ook in werkelijkheid. Tijdens de jaren '30 verscheen in het tijdschrift *Nele* maandelijks een tekening van het VNVV-uniform op de achterflap, met de nodige aanwijzingen zodat de lezeressen dit zelf konden namaken:

²⁶ s.n., *Achtste IJzerbedevaart. Verslagboek 1927.*, 17.

²⁷ Vos, 'Katholieke Vlaamse Meisjesbeweging'.

²⁸ In een interview verschenen in *De Vlaamsche Oudstrijder* met Mevrouw Van de Veire, voorzitter van de VVOS, verklaart zij dat er 120 VVOS-vrouwen aanwezig zijn op de negentiende IJzerbedevaart. De krant schrijft eveneens dat: “als antwoord op de deelname van V.V.O.S. aan den Nederlandschen Vrouwen Vredesgang, nu ook een afvaardiging van Nederlandsche Vrouwen Vredesvereeningen, onder leiding van Juffr. Telders, op de Bedevaart aanwezig zal zijn.” S.n., “De XIXe IJzerbedevaart” in: *De Vlaamsche Oudstrijder*, 28/8/1938.

²⁹ Te militaristisch naar mening van pacifistisch georiënteerde IJzerbedevaartcomité +Groot-Germaanse gedachte strookte niet met de Vlaams-nationalistische/Groot-Nederlandse.

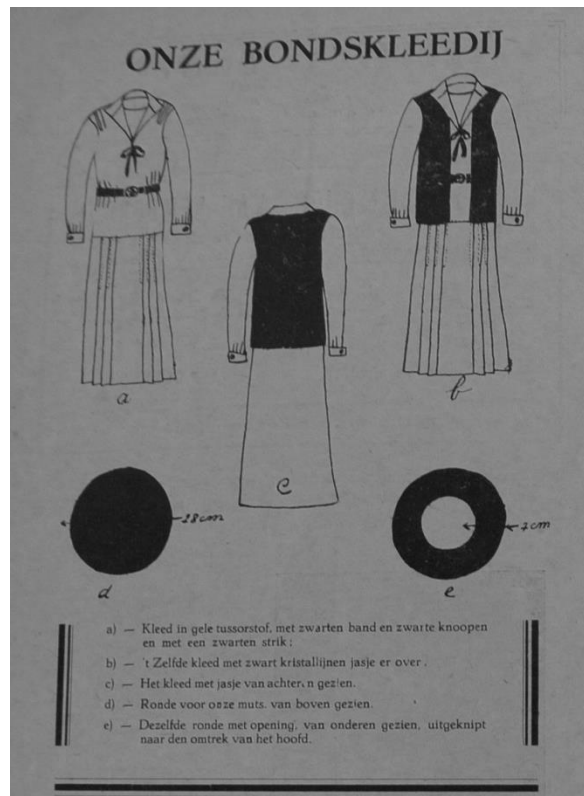
³⁰ Zie vb. “De XXe IJzerbedevaart”, *Volk en Staat* (25/8/1940)

³¹ Zie vb. “De XXe IJzerbedevaart”, *Volk en Staat* (25/8/1940)

³² Zie vb. “De XXe IJzerbedevaart”, *Volk en Staat* (25/8/1940)

³³ Lemmens, 'Verbond der Vlaamse Oud-Strijders'.

³⁴ De Wever, *Greep naar de macht*, 157-160.

Figuur 10 “Onze Bondskleedijs” Het uniform van het VNVV staat tijdens de jaren '30 maandelijks op de achterflap van hun tijdschrift *Nele* geprint.³⁵

Aan de leidsters van de lokale VNVV-bonden verscheen volgend bericht: “Steunt er op, dat al de leden ons herkenningsteeken dragen en zij die kunnen in bondskleedijs verschijnen”.³⁶ Deze uniformcultuur wordt door historicus Louis Vos toegeschreven aan de stijgende invloed van de jeugdbewegingenideologie van Ernest Van der Hallen.³⁷ Vanaf de jaren '30 kreeg deze een sterkere greep op Vlaams-nationalistische verenigingen. Het uniform dat de Vlaamse Landsbond voor Rooms-Katholieke vrouwen en meisjes introduceerde in 1934 (bestaande uit een zwarte baret, een witte jurk en een zwarte gilet) was volgens Vos een logisch gevolg van deze jeugdbewegingenideologie.³⁸ Dat de verenigingen de bedevaarten bijwoonden in uniform, blijkt ook uit de foto's en bedevaartfilms die de plechtigheid in beeld brengen.

Het dragen van gelijke uniformen zorgt ervoor dat het groepsgevoel tussen afzonderlijke individuen versterkt wordt. Dit toont dat men akkoord gaat met het ideologisch gedachtegoed dat aan de basis ligt van de betreffende vereniging.³⁹ Een uniform is naast een teken van

³⁵ Deze afbeelding is zelf afkomstig van het nummer *Nele*, 3, 3 (1934).

³⁶ Brief in de bijlage van *Nele*, 2, 11 (1933).

³⁷ Vos, 'Katholieke Vlaamse Meisjesbeweging'.

³⁸ *Ibid.*, 1655.

³⁹ Zie ook: Dumont, 'Fenomenologie van de massamanifestaties in België in de jaren dertig', 189.

samenhorigheid, echter ook een teken van onderscheid. Men wil zich uitdrukkelijk distantiëren van iedereen die niet hetzelfde uniform draagt. Het gros van de verenigingen die aanwezig zijn op de IJzerbedevaart hangen de Vlaams-nationalistische gedachte aan. De verschillende leden scharen zich via hun uniformen en vlaggen ook zichtbaar achter deze gedachte. Desondanks blijft de gegenderde en leeftijdsgebonden opdeling tussen de verschillende verenigingen zichtbaar via de verscheidenheid aan uniformen en vlaggen. De performance van nationale eenheid is daarom tegelijkertijd ook een performance van intern onderscheid, en bevestigt nogmaals het idee van een gedifferentieerde “massa”.

Figuur 11 Jongens van het AVNJ vormen een erehaag naast het Heldenhuldekrans tijdens de bloemenhulde.⁴⁰

7.2.3 “Grote namen” op de IJzerbedevaarten

Niet enkel de verschillende verenigingen, maar ook enkele specifieke personen ondervonden de “faming” van het “naming”. Het feit dat zij een eigen naam kregen, en niet verbonden moesten zijn aan een vereniging om opgemerkt te worden, doet hun status ver boven de andere aanwezigen uitrijzen. In het verslagboek van de zesde IJzerbedevaart:

Wat al Vlamingen van naam en betekenis stroomden hier te zaam! Onder de ouders of weduwen der gesneuvelden stapt vooraan de 85-jarige, witlokkige dichter Dr. Eug. Van Oye, de

⁴⁰ Clemens de Landtsheer, *Still de “Bedevaartfilm”* (23:21) oorspronkelijk bijschrift: “Aan den voet van het Kruis werden de geredde zerkjes teruggebracht en onder bloemen bedolven”

eenige nog levende leerling van Guido Gezelle, wiens zoon Raphaël, krijgsdokter, zijn leven liet op het slagveld. Hij gaat aan den arm van weduwe Joe English, den knappen kunstenaar, in den bloei van zijn leven en zijn talent ten onder gegaan in de IJzertragedie. [...] Voorts noteeren wij de aanwezigheid van Prof. Dr. Fr. Daels, voorzitter van het Komiteit; volksvertegenwoordigers Thomas de Backer en Staf De Clerq; Dr. Goosenaerts; Dr. A. De Beukelaer; Dr. J. Leuridan; Dr. O. Dambre; Dr. J. Rombouts; Dr. Verduyn, gewezen voorzitter van V.O.S. [...]⁴¹

En zo gaat de lijst verder. Er viel slechts één vrouw onder de categorie “Vlaming van naam en betekenis”, de weduwe van Joe English. Zij werd overigens enkel vernoemd omdat ze “gaat aan den arm van” een andere man van betekenis, en gehuwd was met een van de IJzersymbolen. In totaal werden er in het verslag van de zesde bedevaart 34 mannennamen opgenomen en slechts één vrouwen naam. Deze verhouding bleef een constante over het gehele interbellum. Op de zeventiende IJzerbedevaart werd bijvoorbeeld melding gemaakt van 32 mannen en één vrouw,⁴² op de achttiende bedevaart enkel mannen,⁴³ op de negentiende bedevaart 51 mannen en opnieuw slechts één vrouw, namelijk Moederke De Winde (de moeder van frontsoldaat Juul De Winde, die het jaar voorheen werd bijgezet in de IJzercrypte):

Onder de aanwezige personaliteiten bemerkte men o.m. Prof. Dr. Daels, voorzitter van het IJzerbedevaartcomité, Prof. Van de Wijer, algemeen voorzitter van het Katholiek Vlaamsch Hoogstudentenverbond, de hh. Germain Lefever en K. De Feyter, respectievelijk algemeen voorzitter en algemeen sekretaris van V.O.S. [...], Moederke De Winde uit Merchtem, Dr. Rombouts, Prof. Dr. Anton Jacob, Sekretaris Clemens De Landtsheer, Prof. Dr. K. Heyndrickx, Dr. A. Borms [...]⁴⁴

Merk op dat “Moederke” bijna haar titel of functie lijkt, gezien de namen van andere “personaliteiten” ook steeds worden voorafgegaan door hun professionele titels (“sekretaris”, “voorzitter”, “Prof. Dr.”, “Pater”...).

Vanaf de oorlogsbedevaarten is de enige aanwezige vrouw die een eigen naam kreeg in het herinneringsvertoog Mevrouw Dosfel, de weduwe van overleden (WOI-)activist Lodewijk Dosfel.⁴⁵ Op de 21ste bedevaart in 1940 werd zij zelfs gehuldigd als de “zinnebeeldige moeder van Vlaanderen’s gelouterde toekomst.”⁴⁶ Zij werd vooral gevierd omwille van haar relatie tot een belangrijke

⁴¹ s.n., *Zesde IJzerbedevaart. Verslagboek 1925.*, 40–41.

⁴² s.n., *Zeventiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1936.*, 25.

⁴³ s.n., *Achttiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1937.*, 29.

⁴⁴ s.n., *Negentiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1938.*, 30–31.

⁴⁵ “De XXIe IJzerbedevaart”, *Volk en Staat* (19/8/1940); “De XXIe IJzerbedevaart”, *Volk en Staat* (25/8/1940); “De XXIIe IJzerbedevaart”, in *Volk en Staat* (31/8/1941); “Voor de 23^e maal togen de Vlamingen ter IJzerbedevaart”, in *Volk en Staat* (25/8/1942); “De XXIIIe IJzerbedevaart”, *Volk en Staat* (30/8/1942).

⁴⁶ 25/8/1940 “De XIXe IJzerbedevaart” in de *Vlaamsche Oudstrijder*. Zelfde verslag op zelfde dag gepubliceerd in *Volk en Staat* 25/8/40 “De XXIe IJzerbedevaart”

Vlaamse man en omwille van haar (zowel biologische als cultureel) reproductieve functie als moeder en de betekenis ervan voor het Vlaamse volk:

Nu treedt naar voren, zij die den naam draagt van Vlaanderen's vereerden voorman, slachtoffer van den Belgischen kerker, denker en dichter, levend geweten van Vlaanderen: Lodewijk *Dosfel*. Mevrouw Weduwe Dosfel, gij komt bevestigen dat op dit beslissend uur in onze geschiedenis, Vlaanderen's vrouwen staan naast zijn mannenschap, met hun liefdemacht, met *hun geloof*. Vrouw zijn is *moederschap*. En gij, Vrouwe, staat op dit oogenblik voor uw volk, als de groots zinnebeeldige Moeder van zijn gelouterde toekomst. Op uw woord zullen alle moeders, alle vrouwen van Vlaanderen zich deelachtig voelen aan het groote wonder der volksgeboorte dat op dezen dag voltrokken wordt. Gij wijdt Vlaanderen *tot volk*.⁴⁷

Deze hulde van een vrouw staat in groot contrast met de hulding van mannen op de IJzerbedevaarten. Als we dit vergelijken met de hulde aan Frans Daels op de dertiende IJzerbedevaart, valt het contrast meteen op:

Zoo er iemand is onder ons die de leuze "ik dien", de leuze van Joe English, den goeden vriend van Daels, tot de zijne gemaakt heeft, zoo, na English, iemand van op het IJzerfront, in alle opzichten naar waarheid eenvoudig mag getuigen 'Ik deed al wat ik kon', zoo iemand zich onder de Vlamingen voor het werk van deze bedevaarten HOOGST VERDIENSTELIJK heeft gemaakt, dan is het, naast secretaris De Landtsheer, in de allereerste plaats onze voorzitter, of liever voorstapper, Prof. Dr. Frans Daels zelf.⁴⁸

Waar Daels werd gehuldigd omwille van eigen, persoonlijke verdiensten, stond Mevrouw Dosfel in de kijker omwille van haar zogezegd "universeel-vrouwelijke" verdiensten als moeder en echtgenoot. Via haar werden alle vrouwen (die moeder en/of echtgenoot zijn) gehuldigd, in tegenstelling tot Daels wiens hulde hem juist onderscheidde van andere mannen en vrouwen.⁴⁹

⁴⁷ 25/8/1940 "De XIXe IJzerbedevaart" in de *Vlaamsche Oudstrijder* Zelfde verslag op zelfde dag gepubliceerd in Volk en Staat 25/8/40 "De XXe IJzerbedevaart"

⁴⁸ Hulde aan Daels, s.n., *Dertiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1932.*, 23.

⁴⁹ Dit komt bijvoorbeeld ook terug in de hulde van 'Moederke De Winde' op de achttiende IJzerbedevaart: "In moederke De Winde begroet hij [Juliaan Platteau] de duizenden Vlaamsche moeders die hun jongens hebben afgestaan. De gebroeders De Winde en alle Vlamingen roept hij op tot den strijd voor Vlaanderen. Uw zoon, zo roept hij moeder De Winde toe, is voor heel de jeugd gesteld als een toonbeeld van volksliefde." Juliaan Platteau, toespraak op herdenking Juul de Winde, s.n., *Achttiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1937.*, 107.

7.3 Het script: de institutionalisering van nationale eenheid en sociaal verschil via alledaagse en sacrale rituelen

Van bij hun ontstaan verliepen de IJzerbedevaarten volgens een vast stramien, dat nauw werd gevolgd gedurende het volledige interbellum. Als we onze theatermetafoor doortrekken, zouden we dit vaste stramien “het script” kunnen noemen. De dag werd steeds aangevangen met een Heilige Mis, “tot lafenis der zielen van de gevallen Vlamingen”.⁵⁰ Deze dienst werd tijdens het interbellum meestal verzorgd door, “den lievelingspater van Vlaanderen”, Pater Callewaert⁵¹. Nadien trok de massa in stoet naar de *lieu de mémoire* in kwestie (vanaf 1925 “het oude slagveld aan den IJzer”⁵²). Deze gelegenheid kreeg de naam “IJzerplechtigheid” of “geestelijke plechtigheid” en vond steeds plaats in combinatie met een bloemenhulde, een vlaggenstoet en een treurmars (in wisselende volgorde).⁵³ Vervolgens werden toespraken van verschillende bekende Vlaams-nationalisten afgewisseld met het beluisteren of zingen van Vlaamse liederen. Zo werd geleidelijk opgebouwd naar de *moment suprême* wanneer de “Eed van Trouw aan Vlaanderen” in massa werd gedeclameerd over de IJzervlakte.⁵⁴ Meestal werd de IJzerbedevaartsdag afgesloten met een vleugje cultuur in de vorm van een dans- of toneelvoorstelling.⁵⁵ Tegen de jaren '30, wanneer de massa te groot was geworden, werd deze culturele activiteit vervangen door een bezoek aan en beklimming van de IJzertoren.⁵⁶

Tijdens het interbellum namen de “regisseurs” van massamanifestaties steeds pogingen om ook het volk actief te betrekken bij de plechtigheid. Op die manier is de aanwezige “massa”, niet enkel publiek maar ook zelf acteur met een eigen rol. De participatie van de aanwezigen moest de groepsbinding (die meer dan centraal staat op een nationalistische betoging als de IJzerbedevaarten) en identificatie met het ideologisch gedachtegoed in de hand werken. De deelnemers voelden zich zo mee verantwoordelijk voor het welslagen van de manifestatie. Zoals ook Dumont betoogt: “Op deze manier werd ‘een’ massamanifestatie ‘hun’ massamanifestatie.”⁵⁷ We

⁵⁰ s.n., *Zevende IJzerbedevaart. Verslagboek 1926.*, 19.

⁵¹ s.n., *Twaalfde IJzerbedevaart. Verslagboek 1931.*, 74.

⁵² s.n., *Vijfde IJzerbedevaart. Verslagboek 1924.*, 12. Toen stond er nog een “Reuzenkruis van Heldenhulde”. Vanaf de elfde IJzerbedevaart staat de IJzertoren op de IJzervlakte. Tijdens de eerste vier IJzerbedevaarten trokken de bedevaarders achtereenvolgens naar het graf van Joe English, van de Gebroeders Van Raemdonck, van Renaat de Rudder en naar de geschonden grafzerken op het kerkhof van Oeren. s.n., *Verslagboek IJzerbedevaart 1924*, 26; 72; 114; 146.

⁵³ Vanaf de 10de bedevaart vond er ook een internationale bloemenhulde plaats. s.n., *Tiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1929.*, 8.

⁵⁴ Pas vanaf de 7de bedevaart; s.n., *Zevende IJzerbedevaart. Verslagboek 1926.*, 10.

⁵⁵ Tot en met de 6de bedevaart (in 1925) werd deze nog voorafgegaan door een vrije vergadering waaraan alle bedevaarders mochten deelnemen. s.n., *Verslagboek IJzerbedevaart 1924*, 26; 73; 72; 146; s.n., *Vijfde IJzerbedevaart. Verslagboek 1924.*, 12; s.n., *Zesde IJzerbedevaart. Verslagboek 1925.*, 12.

⁵⁶ Vanaf de 12de bedevaart zijn de bedevaarders bovendien al een dag vroeger welkom op de wei. s.n., *Twaalfde IJzerbedevaart. Verslagboek 1931.*, 12.

⁵⁷ Dumont, ‘Fenomenologie van de massamanifestaties in België in de jaren dertig’, 26.

zouden de IJzerbedevaarten kunnen begrijpen als een – wat Gita Deneckere benoemt met de woorden – “identiteitsbevestigende collectieve actie”. De nadruk ligt op “collectieve zelfbevestiging – met alle parafernalia die daaraan te pas komen: de jaarlijkse ‘hoogdag’, eenheidsversterkende rituelen, symboliek en retoriek... Het massaspektakel wordt dan een soort toneelvoorstelling waarbij het onderscheid tussen acteurs en toeschouwers vervaagt en de massa haar eigen symbolische rol van de massa vertolkt.”⁵⁸

De analyse van het publiek van de IJzerbedevaarten leerde ons dat de regisseurs vaak de klemtoon legden op de sociale verschillen (gender, klasse, leeftijd en regio) die “de massa” doorkruisten. “De Vlaamse natie” werd gedacht als een eeuwig en organisch geheel waarin sociaal verschil tussen de leden onderling gelegitimeerd werd als een essentiële voorwaarde voor de werking van dat geheel. Hierop voortbouwend kan volgende vraag worden gesteld: hoe verhoudt de nationale identiteit zich tot deze andere identiteiten (meer specifiek: de genderidentiteit)? Hoe worden andere categorieën van verschil geformaliseerd via het script zonder het proces van nationale identificatie tegen te werken?

Het antwoord op deze vragen probeer ik via twee verschillende wegen te vinden. Eerst zal ik focussen op de manier waarop eenheid en nationale identiteit via het script worden opgeroepen in “de massa”. Hiervoor kan ik grotendeels terugvallen op bestaand onderzoek naar de IJzerbedevaarten, zoals dat van Francis Weyns, Annelies Beck en François Dumont.⁵⁹ In het tweede deel zal ik vervolgens uitpluizen hoe gender via bepaalde rituelen in het script van de IJzerbedevaarten geïnstitutionaliseerd is geraakt. Hierbij heb ik ook aandacht voor de intersectie met andere categorieën van verschil.

7.3.1 Het publiek als acteur (1): Performance van nationale eenheid

Vertrekkende vanuit de definitie die ikzelf aan “de natie” heb gegeven in het theoretisch kader – als een discursieve en performatieve constructie uitgedrukt via taal en symbolen⁶⁰ – onderzoek ik hoe “de Vlaamse natie” performatief (en dus reëel) wordt op de IJzerbedevaarten. Op welke manier werd de nationale identiteit via gestileerde handelingen en uitspraken gemanifesteerd en bijgevolg ook zo door “de massa” (als publiek) beleefd en (als acteur) uitgevoerd? In mijn analyse maak ik een

⁵⁸ Gita Deneckere, *Sire, het volk mort: sociaal protest in België, 1831-1918* (Antwerpen: Hadewijch 1997) 10.

⁵⁹ Beck, ‘De IJzerbedevaarten. Van heldenhulde tot politieke massamanifestatie’; Beck, ‘IJzerbedevaart(en)’; Beck, ‘De IJzerbedevaarten 1945-1965’; Weyns, ‘De tussenoorlogse IJzerbedevaarten (1919-1939): een onderzoek naar politieke symboliek en mythetvorming’; Dumont, ‘Fenomenologie van de massamanifestaties in België in de jaren dertig’.

⁶⁰ Zie Hoofdstuk 1 Theoretisch kader. (Ik citeer mezelf:) [De natie is geen] ‘objectief’ en materieel deel van de realiteit, maar [...] een subjectieve interpretatie ervan, die veelal discursief vorm krijgt en ook enkel zo bestaat. Volgens mij vindt de natie haar uitdrukking in specifieke nationale symbolen en discours, die een Vlaams-nationalistisch gevoel en bewustzijn willen opwekken om zo natievormingsprocessen in werking te stellen en te legitimeren. Ook de natie wordt m.a.w. performed: ze bestaat slechts via haar uitdrukking in taal en symbolen.

onderscheid tussen het linguïstische discours waarin het gedeeld verleden werd opgevoerd om nationale eenheid te legitimeren en het non-linguïstisch discours, aan de hand waarvan de nationale eenheid zelf performatief werd via rituelen en symbolen.

Het gedeeld verleden als performance van nationale eenheid

Eerst en vooral werd de IJzerbedevaart zelf voorgesteld als een collectieve plicht of noodzaak. De leuze “Gezegend het volk, levend in de nagedachtenis van zijn gesneuvelden!”⁶¹ staat centraal in dit discours. Deze noodzaak werd in de eerste plaats opgelegd, vanuit de idee dat de doden hun leven hebben geofferd voor Vlaanderen, en dat het eren van deze martelaren wel het minste is wat de Vlaamse natie voor hen kan terugdoen: “Komt allen op 24 augustus naar het Vlaamsche Kruis van Diksmude om voor onze gevallenen te doen het alleringste dat gij kunt voor al wat gij hun schuldig zijt: eenmaal per jaar gedurende een paar uren komen knielen op de aarde met hun bloed gedrenkt.”⁶²

In andere contexten werd niet ingespeeld op de noodzaak tot herinnering, maar werd uitgegaan van het spontane karakter ervan: “Uit den onbedwingbaren drang van een volk naar innig geestelijk verkeer met zijn Dooden uit den wereldoorlog, uit de behoefte van de overlevenden om zich van tijd tot tijd af te zonderen met de nagedachtenis van hun gesneuvelde broeders, zijn deze Bedevaarten ontstaan.”⁶³ Net omdat de Vlamingen een volk zijn, die bloedbanden delen met elkaar en met hun doden, voelen ze een spontane drang om hun doden collectief te vereren: “Ze waren er gekomen, gehoorzaamde aan het prangen eener verborgen veer, luisterende naar een diep-ernstige stemme: gedreven door den stuwing van het bloed, dat in deze sombere oorden eens vloeide.”⁶⁴ Doordat de discourselite de herinnering voorstelt als een impulsieve en ongedwongen nood die zich manifesteert in de buik van elke Vlaming wordt de herinneringspraktijk zelf een performance van nationale eenheid. Iedereen die naar Diksmuide komt, heeft dezelfde nood en dezelfde plicht: het herdenken van de doden.

Naast het idee van een herinneringsplicht of nood, werkt ook de sacralisering van de Vlaams-nationalistische ideologie de identificatie van de aanwezigen met het nationalistisch gedachtegoed in de hand. Doordat nationalistische ideeën vermengd werden met christelijk-katholiek gedachtegoed zorgden ze zo voor een meer onbewuste en subtiele identificatie met dit gedachtegoed. Via een religieus taalgebruik konden Vlaams-nationalistische ideeën als het ware binnensluipen in de taal en de hoofden van de aanwezige massa.⁶⁵ De herdenkingen zelf werden

⁶¹ s.n., *Verslagboek IJzerbedevaart 1924*, 7.

⁶² Oproep Daels voor de 11de bedevaart (20 juli 1930), s.n., *Elfde IJzerbedevaart. Verslagboek 1930*.

⁶³ s.n., *Zevende IJzerbedevaart. Verslagboek 1926*, 27.

⁶⁴ Artikel uit *De West Vlaming* (29/8/1926) gepubliceerd in: *Ibid.*, 71.

⁶⁵ Zie ook Hoofdstuk 5. De Spiegeleer, “The blood of martyrs and the seed of progress”. The role of martyrdom in socialist death culture in Belgium and the Netherlands, 1880-1940’; Smith *Chosen Peoples* Smith betoogt in zijn *Chosen Peoples: Sacred*

gepresenteerd als een jaarlijkse “bedevaart” met “pelgrims”⁶⁶ naar de “‘plaats des bloeds’ geworden Vlaanderens heiligste plek.”⁶⁷ Diksmuide werd op een gegeven moment zelfs “het Mekka der Vlamingen”⁶⁸ genoemd. Om de Vlaamse religie ten volle te belijden, moet elke Vlaamse christen met andere woorden één keer per jaar Vlaanderen’s meest ultieme heiligdom bezoeken, i.e. “het graf” van de doden in de IJzervlakte: “Aldus werd den IJzertoren gewijd tot heiligdom, waarheen geslacht na geslacht zal pelgrimeeren, om voor het duurzaam gebeente van Vlaanderens IJzermartelaren dienend te knielen en zichzelf in eigen wezenheid te hervinden.”⁶⁹ En: “Morgen komen ze met duizenden, die uw namen zult zegenen en huiswaarts zullen keeren met een gesterkt en gelouterd Vlaamsch geloof – door U, door U!”⁷⁰

Dit “Vlaamsch geloof” had haar eigen profeten, apostelen en zelfs Jezus Christus. Belangrijke voormannen van de Vlaamse Beweging, zoals Guido Gezelle, Albrecht Rodenbach... werden opgevoerd als de profeten. Hun teksten dienden als leidraad bij het interpreteren van het verleden: “Hoe profetisch klinkt hier het woord van den goeden Gezelle: “Daar liggen ze aan uw voet, o Kruis;/ onz’ liefste neer, in stof en gruis;/ herleve ’t stof en worde ’t wat/ Gods hand het eens geschapen had...”⁷¹ De gesneuvelde frontsoldaten (en zeker de IJzersymbolen) werden omwille van hun martelaarsfunctie voorgesteld als een personificatie van Jezus Christus aan het kruis (Zie ook 5.2.1):

Joe English, nu rijst gij aan de zijde van dit kruis, dat is ontstaan uit uw opofferingsvolle liefde en gij, de nederige, zijt nu verheven tot een zinnebeeld voor Uw volk. Zoolang als dit kuis staan zal in onze doodenvlakte, zal Uw bezielde gebaar, uw bezielende leuze onverwoestbaar blijven voor onze jeugd.⁷²

De overlevende soldaten (en bij extensie die aanwezige massa) werden op hun beurt voorgesteld als apostelen. Zij waren de trouwe volgers van de gesneuvelde soldaat-martelaren: “Terwijl ook iedere oudstrijder een apostel der gesneuvelden werd en het gedachten- en gevoelsleven van de volksschare stilaan inschakelde op den stroom van een in bloed- en doodrachten gerijpte nieuwe levensbeschouwing.”⁷³ De vrouwen en meisjes schikken zich op hun beurt naar het voorbeeld van de

Sources of National Identity (2003) dat de aantrekking van nationalisme, veel te maken heeft met haar religieuze basis en formulering. Hiermee breekt hij met de gangbare (modernistische) idee van nationalistische ideologie als een moderne en seculiere vervanging van premoderne, traditionele geloofsystemen. Hij claimt dat nationalisme niet is verschenen als een *deus ex machina*. Het was allerm minst een nieuwe ideologie die in de 19de eeuw radicaal brak met alle bestaande visies op de wereld, maar is daarentegen een nieuwe interpretatie van bestaande (religieuze) symbolen, mythologieën en tradities.

⁶⁶ Om een voorbeeld te geven: “Uit de barakken en noodwoningen, die tusschen reeds nieuw opgebouwde huizen aaneenrijen, komen de dorpingen nieuwsgierig kijken naar den stoet van pelgrims” s.n., *Verslagboek IJzerbedevaart 1924*, 83.

⁶⁷ “De optocht”, in: s.n., *Negende IJzerbedevaart. Verslagboek 1928*, 21.

⁶⁸ s.n., *Veertiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1933*, 74.

⁶⁹ s.n., *Dertiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1932*, 8.

⁷⁰ *Ibid.*, 13.

⁷¹ *Ibid.*

⁷² Filip de Pilleceyn, toespraak, *Ibid.*, 39.

⁷³ Oscar Dambre, Radiotoespraak (Vlanara) wapenstilstandsviering IJzertoren, s.n., *Negentiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1938*, 85–86. (9/11/1938)

Onze Lieve Vrouw van den IJzer; de eigen Maria-figuur. Als de belangrijkste relikwieën van “het Vlaamsch geloof”, werd de schending van de Heldenhuldezerkjes omschreven als een “heiligschennis.”⁷⁴ Ze hadden een heilig statuut gekregen: “Die zerkjes, waaruit de ziel van de gevallenen zoo trouw spreekt, wij hebben ze koste wat kost te redden! [...] Men denke toch niet dat we onze dooden vergeten zullen.”⁷⁵

Deze sacralisering van het verleden in het kader van de sacralisering van de Vlaams-nationalistische ideologie, verenigde alle (dode en levende) Vlamingen in hun gemeenschappelijke aanbidding van het verleden. De Heilige Mis die jaarlijks plaatsvond, stelde deze gedachte centraal:

Gedenk, o God, dat het Vlaamsche volk een der eerste werd gekerstend; dat het zijn kristen geloof door de eeuwen, gezond en onvervalscht, heeft vewaard: dat het in het Vlaamsch was dat een Ruysbroeck uwe goddelijke wijsheid neerpende; dat Vlaanderens schilders – wereldschilders allen – steeds uwe katholieke kerk hebben verheerlijkt; dat duizende Vlamingen – de besten onzer broeders – werkend op de missievelden om ’t zwart van het heidendom door het goud van het Christendom te vervangen; dat onze boerenzonen weleer vochten voor altaar en haard en de IJzerjongens sneuvelden met op de lippen de leus: A.V.V. – V.V.K.⁷⁶

Via de dodenherdenkingen werd het Vlaamse (katholieke) geloof in de praktijk gebracht. Ter IJzerbedevaart gaan impliceerde bovendien de hoop op een Vlaamse verrijzenis. Vlaanderen werd voorgesteld als het beloofde land. Naast de aanbidding van een gedeeld verleden, was er dus ook sprake van een gedeelde hoop op de toekomst: “Noch wachter bij dit graf, noch politieke grafstenen kunnen beletten dat de Vlaamsche gedachte ieder jaar haar Paaschmorgen viert in de IJzervlakte, noch dat het beste van Renaat, zijn edele geest, in Vlaanderen leeft en ons allen bezielt.”⁷⁷

Naast de herdenkingsplicht en de sacralisering van het gedeelde verleden, was er ten slotte nog een derde manier waarop het verleden de nationale eenheid van de Vlaamse natie centraal stelde. Door de eigen herinnering aan de oorlog te presenteren als een *countermemory* verzet de Vlaamse natie zich op de IJzerbedevaarten collectief tegen een gemeenschappelijke vijand (de Belgische staat). Elke massamanifestatie moeten we in feite begrijpen als een vorm van openlijke en publiekelijke “prise de parole”.⁷⁸ Het is een soort politiek theater dat als belangrijkste doel heeft: gezien worden door “de Ander” waartegen men zich wel afzetten.⁷⁹ De eerder besproken kritieken op het graf van de Onbekende Soldaat creëden onder de aanwezige massa eveneens een

⁷⁴Oa. s.n., *Vijfde IJzerbedevaart. Verslagboek 1924.*, 9.

⁷⁵Ibid.

⁷⁶s.n., *Dertiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1932.*, 25.

⁷⁷s.n., *Twaalfde IJzerbedevaart. Verslagboek 1931.*, 7.YBV 12 p. 7

⁷⁸de Certeau, *La Prise de parole et autres écrits politiques*, 41. Inspiratie bij Deneckere, *Sire, het volk mort*, 11.

⁷⁹Deneckere, ‘De macht van de straat. Flaminganten in beweging’, 12.

gemeenschapsgevoel (zie Hoofdstuk 5). Zij waren aanwezig op de “juiste” herdenkingsplechtigheid, die is ontstaan vanuit de nood van “het volk”. Dit staat in groot contrast met het kunstmatige en artificiële karakter dat werd toegeschreven aan de officiële herdenkingsplechtigheid.

Rituelen als performance van nationale eenheid

De idee van een nationale eenheid werd niet enkel via linguïstisch, maar ook via non-linguïstisch discours voorgesteld aan de aanwezigen. Verschillende “rituelen” die werden opgenomen in het script moesten sociale cohesie bevorderen en een groepsgevoel creëren. Een manifestatie die nationalistisch gedachtegoed centraal plaatste, zoals de IJzerbedevaarten, slaagde er zo in om via de plechtigheid zelf de ideologie door de massa te laten “uitvoeren”.

In de eerste plaats was het gezamenlijk zingen van liederen hierin een belangrijk instrument. Vanaf de zevende IJzerbedevaart (1926) werd deze praktijk ingevoerd en deze is in de jaren nadien geïnstitutionaliseerd geraakt in het vaste programma.⁸⁰ Tijdens het gezamenlijk zingen van liederen draagt elk individu met zijn of haar stem bij aan de uitvoering van dat lied. Hoe groter de massa, hoe grootser het groepsgevoel dat hierdoor werd gecreëerd. Omdat de massa tijdens dit gebeuren zowel de rol van luisteraar als zanger heeft, was het groepsgevoel meestal een resultaat van wisselwerking tussen de praktijk van het gezamenlijk zingen zelf en de inhoud van de liederen die op het programma stonden. Meestal werden liederen gezongen waarin de Vlaamse strijdkracht, het katholieke geloof en het slachtofferschap van Vlaanderen centraal staan, zoals “O Kruise den Vlaming”, “Vlaanderen”, “Mijn Vlaanderen heb ik hartelijk lief”, “Groeninghe”, “Vaarwel mijn Broeder” en als jaarlijkse afsluiter “De Vlaamsche Leeuw”.⁸¹ Door een actieve deelname werd de identificatie met het ideologisch gedachtegoed bevorderd. Omdat de liederen vaak teruggen naar een roemrijk verleden dat door alle leden van de natie werd gedeeld, werken de liederen veelal identiteitsversterkend. Zoals bijvoorbeeld in “De Vlaamsche Leeuw”:

Hij strijdt nu duizend jaren voor vrijheid, land en God;
En nog zijn zijne krachten in al haar jeugdgenot.
Als zij hem machteloos denken en tergen met een schop,
Dan richt hij zich bedreigend en vrees'lijk voor hen op.
Zij zullen hem niet temmen, zolang een Vlaming leeft,

⁸⁰ s.n., *Zevende IJzerbedevaart. Verslagboek 1926.*, 12.

⁸¹ s.n., *Verslagboek IJzerbedevaart 1924*, 26; 72; 114; 146.; s.n., *Vijfde IJzerbedevaart. Verslagboek 1924.*, 12.; s.n., *Zesde IJzerbedevaart. Verslagboek 1925.*, 12.; s.n., *Zevende IJzerbedevaart. Verslagboek 1926.*, 10.; s.n., *Achtste IJzerbedevaart. Verslagboek 1927.*, 12.; s.n., *Negende IJzerbedevaart. Verslagboek 1928.*, 12.; s.n., *Tiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1929.*, 8.; s.n., *Elfde IJzerbedevaart. Verslagboek 1930.*; s.n., *Twaalfde IJzerbedevaart. Verslagboek 1931.*, 39.; s.n., *Dertiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1932.*; s.n., *Veertiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1933.*, 10.; s.n., *Vijftiende en Zestiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1935.*, 10; 79.; s.n., *Zeventiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1936.*, 12–13.; s.n., *Achttiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1937.*, 9–11.; s.n., *Negentiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1938.*, 8–10.; s.n., *Twintigste IJzerbedevaart. Verslagboek 1939.* (Temse: Bedevaart naar de graven van de IJzer 1939) 11–13.

Zolang de Leeuw kan klauwen, zolang hij tanden heeft.

Zolang de Leeuw kan klauwen, zolang hij tanden heeft.⁸²

In dit lied worden de kracht, de moed en de strijdvaardigheid van de voorvaders worden in de verf gezet. Deze herbergen voor het contemporaine Vlaamse volk de hoop op een nieuwe toekomst.⁸³ Inhoudelijk wordt in de liederen vaak een gemeenschappelijke vijand gediaboliseerd (i.e. de Belgische staat) en de eigen natie gevictimiseerd. Zoals bijvoorbeeld in “O Kruise den Vlaming”:

Eens velde de vijand het Kruisbeeld hier neer:

Toen grepen ons jongens naar vaders geweer,

En moeder verborg hun haar vliemende smart,

En spelde hun bevend het Kruis op het hart.

O gaat nu, mijn kindren, en strijdt voor Gods Kruis.

Het voer' u ter zege, en 't breng' u weer thuis. (bis)⁸⁴

Deze liederen zaten vol met retorische stijlmiddelen die een nationaal gevoel in de hand moesten werken (lege betekenaren (termen zoals “het volk”), sloganeske taal (vb. “Vliegt de Blauwvoet! Storm op zee!”⁸⁵), refrein...). Ten slotte werd in de liederen handig gebruikt gemaakt van ritmes en melodieën om de opzweepende kracht van de inhoud te accentueren. Ritme en melodie zorgden er eveneens voor dat de inhoud van de liederen gemakkelijker kan worden gememoriseerd. Liederer hadden daarom een veel sterker, en bovendien emotioneler, effect dan toespraken.⁸⁶

Naast het gezamenlijk zingen van liederen, zorgde ook de jaarlijkse uitvoering van de “Eed van Trouw aan Vlaanderen” voor een sterk gevoel van nationale eenheid.⁸⁷ Op de dertiende IJzerbedevaart werd deze beschreven als een hoogst emotioneel, maar dapper, moment:

Terwijl gaan de handen van de vele duizenden omhoog, het is voor den eed, en het zijn stokkende stemmen die het nazeggen en trillende vingers die het dapper zweren: O land van roem en rouwe, van liefde en lijdensnood, gij wordt weer vrij en groot U Vlaanderen totterdood.⁸⁸

⁸² Dit is de derde strofe gevolgd door het refrein. Oorspronkelijk geschreven door Hippoliet van Peene, “De Vlaamsche Leeuw”, 1847, op: Vlaamse Overheid, “Uitvoering van het Vlaamse volkslied”, <<http://docs.vlaanderen.be/channels/hoofdmenu/vlaamseoverheid/volkslied.jsp>>, geraadpleegd op 26.6..2014

⁸³ Dumont, ‘Fenomenologie van de massamanifestaties in België in de jaren dertig’, 177.

⁸⁴ “O kruise den Vlaming” in: s.n., *Elfde IJzerbedevaart. Verslagboek 1930.*, 23. Dit lied gaat over de Boerenkrijg.

⁸⁵ Deze slogan wordt vaak uitgeroepen op de IJzerbedevaarten. Deze komt ook terug in het “Het lied der Vlaamsche zonen”.

⁸⁶ Dumont, ‘Fenomenologie van de massamanifestaties in België in de jaren dertig’, 157; 176.

⁸⁷ Deze “Eed van trouw aan Vlaanderen” is geschreven door Cyriel Verschaeve en Jef Van Hoof, en werd voor de allereerste keer uitgevoerd op de Vlaggefeesten in Brugge op 23 augustus 1925. http://www.dbnl.org/tekst/_bie001197401_01/_bie001197401_01_0065.php De Biekorf jg. 75 (1974) nr. 7-10 p. 198 “1875-1975 Gezelles aanwezigheid. De Vlaamsche Vlagge en Biekorf”

⁸⁸ “Trouw aan Vlaanderen”, s.n., *Dertiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1932.*, 31.

Het feit dat niet enkel de woorden gezamenlijk werden uitgesproken, maar dat hier ook een handeling mee gepaard ging – het omhoog heffen van de handen – versterkte het eenheidsgevoel. Net als de liederen, keerde ook deze “Eed van Trouw” terug op meerdere Vlaams-nationalistische plechtigheden, zoals de Vlaams-nationalistische zangdagen en landdagen, de 11 julivieringen enzovoort. Voor het publiek waren beide rituelen dus erg herkenbaar. De herhaalde uitvoering ervan, meerdere dagen per jaar, verhoogde de effectiviteit van de rituelen in het creëren van een gevoel van nationale eenheid.

Tijdens de oorlogsbedevaarten werd de eed voorgezegd door mannen die symbool stonden voor het (slacht)offerschap van Vlaanderen. Op de 22ste IJzerbedevaart werd deze bijvoorbeeld uitgesproken door August Borms⁸⁹ en op de 24ste IJzerbedevaart door een (niet nader genoemd) vrijwilliger van het Vlaamsch Legioen.⁹⁰ *Volk en Staat* schreef hierover:

Eén van hen die vrijwillig hun leven op het spel zetten voor hun volk en voor Europa, zweert trouw aan Vlaanderen, voor gansch zijn leven en tot en met de dood als 't moet. Zijn stem klinkt hard en zuiver als staal. Zijn woord wordt als [e]en daad... Innig, ingetogen en toch vastberaden en stout herhalen alle aanwezigen dien eed, waarvan zij de beteekenis misschien nooit zooals nu hebben gevoeld.⁹¹

Het feit dat iemand die werkelijk zijn leven zou gaan offeren of reeds geofferd had voor Vlaanderen publiekelijk en plechtig trouw zweerde aan Vlaanderen, zette de kracht en het statuut van de natie waarvoor zij zich offeren extra in de verf.

De toespraken droegen een veel minder sterke gemeenschapsvormende kracht in zich dan de massagezangen of de “eed van trouw”. De massa kon hier niet actief aan deelnemen en hierdoor lag het emotioneel gehalte een stuk lager. Desondanks hadden de sprekers hun eigen trukendoos om de massa passief te betrekken bij hun toespraken. Het mechanisme van de buikspreker werd bijvoorbeeld geregeld gebruikt. Dit houdt in dat de toespraken werden uitgesproken in naam van de massa (vb. door het gebruik van de “wij-vorm”, het aanspreken van de toehoorders als “makers” of “broeders”...). De sprekers wierpen zich op als vertegenwoordigers van de massa. Ze creëerden zo een gevoel van gemeenschappelijkheid, niet enkel tussen zichzelf en de massa, maar ook tussen de verschillende individuen van de massa onderling.⁹² Dit kwam erg duidelijk naar voor in de toespraak “boodschap van de levenden aan de doden” die Frans Daels jaarlijks hield. Hierin positioneerde hij zich als buikspreker voor alle aanwezigen (de levende Vlamingen) tegenover de doden die hij toespreekt:

⁸⁹ “Bij de 22^e IJzerbedevaart”, in: *Volk en Staat* (17/8/1941); “Heldenhulde bij den IJzertoren”, in: *Volk en Staat* (29/8/1943).

⁹⁰ Volgens Carlos Van Louwe en Pieter-Jan Verstraete was dit was Oostfrontvrijwilliger Geert Ryckebusch. Van Louwe en Verstraete, *De Oorlogsbedevaarten*, 147.

⁹¹ “Heldenhulde bij den IJzertoren”, in: *Volk en Staat* (29/8/1943)

⁹² Dumont, ‘Fenomenologie van de massamanifestaties in België in de jaren dertig’, 174–175.

Vlaamse Doden, wij bekennen schuld. Maar alles is niet verloren hopen wij, dank zij uw offer. [...] Wij willen voortaan de wereldgebeurtenissen mede bepalen en ons niet langer laten misbruiken en versjacheren. [...] gij, alle, jongens van de IJzer, en gij anderen, de veroordeelden, de gekerkerden, voor ons de verheerlijkten, wij blijven U getrouw want wij *zijn één volk*.⁹³

Vanaf de 2de helft van de jaren '30 installeerden de regisseurs van de IJzerbedevaarten een volksspreekoor. Er werd vanaf dan af en toe gewerkt met “voorzeggers”, die vragen stelden waarop de massa vervolgens kort en krachtig antwoordde. De voorzegger riep bijvoorbeeld op de negentiende IJzerbedevaart: “den man wiens naam een leus is: *Daels*” Waarop het volk luidkeels antwoordt: *DAELS!*”⁹⁴ In het verslagboek over deze IJzerbedevaart reflecteerde het IJzerbedevaartcomité over deze praktijk. Ze meenden dat het voor- en nazeggen “eene volmaalde eenheid scheidt tusschen leiding en volk.”⁹⁵ De regisseurs waren zich zelf dus in hoge mate bewust van de gemeenschapsvormende kracht die de rituelen die ze opnamen in het script uitdroegen.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog mocht de jaarlijkse plechtigheid op de IJzervlakte maar door een selecte groep Vlaams-nationalisten worden bijgewoond. Ter compensatie werden er wel lokale vieringen ingericht door plaatselijke Vlaams-nationalistische verenigingen. Hierdoor bleven bovengeschetste rituelen evenwel van kracht en bleven de Vlamingen, volgens *Volk en Staat*, “in den geest [...] één met de offeraars van den IJzer”⁹⁶ “en met het bedevaartscomité.”⁹⁷ Ook werden Vlaams-nationalistische sympathisanten opgeroepen om het “herkenningsteeken” te dragen op de dag wanneer de plechtigheid doorging, “om uiterlijk [te] toonen dat wij IJzerbedevaarders zijn.”⁹⁸ Zo bleef het nationale gevoel ook tijdens de oorlog via symbolen en rituelen gepraktiseerd.

7.3.2 Het publiek als acteur (2): Performance van sociaal verschil

In het voorgaande hoofdstuk kwam ik tot de conclusie dat de discourselite, wanneer de aanwezigen werden benaderd als publiek, een hiërarchisch onderscheid maakte tussen de leden van de “Vlaamse massa” onderling. Gender, leeftijd, klasse en afkomst bleken de massa in grote mate te doorkruisen in het discours. In hoeverre blijven deze categorieën van verschil zichtbaar aanwezig wanneer we de massa benaderen als acteur? Kregen mannen, vrouwen, jongeren, ouderen, arm, rijk... verschillende rollen toebedeeld in de herinneringspraktijk?

⁹³ Frans Daels, toespraak, s.n., *Achttiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1937.*, 70–71.

⁹⁴ s.n., *Negentiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1938.*, 37; 49.

⁹⁵ *Ibid.*, 60.

⁹⁶ “De XIXe IJzerbedevaart”, in: *Volk en Staat* (25/8/1940)

⁹⁷ “De geest van den IJzer”, in: *Volk en Staat* (17/8/1941)

⁹⁸ Deze melding verscheen bijvoorbeeld in *Volk en Staat* (24/7/1941)

Voortbouwend op de definitie die ik eerder in dit hoofdstuk aan “rituelen” heb gegeven, zal ik een onderscheid maken tussen sacrale en dagdagelijkse rituelen. Deze eerste zijn rituelen die een band bewerkstelligen tussen het profane en het sacrale. Het sacrale op de oorlogsherdenkingen is het oorlogsverleden zelf, dat wordt gematerialiseerd in de vorm van de gesneuvelde IJzersoldaten. Onrechtstreeks krijgt ook de natie (via de herinnering aan het oorlogsverleden) een sacraal statuut toebedeeld op de IJzerbedevaarten. In die zin kunnen we de rituelen als performance van nationale eenheid, zoals hierboven besproken, ook als sacraal opvatten: via deze rituelen “performen” de acteurs hun relatie tot de andere acteurs. De sacrale natie wordt zo in de praktijk gebracht. Hierop voortbouwend, analyseer ik de rituelen waarin andere categorieën van verschil (met de nadruk op gender) de sacrale performance van nationale eenheid doorkruisen.

Vervolgens heb ik ook aandacht voor rituelen die een minder sacraal of verheven statuut kregen in het herinneringsvertoog, maar desondanks een belangrijke invloed hadden op de relaties en gedragingen tussen individuen onderling. Ik benoem ze met de term “dagdagelijkse rituelen”, om het onderscheid met de sacrale te benadrukken. In feite bestudeer ik hier de gedragingen, houdingen, emoties, daden... die van de acteurs werden verwacht maar die niet noodzakelijk werden gesymboliseerd door “officiële” rituelen.

Sacrale rituelen

In dit eerste deel focus ik op de rituelen waarin de link met het sacrale (i.e. de natie en het verleden) centraal stond. Hierbij heb ik specifiek aandacht voor de rituelen waarin het gender van de uitvoerder een extra betekenisdimensie toekende aan het ritueel zelf. In zowel pers als de verslagboeken bleek in drie specifieke rituelen de gendercomponent fundamenteel: de bloemen- en vlaggenhulde; de toespraken; de bouw en inwijding van de IJzertoren.

Bloemendraagsters en vaandeldragers

Zoals aan het begin van dit hoofdstuk omschreven trok de menigte na de mis in een vlaggen-, bloemen- en fanfarestoet, naar de *lieu de mémoire* die centraal stond op de bedevaart in kwestie. Dit waren eerst de graven van de afzonderlijke IJzersymbolen, later de geschonden heldenhuldezerken, nadien het “Oude Slagveld van den IJzer” en vanaf 1930 de IJzertoren zelf.

Het dragen van de bloemen bleek een vrouwenaangelegenheid (zie Figuur 4, 5 en 6 in bijlage):⁹⁹ “Duizenden kransen en bloemengarven worden in deze optocht megedragen door meisjes in zwart-wit gewaden.”¹⁰⁰

⁹⁹ Hiermee wil ik niet stellen dat mannen nooit bloemen hebben aangedragen. Hiervan zijn namelijk ook voorbeelden terug te vinden. Deze zijn wel meer uitzonderlijk. Over het algemeen werden vrouwen het meest expliciet geassocieerd met de bloemenhulde. Dit blijkt bijvoorbeeld alleen al uit de jaarlijkse programmaoverzichten (“Bloemenhulde door de Vlaamse meisjes”) s.n., *Verslagboek IJzerbedevaart 1924*, 26; 72; 114; 146.; s.n., *Vijfde IJzerbedevaart. Verslagboek 1924.*, 12.; s.n.,

Figuur 12 Optocht naar het graf van Joe English op de eerste IJzerbedevaart te Steenstrate (1920)¹⁰¹

Vanaf de tiende bedevaart trokken de bedevaarten een internationaal publiek aan: “Maar er zijn niet alleen tuilen en kransen van Vlaamsche meisjes, ook vrouwen van vreemde nationaliteiten en oud-strijders van verre landen brengen kransen aan.”¹⁰² De aanwezigheid en respect van deze andere “volkeren” op een Vlaams-nationalistische herdenking, bevestigde voor het comité de internationale erkenning van de Vlamingen als volk. Tussen de Amerikanen, de Engelsen, de Fransen, worden ook de Walen opgesomd als een “ander volk” waarvoor het comité respect kon opbrengen. Er werden ook bloemen neergelegd

door een Waalsche Moeder, [...] ter herinnering aan haar zoon, die op het front in nauwe verstandhouding met de Vlamingen leefde en op deze plaats sneuvelde. Dat nederig, maar zoo diep symbolisch gebaar, bracht een sterke ontroering in de massa.¹⁰³

De bloemenhulde werd in de jaren nadien alleen maar groter en uitgebreider. Hetzelfde gebeurde met de aantallen vrouwen en meisjes die de bedevaarten bijwoonden: “Weer was er een

Zesde IJzerbedevaart. *Verslagboek 1925.*, 12.; s.n., *Zevende IJzerbedevaart. Verslagboek 1926.*, 10.; s.n., *Achtste IJzerbedevaart. Verslagboek 1927.*, 12.; s.n., *Negende IJzerbedevaart. Verslagboek 1928.*, 12.; s.n., *Tiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1929.*, 8.; s.n., *Elfde IJzerbedevaart. Verslagboek 1930.*; s.n., *Twaalfde IJzerbedevaart. Verslagboek 1931.*, 39.; s.n., *Dertiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1932.*; s.n., *Veertiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1933.*, 10.; s.n., *Vijftiende en Zestiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1935.*, 10; 79.; s.n., *Zeventiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1936.*, 12–13.; s.n., *Achttiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1937.*, 9–11.; s.n., *Negentiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1938.*, 8–10.; s.n., *Twintigste IJzerbedevaart. Verslagboek 1939.*, 11–13.

Voor de oorlogsbedevaarten heb ik gebruik gemaakt van Van Louwe en Verstraete, *De Oorlogsbedevaarten*.

¹⁰⁰ s.n., *Negentiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1938.*, 57. Zie ook: s.n., *Verslagboek IJzerbedevaart 1924.*, 175; s.n., *Achtste IJzerbedevaart. Verslagboek 1927.*, 17; s.n., *Tiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1929.*; s.n., *Elfde IJzerbedevaart. Verslagboek 1930.*, 15; s.n., *Achttiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1937.*, 55–56.

¹⁰¹ Clemens de Landtsheer, *Still de “Bedevaartfilm”* (4:20)

¹⁰² s.n., *Achttiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1937.*, 55–56.

¹⁰³ s.n., *Elfde IJzerbedevaart. Verslagboek 1930.*, 25–27.

bloemenhulde, maar de rij van meisjes en vrouwen was zoveel langer en de bloemen zoveel zwaarder.”¹⁰⁴

Figuur 13 Oorspronkelijk bijschrift: “Vlaamsche Meisjes brengen een schat van bloemen in de Krypte, om de kisten onder de bloemen te begraven.” (Veertiende IJzerbedevaart (1933))¹⁰⁵

In *De Vlaamsche Oudstrijder* probeert de VVOS zoveel mogelijk leden te mobiliseren voor de bloemenhulde, zoals in deze oproep voor de 19de IJzerbedevaart: “Zooveel mogelijk zullen al de leden V.V.O.S. meedoen aan de bloemenhulde te Diksmuide. Men brenge den tuil mee en zorge er voor in ’t bezit te zijn van de speciale kaart om toegelaten te worden in de omheining.”¹⁰⁶ Na deze bedevaart verschijnt in *De Vlaamsche Oudstrijder* “een gesprek met de Algemeen (sic) Voorzitster van V.V.O.S. over de bloemenhulde”:

V.V.O.S. heeft dit jaar een ruim aandeel in de 19de IJzerbedevaart, Mevrouw Van de Veire. Zal de bloemenhulde prachtig zijn?

– Beslist! Antwoordt de Alg. Voorzitster van V.V.O.S. kordaat. De meeste V.V.O.S.-bonden komen in groep naar de Bedevaart voor de bloemenhulde. Vooral de V.V.O.S. te Ursel zal uitmunten. Ursel alleen al bracht een schat van bloemen mede.¹⁰⁷

De persverslagen en IJzerbedevaartverslagboeken geven zelf een betekenis aan de vrouwelijkheid van de bloemendraagsters. Ze werden voorgesteld als het “heerlijk symbool van

¹⁰⁴ s.n., *Zeventiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1936.*, 31.

¹⁰⁵ s.n., *Veertiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1933.*, 64.

¹⁰⁶ “V.V.O.S.”, in: *De Vlaamsche Oudstrijder* (21/8/1938)

¹⁰⁷ “De XIXe IJzerbedevaart”, in: *De Vlaamsche Oudstrijder* (28/8/1938)

jeugd en Vlaamsche trouw”.¹⁰⁸ De zuiverheid, jeugdigheid en leven die zowel met meisjes als bloemen werden geassocieerd maakten dat via de symbolische “daad” van het leggen van de bloemen dit eerherstel ook in de realiteit moest worden begrepen door de aanwezigen: “de Vlaamsche meisjes [hebben] hand-in-hand een cordon van jeugd en frischheid [...] gevormd rond de gewijde plaats.”¹⁰⁹ Op latere bedevaarten werd de bloemenhulde beschreven als een “een manifestatie van feestelijke liefde.”¹¹⁰ Deze gebeurtenis werd steeds afgebeeld als een hoogst emotioneel moment: “Diep roerend was de daarop volgende Bloemenhulde, gebracht door de Vlaamsche Meisjes die een berg van bloemen onze gesneuvelde ter eere brachten.”¹¹¹ Het was “een stilte, die u naar de keel grijpt. Maar in de keel schiet een krop bij de verschijning van den volgenden groep.”¹¹²

Figuur 14 Oorspronkelijk bijschrift: “Aan het Engelsch gedenkteeken te Ieper werd, namens het Bedevaartcomité, een krans neergelegd.” (Zeventiende IJzerbedevaart (1936))¹¹³

Het verslag van de zestiende bedevaart benadrukte de genderdivisie in de dodenhulde erg expliciet: “Lieflijke en trotsche tuilen zijn er gebracht met honderden, de liefde van een volk zoekt hoe zij zich uiten zal: de vrouwen met bloemen, en de mannen nog eenmaal op de marschpas.”¹¹⁴ De vlaggenhulde werd, in tegenstelling tot de bloemenhulde, hoofdzakelijk verzorgd door mannen.

¹⁰⁸ s.n., *Achtste IJzerbedevaart. Verslagboek 1927.*, 17.

¹⁰⁹ “Trimofantelijke Vl. Herdenkingsdag te Dixmude” in: *De Schelde* (23/8/1926)

¹¹⁰ s.n., *Achttiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1937.*, 55–56.

¹¹¹ “150.000 Bedevaarders!” in: *De Schelde* (26/8/1930)

¹¹² s.n., *Achtste IJzerbedevaart. Verslagboek 1927.*, 17.

¹¹³ s.n., *Zeventiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1936.*, 32.

¹¹⁴ s.n., *Vijftiende en Zestiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1935.*, 91.

Elke optocht werd voorafgegaan door jonge mannen van turnvereniging Ganda, die “Leeuwenvaandels” dragen. Ook de oud-strijdersverenigingen paraderen in deze optocht met de vlaggen van hun eigen, lokale afdelingen. Hun vlaggenhulde neemt vaak militaire en stereotiep mannelijke allures aan:

Zij marcheerden. Hoofd ontbloot. Gelaat naar den Toren en naar de beeltenissen van ‘het driemanschap van de voorlinie’. Zes trossen vaandels tussen hen, alles bijeen wel duizend vlaggen. Aalmoezeniers en oud-brancardiers stapten mee op. Allen in rijen van vier, soldateske orde, zwijzaam.¹¹⁵

De korte, *to the point* zinnen die in dit fragment werden gebruikt geven een kordate en militaire indruk en staan daarom in schril contrast met het meer emotioneel beladen taalgebruik bij de bloemenhulde. Mannelijkheid en vrouwelijkheid sijnelden zo door in de taal die werd gebruikt om mannelijke of vrouwelijke daden te beschrijven.

Figuur 15 Oorspronkelijk bijschrift: “Het vredesdéfilé der V.O.S. Zes trossen vaandels, een (sic.) vooraan elke frontdivisie...” (Tiende IJzerbedevaart (1929))¹¹⁶

Op de eerste bedevaarten was deze vlaggenhulde eerder spontaan en weinig gereguleerd. Verschillende verenigingen brachten hun eigen vlaggen mee en paradeerden hiermee in een stoet. Vanaf 1935 kwam hier verandering in en kreeg de VOS het monopolie over de vlaggenhulde. *De Vlaamsche Oudstrijder* publiceerde vanaf de 2de helft van de jaren '30 bijvoorbeeld richtlijnen en een

¹¹⁵ Ibid., 191–121.

¹¹⁶ Ibid., 118.

strak uitgekiend plan van het vlaggendéfilé.¹¹⁷ Zo schreven ze dat een harmonie tijdens de optocht “Vlaamsche staplieders en marschen zal spelen om de rhitme (sic) aan te geven.”¹¹⁸ Ook waren er enkel vlaggen van de VOS toegelaten, die allemaal moesten worden voorzien van een rouwstrik.¹¹⁹

Figuur 16 Oorspronkelijk bijschrift: “De leden van *het Bedevaartkomiteit* stappen vooraan in het défilé voor Vlaanderen en den Vrede” (Tiende IJzerbedevaart (1929))¹²⁰

Francis Weyns heeft de verschillende Vossenvlaggen die tijdens het interbellum op de bedevaarten gedragen werden geanalyseerd. In de eerste helft van het interbellum beeldden de meeste vlaggen strijdende en aanvallende soldaten af, op weg naar hun doel. Enkele vlaggen toonden een brandend dorp of verschillende ruïnes. In de tweede helft van het interbellum droeg meer dan de helft van de vlaggen de tekens van de verschillende VOS-verenigingen zelf. Er waren nog enkele vlaggen die wel picturaal waren, maar deze focusten meer op de gruwel van de oorlog (bijvoorbeeld een bloedende soldaat verstrikt in prikkeldraad) dan op de heroïsche strijd. Een constante doorheen het hele interbellum was de beeltenis van een vrouw in een wit gewaad, in combinatie met laurier of een witte duif en vanaf de jaren '30 ook de IJzertoren. Weyns concludeert dat de vlaggen van de jaren '20 met het afbeelden van de strijd van de oorlog, de hoop op een nieuwe wereldorde in zich droegen. In de jaren '30 sloeg dit om in een meer pacifistische

¹¹⁷ “Ons vredesdefilé”, in: *De Vlaamsche Oudstrijder* (18/8/1936)

¹¹⁸ “Ons vredesdefilé”, in: *De Vlaamsche Oudstrijder* (18/8/1936)

¹¹⁹ “XVIIIe IJzerbedevaart”, in: *De Vlaamsche Oudstrijder* (22/8/1937)

¹²⁰ s.n., *Vijftiende en Zestiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1935.*, 120.

wereldkritiek. Over het algemeen werd volgens Weyns de symbolische vormtaal van de jaren '20 tegen de jaren '30 vervangen door een puur heraldische symboliek, wat hij af doet als “zuiver decoratieve versiering”.¹²¹

Mijns inziens onderschat Weyns de kracht van de heraldiek zelf. Het feit dat de vele VOS-verenigingen liever hun eigen heraldische tekens afgebeeld zagen dan een voorstelling van de oorlog, duidt op de sterkere socialisatie en groepsvorming vanaf de jaren '30. De lokale VOS stond organisatorisch duidelijk sterker in haar schoenen (of ondernam hier toch een poging toe).¹²² We zouden deze vlaggen op dezelfde manier kunnen interpreteren als de uniformen eerder in dit hoofdstuk. Enerzijds schaarden de dragers van deze vlaggen zich achter de algemene VOS, als een Vlaams-nationale en pacifistische vereniging. Anderzijds wijst het uitdrukkelijk tonen van lokale heraldiek ook op een vorm van distantiëring van de rest van de VOS-massa. Dit is ook begrijpelijk, als we in rekening nemen dat de aanwezige massa op de bedevaarten vanaf de jaren '30 steeds massaler werd. De verenigingen lijken zo wel een baken in de zee aan mensen, die voorkomen dat men in de anonimiteit van de “Vlaamse massa” verzeild zou raken.

Weyns heeft geen aandacht voor de vlaggen van vrouwenverenigingen. Zijn verwachting dat de vlaggenhulde een exclusief mannelijk gegeven was, projecteerde hij zo (onbewust?) op zijn analyse. Af en toe werden in de verslagen over de IJzerbedevaarten namelijk ook de vlaggen van vrouwenverenigingen opgemerkt. Er blijkt evenwel een fundamenteel verschil in de redenen waarom de vlaggen worden gedragen: “Vossenvlaggen waarop nog oorlog en vernieling stonden afgeschilderd, met in hun midden, als een reuzige fluwelen vlinder, zoo fijn en zoo broos, de witgouden vlag ‘Denderlelie’ van den meisjes uit het Aalstersche... ..”¹²³ Hieruit blijkt dat pacifisme een andere betekenis kreeg wanneer het door mannen of vrouwen werd gepropageerd. Vanuit een visie die de oorlog verenigt tot het mannelijk gevecht aan het front, werden pacifistische mannen aanzien als mannen die weten waarover ze spreken. Zij waren de “morele getuigen” die in opspraak kwamen tegen een kwaad dat ze zelf hadden meegemaakt.¹²⁴ Vrouwen, daarentegen, die de vernieling en de dood van een oorlog (in theorie) niet van dichtbij hadden ervaren, maar die hun handen ook niet hadden vuilgemaakt aan dergelijk kwaad, verwerden zo tot de absolute incarnatie van onschuld en het vredesideaal.

¹²¹ Weyns, ‘De tussenoorlogse IJzerbedevaarten (1919-1939): een onderzoek naar politieke symboliek en mythevorming’, 208-211.

¹²² In Hoofdstuk 2: Bronnen en methodologie wees ik erop dat de VOS tegen het eind van de jaren '20 aan populariteit had moeten inboeten. Toen Germain Lefever begin jaren '30 de leiding op zich nam, kreeg de VOS opnieuw meer voet aan de grond en steeg het ledental opnieuw. Lemmens, ‘VOS, De’. In dit licht kunnen we de heraldische symboliek ook interpreteren als een poging om organisatorisch de banden met de leden te versterken.

¹²³ s.n., *Verslagboek IJzerbedevaart 1924*, 99.

¹²⁴ Het begrip “morele getuige” (de letterlijke vertaling van “moral witness”) wordt door Avishai Margalit gedefinieerd als iemand die getuige is van een kwaadaardig lijden dat hij/zij zelf heeft ondergaan. Avishai Margalit, *The Ethics of Memory* (Cambridge: Harvard University Press 2002) 147-182.

Ook op tijdens de Tweede Wereldoorlog bleven de bloemen- en vlaggenhulde in gebruik. De bloemenhulde bleef een specifiek jeugdige en vrouwelijke aangelegenheid: “Kerlinnen van het VNVV strooien er zalvende Lentebloemen over tot het eronder bedolven ligt. [...] Het is een roerend oogenblik. Wat door beulenheden verbrijzeld en verminkt werd, wordt thans door zachte vrouwenhanden gezegend.”¹²⁵

Figuur 17 DMS-leidster Jetje Claessens inspecteert de DMS-meisjes voor de bloemenhulde op de 24ste IJzerbedevaart.¹²⁶

De reden waarom vrouwelijke jeugd de bloemen draagt, wordt opnieuw ingevuld als de ritualisering van de verschillende rollen die mannen en vrouwen hadden in de oorlog. De onschuld, zuiverheid en het pacifisme van deze meisjes werd in contrast gebracht met “mannelijke” oorlog en geweld. Zelfs wanneer er mannen betrokken werden bij de bloemenhulde, bleven het vrouwen die de bloemen dragen en leggen:

Komt vanaf de brug over den IJzer een kleine en ingetogen stoet aangetreden. Oudstrijders dragen plechtig twee draagbaren waarop zich brokstukken der Heldenhuldezerkjes bevinden. Voorop marcheeren de trommeljongens van de N.S.J.V. en achter de baren volgen een lange rij van D.M.S. meisjes die garven dragen van “Heldenhuldedahlias.”¹²⁷

¹²⁵“De 21ste IJzerbedevaart”, in *Volk en Staat* (19/8/1940). Zie voor de andere bedevaarten ook bvb. “De XXIVe IJzerbedevaart”, in: *Volk en Staat* (29/8/1943) en “De 25^e IJzerbedevaart”, in: *Volk en Staat* (22/8/1944)

¹²⁶ Van Louwe en Verstraete, *De Oorlogsbedevaarten*, 140.

¹²⁷“Voor de 23^e maal togen de Vlamingen ter IJzerbedevaart”, in: *Volk en Staat* (25/8/1942)

Op de oorlogsbedevaarten kregen zowel de bloemen- als vlaggenhulde een meer militaristische ondertoon. De verslagen spreken over “opgestelde formaties der Vlaamsche jeugd.”¹²⁸ Het woord “formaties” is duidelijk geïnspireerd op de strakke en gereguleerde eenheden in het leger. De foto’s in de kranten van deze periode toonden bovendien een meer gereguleerde opstelling van de bloemendraagsters en vaandeldragers. De verenigingen “lopen” niet langer in de optocht, maar ze “marcheeren”.¹²⁹ Verder worden de aanwezigen op de oorlogsbedevaart steeds ontvangen door een “Eerewacht door de afdelingen der Vlaamsch-nationale jeugdorganisaties.”¹³⁰ Ook de eerewacht is een militair gebruik. Het woord verwijst naar een regiment van het leger dat de wacht houdt op een ceremoniële plechtigheid

Figuur 18 Het NSJV stapt over de IJzerbrug op de 24ste IJzerbedevaart.¹³¹

Deze nieuwe waardering van “het militaire” weerspiegelt een duidelijke verandering tegenover het vooroorlogse discours. Tijdens het interbellum kreeg mannelijkheid een meer pacifistische invulling (bijvoorbeeld via het dragen van pacifistische vlaggen), waarin mannen, omwille van hun “morele getuigenis,” konden optreden als rechtmatige aanklagers van het “oorlogskwaad”. Fairclough indachtig, schrijf ik de militarisering van zowel mannelijkheid als vrouwelijkheid op de oorlogsbedevaarten toe aan de veranderende sociale context. Het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog en de collaboratie van het VNV en het IJzerbedevaartcomité met de Duitse bezetter (die overigens aanwezig was op de IJzerbedevaarten) droeg de noodzaak in zich tot het verwerpen

¹²⁸ “De XXIVe IJzerbedevaart”, in: *Volk en Staat* (29/8/1943)

¹²⁹ “Voorop marcheeren de trommeljongens van de N.S.J.V.”, “Voor de 23e maal togen de Vlamingen ter IJzerbedevaart”, in: *Volk en Staat* (25/8/1942)

¹³⁰ “De XXIIIe IJzerbedevaart” in: *Volk en Staat* (30/8/1942)

¹³¹ Van Louwe en Verstraete, *De Oorlogsbedevaarten*, 139.

van de pacifistische gedachte. Een overtuigde en onderbouwde oorlogskritiek zou eveneens de Oostfrontwerving, die sterk gepropageerd werd op de IJzerbedevaarten, tegengewerkt hebben (zie 5.4).

Ganda-turners als symbool van het jeugdige, fitte Vlaamse volk

De bloemendraagsters en vlaggendragers lopen niet alleen in deze jaarlijkse optochten. Verschillende verenigingen paraderen hierin samen met de families van gesneuvelde frontsoldaten. Zij dragen bloemen noch vlaggen, maar hun aanwezigheid als groep kunnen we op zich al interpreteren als een huldebetoon. Naast een huldebetoon aan de doden, is dit eveneens een strategie om niet opgeslorpt te worden in de anonieme massa. De verschillende verenigingen lopen in groep en dragen hun uniformen. Hiermee onderscheiden ze zich uitdrukkelijk van de “rest” van de Vlaamse natie.

Figuur 19 Turners van Ganda tijdens “de optocht naar het IJzerveld” op de achtste IJzerbedevaart (1927)¹³²

Turnvereniging Ganda is hiervan een opmerkelijk voorbeeld. Ganda is een militante turnvereniging uit Gent, die parallel aan de Vlaams-nationalistische Beweging is geradicaliseerd tijdens het interbellum. Hierdoor raakten ze gemarginaliseerd tegenover de rest van de sportwereld. Ze werden uitgesloten van de officiële turncompetitie en richtten zich bijgevolg steeds vaker op Vlaams-nationalistische evenementen (wat hun radicale reputatie in de sportwereld alleen

¹³² Clemens de Landtsheer, *Still de “Bedevaartfilm”* (17:25).

maar in hand werkte). Ganda stelde zich voor als echte “volkse” turnvereniging omdat haar ledenbestand hoofdzakelijk bestond uit arbeiders en lage middenklasse.¹³³ Dit “volkse” karakter werd vaak publiekelijk uitgespeeld op de Vlaams-nationalistische manifestaties.¹³⁴

Figuur 20 Oorspronkelijk bijschrift: “Het 3-manschap van den IJzer gehuldigd” (Zestiende IJzerbedevaart (1935))¹³⁵

Vanaf 1923 vormt de jongensafdeling van Ganda een vaste waarde op de IJzerbedevaarten. De jongens lopen jaarlijks mee in de optocht, allen gekleed in turnkledij (zie Figuur 11 in bijlage). Deze is erg strak en weinig verhullend, en zet zo hun mannelijke lichamelijkeheid en jeugdigheid in de verf. Ganda verzorgde eveneens de ordedienst op de IJzerbedevaarten gedurende het gehele interbellum.¹³⁶ Dit hield vooral in dat het publiek ze bij elk ritueel te zien kreeg. Ze leken wel een exemplarische functie uit te dragen. Hun markante klederdracht zorgde er bovendien voor dat ze erg opvielen in de grijze massa.

De manier waarop deze Ganda-jongens in beeld werden gebracht vertelt veel over idealen van mannelijk en jeugdig gedrag op de IJzerbedevaarten. Tijdens de Heilige Mis stonden de jongens steeds vooraan en toonden ze zich van hun meest religieuze kant. Gedurende de hulde aan de doden paradeerden ze onderaan de voet van de IJzertoren. Daarnaast toont het beeldmateriaal dat ze telkens in de bres sprongen bij rituelen waar lichamelijke kracht vereist was, zoals het dragen van de kisten van de IJzersymbolen in de IJzercrypte op de veertiende en zeventiende IJzerbedevaart.

¹³³ Turnen was een volkse sport in deze periode. P. 66 Turnen: sport in teken van geestelijke vorming van de massa (itt voetbal, of atletiek die in teken stonden van lichamelijke ontwikkeling) Pieter Brausch, ‘Turnkring Ganda: een militante sportvereniging tijdens het interbellum’, *Wetenschappelijke Tijdingen* 49 (1990) 65–83, aldaar 66.

¹³⁴ Ibid., 66–77. (Zie ook de lemma’s “Sport” en “Maurits Verdonck” Bruno De Wever, Gaston Durnez en Reginald De Schryver, eds., *Nieuwe encyclopedie van de Vlaamse beweging* (Tielt: Lannoo 1998)).

¹³⁵ s.n., *Vijftiende en Zestiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1935.*, 125.

¹³⁶ Brausch, ‘Turnkring Ganda: een militante sportvereniging tijdens het interbellum’, 66–77.

Figuur 21 Oorspronkelijk bijschrift: “...en het wordt doodstil wanneer de priester de H. Hostie verheft.” (Twaalfde IJzerbedevaart (1931))¹³⁷

Figuur 22 Oorspronkelijk bijschrift: “De nederdaling in het graf. Vrome handen brengen Lt. De Winde naar de hem voorbereide grafkamer.” (Achttiende IJzerbedevaart (1937))¹³⁸

¹³⁷ s.n., *Twaalfde IJzerbedevaart. Verslagboek 1931.*, 74.

¹³⁸ s.n., *Achttiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1937.*, 82.

De idealen die op deze beelden werden opgehemeld zijn religiositeit, toewijding en lichamelijke fitheid. In groot contrast met het talige discours, waar lichamelijkheid grotendeels op de achtergrond bleef (Zie Hoofdstuk 6), werd dit in de beelden wel expliciet benadrukt. Het waren evenwel (opnieuw) enkel jonge mannen uit de lagere klasse die werden geseksualiseerd.¹³⁹ De Ganda-turners belichamen zo, tijdens de praktijk van de herinnering, de jeugdige, fitte Vlaamse volksjongens die tijdens de Eerste Wereldoorlog zijn gesneuveld aan het IJzerfront. Hun verschijning moest het publiek tonen hoe de IJzersymbolen de eeuwigheid zijn ingegaan.

Een mannelijke elitaire spreekstoel van middelbare leeftijd

De toespraken hadden een dubbelzinnige functie in de herinneringspraktijk. Ze werkten niet alleen het gevoel van nationale eenheid in de hand (zoals hierboven besproken), maar ze zijn eveneens een uitdrukking van mannelijke dominantie. Mannen beheersen het podium en hebben het monopolie op de micro. Er is gedurende het volledige interbellum (op een uitzondering na) geen enkele vrouw die wordt uitgenodigd om een toespraak te houden. Wordt zij niet in staat geacht te kunnen optreden als (buik)spreker voor de massa?

Het feit dat de spreekstoel enkel door mannen werd benuttigd, had onvermijdelijk een grote invloed op de massa. Zoals historicus Dumont opmerkt in zijn analyse van massamanifestaties tijdens het interbellum:

De toehoorders reageerden minder op wat er in deze ideologische discours werd gezegd, maar veeleer op de manier waarop het verhoog werd gehouden en door wie het verhoog werd uitgesproken. [...] De leidende personaliteiten [...] aanzag men als figuren die redding zouden brengen in het land en van wie men alle heil mocht verwachten. De propagandamachine van deze politieke, religieuze of sociale bewegingen had aan deze figuren een mythische gestalte gegeven en de lijfelijke aanwezigheid van deze personen was vaak reeds voldoende om de massa in extase te brengen zonder dat ze nog maar één enkel woord hadden gezegd.¹⁴⁰

Volgens Dumont had de verschijning van de sprekers, die symbool stonden voor het ideologisch gedachtegoed achter de massamanifestatie, een grotere invloed op de identificatie van de massa met dat ideologisch gedachtegoed dan de concrete inhoud van hun speeches.

Meestal, zeker op de latere bedevaarten, werden er vier verschillende toespraken gehouden: een geestelijke rede, een rede namens het IJzerbedevaartcomité een rede namens de Vlaamse Oud-Strijders en een rede door een afgevaardigde uit zogenoemd “Noord-Nederland” of Zuid-Afrika.

¹³⁹ Ik begrijp de term “seksualiseren” hier als een afgeleide van het woord “seks” en niet “seksueel”. Ik versta hieronder dus het expliciteren van lichamelijkheid, zonder enige seksuele connotaties.

¹⁴⁰ Dumont, ‘Fenomenologie van de massamanifestaties in België in de jaren dertig’, 174–175.

Figuur 23 Toespraak door Frans Daels, Oscar Dambre en Dr. Moller op de zeventiende IJzerbedevaart.¹⁴¹

Het profiel van de sprekers was erg eenzijdig en strookt grotendeels overeen met dat van de regisseur. Vaak ging het dan ook om dezelfde mannen; de regisseur nam, met andere woorden, zelf een rol op in de herinnering die hij creëerde. Het gaat opnieuw meestal om mannen van middelbare leeftijd uit de hogere klasse, die vaak een academische titel dragen en/of een juridisch beroep uitoefenen. Daarnaast hebben de meesten wel een of andere link met de oorlog aan het front of de gesneuvelde frontsoldaten.¹⁴² Wat ik in het eerste hoofdstuk omschreef als belangrijkste toegangsticket voor de IJzermannelijkheid, gold dus eveneens als toegangsticket voor het sprekerspodium. In de woorden van Frans Daels: “Zij die de bloedige nacht, waar uw hoogste offer werd volbracht, hebben meegemaakt, zij alleen hebben hier volle recht te spreken.”¹⁴³ Sprekers die vaak terugkeerden, groeiden tijdens het interbellum uit tot echte “vedetten”. Frans Daels, Juliaan Platteau en zelfs Pater Callewaert genoten een hoog aanzien in de Vlaams-nationalistische pers.

Op de 17de IJzerbedevaart betrad voor de eerste en enige keer een vrouw het podium. “Mevr. Van de Veire”, voorzitter van het VVOS, werd gevraagd om namens de VVOS een toespraak te houden die hulde brengt aan Germain Lefever. Opvallend genoeg werd dit gebeuren enkel vermeld in *De*

¹⁴¹ s.n., *Zeventiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1936*, 50.

¹⁴² Zie Bijlage 2 Overzicht van de toespraken op de IJzerbedevaart.

¹⁴³ s.n., *Veertiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1933*.

Vlaamsche Oudstrijder. De andere kranten en zelfs het officiële verslagboek van de IJzerbedevaarten zwegen haar toespraak dood. De kans bestaat dus dat er wel meerdere toespraken door vrouwen zijn geweest op de IJzerbedevaarten, waar niets over terug te vinden is omdat ze gewoonweg niet in de verslaggeving werden opgenomen.¹⁴⁴

Het feit dat dit een *vrouwelijke* toespraak is werd expliciet benadrukt en verklaard. Het lijkt wel alsof de regisseurs het gevoel hadden dat ze zich moesten verantwoorden tegenover de massa omwille van deze vreemde keuze om een vrouw aan het woord te laten:

En omdat niemand beter dan de vrouw weet wat “liefde” is, moet ook door haar zelf haar bewondering uitgesproken worden voor wat zij het heiligst vindt op deze wereld en voor diegenen die zij de heerlijkste uitdrukking ervan weet te zijn.¹⁴⁵

“De vrouw”, zoals dit citaat haar omschrijft, werd aan het woord gelaten omdat ze een specifiek, vrouwelijk geluid laat horen. Vrouwen worden voorgesteld als experts in de liefde en de religiositeit. “Mevr. Van de Veire” speelde deze vermeende vrouwelijke expertise evenwel niet uit in haar toespraak. Ze sprak haar anderzijds ook niet uit over gelijkheid tussen mannen en vrouwen, maar claimde wel eenzelfde rol te hebben als “de mannen” in het nationalistisch project:

Groeten wij vrouwen in U ook onzen leider, omdat wat gij voor onze mannen en kinderen deed, gij dit ook voor ons hebt gedaan. Weet dus dat wij met de mannen naast U staan, met denzelfden geest van tucht en orde, werkzaamheid en opoffering.¹⁴⁶

Als vrouw, spreekt “Mevr. Van de Veire” niet in naam van de massa zoals de andere sprekers. Ze past ook het buiksprekermechanisme toe, maar spreekt enkel en expliciet in naam van “de Vlaamse vrouwen.” Van de toehoorders werd bijgevolg nooit verwacht dat ze zich met een vrouw zouden identificeren. Dit staat in groot contrast met de contexten waarin mannelijke sprekers het mechanisme van de buikspreker wel kunnen gebruiken om te spreken in naam van de gehele aanwezige “massa” (zie hierboven).

Een andere uitzonderlijk spreker die de regel bevestigde, was de 17-jarige student Juul Mayeur. Ook zijn spreken werd expliciet gelegitimeerd in het begin van zijn toespraak op de twaalfde IJzerbedevaart:

Op den ouderdom waarop Renaat De Rudder zijn jong en frisch leven voor zijn volk ten offer stelde, is het mij toegestaan in naam van het Algemeen Katholiek Vlaamsch Studenten

¹⁴⁴ “De XVIIe Bedevaart naar de graven van den IJzer”, in *De Vlaamsche Oudstrijder* (30/8/1936)

¹⁴⁵ “De XVIIe Bedevaart naar de graven van den IJzer”, in *De Vlaamsche Oudstrijder* (30/8/1936)

¹⁴⁶ “De XVIIe Bedevaart naar de graven van den IJzer”, in *De Vlaamsche Oudstrijder* (30/8/1936)

verbond, de beteekenis te onderlijnen van het feit dat alle Vlaamsche studenten vandaag met geheel hunne studentenorganisatie ter beëvaart zijn gekomen.¹⁴⁷

Via deze student werd Renaat De Rudder herdacht. Mayeur sprak als een soort reïncarnatie van De Rudder in de laatste dagen, uren of seconden voor zijn dood. Net zoals de Ganda-turners moest zijn verschijning het publiek tonen hoe de Ijzersymbolen de eeuwigheid zijn ingegaan. Als spreker en student, zouden we zijn verschijning kunnen interpreteren als belichaming van de Vlaamse hogere klasse die in 1914 de wapens opnam. Dit staat in contrast met de Ganda-jongens, die veeleer werden opgevoerd als belichaming van de lagere klassen. Intellect werd zo geassocieerd met de hogere klasse en lichamelijkeheid (in de vorm van fysieke jeugdigheid en fitheid) met het volk. Op die manier keerde het sociaal corporatistisch gedachtegoed in het discours over het publiek ook terug in de rituelen die werden uitgevoerd door het publiek.

Bouw en hulde van het herdenkingsmonument

Een belangrijk sacraal ritueel doorheen het interbellum was de bouw van de Ijzertoren. Vanaf de zevende Ijzerbedevaart in 1926 fungeerde dit *work in progress* als een vaste actor op de jaarlijkse vieringen. De gehele Vlaamse natie werd betrokken bij de bouwwerken, vooral omdat het comité volledig op het Vlaamse volk steunde voor de financiering van het monument. In de verschillende Vlaams-nationalistische kranten, de verslagboeken en zelfs de bedevaartsfilms werd opgeroepen om geld te storten via slogans als “Weest Torenbouwers! Brengt steenen aan!”¹⁴⁸ De toren werd zo gepresenteerd als een verwezenlijking van de gehele massa:

De ‘kleinen’ van Vlaanderen moeten de steenen aanbrengen, daardoor wordt het een volksmonument, gebouwd met de liefde van alle Vlaamsche menschen. Wij drukken hier vooral op: gij intellectueelen van elke gemeente, zult gij het ons volk mogelijk maken hun penning te storten; zult gij eindelijk *de inzamelingen van huis tot huis* kunnen inrichten? Zult gij, voor eene week maar, alle kleine dorpsveete kunnen op zij zetten en gaan tot de massa als apostelen van een grootsch werk?!¹⁴⁹

Hoewel de toren in dit citaat werd gepresenteerd als een verwezenlijking van het gehele Vlaamse volk, werden “intellectueelen” uitdrukkelijk gedistantieerd van “de massa”, of “ons vol”. De discourselite ziet zichzelf duidelijk als de leiders, de “apostelen”, van het volk.

¹⁴⁷ s.n., *Twaalfde Ijzerbedevaart. Verslagboek 1931.*, 43.

¹⁴⁸ s.n., *Tiende Ijzerbedevaart. Verslagboek 1929.*, 51.

¹⁴⁹ “De Inzamelingen” *Ibid.*, 49.

De verslagboeken publiceerden jaarlijks erelijsten van gemeenten of personen die geld hadden gestort.¹⁵⁰ Zo verscheen volgende lijst in het verslagboek van de zesde IJzerbedevaart:

1. Eene Vlaamsche moeder in piëteitsvol aandenken aan Joe English en Renaat De Rudder (3 jaarlijkse bijdragen van 500)1500 fr.
 2. Mevr. Wed. Van de Perre. In aandenken van mijn diepbetreurden echtgenoot (één storting)1000 fr.
 3. Ter nagedachtenis van Lod. Dosfel (drie jaarlijksche bijdragen van 500 fr.)1500 fr.
 4. Mr. Gevaert, nijveraar5000 fr.
 5. Mr. Prof Fr. Daels (drie jaarlijksche bijdragen van 500fr.)1500 fr.
 6. M. M. Gebroeders De Busschere, aannemers Thielt (drie jaarlijksche bijdragen van 500fr.)1500 fr.
- [...] ¹⁵¹

“Eene Vlaamsche moeder” bovenaan deze lijst zetten is absoluut geen toeval. Het clichébeeld van de rouwende moeder die haar zoon is verloren tijdens de Eerste Wereldoorlog is al geregeld de revue gepasseerd. Het beeld werd hier opnieuw gemobiliseerd om niet alleen andere vrouwen, maar ook andere mannen aan te sporen geld te storten. Het idee dat financiële steun ook moeders die hun kinderen verloren hadden ten goede zou komen, omdat een IJzermonument hun rouwproces kon vergemakkelijken, maakt deze daad nobel, bijna ridderlijk. Op de tweede plaats komt een tweede clichébeeld bovendrijven: dat van de weduwe die haar echtgenoot is verloren aan de wereldbrand. Vervolgens volgt een hele resem mannen, gedefinieerd door hun titel, achternaam en beroep. Wanneer deze lijst op de latere bedevaarten werd aangevuld, was er geen enkel voorbeeld meer van een moeder of weduwe die geld stort.¹⁵² We kunnen dus vrijwel zeker zijn dat dit puur propaganda was. Het feit dat deze propaganda ook heeft gewerkt, vertelt veel over heersende man- en vrouwbeelden. Volgens dit cliché bestaan vrouwen louter als moeders of echtgenotes. Ze worden gedefinieerd in functie van mannen met eigen namen en beroepen; mannen met een eigen individualiteit die hun goede hart kunnen tonen door de IJzertoren mee te financieren.

Deze verschillende rollen werden ook uitgespeeld in de werkelijke uitbouw van de IJzertoren. Mannen werden afgebeeld als de makers van het monument. De IJzertoren is volgens het discours volledig aan hun kennis en kracht ontsproten. De afbeeldingen en filmfragmenten van de opbouw van het IJzermonument tonen dit keer op keer. Nu eens kreeg het publiek beelden te zien van mannen met plannen, of mannen druk in gesprek. Dan weer kreeg de kijker beelden voorgeschoteld

¹⁵⁰ “Eerelijst”. s.n., *Achtste IJzerbedevaart. Verslagboek 1927.*, 55–57. ; “Geen enkele Vlaamsche gemeente mag ten achter blijven in het bijbrengen van zijn steen voor het monument aan onze geliefde dooden.” “Tweede lijst der gemeenten die inzamelden” s.n., *Negende IJzerbedevaart. Verslagboek 1928.*, 65–68; s.n., *Tiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1929.*, 49–56.

¹⁵¹ “De eerste groote steuners voor Vlaanderens Yzermonument waaren” s.n., *Zesde IJzerbedevaart. Verslagboek 1925.*, 78.

¹⁵² Vb s.n., *Zevende IJzerbedevaart. Verslagboek 1926.*, 15.

van de fysieke arbeid die aan de grondslag lag van het monument. De sociaal-corporatistisch geïnspireerde hiërarchisering van de Vlaamse massa kwam zo opnieuw naar boven in de rituele bouw van het herdenkingsmonument.

Figuur 24 Oorspronkelijk bijschrift: “Einde April 1929 brachten pers, komiteetsleden, Juri en technische raad, andermaal een bezoek aan de werken.”¹⁵³

Figuur 25 “Jury en technische raad hechten hun volle goedkeuring aan de uitgevoerde plannen.”¹⁵⁴

¹⁵³ Clemens de Landtsheer, *Still de “Bedevaartfilm”* (50:40)

¹⁵⁴ Clemens de Landtsheer, *Still de “Bedevaartfilm”* (51:10)

Het feit dat vrouwen niet als arbeiders of als technici hadden meegewerkt aan de IJzertoren is, omwille van institutionele redenen, logisch tijdens het interbellum. Anderzijds is het wel opvallend dat vrouwen ook niet aanwezig waren als juryleden, noch als persvertegenwoordigers. Zo zagen we reeds dat enkele vrouwen lid waren van het IJzerbedevaartcomité en weten we ook dat de vrouwentijdschriften ook daadwerkelijk vrouwen in hun redactie hadden.¹⁵⁵ Ik kan natuurlijk niet uitsluiten dat de aanwezige vrouwen gewoon niet in beeld zijn gebracht. Maar het gegeven dat ze buiten beeld werden gelaten vertelt op zich al voldoende over de visie van de discourselite op gendernormen.

Figuur 26 “Moeder De Rudder”, “oorlogsweesje’ Goddelieve English en “de gezusters Van Raemdonck” steken de eerste paal van de IJzertoren in op de zevende IJzerbedevaart (1926)¹⁵⁶

Hoewel vrouwen niet (actief) meewerkten aan de bouw van de IJzertoren kregen ze wel symbolische functies in de hulde ervan. Zo werd de eerste paal van de IJzertoren op de zevende IJzerbedevaart geslagen door “moeder De Rudder”, (“oorlogsweesje”) Goddelieve English en de “gezusters Van Raemdonck”:

Moeder De Rudder, de levenden die het als hun plicht beschouwen het testament van onze gesneuvelden, met hun bloed bezegeld en in hun zerken gebeiteld, uit te voeren, bidden U en door U alle Vlaamsche moeders, den eersten paal te slaan van de grondveste waarop het éénige Vlaamsche oorlogskruis verrijzen zal.

¹⁵⁵ Vb. Magda Haegens was hoofd van de redactie van *Nele* en Angela Tysmand van *Gudrun* (Zie 2.1.2)

¹⁵⁶ Clemens de Landtsheer, *Still de “Bedevaartfilm”* (14:30) oorspronkelijk bijschrift: “Prof. Daels vraagt aan moederke De Rudder, Rafken en Lieveken English, Moeder en Zuster Van Raemdonck, eene oorlogsweduwe en weesjes, den eersten paal voor *Vlaanderens ijzermomument* te helpen inheien”

Goddelieve English, het kind van den grooten nederige die zijne jongens zoo lief had [...], die duizenden dooden vragen aan U, aan de oorlogsweesjes die U omringen, aan alle Vlaamsche kinderen die de toekomst van Vlaanderen zijn, maar in de toekomst al het wee van de oorlogsjaren en van het vergoten bloed en van de geknaakte levens zullen te dragen hebben, en door U aan alle Vlaamsche weduwen gebukt of bezweken onder den oorlogslast, den eersten paal in te heien van de grondveste die het eeuwige ‘Heldenhulde’-kruis dragen zal.

Gezusters Van Raemdonck, bloedverwanten van de gebroeders Edward en Frans [...]. Zusters van wier broederlijk ineengestrengeld leven subliem bezegeld werd door het tragisch sneuvelen in elkaars armen, de Vlaamsche Dooden vragen U en door U alle bloedverwanten van al degenen die voor Vlaanderen hebben geofferd den paal in te drijven in den IJzergrond waarop het Vlaamsche Oorlogskruis zal verrijzen”¹⁵⁷

Ook de symbolische laatste steen van de IJzertoren werd ingemetseld door een vrouw, de echtgenote van Frans Daels. Beide momenten werden op beeld vastgelegd en opgenomen in de Bedevaartfilm.

Figuur 27 “Mevrouw Daels” metselt de laatste steen en een “geschonden” heldenhuldezerkjes in.¹⁵⁸

Beide rituelen wijzen enkele belangrijke onderdelen aan van de Vlaams-nationalistische vrouwelijkheid die we al vaak zijn tegengekomen. Enerzijds toont dit de ondergeschikte en passieve rol die zij ook in de herinneringspraktijk krijgen. Vrouwen kregen enkel een publieke functie via de

¹⁵⁷ s.n., *Zevende IJzerbedevaart. Verslagboek 1926.*, 35–39.

¹⁵⁸ Clemens de Landtsheer, *Still de “Bedevaartfilm”* (53:55) oorspronkelijk bijschrift: “Zaterdag 12 Oktober werd door Mevrouw Prof. Daels, de laatste steen gemetseld van het Vlaamsche IJzerkruis te Diksmuide...”

verwantschapsrelaties die zij onderhielden met hun echtgenoot, zoon, broer of vader. Ten tweede droeg de ritualisering van hun medewerking aan de IJzertoren bij aan de symbolische rol die zij vervulden in de herinneringspraktijk. Ze realiseerden niets *in de werkelijkheid*, maar werden geassocieerd met dat wat de werkelijkheid overstijgt.

De mobilisering van vrouwen in dit soort van rituelen past eveneens in het slachtoffer-*imago* dat de discourselite hun IJzerbedevaarten en IJzermonument wilden aanmeten. Zoals blijkt uit de woorden waarmee Frans Daels op de zevende IJzerbedevaart vooruitblijkt naar het moment waarop de vrouwen de eerste paal zullen inslaan: “De zwakke hand van een schamel oorlogsweesje zal deze paal helpen inheien, in dezelfde aarde die gedrenkt werd met vaders bloed.”¹⁵⁹ In zijn aankondiging van “moeder De Rudder” ging hij nog een stapje verder: “Vlaamsche Dooden, met U groeten wij eerbiedig moeder De Rudder en alle Vlaamsche moeders wier kinderen afgemarteld werden in de afschuwelijke tragedie van den oorlog.”¹⁶⁰ Ook bovenstaand citaat uit de aankondiging van het inslaan van de paal spreekt over “vergoten bloed”, “geknaakte levens” en “tragisch sneuvelen”. “Sterven voor Vlaanderen” krijgt hier geen positieve, maar een negatieve waardering en vrouwen worden opgevoerd als de ultieme slachtoffers ervan. Door dit slachtofferschap in de praktijk te brengen via “sacrale rituelen”, krijgen zowel vrouwen als hun slachtofferschap een verheven (maar nog steeds passief) statuut op de IJzerbedevaarten. De connotatie tussen deze vrouwen en hun slachtofferschap werd omgekeerd via hun symbolische rollen in de opbouw van het herdenkingsmonument ook overgeheveld naar de IJzertoren zelf. Mevrouw Daels metste bijvoorbeeld niet enkel de laatste steen, maar ook restanten van enkele geschonden heldenhuldezerkjes in het IJzermonument. Dit zet het slachtofferschap extra in de verf. Het discours stelde dit verband tussen vrouwelijkheid en slachtofferschap voor als *common sense*; het leek universeel en natuurlijk dat zowel weduwen, oorlogswezen en soldatenmoeders rouwen en verdriet hebben om de mannen die zij aan de oorlog verloren hadden. Deze constructie loopt als een rode draad doorheen vrouwelijke (sacrale en dagdagelijkse) rituelen op de IJzerbedevaarten.

Dagdagelijkse rituelen

Moeders en vrouwen van Vlaanderen, bedekt Vlaanderens naaktheid met de purperen plooiën van uw medelijden! Meisjes van Vlaanderen, keert de balsemvaten uwer ijdelheid uit, en giet uw liefde over de striemende wonden van uw volk! Jongens en mannen van Vlaanderen, staat op als apostels, als de Johannessen van de liefde! En gij allen, oud-soldaten en strijdbare mannen, weest de honderdmannen van de Vlaamsche gelederen in den nieuwen kruistocht!¹⁶¹

¹⁵⁹ s.n., *Zevende IJzerbedevaart. Verslagboek 1926.*, 17.

¹⁶⁰ *Ibid.*, 35.

¹⁶¹ Pater Callewaert, toespraak, s.n., *Vijfde IJzerbedevaart. Verslagboek 1924.*, 43–45.

De verschillen tussen mannen en vrouwen, of tussen mannen en vrouwen onderling, werden niet enkel symbolisch in de praktijk gebracht, via de zogenaamde “sacrale rituelen”, maar de verschillende dagdagelijkse gedragingen waarop deze symbolische rituelen zijn geïnspireerd werden ook expliciet benadrukt in het herinneringsvertoog.

In de verslagen van de IJzerbedevaarten kreeg het verleden een uitdrukkelijk gegenderde betekenis voor het herinnerend heden. Het verleden werd expliciet anders gepresenteerd voor mannen en vrouwen – alsof dit voor hen beiden een andere functie zou uitdragen. Zoals we lezen in deze toespraak op de eerste herdenkingsplechtigheid naar het graf van Joe English:

De moeders vruchteloos aan ‘t zoeken naar hunne lieve zonen, zullen antwoorden dat ze geen kinderen gebaard hebben om de kinderen van andere moeders te verscheuren en te dooden, maar wel om ze te laten opgroeien en door de ontwikkeling van hun persoonlijkheid te laten deelnemen aan den bloei van de mensheid. En ze zullen snikken en weenen dat het moet gedaan zijn en er mede “geen oorlog meer!”¹⁶²

De mannen zullen, zich op de borst kloppend, uitroepen: “mea culpa, mea maxima culpa”, in het besef dat zij allen gelijkplichtig zijn aan den menschenmoord, maar zichzelf eens voor goed meester wordend, zullen zij manhaftig en wilskrachtig hunne stem bij die van de vrouwen voegen: “Geen oorlog meer. Vergiffenis, liefde!”¹⁶³

Klassieke genderstereotiepen worden in deze uitspraak opgevoerd als performatief. Er blijkt een duidelijk verschil in de omgang met het verlies van de IJzerdoden. “Dé” vrouwen “snikken en weenen dat het gedaan moet zijn.” Deze eigenschap wordt genaturaliseerd als vrouwelijk in het statement dat de Vlaamse vrouwen vooral inzitten met de “vijandelijke” moeders wiens kinderen gedood worden door hun eigen zonen. Slachtofferschap en rouw wordt op die manier ook in dagdagelijks gedrag gepresenteerd als universeel en intrinsiek vrouwelijk (zie hierboven).

“Dé” mannen, huilen niet, maar roepen, “zich op de borst kloppend (...) mea culpa, mea maxima culpa.” Agressie en geweld werden zo voorgesteld als inherent aan alle mannen. Elke man was met andere woorden, juist omwille van zijn mannelijkheid, verantwoordelijk voor het gebeuren van de oorlog. De Latijnse uitspraak “mea culpa, mea maxima culpa” is afkomstig uit de schuldbelijdenis *Confiteor* van de katholieke liturgie. Het uitspreken van deze woorden gaat veelal gepaard met het symbolische gebaar van het zich op de borst kloppen. De spreker ontleende hiermee de praktijk van de mannelijke schuldbetuiging aan de katholieke gemeenschap. Waar vrouwen verwacht werden te huilen om het leed van de oorlog, dienen mannen hun verantwoordelijkheid als “grote schuldlige” op te nemen tegenover een hogere autoriteit (namelijk God). Het discours schrijft zich hiermee in,

¹⁶² s.n., *Verslagboek IJzerbedevaart 1924*, 35–36.

¹⁶³ *Ibid.*

in de gangbare dichotomie die mannen ziet als daders en vrouwen als slachtoffers. Desondanks wordt de beheersing van deze agressie, en “hunne stem bij die van de vrouwen voegen” voorgesteld als een “manhaftige” en “wilskrachtige” daad. Hiermee wordt een stereotiep vrouwelijke oorlogskritiek ook voor mannen normatief in de Vlaams-nationalistische visie. Naast de katholieke schuldbetuiging, verraden ook de woorden “vergiffenis” en “liefde” de religieuze inspiratie van deze toespraak. We zouden bovenstaand citaat kunnen interpreteren als een soort beschavingsoffensief, parallel aan dat van de SKHV tijdens de Eerste Wereldoorlog (zie Hoofdstuk 5). Mannen worden gevraagd om hun biologische gebreken (agressief, gewelddadig en dus onzedelijk gedrag) om te zetten in een nieuwe, meer religieus geïnspireerde en pacifistische mannelijkheid.

Vaak werd aan de gegenderde betekenis van het verleden, een extra betekenisdimensie toegevoegd op basis van leeftijd. Zoals ook deze toespraak vervolgt:

De meisjes en de knapen, die bloemen zullen strooien over de graven, zullen een groot medelijden gevoelen voor de gevallen broeders en in hen zal de drang naar een schooner menschenheid machtiger dan in gelijk wie opbruischen, met het jeugdige wilswoord: “Geen oorlog meer, liefde!”¹⁶⁴

In het eerste hoofdstuk merkten we dat jeugdigheid een belangrijk onderdeel uitmaakte van de ideaaltypische IJzermannelijkheid. De jeugd blijft ook in de praktijk van de herinnering een van de voornaamste personages op de bedevaarten. Hun aanwezigheid wordt aangemoedigd en vaak ook uitdrukkelijk opgemerkt. De opvoering van een traumatisch verleden, dat zij zelf niet ervaren hebben, herbergt voor hen de hoop op een betere toekomst. Het idee van de geschiedenis als grote leermeester speelt hierop in. Daarnaast toont een jeugdige aanwezigheid dat de ideeën van de beweging nog levendig en actueel zijn.¹⁶⁵ Merk op dat ook “de jeugd” in deze uitspraak haar gegenderd karakter behoudt: er wordt tweevoudig gesproken over “de meisjes en de knapen.”

Gegenderde en leeftijdsgebonden gedragsstandaarden blijven een constante over het hele interbellum. Op de achtste bedevaart maakt Frans Daels in zijn toespraak ook een onderscheid tussen “Vlaamsche zusters en broeders” in de beloften voor de toekomst die het verleden met zich mee zal brengen:

dan zal den dag komen, Vlaamsche zusters, die nu aan onze dooden brengt in de albasten vazen van uw teere zorgen, de aromen van uw liefde en trouw, dan zal den dag komen dat ge hier ten Grave Vlaanderens schutsengel zult vinden, die u ’t blijde nieuws verkonden: “Vlaanderen is verzezen”¹⁶⁶

¹⁶⁴ Ibid.

¹⁶⁵ Dumont, ‘Fenomenologie van de massamanifestaties in België in de jaren dertig’, 164.

¹⁶⁶ s.n., *Achtste IJzerbedevaart. Verslagboek 1927.*, 41.

Dan zult ge, Vlaamsche broeders, gij schroomvalligen en kleingeloovigen op uw Emmaüswegen Vlaanderen vinden in jeugdig en opmonterend leven; en gij zult Vlaanderen voor U zien opdagen in eigen schoon en koninklijk gewaad en dan zult ge op uw moegestreden armen uw Vlaanderen als konninginne door de wereld mogen dragen.¹⁶⁷

Hoewel beide beloftes inhoudelijk dezelfde essentie in zich dragen (de hoop op een nieuw en beter Vlaanderen), benadrukt het afzonderlijk aanspreken van de “zusters” en “broeders” opnieuw het verschil tussen mannen en vrouwen. Ook worden vrouwen voorgesteld als inherent religieus en trouw: ze blijven hun liefde aan de doden met uiterste zorg praktiseren. Mannen daarentegen zijn “schroomvallig” en “kleingelovig”. Zij zullen het herrezen Vlaanderen op het eerste zicht zelfs niet herkennen wanneer zij ermee geconfronteerd worden (Cfr. “Emmaüswegen”¹⁶⁸). Deze woorden hebben een ietwat negatieve bijklank en verhullen hierdoor opnieuw de terechtwijzende vinger van de discourselite. Het zogezegde beschavingsoffensief en de propaganda voor een nieuwe, meer pacifistisch-religieuze invulling van mannelijkheid komt in dit citaat dus opnieuw weer naar boven. Ook wordt van deze strijders-mannen geen zorg verwacht, maar een trotse pronktocht. Ten derde wordt in deze toespraak nogmaals de verdiensten van mannen in de realisatie van de Vlaamse natie benadrukt (“hun moegestreden armen”). Vrouwen vechten niet, zij zorgen, dus hebben weinig actieve verdienste in de verrijzenis van Vlaanderen. Deze “moegestreden armen” tonen dat de man van de toekomst, die Vlaanderen gevonden heeft, geen behoefte meer zal voelen om de wapens op te nemen en zijn agressieve biologie aan de kant heeft geschoven voor een meer pacifistische instelling.

Verdriet als een vrouwelijke emotie?

Bovenstaande voorbeelden van de gegenderde betekenis die het verleden krijgt in het herinneringsvertoog beantwoorden sterk aan traditionele genderdichotomieën. Vrouwen hebben verdriet, mannen dragen de schuld. Vrouwen zijn passief, mannen zijn actief. Vrouwen zijn inherent religieus, mannen bewerkstelligen hun religiositeit door ervoor te vechten. Frans Daels vat dit mooi samen op de achtste IJzerbedevaart: “En toch, helaas! Nog rouwen onze vlaggen, nog weenen de vrouwen, nog strijden de mannen, nog lijden de idealisten: ‘Vlaanderens verrijzenis kwam nog niet.’”¹⁶⁹ Doordat sommige (inherent) vrouwelijke kwaliteiten door de discourselite ook als wenselijk worden voorgesteld voor mannen, wordt nog een extra dichotomie toegevoegd aan

¹⁶⁷ Ibid.

¹⁶⁸ Lucas schrijft hierover in zijn Evangelie. Op weg naar Emmaus bediscussiëren twee volgelingen van Jezus zijn verrijzenis. Ze komen een vreemde tegen onderweg en ontdekken pas na enkele uren in zijn gezelschap dat hij de verrezen Jezus is.

¹⁶⁹ s.n., *Achtste IJzerbedevaart. Verslagboek 1927.*, 37.

deze reeks: vrouwelijkheid is statisch en mannelijkheid dynamisch. Mannen hebben de mogelijkheid om te veranderen in tegenstelling tot vrouwen, wiens “aard” bestand lijkt tegen de tand des tijds.

Het feit dat deze dichotomieën sterk ingebakken zitten in de Vlaams-nationalistische cultuur, blijkt eveneens uit voorbeelden die deze stereotiepen tegenspreken. Zoals volgend voorbeeld over mannelijk verdriet op de IJzerbedevaarten:

Lach niet: ik heb mannen gezien die met tranen in de oogen de vingers ten hemel hieven tot den eed van trouw aan Vlaanderen ‘tot ter dood’. Gij moogt over mij ook denken wat gij wilt, maar er steeg mij iets in de keel dat men gewoonlijk ‘krop’ noemt en ik heb zeer omslachtig mijn zakdoek aan mijn neus gewerkt om mijne ontroering voor de omstaande kameraden te verbergen.¹⁷⁰

De “lach niet” in dit citaat toont aan hoe uitingen van verdriet ongebruikelijk waren voor mannen. Het feit dat er toch sprake was van verdriet, moet het leed en slachtofferschap van de Vlaamse natie extra benadrukken.¹⁷¹ Door emotionaliteit expliciet te associëren met vrouwelijkheid, en vervolgens “toe te geven” dat mannen hier ook onderhevig aan waren, wordt de kracht van deze traumatische herinnering extra groot. Het idee dat hierachter schuilgaat stelt dat wanneer zelfs mannen al verdrietig zijn, het lijden van de Vlaamse natie wel enorm moet zijn.

De injectie van stereotiep vrouwelijke emotie in de Vlaamse herdenkingscultuur heeft in dit geval allerminst het doel om traditionele gendernoties te doorbreken. Dit zorgt er daarentegen voor dat ook Vlaamse mannen zich deze emotionaliteit kunnen aanmeten zonder dat ze hiervoor aan mannelijkheid moeten inboeten.¹⁷² Emotionaliteit werd door de discourselite enorm gewaardeerd in de Vlaamse massa: “Toen de klanken van Nele traag over de vlakke trilden, heerschte onder die geweldige massa en ademlooze stilte; ’t kropte in de keel en niemand die er was kan dat ontroerend moment vergeten!”¹⁷³ of: “De ontroering van dit oogenblik beschrijven is onmogelijk.”¹⁷⁴ Vrolijke uitbundigheid werd expliciet afgekeurd. Volgende “Oproep aan de bedevaarders”, gepubliceerd vlak voor de dertiende IJzerbedevaart, is kernschetsend: “Het Bedevaartkomiteit dringt ten sterkste aan tot kalmte en ingetogenheid op dezen plechtigen dag.”¹⁷⁵ Zowel de verslagboeken als de persverslagen zijn doordrongen van dergelijke aanmaningen.

¹⁷⁰ Artikel uit *De Vlaamsche Oud-Strijder* (29/8/1926) gepubliceerd in: s.n., *Zevende IJzerbedevaart. Verslagboek 1926.*, 68.

¹⁷¹ YBV 14 Gebroeders Van Raemdonck ochtigheid Temse: burgemeester van Temse F.J. Boel. Ander vb YBV 14 p. 20 op herdenkingsplechtigheid gebroeders van Raemdonck, dag voor YBV 14: ‘Talrijk waren ze, de oud-frontsoldaten die we hier de tranen over hun door den dagelijkschen strijd om’t bestaan gerimpelde wezens zagen vloeien’ De burgemeester van Temse geeft ook toe: ‘Ik kon mij niet weerhiuden een traan weg te pinken voor die blijk van broederliefde.’

¹⁷² Greet De Bock toonde bijvoorbeeld ook aan dat ondanks een religieuze invulling van mannelijkheid, de katholieke man voor katholieken zelf wel degelijk “een echte vent” was. (Zie Hoofdstuk 4: Literatuurstudie). De Bock, “Weemoedig als een kind, maar sterk als een man”. Beelden van mannelijkheid in West-Vlaamse katholieke prijsboeken uit de late negentiende eeuw’, 69–75.

¹⁷³ “150.000 Bedevaarders!” in *De Schelde* (26/8/1930)

¹⁷⁴ s.n., *Veertiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1933.*, 72.

¹⁷⁵ “Oproep aan de bedevaarders”, in: *De Schelde* (21/8/1932)

Geweld als een mannelijke daad?

Mannelijk geweld en daadkracht worden tegenover deze emotionaliteit en ingetogenheid geplaatst. Het cliché dat bleek uit de eerder beschreven dagdagelijkse rituelen, luidt dat vrouwen rouwen om de gewelddadige acties van mannelijke hand. Denken we terug aan het citaat uit de toespraak op de eerste herdenkingsplechtigheid naar het graf van Joe English, waarin de snikkende, huilende moeders worden gecontrasteerd met mannen die zich op de borst kloppen en schuld bekennen voor hun agressie. Ook deze genderdichotomie wordt in de bredere Vlaams-nationalistische herdenkingscultuur toegepast op een hoger niveau. De Vlaamse natie distantieert zich als geheel expliciet van gewelddadigheid. Dit doen ze enerzijds door bovengeschetste waardering van ingetogen gedrag op de IJzerbedevaarten en anderzijds door zichzelf te distantiëren van gewelddadig gedrag en het daarentegen expliciet te associëren met de Belgische staat.

Deze distantiëring van geweld zit vervat in de anti-oorlogsboodschap die centraal staat op de IJzerbedevaarten. Zoals Filip De Pilleceyn meent op de tiende IJzerbedevaart:

Zoals wij zijn er honderduizenden over de wereld. Honderd duizenden vrouwen die hun niet groot willen brengen voor 't kanon; honderd duizenden oud-strijders die liever alles willen verdragen dan te herbeginnen; honderd duizenden jonge mannen die de wereld rondkijken en er geen vijanden zien.¹⁷⁶

De Eerste Wereldoorlog wordt hier niet herdacht als een gewelddaad door Vlaamse mannen, maar als een verplichting opgelegd door een agressieve Belgische staat. Een jaar voordien stelde deze zelfde De Pilleceyn de Belgische staat zelfs voor als een moordenaar: “De Vlaamsche Oud-Strijders zijn niet zoals menig staatsman of krijgsoverste, waarvan de nachten niet onrustig zijn omdat vijftig duizend mensen door hun verantwoordelijkheid zijn omgekomen.” Wat verder benoemt hij de Belgische staat met de termen “moordenaar van onze Vlaamsche gesneuvelden” en “het moordtuig.”¹⁷⁷

De associatie van geweld en agressiviteit met de Belgische staat komt op haar hoogtepunt tijdens een incident op de elfde IJzerbedevaart, ook wel bekend als “De stormloop van 't jaar '30.”¹⁷⁸ Een vliegtuig van Belgicistische oud-strijders strooide tijdens de toespraken op de elfde IJzerbedevaart duizenden briefjes over de IJzermassa die aanklagen dat

aan onze helden gevoelens worden toegeschreven welke zij nooit gehad hebben. [...] Wij verbieden U een vlek te werpen op die herinneringen van eenheid en broederlijkheid die alle Belgen verbonden in stande van het gewaar. Wij weigeren U het recht in onzen naam te

¹⁷⁶Filip De Pilleceyn, toespraak, s.n., *Tiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1929.*, 21.

¹⁷⁷Filip De Pilleceyn, toespraak s.n., *Negende IJzerbedevaart. Verslagboek 1928.*, 25.

¹⁷⁸ Voorkaft s.n., *Elfde IJzerbedevaart. Verslagboek 1930.*

spreken aan de Bormsen die met den vijand feest hielden terwijl brave werklieden met hun hulp weggevoerd de Brabançonne zongen in hunne beestenwagens. [...] Wij din (sic) getuigen waren van hun heldendood wij kunnen bevestigen dat zij vandaag vooral U die woorden [“Leve België! Leve Koning Albert!”] toeroepen uit hun graf.¹⁷⁹

Volgens het verslagboek, reageerden de zogenoemde “Ijzervlamingen” als volgt:

Briefjes en wimpels werden bemachtigd, verfrommeld en verbrand en spontaan weerklonk uit aller borst een “Vlaamsche Leeuw” dreunend zoals Vlaanderen er nog nooit een gehoord heeft: de ontlasting van een eeuw verkropte woede. Bijna algemeen deed de menigte, in haar verzet en verborgenheid, Dr. Borms’ naam over de hoofden rollen. Dr. Borms begroette den steigerenden vloed met de Vlaamsche strijdleuze “Vliegt den Blauwvoet!”, beantwoord met een donderend “Storm op Zee!”¹⁸⁰

Hierop volgt heel wat tumult en chaos, door het verslagboek gelegitimeerd door het feit dat deze briefjes werden ervaren als een “aanslag op het eergevoel zelf van een heel volk.” Het was een “schending van de Vlaamsche Doodenhulde.”¹⁸¹ Declamator Juliaan Platteau grijpt vervolgens naar de microfoon en herinnert de massa aan de idealen van ingetogenheid. “Het Komiteit verzoekt [...] uw volle kalmte te behouden. Het is de dag van de ingetogenheid.”¹⁸²

Het verslagboek, dat 100 bladzijden aan deze gebeurtenis besteedt, schrijft dat Belgische gendarmen die dag met honderden (in uniform of in burger¹⁸³) aanwezig waren op de IJzerbedevaart. Het IJzerbedevaartcomité doet zo uitschijnen dat deze actie opgezet spel was. Het leek wel alsof de Belgische staat wist dat de Vlaamse massa onrustig zou worden op hun anders zo ingetogen dag. Het verslagboek beschrijft de gebeurtenissen in erg dramatisch geladen taalgebruik. De Franskijlonse gendarmen worden voorgesteld als wrede bruten die er plezier in hebben de Vlaamse bevolking af te beulen. Er wordt gesproken over “brutale gendarmen”¹⁸⁴ die “beestenwerk”¹⁸⁵ verrichten en er op uit zijn “om het volk uit te lachen.”¹⁸⁶ De verslaggever meent dat “Zoo iets kan men zich niet indenken in een land van barbaren, doch niet in een land als België, dat een plaats meent te kunnen hebben in de rij der beschaafde landen. [...] Kortom, het was een allergruwelijkst optreden, zooals men dat alleen in de Balkanstaten kan verwachten. [...] zoo iets behoort tot de middeleeuwen, tot den barbarentijd.”¹⁸⁷ Verder wordt de vergelijking gemaakt met historische en buitenlandse voorbeelden van brutale staten, zoals het “Kozakkengedraaf in

¹⁷⁹ Ibid., 46–47.

¹⁸⁰ Ibid., 49.

¹⁸¹ Ibid.

¹⁸² Ibid., 55.

¹⁸³ Ibid., 103.

¹⁸⁴ Ibid., 95.

¹⁸⁵ Ibid.

¹⁸⁶ Ibid., 106.

¹⁸⁷ Ibid., 105-106.

Rusland”, de “Indoe-beteugeling in Engelschen trant” en “straatgevechten in een revolutionnaire republiek van Zuid-Amerika.”¹⁸⁸

De daderrol die wordt toegeschreven aan de Belgische staat wordt gecontrasteerd met het verondersteld slachtofferschap van de Vlaamse massa. Het verslagboek geeft een “treurige bloemlezing” van fragmenten uit getuigenissen van Vlamingen die slachtoffer werden van deze Belgische agressie.¹⁸⁹ De nadruk ligt op de vreedzame en ingetogen intenties van de bedevaarders die werden uitgedaagd door de monsterlijke, brutale agressie van de Belgische staat. Dit slachtofferschap blijft evenwel belichaamd door Vlaamse vrouwen of mannen die al kwetsbaar zijn. Zo wordt beschreven hoe invalide veteranen en oude mannen worden aangevallen, of hoe een meisje van twaalf jaar een hoefslag kreeg in het gezicht. De jongeman die haar wou helpen “werd laf langs achter door een der rijkswachters te paard met den kolf van de karabijn geslagen.”¹⁹⁰ Iemand getuigt: “Ik zag dat vrouwen en kinderen op ruwe wijze door gendarmen te voet met den kolf van de karabijn naar achter werden gestooten. Ik zag vrouwen struikelen en over de straten rollen, bijna vertrappt door de hoeven der paarden.”¹⁹¹ De goedhartigheid van Vlaamse mannen wordt keer op keer benadrukt. Een vader getuigt: “bracht een Ganda-man mijn jongste dochter weg.”¹⁹² Wanneer zich op de twaalfde IJzerbedevaart geen enkel incident voordoet, concludeert het comité dat “Het Vlaamschbewuste volk is gemakkelijker in tucht te houden door sympathieke leiders; maar gendarmen duldt het niet op zijn Vlaamsche betoogingen.”¹⁹³

We kunnen concluderen dat de discourselite haar “beschavingsoffensief” aantrekkelijker maakt door een negatief gewaardeerde, primitieve en agressieve mannelijkheid toe te schrijven aan de Belgische staat en deze in contrast te brengen met een positieve, beschaafde en pacifistische Vlaamse mannelijkheid. Op die manier proberen ze (zogezegd vervrouwelikkende) religiositeit opnieuw aantrekkelijk te maken. Daarnaast is dit ook een retorisch hulpmiddel voor een machteloze natie om zichzelf als mannelijk te blijven representeren. Door (misbruik van) macht te associëren met een agressieve primitiviteit wordt mannelijke eer geherinterpreteerd als eerlijk en beschaafd, en daarom ook pacifistisch.

¹⁸⁸ Ibid., 121.

¹⁸⁹ Ibid., 93.

¹⁹⁰ Ibid., 94.

¹⁹¹ Ibid., 105.

¹⁹² Ibid., 102.

¹⁹³ s.n., *Twaalfde IJzerbedevaart. Verslagboek 1931.*, 147.

7.4 Besluit

Wanneer we het linguïstisch en non-linguïstisch discours analyseren aan de hand waarvan de Vlaamse *imagined community* op de IJzerbedevaarten in de praktijk wordt gebracht, bekomen we een belangrijke nuance in het idee van een Vlaamse natie bestaande uit gelijke natiegenoten. Zowel in de beschrijvingen van het aanwezige publiek, als in de (sacrale of dagdagelijkse) rituelen blijkt een duidelijke opdeling en hiërarchisering van het Vlaamse “volkslichaam”, geïnspireerd op corporatistisch gedachtegoed. Het dominante discours maakt een onderscheid tussen vier belangrijke, afzonderlijke, ongelijke maar in theorie gelijkwaardig organen: mannen uit de hogere klassen, mannen uit de lagere klassen, vrouwen en jeugd.

Het buitenlands onderzoek naar gender en fascisme stelt dat extreemrechts de private rollen die vrouwen opnemen heeft gepolitiseerd. Op die manier gaf een conservatieve ideologie als extreemrechts vrouwen contradictorisch genoeg de mogelijkheid om publieke rollen op te nemen.¹⁹⁴ Dit was ook het geval op de IJzerbedevaarten. Via verenigingen als het VNVV of de Vlaamse Landsbond voor Rooms-Katholieke Vrouwen en Meisjes werden vrouwen aangemoedigd om een hoogst politieke gelegenheid als de IJzerbedevaarten bij te wonen. In het discours verschenen vrouwen expliciet en zichtbaar in de publieke sfeer, naast en (in theorie) gelijkwaardig aan mannen.

We moeten ons evenwel afvragen hoe “publiek” of “politiek” hun aanwezigheid werd ingevuld. De boodschappen in de vrouwenpers die vrouwen moesten aanmoedigen om de IJzerplechtigheden bij te wonen, of de hulde aan een belangrijke vrouw als mevrouw Dosfel, tonen aan dat vrouwen de publieke sfeer betraden in zeer onpublieke rollen, namelijk als moeders of als hoogst emotionele wezens. Dit is een belangrijke nuance, die de emancipatorische intenties van de beweging wat betreft vrouwen fundamenteel afzwakt.

Dezelfde redenering gaat op voor andere minderheidsgroepen die de IJzerbedevaart bijwonen. Ook de lagere klassen bleven, hoewel ze in theorie gelijkwaardig werden voorgesteld aan de hogere klassen, een minderheidspositie bekleden. De “grote namen” die worden opgenomen in het discours over het publiek van de IJzerbedevaarten waren vooral mannen van de hogere klassen. Lagere klassen werden enkel genoemd via de verenigingen waarmee zij naar de IJzerbedevaarten zijn gekomen, of in de idealisering van de “werkzame, eerlijke en godsvruchtige volksman” die een jaar lang moest sparen om de IJzerbedevaart te *kunnen* bijwonen. Achter de idealisering van de volksman gaat (net als bij de vrouw) een discours schuil dat in functie staat van het behoud van de macht door

¹⁹⁴ (Zie Hoofdstuk 4: Literatuurstudie). Vb. Passmore, *Women, Gender and Fascism in Europe, 1919-45*; Passmore, *Fascism*; Kirsten Heinsohn, ‘Germany’, in: Kevin Passmore ed., *Women, Gender and Fascism in Europe, 1919-45* (New Brunswick: Rutgers University Press 2003). Maarten Van Ginderachter toonde dit ook aan voor het tussenoorlogs Vlaams-nationalisme. Van Ginderachter, “‘Dragen en baren willen we’ of ‘Wij zijn zelf mans genoeg’? De ambivalente verhouding tussen vrouwen en het Vlaams-nationalisme tijdens het Interbellum’.

mannen uit de hogere klassen. De eenvoud en de bescheiden levensstijl van volksmannen en hun gezinnen wordt de hemel in geprezen. Zij worden verwacht ondersteunende rollen op te nemen die niet te veel denkwerk vragen (Cfr. Ganda, de IJzertoren-arbeider).

De jeugd neemt zowel in het publiek als in het script een belangrijke plaats in. Enerzijds toont een jeugdig publiek dat de ideeën die de beweging naar voor schuift nog levendig en actueel zijn. Anderzijds symboliseert de jeugd, wanneer benaderd als acteur, de jeugdige, fitte Vlaamse jongens die tijdens de Eerste Wereldoorlog gesneuveld zijn aan het IJzerfront. Hier wordt in het discours opnieuw een onderscheid gemaakt tussen jongens uit de hogere klassen (Cfr. De toespraak van de student Juul Mayeur) en uit de lagere klassen (Cfr. Ganda).

Mannen uit de hogere klassen nemen op de drie geanalyseerde niveaus (regisseur-publiek-script) de belangrijkste plaats in op de IJzerbedevaarten. Zij zijn de regisseurs van de plechtigheid, zij zijn de “grote personaliteiten” in het publiek en zij nemen de hoofdrol op in hun eigen herinnering (via de toespraken).

De differentiatie van “de Vlaamse massa” via het discours over het aanwezige publiek moeten we zo begrijpen als een legitimering van een hiërarchische invulling van “de natie” volgens standen. Sociaal ongelijkheid werd aan de hand van corporatistisch geïnspireerd gedachtegoed gelegitimeerd door sociale verschillen voor te stellen als een natuurlijk, eeuwig en organisch maatschappijmodel.

Het discours spreekt zich ook uit over dagdagelijkse rituelen, die een normatieve functie uitdragen voor de manieren waarop mannen en vrouwen zich horen te gedragen. Rituelen die vrouwelijke rouw, emotionaleiteit en slachtofferschap centraal stellen worden in contrast gebracht met rituelen die een mannelijk geweld en daderschap opvoeren. Op een hoger niveau worden de gedragingen die typisch vrouwelijk worden gedefinieerd voorgesteld als exemplarisch voor mannen. Dit moeten we niet begrijpen als een poging om gendernormen te doorbreken, maar wel als een katholiek geïnspireerd beschavingsoffensief. Deze gaat uit van het idee dat de biologie van mannen hen gewelddadig maakt, maar dat zij in staat zijn om deze primitieve biologie te overstijgen en een meer religieuze en pacifistische houding aan te nemen. Vrouwen worden voorgesteld als religieus en pacifistisch uit zichzelf, dus dit beschavingsoffensief (maar ook: de mogelijkheid tot verbetering) is niet aan hen besteed. Hieruit kunnen we concluderende dat vrouwen ook in de praktijk van de herinnering onveranderlijkheid, ahistoriciteit en continuïteit belichamen.

Dit gegenderd onderscheid wordt geprojecteerd op de Vlaamse natie en de Belgische staat. Zo manifesteert de sociale strijd die in het herinneringsdiscours wordt “uitgevochten” zich niet enkel op “nationaal” niveau, maar ook op staatsniveau. Het discours staat niet enkel in functie van het behoud van de macht van mannen uit de hogere klasse tegenover de rest van de Vlaamse natie, maar ook in functie van de machtsstrijd tussen de Vlaamse natie en de Belgische staat. Hier benaderen we het discours dus niet louter als een micro-“performance van consensus”, maar als een macro-“prise de parole”, waarin een groep gelijkgezinde Vlamingen de strijd aanknoopt met de

officiële Belgische oorlogsherinnering.¹⁹⁵ De Vlaamse natie wordt hier begrepen als het toonbeeld van pacifisme, eerlijkheid en emotionaliteit, in tegenstelling tot de Belgische staat wiens gewelddadig en primitief gedrag uitdrukkelijk wordt afgekeurd door de discourselite. Mannelijke eer wordt gedissocieerd van oorlog en geweld, en opnieuw ingevuld als vreedzaam, eerlijk en beschaafd. Door mannelijke “oneer” in verband te brengen met het gedrag van de Belgische staat, wordt de *countermasculinity* in de praktijk gebracht tijdens de *countermemory*.

¹⁹⁵ Naar analogie met het werk van Michel de Certeau, waarin hij mei '68 benaderd als een symbolische vorm van “het woord nemen” tegenover de ander waartegen men zich wil afzetten. de Certeau, *La Prise de parole et autres écrits politiques* Inspiratie hiervoor haalde ik bij Deneckere, *Sire, het volk mort*.

Ik heb beide termen (micro-“performance van consensus” en macro-“prise de parole” ook al gebruikt in mijn methodologisch kader, ter verduidelijking van Fairclough’s onderscheid tussen “macht in discours” en “macht achter discours” zie 2.2.2)

Hoofdstuk 8 Algemene conclusie

In dit algemeen besluit wordt de centrale onderzoeksvraag –

Hoe werkte gender (i.e. constructies van mannelijkheid en vrouwelijkheid), als een product en producent van machtsrelaties, in de Vlaams-nationalistische herdenking van de Eerste Wereldoorlog tijdens het interbellum?

– benaderd vanuit vier centrale problematieken die doorheen de drie hoofdstukken liepen. Hierin breng ik mijn verschillende onderzoeksresultaten met elkaar en met de bestaande historiografie en theorievorming in verband. Ik probeer deze centrale problematieken hier en daar aan te vullen met suggesties voor verder onderzoek.

8.1 De feminiseringsthese opnieuw onder vuur?

De groep mannen die de IJzerbedevaarten boven de doopvont hebben gehouden, zijn grotendeels gevormd in de 19de eeuwse katholieke studentenbeweging. Tijdens de oorlog, toen ze (vaak als vrijwilligers) meestreden aan het IJzerfront, hebben ze zich verenigd in de Frontbeweging. Uit deze organisatie is in 1916 de veronderstelde voorloper van de IJzerbedevaarten ontstaan, de Heldenhulde. De katholieke vorming van deze “herinneringsregisseurs” had een grote invloed op de genderidealen die zij naar voor schoven. Uit mijn onderzoek bleek dat deze in grote mate overeenkomen met katholieke genderconstructies in België (volgens het onderzoek van Van Osselaer, Buerman en De Bock). Zij stellen de zogenaamde “feminiseringsthese” in vraag. Deze these poneert dat, door de opkomende gescheidensferen ideologie en de stijgende secularisering, religie en vrouwen vanaf 1800 simultaan zijn teruggedrongen tot de private sfeer. Hierdoor werden beiden met elkaar in een logisch verband gebracht. Dit zou hebben geleid tot de idee van “religieuze mannelijkheid” als een *contradictio in terminis*.

Mijn onderzoek plaatst eveneens enkele vraagstekens bij deze feminiseringsthese. Katholieke idealen, zoals religiositeit, nederigheid en (broeder)liefde, worden zowel in de inhoud als in de praktijk van de herinnering vooropgesteld als essentiële kenmerken van de Vlaams-nationalistische

mannelijkheid. Zogenaamde “vervrouwelijkende” idealen werden door gelovigen zelf dus niet altijd als dusdanig geïnterpreteerd. Dit bleek in mijn eigen onderzoek eveneens uit het expliciet associëren van mannelijkheid met idealen van zedelijkheid in de herinnering aan de IJzersoldaten. Het ideaal van religiositeit was een constante over de gehele bestudeerde periode. Andere (meer stereotiep vrouwelijke) idealen, zoals pacifisme en emotionaliteit die in de beginjaren van het interbellum centraal stonden, moeten tegen het einde van het interbellum plaatsruimen voor een meer strijdvaardige invulling van mannelijkheid. Het feit dat religieus geïnspireerde idealen op de latere bedevaarten in verband blijven gebracht met meer stereotiep mannelijke idealen, zoals strijdvaardigheid, impliceert dat mannelijkheid en religiositeit voor de discourselite niet intern contradictorisch waren (of dat ze het althans niet zo wilden presenteren).

Ten tweede werden deze religieuze idealen beschreven in een martiale en seksuele metafoeriek (Cfr. “ridders” en “zaaiers”). Op die manier vonden de gefeminiseerde katholieke eigenschappen meer aansluiting bij burgerlijke en liberale ideeën over mannelijkheid. Op de oorlogsbedevaarten werd in het discours over de oostfrontsoldaten religiositeit voorgesteld als een mannelijke *daad*. Wanneer men in God gelooft, toont men dit door “manmoedig” de wapens op te nemen. Voor vrouwen krijgt religiositeit een passievere invulling; zij hebben een religieuze *aard* (Cfr. de voorstelling van Vlaamse moeders als “draagsters van het aloude geloof”¹). De (stereotiep) vervrouwelijkende implicaties van een religieus mannelijkheidsideaal werden op een tweede manier omzeild door de jeugdigheid van de soldaten te benadrukken. Idealen van nederigheid en dienstbaarheid waren voor jeugdige mannen meer aanvaard in de burgerlijke, liberale samenleving dan voor volwassen mannen.

Mijn analyse van dagdagelijkse rituelen toont aan dat irreligiositeit expliciet in verband werd gebracht met geweld, primitiviteit en de Belgische staat. Deze wordt gecontrasteerd met een positieve, beschaafde en pacifistische Vlaamse mannelijkheid. Vanuit een katholiek beschavingsoffensief wordt deze voorstelling van de Vlaamse mannelijkheid uitdrukkelijk normatief en exemplarisch gepresenteerd. Vrouwen worden voorgesteld als religieus en pacifistisch uit zichzelf, dus dit beschavingsoffensief (maar ook: de mogelijkheid tot verbetering) is niet aan hen besteed. Hieruit kunnen we concluderen dat vrouwen ook in de praktijk van de herinnering onveranderlijkheid, ahistoriciteit en continuïteit belichamen.

Ten derde boden de IJzerbedevaarten mannen een gelegenheid om hun religie publiekelijk te belijden. Het feit dat mannen de hoofdrol opnemen op deze katholiek geïnspireerde en georganiseerde herdenkingsplechtigheid, toont aan dat mannen zich vooral met religie identificeerden in een politieke context. Vrouwen nemen eerder passieve en symbolische rollen op

¹ Pater Callewaert, toespraak op herdenkingsplechtigheid Gebroeders Van Raemdonck te Temse. s.n., *Veertiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1933*, 68.

en worden zo vooral geassocieerd met wat de werkelijkheid overstijgt. Zij belichamen zo ook tijdens de praktijk van de herinnering religiositeit, meer dan dat ze het moeten praktiseren.

We kunnen concluderen dat ook mijn onderzoek weerwerk biedt aan de feminiseringsthese die stelt dat religieuze mannelijkheid in de moderne periode een interne contradictie is geworden. Anderzijds, toont mijn onderzoek wel aan dat religiositeit een uitdrukkelijk andere invulling krijgt voor mannen en voor vrouwen, wat wijst op een zekere noodzaak tot het herformuleren van religieuze idealen om ze voor beide seksen “aantrekkelijk” te houden. De “theatermetafoor” die ikzelf heb aangewend om de herdenkingspraktijk op de IJzerbedevaarten te bestuderen, zou in verder onderzoek nog kunnen worden doorgetrokken. Zo kan worden bestudeerd in welke mate de “publieke belijdenis” van de zogezegde Vlaamse religie op de IJzerbedevaarten gegenderd was (bvb. het “podium” van de herinnering bestuderen).

8.2 De invloed van fascistisch gedachtegoed op Vlaams-nationalistische genderconstructies

Binnen de bestaande historiografie heerst consensus over de rechts-auroritaire inslag van het tussenoorlogs Vlaams-nationalisme. Sommige auteurs poneren dat we sommige Vlaams-nationalistische partijen van de jaren '30 als “fascistisch” mogen bestempelen. Vertrekkende vanuit deze stelling vraag ik me af in welke mate ook de genderidealen die zich tijdens de Vlaams-nationalistische herinnering manifesteerden overeenstroken met buitenlandse inzichten over gender en fascisme.

De bestaande historiografie legt de nadruk op de ervaring van de Eerste Wereldoorlog als belangrijkste element van (nationalistische of fascistische) mannelijkheid tijdens het interbellum. De oorlogservaring zelf wordt zo voorgesteld als een *rite de passage*, die jongens in mannen verandert. Omdat op de IJzerbedevaarten de inhoud van de herinnering beperkt wordt door de oorlog aan het front, blijkt ook in de Vlaams-nationalistische ideologie de frontervaring fundamenteel om tot het pantheon te mogen toetreden.

In de lijn van deze oorlogservaring, zo stelt de buitenlandse historiografie, wordt het mannelijk kameraadschap dat in de loopgraven is ontstaan voorgesteld als de basis van de natie. Dit maakt eveneens een fundamenteel onderdeel uit van de Vlaams-nationalistische oorlogsherinnering. Op de IJzerbedevaarten wordt dit kameraadschap benoemd met de term “broederliefde” en verpersoonlijkt in IJzersymbolen zoals de Gebroeders Van Raemdonck, Frans Van der Linden en Lode de Boninghe.

Het bestaande onderzoek wijst ten derde op de verheerlijking van fysieke kracht en geweld als een fundamenteel onderdeel van naoorlogse (fascistische) mannelijkheid. Mosse schrijft dit toe aan een algehele brutalisering van de naoorlogse maatschappij. Fysieke kracht en verheerlijking van geweld zijn twee opvallende afwezigingen in de Vlaams-nationalistische constructie van mannelijkheid. Er gaat nauwelijks aandacht uit naar de lichamen van de herdachte helden of de contemporaine aanwezigen. Juist vanuit een afkeer van geweld en de oorlog wordt tijdens het interbellum uitdrukkelijk afstand genomen van het materiële lichaam. Het katholiek geïnspireerde discours associeert materialisme namelijk met onzedelijkheid. In de plaats daarvan wordt de geest (als het tegengestelde van het lichaam) hoog gewaardeerd en worden pacifistische idealen expliciet aangemoedigd.

Dit discours verandert evenwel tijdens de latere jaren '30 en de Tweede Wereldoorlog. Zo merkte ik op dat mannelijkheid geleidelijk aan een meer ruwe, strijdvaardige (stereotiep mannelijke) invulling krijgt. Hoewel expliciete aandacht voor het mannelijk lichaam afwezig blijft, wordt afstand genomen van eerdere pacifistische idealen en worden mannen expliciet aangemoedigd om de wapens op te nemen ter verdediging van het eigen geloof en de daaraangekoppelde natie. Dit veranderend discours komt op zijn hoogtepunt tijdens de Tweede Wereldoorlog in de toespraak van Vercnocke over de Vlaams-nationalistische *homo fascistus*, “den nieuwen mensch” en de meer militaire ondertoon van de sacrale rituelen.²

De raciale invulling van mannelijkheid is een laatste aspect van het fascisme dat slechts laat doordringt in het IJzerbedevaartdiscours. Pas tijdens de Tweede Wereldoorlog vinden we hier enkele verwijzingen naar, zoals de verandering van de term “broederliefde” in “bloedbroederschap” of de gezamenlijke exclamatie op de 21ste IJzerbedevaart in 1941 “Wij zijn Germanen! Geen Latijnen!”³

De idee dat nationalisme (en bijgevolg fascisme, dat wordt begrepen als een “ultranationalisme”) grotendeels aan mannelijk brein is ontsproten en daarom een mannelijk perspectief geeft op genderconstructies is gemeengoed binnen het bestaande onderzoek naar gender en nationalisme.⁴ In mijn biografische benadering van de “discourselite” kwam ik tot dezelfde conclusie. Hierdoor zouden dergelijke ideologieën vrouwen veeleer ondersteunde of symbolische rollen geven in hun ideologie, in tegenstelling tot mannen die een individuele hoofdrol opnemen.

² Mijn inzichten bevestigen die van historicus Marnix Beyen (Cfr. Supra). Hij spreekt eveneens over een masculiniseringsproces tijdens het interbellum, gezien ook Tijn uit de legende van Charles de Coster, in deze periode steeds vaker wordt voorgesteld als een “Super-man” met de nadruk op zijn fysieke kracht. Beyen, ‘Zuivere geest in zuivere lichamen. Het literaire trio Uilenspiegel – Nele – Lamme en de gegenderde kracht van de natie’.

³ “De XX^{ie} IJzerbedevaart”, *Volk en Staat* (25/8/1940); Van Louwe en Verstraete, *De Oorlogsbedevaarten*.

⁴ Mayer, *Gender ironies of nationalism*; Yuval-Davis, *Gender and nation*; Mosse, *The image of man*; Nagel, ‘Masculinity and nationalism’; Enloe, *Bananas, beaches and bases. Making feminist sense of international politics*.

Het fascisme stelt vrouwen volgens de bestaande literatuur vooral voor in hun moederrol, die zowel een biologische functie had (het ras zuiver houden en reproducen) als een culturele (de opvoeding van de toekomstige natiegenoten). Ook de Vlaams-nationalistische vrouwelijkheid wordt in het herinnerend heden en in het herinnerd verleden stevast ingevuld als een (rouwende) moederlijkheid. Hier staat vooral hun passiviteit centraal: het moederlijk zoonoffer wordt veeleer voorgesteld als een lijdzaam ondergaan, meer dan als een actieve keuze. Op die manier wordt vrouwelijkheid eveneens geassocieerd met een passief slachtofferschap en emotionaliteit.

Het buitenlands onderzoek naar gender en fascisme stelt dat extreemrechts de private rollen die vrouwen opnemen heeft gepolitiseerd. Op die manier gaf een conservatieve ideologie als extreemrechts vrouwen contradictorisch genoeg de mogelijkheid om publieke rollen op te nemen.⁵ Dit was ook het geval op de IJzerbedevaarten. Via verenigingen als het VNVV of de Vlaamse Landsbond voor Rooms-Katholieke Vrouwen en Meisjes werden vrouwen aangemoedigd om een hoogst politieke gelegenheid als de IJzerbedevaarten bij te wonen. In het discours verschenen vrouwen expliciet en zichtbaar in de publieke sfeer, naast en (in theorie) gelijkwaardig aan mannen.

We moeten ons evenwel afvragen hoe “publiek” of “politiek” hun aanwezigheid werd ingevuld. De boodschappen in de vrouwenpers die vrouwen moesten aanmoedigen om de IJzerplechtigheden bij te wonen, of de hulde aan een belangrijke vrouw als mevrouw Dosfel, tonen aan dat vrouwen de publieke sfeer betraden in zeer onpublieke rollen, namelijk als moeders of als hoogst emotionele wezens. Dit is een belangrijke nuance, die de emancipatorische intenties van de beweging wat betreft vrouwen fundamenteel afzwakt. Deze nuance toont de meerwaarde van mijn genderperspectief tegenover een studie die vrouwen een plaats wil geven in het verleden.

We kunnen concluderen dat Vlaams-nationalistische genderconstructies tijdens de jaren '20 allerminst een fascistische vorm aannamen. Ze stroken in deze periode veel meer overeen met gematigd nationalistische en katholieke idealen. Vanaf de late jaren '30 komt hier geleidelijk verandering in. Er wordt afstand genomen van passievere, meer stereotiep vrouwelijke idealen en mannelijkheid krijgt een meer strijdvaardige en actieve invulling. Toch kan pas vanaf de Tweede Wereldoorlog zelf worden gesproken van een (benadering van) buitenlandse fascistische mannelijkheidsidealens. Voor het eerst wordt oorlog positief geëvalueerd en wordt ook “raszuiverheid” herdenkingswaardig.

In verder onderzoek zou de vergelijking kunnen worden gemaakt met de ontwikkeling van de naoorlogse herinnering aan zowel de Eerste als de Tweede Wereldoorlog. Welke invloed had een tweede (strengere) repressie op de anti-Belgische oorlogsherinnering van het Vlaams-nationalisme? Wordt er in deze herdenkingen krampachtig vastgehouden aan de idealen die tot stand kwamen na

⁵ Zie Hoofdstuk 4 Literatuurstudie

de Eerste Wereldoorlog of krijgen ze een andere invulling – in overeenstemming met de veranderde sociaal-politieke context?

Hieraan zou de studie van de (extreemrechtse) Vlaams-nationalistische oorlogsherinnering aan het activisme en de collaboratie kunnen worden gekoppeld. Hoe gaat deze toch wel mannelijke herdenkingscultuur om met vrouwelijke activistes als Rosa de Guchtenaere? Wat zijn de verschillen met de mannelijke helden, zoals August Borms er een was? De bekendste vrouwelijke Vlaams-nationalistische oorlogsheldin in de periode na de Tweede Wereldoorlog was Irma Laplasse. Zij wordt, in tegenstelling tot Rose de Guchtenaere, juist opgehemeld in haar passieve moederrol. Symboliseren beide heldinnen een veranderende visie op vrouwen doorheen deze periode? Of is de waarheid complexer dan dat?

Het hoeft geen betoog dat deze studie ook kan uitgebreid worden met een onderzoek naar de herinnering van andere ideologieën en politieke bewegingen. Dit kan tonen hoe herinnering echt een strijdtoneel, een arena is.

8.3 De “democratisering” van de oorlogsherinnering tijdens het interbellum in een nieuw perspectief

Verschillende historici die de herinneringscultuur van de Eerste Wereldoorlog hebben bestudeerd menen dat deze heeft geleid tot een democratisering van herinnering. Ze maken de vergelijking met de 19de eeuwse herdenkingscultuur, die enkel aandacht had voor generalen, koningen en prinsen. De herdenkingen aan de Eerste Wereldoorlog plaatsen voor het eerst ook “de gewone man” in de kijker, verzinnebeeld door de “Onbekende Soldaat”, die in verschillende Europese landen een eigen grafmonument krijgt.⁶

Mijn analyse werpt enkele vragen op bij deze zogenaamde “democratisering”. Eerst en vooral blijft de oorlogsherinnering beperkt tot de oorlog aan het front, dus betreft deze enkel mannen. Hierdoor worden niet enkel herinneringen van, maar eveneens herinneringen aan vrouwen weggelaten in het dominante vertoog. Dit is zeker het geval voor het Vlaams-nationalisme, dat sterk berust op haar negatieve frontervaring (onder Belgische leiding) voor de legitimiteit van een eigen Vlaamse natie. Vrouwen krijgen meestal symbolische rollen in het (talige en rituele) vertoog, in tegenstelling tot mannen die de hoofdrol spelen. Tijdens de analyse koos ik ervoor dit onderscheid uit te drukken door middel van stijlfiguren. Mannen worden metonymisch in de natie opgenomen.

⁶ Mosse, *Fallen Soldiers. Reshaping the Memory of the World Wars*; Gillis, ‘Introduction’; Beyen, ‘A parricidal memory: Flanders’ memorial universe as product and producer of Belgian history’.

Ze belichamen zelf stuk voor stuk de natie én de natie zelf belichaamd elke man. Vrouwen belichamen de natie daarentegen meer indirect. Ze zijn als het ware een symbool of metafoor voor de natie of de nationale ruimte (vb. “Moeder Aarde” of “Onze Lieve Vrouw van den IJzer”). Omdat hen zo lichamelijke en geestelijke individualiteit wordt ontzegt, maken ze zelf geen deel uit van de natie. De Vlaamse natie is in de eerste plaats een uitdrukking van de relatie tussen mannen onderling, en sluit vrouwen zo discursief buiten.

Binnen dit geheel mannelijk pantheon, wordt door de Vlaams-nationalistische discourselite een uitdrukkelijk onderscheid gemaakt tussen mannen uit de hogere en mannen uit de lagere klassen. Er wordt geen enkel type bevoordeeld tegenover het andere; beiden worden als gelijkwaardig voorgesteld. In deze context koos ik tijdens de analyse voor de term “differentiatiedenken” tussen mannen onderling. Ik heb dit gekaderd binnen het corporatistisch denken dat de samenleving voorstelt als een organisch gegroeid “lichaam” waarin iedereen zijn plaats kent. Sociaal verschil tussen de verschillende leden van de maatschappij werd hierin noodzakelijk geacht om het “maatschappelijk lichaam” draaiende te houden. Deze erkenning van de lagere klassen mag in de Vlaams-nationalistische context dus niet geïnterpreteerd worden als een “democratisering”. Integendeel, het openlijk aanvaarden, naturaliseren en idealiseren, van verschillen tussen klassen onderling, legitimeert juist sociale ongelijkheid.

Hetzelfde schijndemocratisch, coporatistisch gedachtegoed dringt door in de praktijk van de herinnering. In zowel de beschrijvingen van het aanwezige publiek, als in de (sacrale of dagdagelijkse) rituelen blijkt een duidelijke opdeling en hiërarchisering van het Vlaamse “volkslichaam”. Mannen uit de lagere klasse worden gestereotypeerd in de figuur van de “werkzame, eerlijke en godsvruchtige volksman” wiens eenvoud en bescheiden levensstijl worden geïdealiseerd.⁷ Deze lagere klasse mannen nemen meer ondersteunende rollen op in het herinneringsvertoog (Cfr. de Ganda-jongens en de IJzertoren-arbeiders).

Deze opdeling van de Vlaamse bevolking bracht de eenheid natie evenwel niet in het gedrang; sociale ongelijkheid maakte net deel uit van het eeuwige en organische karakter van de natie. Op deze manier stond het herinneringsvertoog (impliciet) in functie van het behouden van de macht van mannen uit de hogere klasse. Door de bestaande sociale orde te presenteren als *common sense* slaagde de discourselite erin deze discursief gelegitimeerde machtsverhoudingen impliciet te houden.

Een benadering van deze herdenkingscultuur “van onderuit” zou, in toekomstig onderzoek, kunnen blootleggen wat de aanwezige “massa” zélf dacht van de herinnering die haar werd voorgeschoteld. Het gebrekkige empirisch materiaal maakt dit evenwel niet evident. Er zou kunnen worden uitgezocht in welke mate de geïdealiseerde “kleine man” ook aanwezig was op de

⁷ Deneckere, De Paepe en De Wever, *Een geschiedenis van België*.

IJzerbedevaarten: Wie was het publiek? Het lijkt niet mogelijk om dit uit te dokteren op de IJzerbedevaarten zelf. Een studie van het uitgebreide Vlaamse verenigingsleven van deze periode is hiervoor een geschikt alternatief. Wie was er lid van dergelijke verenigingen? Wat was de relatie van deze verenigingen met de maatschappij – los van de IJzerbedevaarten? Hoe verliep de (volgens de discourselite langverwachte) IJzerbedevaart voor een lokale vereniging? Welke voorbereidingen werden getroffen? Welke propaganda werd gemaakt? Was er een lokale herdenking tijdens de Tweede Wereldoorlog met het wegvallen van de massamanifestatie?

8.4 Countermemory = countermasculinity

In mijn vergelijkende analyse van de bestaande historiografie over Belgische en Vlaams-nationalistische herdenkingen van de Eerste Wereldoorlog bleek dat de structuur van beide herinneringsgemeenschappen grotendeels overeenstroomde: beiden plaatsten de pacifistische gedachte centraal (die evenwel contradictorisch was met de heroïsche invulling van het soldatenoffer) en beiden maten zichzelf een slachtofferrol aan (de Belgische staat tegenover Duitsland en later tegenover de geallieerde grootmachten; de Vlaams-nationalisten tegenover de Belgische staat).

Inhoudelijk kregen beide benaderingen van het verleden een geheel andere invulling. De Vlaams-nationalistische herdenkingsgemeenschap nam expliciet afstand van de Belgische staat en de mannelijkheid die zij daaraan koppelde. Kenmerken die negatief werden gewaardeerd werden geprojecteerd op deze Belgische mannelijkheid. Dit werkte tweezijdig: enerzijds zorgde dit voor een negatieve evaluatie van de Belgische staat. Anderzijds zorgde de associatie van deze kenmerken met de Belgische staat voor een negatieve evaluatie van deze kenmerken.

De Belgische mannelijkheid wordt herinnerd als materialistisch, gewelddadig, kuntsmatig en irreligieus (Cfr. 6.1). Deze wordt belichaamd door de “franskiljonse”, “Vlaamschhatende” officieren die de Vlaamse soldaten tijdens de oorlog zouden hebben verwaarloosd en vervolgd. Denken we bijvoorbeeld aan Filip de Pilleceyn die de Belgische staat uitdrukkelijk “moordenaar van onze Vlaamsche gesneuvelden” noemde.⁸

Ook tijdens de praktijk van de herdenking blijft deze negatieve invulling van de Belgische mannelijkheid constant. Deze kwam op haar hoogtepunt op de elfde IJzerbedevaart, wanneer een groots conflict ontstond tussen de aanwezige bedevaarders (omschreven als “ingetogen” en “goedhartig”) en de Belgische “gendarmen” (omschreven als medogenloze bruten). Deze

⁸Filip De Pilleceyn, toespraak s.n., *Negende IJzerbedevaart. Verslagboek 1928.*, 25.

genderpolitiek had vermoedelijk een dubbel doel. Enerzijds wilde de discourselite zo haar, eerder vermeldde, “beschavingsoffensief” aantrekkelijker maken door een negatief gewaardeerde, primitieve en agressieve mannelijkheid toe te schrijven aan de Belgische staat en deze in contrast te brengen met een positieve, beschaafde en pacifistische Vlaamse mannelijkheid.

Daarnaast is dit ook een retorisch hulpmiddel voor een machteloze natie om zichzelf als mannelijk te blijven representeren. Door (misbruik van) macht te associëren met een agressieve primitiviteit wordt mannelijke eer geherinterpreteerd als eerlijk en beschaafd, en daarom ook pacifistisch. Dit kwam bijvoorbeeld ook naar boven in mijn analyse van het gebruik van de termen “vaderland” en “moederland”. De term “vaderland” kreeg een erg negatieve connotatie omdat deze werd geassocieerd met macht en gezag, twee zaken die op dat moment niet in Vlaamse handen lagen. Door beiden negatief te evalueren als een misbruik van macht, kan de Vlaamse onmacht positiever (en niet onmannelijk) worden voorgesteld.

Epiloog. De hedendaagse “klaproosexplosie”, anders bekeken

We zijn vandaag 7 augustus 2014. Drie dagen geleden vond het officiële startschot van de 100-jarige herdenking van de Eerste Wereldoorlog plaats. De Duitse inval in België op 4 augustus 1914 werd officieel herdacht met een bezoek van verschillende Europese staatshoofden aan het herdenkingsmonument van de geallieerden te Luik. De herdenking ging in Vlaanderen evenwel veel vroeger van start, waardoor we vandaag kunnen spreken – met de woorden van historica Sophie De Schaepdrijver – van een ware “klaproosexplosie”. We worden al meer dan een jaar overrompeld met stapels boeken over de Eerste Wereldoorlog, affiches van musea die hun erfgoed voor de gelegenheid in een “Eerste Wereldoorlog-jasje” hebben gestoken, uitnodigingen voor musicals, reclame voor TV-series en interactieve websites en apps.

Deze hedendaagse herinneringshause is sterk verbrokkeld tussen herdenkingsinitiatieven op Belgisch, Vlaams en Waals niveau. Sophie De Schaepdrijver schreef in *De Morgen* dat de Vlaamse gemeenschap reeds verschillende herdenkingsprojecten heeft opgestart in 2006 en dat Toerisme

⁹ Benaming van Sofie de Schaepdrijver voor hedendaagse herinneringshause 1914-1918.

Vlaanderen, alleen al voor de promotie ervan 800.000 euro heeft uitgetrokken, aangevuld met 15 miljoen euro aan investeringssubsidies van de Vlaamse Gemeenschap. Op federaal niveau werd pas in december 2012 het fiat gegeven voor drie – relatief bescheiden – nationale herdenkingsplechtigheden die zullen plaatsvinden tussen 2014 en 2018.

Over de inhoud van het herdenkingsbeleid van de Vlaamse overheid is al veel inkt gevloeid. De kritiek richt zich voor een groot deel op de commercialisering van de Grote Oorlog. De Vlaamse regering wil, zo luidt de kritiek, de 100-jarige herdenking aangrijpen om het zogeheten oorlogstoerisme aan te zwengelen. Daarnaast ontwaarden verschillende critici ook een specifieke politiek-ideologische boodschap in het herdenkingsbeleid en hekelden ze de beperkte betrokkenheid van historici bij de projecten. Het is hierop dat ik, in dialoog met mijn scriptie, in deze epiloog kort zal ingaan.

Ik had namelijk geregeld een flashback, niet in het minst bij het lezen van volgende woorden van Vlaams minister-president Geert Bourgeois:

De klemtoon van het project ligt nu eenmaal op erfgoed en toerisme, niet op geschiedschrijving. Maar ik kan u verzekeren dat er binnen en buiten de Vlaamse administratie voldoende kennis en expertise aanwezig is. Wij beseffen maar al te goed dat de loopgravenoorlog in de Westhoek maar een onderdeel was van een veel grotere oorlog en dat er meer gesneuvelden waren dan de 600.000 van de Westhoek. Het is echter ook een historisch feit dat zich binnen de loopgravenoorlog in de Westhoek een belangrijke fase van de Vlaamse ontvoogdingsstrijd heeft afgespeeld.¹⁰

Tot mijn eigen verbazing gaat Bourgeois er nog steeds vanuit dat de Eerste Wereldoorlog de “Vlaamse jongens” bewustmaakte van de zogeheten onderdrukking door de Belgische staat – tegen de inzichten van talloze historici in. De voorstelling van de Eerste Wereldoorlog als de belangrijkste fundering van het Vlaams-nationalisme gaat, zoals ook uit mijn onderzoek bleek, terug op het interbellum. Het idee dat de benadeelde Vlaamse soldaten een oorlog moesten uitvechten die niet de hunne was, werd gekoppeld aan een anti-Belgisch discours dat de patriottische motivatie van deze soldaten ontkent. Het hedendaagse Vlaamse herdenkingsbeleid stelt de “Nooit meer oorlog”-gedachte opnieuw centraal. Op zich valt deze boodschap natuurlijk niet te betwisten, maar de manier waarop ze wordt gebruikt doet wel de wenkbrouwen frontsen. Deze schijnbaar universele boodschap is in de feiten, opnieuw, politiek gekleurd. De Schaepdrijver en Bruno De Wever wezen er op dat vele soldaten, ook Vlaamsgezinde, wél vanuit een Belgisch patriottische overtuiging zijn gestorven. De Grote Oorlog was voor de soldaten niet zinloos. Zo stelt De Wever:

¹⁰S. De Schaepdrijver, “Herdenking Eerste Wereldoorlog is te Vlaams”, in: *De Morgen* (26/01/2014), op: <http://vlaanderen.mediargus.be/Frames/Article.aspx?ArticleId=76732b77516d6147486e4c6e774c7a716450585436773d3d&BasketId=594b7636676b49485574593d&IsReview=True, geraadpleegd op 7/8/2014.>

Wij vinden vandaag dat tien miljoen mensen in een zinloze oorlog sneuvelden. Dat betekent niet dat diegenen die de oorlog streden hem zinloos vonden. Vele soldaten sneuvelden met een overtuiging. In ons land was dat overigens vaak –horesco referens – Belgisch patriottisme.¹¹

De ontkenning hiervan echoot (bewust of onbewust?) het anti-Belgische Vlaams-nationalistische discours dat op de IJzerbedevaarten gepropageerd werd.

Ook door de oorlog te reduceren tot het Vlaamse grondgebied wordt dit discours herhaald. Aldus wordt de historische waarheid onrecht aangedaan: de Eerste Wereldoorlog was geen Vlaamse strijd! Cynisch, maar o zo tekenend, is de letterlijke afwezigheid van “België” in de officiële programma’s, beleidsverklaringen en communicatie over het beleid. Zo merkt De Wever schrandere op: “In de brochure 100 jaar Grote Oorlog in Vlaanderen, waarin de belangrijkste activiteiten worden aangekondigd, staat het woord België éénmaal vermeld, namelijk bij het adres van het Vlaamse projectsecretariaat.”¹²

Persoonlijk mis ik wel een genderaspect in de kritiek op de herdenkingsinitiatieven. In deze scriptie wees ik herhaaldelijk op de normerende kracht van herinneren. Vandaag wordt een van de grootste conflicten die ons land ooit heeft meegemaakt, verengt tot het mannelijk front. Hiermee blijft de idee dat oorlog hoofdzakelijk een “mannenzaak” was, waarin vrouwen louter passieve rollen opnemen, doorleven. De toentijdse stereotiepen en idealen voor mannen en vrouwen worden door een gebrek aan contextualisering indirect opnieuw gemobiliseerd en als eeuwig voorgesteld. De inherente boodschap is er een van “de soldaten verdedigden hun ‘vrouwenkinderen’, terwijl vrouwen thuis wachtten en rouwden om het verloren manvolk.”

Samengevat, er is nood aan een analyse die rekening houdt met de complexiteit van nationalisme en patriottisme, oorlog en gender, herinneren en geschiedenis – en dit alles dus begrijp- en verklaarbaar maakt. Hiermee is niet gezegd dat de herinnering op zich van tafel moet geveegd worden. Maar wel dat er aandacht nodig is voor de diversiteit ervan en voor de manier waarop het tot stand komt.

Of, herhaalt de geschiedenis van de herinnering zich echt opnieuw?

¹¹ B. De Wever, “Honderd jaar Eerste Wereldoorlog: de herdenking als hol vat” in MO (8/11/2014), op: <http://www.mo.be/fr/node/1059>, geraadpleegd op 7/8/2014.

¹² Ibid.

Opgave van bronnen en literatuur

1. Onuitgegeven bronnen

ADV N

VVBSY2 Filmstrook. Clemens de Landtsheer, "Geschiedenis der IJzerbedevaarten", (1928).

VX 24.1-20 Verslagboekjes eerste tot twintigste IJzerbedevaart (1924-1940)

2. Uitgegeven bronnen

Pers

De Schelde (1920-1936)

Volk en Staat (1937-1944)

Periodieken

Gudrun (1920-1943)

Nele (1919-1940)

De Vlaamsche Oudstrijder (1920-1944)

Vrouw en Volk (1940-1943)

3. Secundaire literatuur

Artikels en monografieën

Aerts, Koen, en Berber Bevernage, 'Het spokend verleden en de onmacht van de rede. Hoe radicaal-Vlaanderen het verleden in het heden houdt', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 2 (2008) 148-161.

Ben-Amos, Avner, *Funerals, politics, and memory in modern France, 1789-1996* (Oxford: Oxford university press 2000).

Anderson, Benedict, *Imagined communities: reflections on the origin and spread of nationalism* (Verso 2006).

- Artois, Jef, 'Tussen Congreskolom en IJzertoren. Wapenstilstandshedenking in de Belgische dagbladpers (1920-2011)' (Onuitgegeven masterscriptie Leuven: Katholieke Universiteit Leuven 2012).
- Audoin-Rouzeau, Stéphane, 'Oublis et non-dits de l'histoire de la Grande Guerre', *Revue du Nord* LXXVIII 315-365.
- Austin, John Langshaw, *How to do things with words* (Cambridge: Harvard University Press 1962).
- Beck, Annelies, 'De IJzerbedevaarten 1945-1965: een politieke massamanifestatie' (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent 1995).
- , 'De IJzerbedevaarten. Van heldenhulde tot politieke massamifestatie', in: Guy Leemans e.a. eds., *Vlamingen komt in massa: de Vlaamse beweging als massabeweging* (Gent: Provinciebestuur Oost-Vlaanderen 1999) 149-169.
- , 'IJzerbedevaart(en)', in: Bruno De Wever, Gaston Durnez en Reg De Schryver eds., *Nieuwe encyclopedie van de Vlaamse beweging* (Tielt: Lannoo 1998) 1501-1515.
- De Bens, Els, en Karin Raeymaekers, *De pers in België: het verhaal van de Belgische dagbladpers: gisteren, vandaag en morgen* (Tielt: Lannoo 2007).
- Beyen, Marnix, 'A parricidal memory: Flanders' memorial universe as product and producer of Belgian history', *Memory Studies* 5 (2012) 32-44.
- , 'Zuivere geest in zuivere lichamen. Het literaire trio Uilenspiegel - Nele - Lamme en de gegenderde kracht van de natie', in: Kaat Wils ed., *Het lichaam (m/v)* (Leuven: Universitaire Pers 2001) 209-230.
- Blommaert, Jan, *Discourse: A Critical Introduction* (New York: Cambridge University Press 2005).
- Blunt, Alison, "'Land of our Mothers": Home, Identity, and Nationality for Anglo-Indians in British India, 1919-1947', in: *History Workshop Journal* 54 (Oxford Univ Press 2002) 49-72.
- Bock, 'Racism and sexism in Nazi Germany: Motherhood, Compulsory Sterilization, and the State', in: Renate Bridenthal ed., *When Biology Became Destiny: Women in Weimar and Nazi Germany* (New York: Monthly Review Press 1984) 271-296.
- De Bock, Greet, "'Weemoedig als een kind, maar sterk als een man". Beelden van mannelijkheid in West-Vlaamse katholieke prijsboeken uit de late negentiende eeuw', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* (2011) 159-100.
- Boeva, Luc, "'Höchst unübersichtliches Gelände" Op zoek naar consensus in de theorievorming betreffende natie en nationalisme (Deel 1 en Deel 2)', *Wetenschappelijke Tijdingen* 66 (2007) 34-44; 103-116.
- Boijen, Richard, 'Rombouts, Jef', in: Reginald De Schryver, Gaston Durnez en Bruno De Wever eds., *Nieuwe encyclopedie van de Vlaamse beweging* (Tielt: Lannoo 1998) 2645-2646.
- Boone, Marc, *Historici en hun métier: een inleiding tot de historische kritiek* (Gent: Academia press 2007).
- Bracke, Nele, 'Gender en Vlaams-Nationalisme tijdens het Interbellum en de Tweede Wereldoorlog', in: *Discendo discimus. Liber amoricum Romain Van Eenoo* (Gent: Academia Press 1999) 529-543.

- , 'Vrouw', in: Bruno De Wever, Gaston Durnez en Reginald De Schryver eds., *Nieuwe encyclopedie van de Vlaamse beweging* (Lannoo 1998) 3604–3627.
- Brausch, Pieter, 'Turnkring Ganda: een militante sportvereniging tijdens het interbellum', *Wetenschappelijke Tijdingen* 49 (1990) 65–83.
- Brownen, Walter, 'Irishness, Gender and Place', *Environment and Planning D: Society and Space* 13 (1995) 35–50.
- Buerman, Thomas, 'Is de katholieke man wel een echte vent? Suggesties voor onderzoek naar mannelijkheid, katholicisme en antiklerikalisme', *Historica* 30 (2007) 27–29.
- , 'Katholieke mannelijkheden in België in de 19de en 20ste eeuw' (Onuitgegeven doctoraatsverhandeling Gent: UGent 2010).
- Buerman, Thomas, en T. Van Osselaer, 'De feminisering van religie: past de internationale these binnen de Belgische context?', in: *Verslagen van het Centrum voor genderstudies: UGent* 16 (Academia Press 2007) 5–26.
- Burke, Peter, 'Commemorations. Performing the past.', in: Frank Van Vree en Karin Tilmans eds., *Performing the Past: Memory, History, and Identity in Modern Europe* (Amsterdam University Press 2010) 105–118.
- Butler, Judith, 'The Body You Want: Liz Kotz interviews Judith Butler', *Artforum* 31 (1992) 82–89.
- Butler, Judith P., *Gender trouble: feminism and the subversion of identity* (Routledge 1990).
- Van Campenhout, Frans, *Vrouwen in de Vlaamse Beweging* (Kortrijk: Groeninghe 2005).
- , *Zij zullen de tinnen kronen. Bekende en minder bekende Vrouwen in de Vlaamse Beweging* (Kortrijk: Groeninghe 2007).
- Carrein, Kristof, 'De Vlaamse Oostfronters. Sociaal profiel en wervingsloop, november 1941-augustus 1944', *BEG/CHTP* (1999) 107–149.
- Celis, Karen, en Anne Godfroid, *Vrouwen en Oorlog. 16de tot 20ste eeuw* (Brussel: Algemeen Rijksarchief 1997).
- De Certeau, Michel, *L'écriture de l'histoire* (Parijs: Gallimard 1975).
- , *La Prise de parole et autres écrits politiques* (Paris: Seuil 1994).
- De Cillia, Rudolf, Martin Reisigl, en Ruth Wodak, 'The discursive construction of national identities', *Discourse and Society* 10 (1999) 149–173.
- Connell, Raewyn, *Masculinities* (Cambridge: Polity press 1995).
- Coppieters, Digna, 'Landsheer, Clemens de', in: Bruno De Wever, Reginald De Schryver en Gaston Durnez eds., *Nieuwe encyclopedie van de Vlaamse beweging* (Tielt: Lannoo 1998) 1787–1788.
- Demetriou, Demetrakis Z., 'Connell's Concept of Hegemonic Masculinity: A Critique', *Theory and Society* 30 (2001) 337–361.
- Deneckere, Gita, 'De macht van de straat. Flaminganten in beweging', in: *Vlamingen komt in massa: de Vlaamse beweging als massabeweging* (Gent: Provinciebestuur Oost-Vlaanderen 1999) 25–35.

- , *Sire, het volk mort: sociaal protest in België, 1831-1918* (Antwerpen: Hadewijch 1997).
- Deneckere, Gita, Tom De Paepe, en Bruno De Wever, *Een geschiedenis van België* (Academia Press 2012).
- Domanska, Ewa, 'The material presence of the past', *History and theory* 45 (2006) 337–348.
- Dowler, Lorraine, *Gender and landscape: renegotiating morality and space* (London: Routledge 2005).
- Dudink, Stefan, 'Multipurpose masculinities. Gender and power in Low Countries histories of masculinity', *BMGN - Low Countries Historical Review* 127 (2012) 5–18.
- Dumont, Wouter, 'Fenomenologie van de massamanifestaties in België in de jaren dertig', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* (1999) 145–226.
- Van der Dussen, Jan, 'De tijd in perspectief. Zoeken naar een oriëntatie in de geschiedenis', in: Maria Grever en Harry Jansen eds., *De ongrijpbare tijd: temporaliteit en de constructie van het verleden* (Hilversum: Verloren 2001) 17–34.
- Eco, Umberto, *Lector in fabula: de rol van de lezer in narratieve teksten* (Amsterdam: Bakker 1989).
- Enloe, Cynthia, *Bananas, beaches and bases. Making feminist sense of international politics* (Berkeley: University of California Press 1989).
- Entman, Robert, 'Framing: Toward Clarification of a Fractured Paradigm', *Journal of Communication* 43 (1993) 51–58.
- Fairclough, Norman, *Language and power* (Londen: Longman 2001).
- Forth, Christopher, *Masculinity in the Modern West: Gender, Civilization and the Body* (New York: Palgrave Macmillan 2008).
- Foucault, Michel, *Histoire de la sexualité. 1 : La volonté de savoir* (Parijs: Gallimard 1984).
- , *Power-knowledge : selected interviews and other writings, 1972-1977* (New York: Prentice-Hall 1980).
- Gevers, Lieve, 'Voor God, Vaderland en moedertaal Kerk en natievorming in België, 1830-1940', *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis* 2 (1997) 27–53.
- Gillis, John, 'Introduction', in: *Commemorations: the politics of national identity* (Princeton (N.J.): Princeton university press 1994).
- Gillis, John R., *Commemorations: the politics of national identity* (Princeton (N.J.): Princeton university press 1994).
- Van Ginderachter, Maarten, "'De ongekroonde koningin van Vlaanderen". Rosa de Guchteneere herdacht (1875-1942)', *Wetenschappelijke Tijdingen* 60 (2001) 96–113.
- , "'Dragen en baren willen we" of "Wij zijn zelf mans genoeg"? De ambivalente verhouding tussen vrouwen en het Vlaams-nationalisme tijdens het Interbellum', *Revue Belge de philologie et d'histoire* 80 (2002) 531–561.
- , "'Ik dien!" en andere goede voornemens. Vrouwen en Vlaams-nationalisme tijdens het Interbellum', in: *Verslagen van het R.U.G.-Centrum voor Genderstudies*. 11 (2002) 19–28.

- Griffin, Roger, 'The "Holy Storm": "Clerical Fascism" through the Lens of Modernism', *Totalitarian Movements and Political Religions* 8 (2007) 213–227.
- , *The Nature of Fascism* (Londen: Pinter 1991).
- Halbwachs, Maurice, *On Collective Memory* (Chicago: University of Chicago Press 1992).
- Harrison, Robert Pogue, *The dominion of the dead* (Chicago: University of Chicago Press 2003).
- Heinsohn, Kirsten, 'Germany', in: Kevin Passmore ed., *Women, Gender and Fascism in Europe, 1919-45* (New Brunswick: Rutgers University Press 2003) 33–65.
- Henderix, Pieter, 'Mannelijkheid in Vlaamse katholieke scoutstroepen tijdens het interbellum' (2012).
- Hobsbawm, Eric, 'Introduction: Inventing Traditions', in: *The invention of tradition* (Cambridge: Cambridge University Press 1983) 1–14.
- , *Nations and nationalism since 1780 : programme, myth, reality* (Cambridge university press 1994).
- Johnson, Gary, 'In the name of the fatherland: an analysis of kin term usage in patriotic speech and literature', *International Political Science Review* 8 165–174.
- Kauwenberghs, L., 'Een stuk vrouwengeschiedenis: Bijdrage tot de Geschiedenis van het Vlaams Nationaal Verbond' (1980).
- Keymeulen, Hans, en Luc De Vos, 'Een definitieve afrekening met de 80 %-mythe? Het Belgisch leger (1914-1918) en de sociale en numerieke taalverhoudingen onder de gesneuvelden van lagere rang', *Tijdschrift voor Militaire Geschiedenis* 27 (1988) 589–612.
- , 'Een definitieve afrekening met de 80 %-mythe? Het Belgisch leger (1914-1918) en de sociale en numerieke taalverhoudingen onder de gesneuvelden van lagere rang', *Tijdschrift voor Militaire Geschiedenis* 28 (1989) 1–37.
- Kohlbacher, A., 'Vrouwenbeelden in de Nieuwe Orde. Een vergelijkende analyse van vrouwentijdschriften (1930-1944)' (1996).
- Koonz, Claudia, *Mothers in the Fatherland: Women, the Family and Nazi Politics* (New York: St. Martin's Griffin 1988).
- Laqueur, Thomas, *Making sex : body and gender from the Greeks to Freud* (Harvard university press 1990).
- Lemmens, Peter, 'Verbond der Vlaamse Oud-Strijders', in: Bruno De Wever, Gaston Durnez en Reginald De Schryver eds., *Nieuwe encyclopedie van de Vlaamse beweging* (Tielt: Lannoo 1998) 3187–3191.
- , 'VOS, De', in: Bruno De Wever, Gaston Durnez en Reginald De Schryver eds., *Nieuwe encyclopedie van de Vlaamse beweging* (Tielt: Lannoo 1998) 3568–3569.
- Van Louwe, Carlos, en Pieter Jan Verstraete, *De Oorlogsbedevaarten: kroniek van de vergeten IJzerbedevaarten 1940-1944* (Kortrijk: Groeninghe 2002).
- Mackey, Eva, "'Death by Landscape": Race, Nature, and Gender in Canadian Nationalist Mythology', *Canadian Woman Studies* 20 (2000) 125–130.

- Mangan, J. A., *Shaping the Superman: Fascist Body as Political Icon - Aryan Fascism* (London: Routledge 1999).
- Margalit, Avishai, *The Ethics of Memory* (Cambridge: Harvard University Press 2002).
- Mayer, Tamar, *Gender ironies of nationalism: sexing the nation* (Routledge 2000).
- McClintock, Anne, 'Family Feuds: Gender, Nationalism and the Family', *Feminist Review* 44 (1993) 62–80.
- , *Imperial leather : race, gender and sexuality in the colonial contest* (Routledge 1995).
- De Metsenaere, Machteld, 'Recensie van: Vrouwen in de Vlaamse Beweging / Frans Van Campenhout (2005)', *Wetenschappelijke Tijdingen* 65 (2005) 65–67.
- Meyers, Oren e.a., *On Media Memory: Collective Memory in a New Media Age* (New York: Palgrave Macmillan 2011).
- Mosse, George, *Fallen Soldiers. Reshaping the Memory of the World Wars* (Oxford: Oxford University Press 1990).
- , *The image of man : the creation of modern masculinity* (Oxford university press 1996).
- Muir, Edward, *Ritual in Early Modern Europe* (Cambridge: Cambridge University Press 2005).
- Nagel, Joane, 'Masculinity and nationalism: gender and sexuality in the making of nations', *Ethnic and Racial Studies* 21 (1998) 242–269.
- Noppe, Annelien, 'De kleine oorlog om de Groote Oorlog. Het politieke beleid in België omtrent de honderdjarige herdenking van Wereldoorlog I (2014-2018)' (Onuitgegeven masterscriptie Gent: Universiteit Gent 2013).
- Noy, Chaim, 'I Worship You - Israeli Soldiers': Gender-cum-national Performances at an Israeli Commemoration Site', *Israel: Studies in Zionism and the State of Israel* (2011) 211–236.
- Nys, Liesbet, 'De grote school van de natie. Legerartsen over drankmisbruik en geslachtsziekten in het leger, 1850-1950', in: *Degeneratie in België 1860-1940: een geschiedenis van ideeën en praktijken* (Leuven: Leuven University Press 2003) 79–120.
- Van Osselaer, Tine, 'Christening masculinity? Catholic Action and men in interwar Belgium', *Gender & History* 21 (2009) 380–401.
- , *The Pious sex: catholic constructions of masculinity and femininity in Belgium, c.1800-1940* (Leuven: Leuven University press 2013).
- Passmore, Kevin, 'Europe', in: *Women, Gender and Fascism in Europe, 1919-45* (New Brunswick: Rutgers University Press 2003) 235–268.
- , *Fascism: A Very Short Introduction* (Oxford: Oxford University Press 2002).
- , *Women, Gender and Fascism in Europe, 1919-45* (New Brunswick: Rutgers University Press 2003).
- Patroons, B., 'Een inleidende studie over de Vlaams-nationalistische vrouwengroepen in de periode 1920-1945' (1980).

- Riot-Sarcey, Michèle, 'The difficulty of gender in France', in: Leonore Davidoff, Keith Mc Lelland en Elini Varikas eds., *Gender and History: Retrospect and Prospect* (Oxford: Blackwell 2000).
- Rose, Sonya O., 'What is gender history?' (Cambridge: Polity 2010) 157.
- Rosoux, Valéry, en Laurence van Ypersele, 'The Belgian national past: Between commemoration and silence', *Memory Studies* 5 (2012) 45–57.
- De Ryck, Luc, *Terug naar niemandsland. De geschiedenis van de gebroeders Van Raemdonck: mythe en werkelijkheid* (Leuven: De Klaproos 1996).
- Sanos, Sandrine, *The Aesthetics of Hate: Far-Right Intellectuals, Antisemitism, and Gender in 1930s France* (Stanford: Stanford University Press 2012).
- Sax, Aline, *Voor Vlaanderen, volk en Führer : de motivatie en het wereldbeeld van Vlaamse collaborateurs tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Manteau/Prometheus 2012).
- Schneider, Bernard, 'Feminisierung der Religion im 19. Jahrhundert', *Trierer Theologische Zeitschrift* 111 (2002) 123–148.
- Scott, Joan, 'Gender: A Useful Category of Historical Analysis', *The American Historical Review* 5 (1986) 1053–1075.
- Sharp, Joanne, 'Gendering Nationhood', in: Nancy Duncan ed., *Body Space: Destabilizing Geographies of Gender and Sexuality* (Londen: Routledge 1996) 97–108.
- De Smaele, Henk, *Rechts Vlaanderen : religie en stemgedrag in negentiende-eeuws België* (Universitaire pers 2009).
- Smith, Anthony D., *Nationalism : theory, ideology, history* (Polity press 2001).
- Smith, Anthony David, *The antiquity of nations* (Cambridge, UK: Polity 2004).
- De Spiegeleer, Christoph, "'The blood of martyrs and the seed of progress". The role of martyrdom in socialist death culture in Belgium and the Netherlands, 1880-1940', *Mortality: Promoting the interdisciplinary study of death and dying* 19 (2014) 184–205.
- Thoen, Maaïke, 'Cartoons in België tijdens de Tweede Wereldoorlog: een kwalitatieve inhoudsanalyse van Volk en Staat en Le Pays Réel' (Onuitgegeven masterscriptie Universiteit Gent 2002).
- Tihon, André, 'Les religieuses en Belgique du XVIIe siècle au XXe siècle. Approche statistique', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 7 (1976) 1–54.
- Tollebeek, Jo, 'De Gulddensporenvieringen', in: Guy Leemans e.a. eds., *Vlamingen komt in massa: de Vlaamse beweging als massabeweging* (Gent: Provinciebestuur Oost-Vlaanderen 1999) 37–64.
- Tosh, John, 'Hegemonic Masculinity and the history of gender', in: John Tosh, Karen Hagemann en Stefan Dudink eds., *Masculinities in politics and war : gendering modern history. Gender in history* (Manchester: Manchester university press 2004) 41–58.
- Vande Winkel, Roel, en Daniel Biltereyst, *Filmen voor Vlaanderen : Vlaamse beweging, propaganda en film* (Antwerpen: ADVN 2008).

- Vandewalle, Erik, en Petra Gunst, 'Bulckaert, Michiel', in: Bruno De Wever, Reginald De Schryver en Gaston Durnez eds., *Nieuwe encyclopedie van de Vlaamse beweging* (Tielt: Lannoo 1998) 663.
- Vanlandschoot, Romain, 'Lannoo, Joris', in: Bruno De Wever, Reginald De Schryver en Gaston Durnez eds., *Nieuwe encyclopedie van de Vlaamse beweging* (Tielt: Lannoo 1998) 1793–1794.
- Verstraete, Pieter-Jan, 'Leuridan, Jeroom', in: Bruno De Wever, Gaston Durnez en Reginald De Schryver eds., *Nieuwe encyclopedie van de Vlaamse beweging* (Tielt: Lannoo 1998) 1847–1848.
- Vos, Louis, 'Gudrun', in: Bruno De Wever, Gaston Durnez en Reginald De Schryver eds., *Nieuwe encyclopedie van de Vlaamse beweging* (Tielt: Lannoo 1998) 1378–1380.
- , 'Katholieke Vlaamse Meisjesbeweging', in: Bruno De Wever, Gaston Durnez en Reginald De Schryver eds., *Nieuwe encyclopedie van de Vlaamse beweging* (Tielt: Lannoo 1998) 1651–1658.
- Vrints, Antoon, *Het theater van de straat: publiek geweld in Antwerpen tijdens de eerste helft van de twintigste eeuw* (Amsterdam: Amsterdam University Press 2011).
- , 'Offers in balans. Hoop en wanhoop van de Belgische soldaten (1914-1918)', *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis* (2006) 237–251.
- De Wever, Bruno, 'Catholicism and Fascism in Belgium', *Totalitarian Movements and Political Religions* 8 (2007) 343–352.
- , 'Daels, Frans', in: Bruno De Wever, Gaston Durnez en Reginald De Schryver eds., *Nieuwe encyclopedie van de Vlaamse beweging* (Tielt: Lannoo 1998) 836–839.
- , 'Diksmuide: de IJzertoren. Strijden om de helden van de Oorlog', in: Jo Tollebeek, Gita Deneckere en Geert Buelens eds., *België. Een Parcours van herinnering 2* (Amsterdam: Bert Bakker 2008) 60–71.
- , *Greep naar de macht : Vlaams-nationalisme en nieuwe orde : het VNV 1933-1945* (Tielt: Lannoo 1994).
- , 'The Flemish Movement and Flemish Nationalism. Instruments, Historiography and Debates', *Studies on National Movements* (2013) 50–80.
- , 'Vlaamsch Nationaal Vrouwenverbond', in: Bruno De Wever, Reginald De Schryver en Gaston Durnez eds., *Nieuwe encyclopedie van de Vlaamse beweging* (Tielt: Lannoo 1998) 3387–3388.
- , 'Vlag, groet en leider: geschiedenis van het Vlaams Nationaal Verbond, 1933-1945' (1992).
- , 'Volk en Staat', in: Bruno De Wever, Reginald De Schryver en Gaston Durnez eds., *Nieuwe encyclopedie van de Vlaamse beweging* (Tielt: Lannoo 1998) 3530–3532.
- De Wever, Bruno, Gaston Durnez, en Reginald De Schryver, eds., *Nieuwe encyclopedie van de Vlaamse beweging* (Tielt: Lannoo 1998).
- Wever, Bruno De, en Antoon Vrints, 'Vlaams-Nationalisme', in: Luk Sanders en Devos eds., *Politieke ideologieën in Vlaanderen: liberalisme, socialisme, christendemocratie, Vlaams-nationalisme, ecologisme* (Antwerpen: Standaard 2008).
- De Wever, Bruno, en Nico Wouters, 'Vrouw en volk', in: Bruno De Wever, Gaston Durnez en Reginald De Schryver eds., *Nieuwe encyclopedie van de Vlaamse beweging* (Tielt: Lannoo 1998) 3627.

- Weyns, Francis, 'De tussenoorlogse IJzerbedevaarten (1919-1939): een onderzoek naar politieke symboliek en mythevorming' (Onuitgegeven licentiaatsverhandeling Gent: Universiteit Gent 1992).
- Wils, Kaat, *Het lichaam (m/v)* (Universitaire pers 2001).
- Wils, Lode, *Burgemeester Van Cauwelaert 1923-1932 : schepper van Nederlandstalig Vlaanderen* (Houtekiet 2005).
- , *Flamenpolitik en aktivisme: Vlaanderen tegenover België in de Eerste Wereldoorlog*. (Leuven: Davidsfonds, 1974).
- , *Frans van Cauwelaert 1932 - 1961 : triomf, val en wederopstanding* (Houtekiet 2009).
- , *Frans van Cauwelaert afgewezen door koning Albert I : een tijdbom onder België* (Houtekiet 2003).
- , *Frans van Cauwelaert en de barst in België : 1910-1919* (Houtekiet 2000).
- , *Van Clovis tot Di Rupo : de lange weg van de naties in de lage landen* (Garant 2005).
- , *Van de Belgische naar de Vlaamse natie : een geschiedenis van de Vlaamse beweging* (Acco 2009).
- Winter, Jay, *Remembering War: The Great War between Memory and History in the 20th Century* (New Haven: Yale University Press 2006).
- , 'The performance of the past: memory, history, identity', in: Karin Tilmans en Frank Van Vree eds., *Performing the Past: Memory, History, and Identity in Modern Europe* (Amsterdam: Amsterdam University Press 2010) 11-23.
- Witte, Els, Jan Craeybeckx, en Alain Meynen, *Politieke geschiedenis van België : van 1830 tot heden* (VUB-Press ; Standaard 2005).
- Wodak, Ruth, en Michael Meyer, *Methods for Critical Discourse Analysis* (Second Edition; London: Sage 2010).
- Wouters, Nico, 'Haegens, Magda', in: Bruno De Wever, Gaston Durnez en Reginald De Schryver eds., *Nieuwe encyclopedie van de Vlaamse beweging* (Tielt: Lannoo 1998) 1392-1393.
- Ypersele, Laurence van, en Axel Tixhon, 'Célébrations de novembre 1918 dans le royaume de Belgique', *Vingtième Siècle. Revue d'histoire* 67 (2000) 61-78.
- Yuval-Davis, Nira, *Gender and nation* (Sage 1998).

Geraadpleegde websites

- Declercq, René, "Moeder Vlaanderen", op: <<http://www.renedclercq.be/MOEDER%20VLAANDEREN.htm>>, geraadpleegd op 9/7/2014.
- Guldi Jo, "The Spatial Turn in History", op: <http://spatial.scholarslab.org/spatial-turn/the-spatial-turn-in-history/index.html#_ftn2>, geraadpleegd op 10/7/2014.
- Project Gutenberg Australia, "Three Guineas", op: <<http://gutenberg.net.au/ebooks02/0200931.txt>>, geraadpleegd op 15/07/2014)

Gyselinck Sophie, “IJzerbedevaartcomité (1920-1939; 1948-heden)” op: *ODIS*
<http://www.odis.be/pls/odis/opacuvw.toon_uvw_2?CHK=OR_4496> geraadpleegd op 31/7/2014.

s.n., Heemkring Opwijk-Mazenzele, “De Opwijkse frontblaadjes 1914-1918. *De Stem uit Opwijk*”, op:
<<http://homdad.com/HOM-alg/fr/fb-29-32.htm>>, geraadpleegd op 5/5/2014.

s.n., *Oxford English Dictionary Online*, <<http://www.oed.com>>, geraadpleegd op 8/7/2014.

s.n., “Ridder, Dood en Duivel, Albrecht Dürer, 1513”, op: *Rijksmuseum (Amsterdam)*,
<<http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.33216>>, geraadpleegd op: 12/7/2014.

s.n., *Van Dale online*, <<http://vandale.ugent.be>>, geraadpleegd op 8/7/2014.

Vlaamse Overheid, “Uitvoering van het Vlaamse volkslied”,
<<http://docs.vlaanderen.be/channels/hoofdmnu/vlaamseoverheid/volkslied.jsp>> , geraadpleegd
op 26/6/2014.

Bijlage 1. Kort biografisch overzicht van het IJzerbedevaartcomité (1924)¹

Naam	M/V	Geboortedatum en -plaats	Sterftedatum en -plaats	Beroep/Titels	Oorlogsfunctie	Politieke partij	Lidmaatschap comité
Michiel Bulckaert	M	1895, Oostvleteren	1968, Kortrijk	Advocaat	Soldaat	VNV	1920-1944
Frans Daels	M	1882, Antwerpen	1974, Gent	Prof. Geneeskunde	Vrijwillig militair arts	VNV	1921-1944
Cl. De Landstheer	M	1894, Temse	1984, Oostende	Drukker; Regisseur	Oorlogsvrijwilliger	VNV	1924-1961
“Mevr. Joe English – Goedemé”	V	1876, Antwerpen	1926, Brugge	Kunstenares; muzikante	Oorlogsweduwe	/	1920-1926
Joris Lannoo	M	1891, Tielt	1971, Tielt	Drukker; Uitgever	Oorlogsvrijwilliger	Verdinaso	1920-1934
Jeroom Leuridan	M	1894, Oostvleteren	1945, Ieper	Dr. Germaanse talen	Oorlogsvrijwilliger	Frontpartij, VNV	1920-1944
Jef Rombouts	M	1893, Rumst	1952, Mortsel	Dr. Germaanse talen	Officier	/	1920-1951

¹ In december 1924 werd de samenstelling van het IJzerbedevaartcomité vastgelegd op deze 7 leden. In de latere jaren werd deze nog aangevuld en uitgebreid. Omdat deze leden de kern uitmaken van het comité over de gehele bestudeerde periode (met uitzondering van Lannoo en English), heb ik deze prosopografische analyse tot deze 7 leden beperkt. “Oprichting tot vereniging zonder winstgevend doel”, s.n., *Vijfde IJzerbedevaart. Verslagboek 1924.*, 52-55.

Sophie Gyselinck, “IJzerbedevaartcomité (1920-1939; 1948-heden) in: ODIS <http://www.odis.be/pls/odis/opacuvw.toon_uvw_2?CHK=OR_4496> geraadpleegd op 31.7.2014. De Wever, ‘Daels, Frans’; Vandewalle en Gunst, ‘Bulckaert, Michiel’.; Coppeters, ‘Landtsheer, Clemens de’.; Vanlandschoot, ‘Lannoo, Joris’.; Verstraete, ‘Leuridan, Jeroom’.; Boijen, ‘Rombouts, Jef’.

“Mevr. Joe English-Goedemé” is de weduwe van gesneuveld frontsoldaat Joe English. Haar meisjesnaam is Elisabeth Goedemé. Zij heeft geen lemma in de *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, maar ik kon haar prosopografische gegevens terugvinden in het tijdschrift *Gudrun* dat haar twee keer huldigt na haar dood. Nora Devroe-Puype, “In piam memoriam. Mevrouw Wed. Joe English”, in *Gudrun*, 8, 1 (1 september 1926); Nora Devroe-Puype “Een verdienstelijke vrouw”, in: *Gudrun*, 10, 10 (15 juli 1929).

Bijlage 2. Overzicht van de toespraken op de IJzerbedevaarten (1920-1944)¹

IJzerbedevaart	Soort toespraak	Naam	M/V
I (1920)	Godsdienstige lijkrede	Karel Elebaers	M
	Open vergadering	Frans Daels	M
	Open vergadering	Jozef Muls	M
	Open vergadering	A. De Groeve	M
	Open vergadering	Fl. Verheyen	M
II (1921)	Gelegenheidsermoen	E.H. Vaneste	M
	Toespraak	Alfred Andries	M
	Toespraak	Oscar Dambre	M
	Toespraak	Jeroom Leuridan	M
	Open vergadering	Frans Daels	M
	Open vergadering	J. Rombouts	M
	Open vergadering	Leo Scheere	M
	Open vergadering	Ward Hermans	M
III (1922)	Toespraak	L. Soheere	M
	Open vergadering	Frans Daels	M
	Open vergadering	De Kneef	M
	Open vergadering	E. Verpoorter	M
	Open vergadering	Am. Verbruggen	M
	Open vergadering	Jeroom Leuridan	M
	Open vergadering	Bulckaert	M
	Open vergadering	Ward Hermans	M
IV (1923)	Toespraak	Oswald	M
	Toespraak	Frans Daels	M
	Open vergadering	Van Dieren	M
	Open vergadering	Berten Pijl	M
	Open vergadering	Piet Finné	M
	Open vergadering	Rik Demoen	M
V (1924)	Toespraak	Frans Daels	M
	Godsdienstige rede	Juul Callewaert	M

¹ Dit overzicht werd voor de IJzerbedevaarten van het interbellum (I tot XX) gebaseerd op de verslagboekjes (vandaar dat de toespraak van Mevrouw Van de Veire, zoals besproken in 7.3.2 niet is opgenomen in deze lijst). s.n., *Verslagboek IJzerbedevaart 1924*, 26; 72; 114; 146.; s.n., *Vijfde IJzerbedevaart. Verslagboek 1924.*, 12.; s.n., *Zesde IJzerbedevaart. Verslagboek 1925.*, 12.; s.n., *Zevende IJzerbedevaart. Verslagboek 1926.*, 10.; s.n., *Achtste IJzerbedevaart. Verslagboek 1927.*, 12.; s.n., *Negende IJzerbedevaart. Verslagboek 1928.*, 12.; s.n., *Tiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1929.*, 8.; s.n., *Elfde IJzerbedevaart. Verslagboek 1930.*; s.n., *Twaalfde IJzerbedevaart. Verslagboek 1931.*, 39.; s.n., *Dertiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1932.*; s.n., *Veertiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1933.*, 10.; s.n., *Vijftiende en Zestiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1935.*, 10; 79.; s.n., *Zeventiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1936.*, 12-13.; s.n., *Achttiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1937.*, 9-11.; s.n., *Negentiende IJzerbedevaart. Verslagboek 1938.*, 8-10.; s.n., *Twintigste IJzerbedevaart. Verslagboek 1939.*, 11-13.

Voor de oorlogsbedevaarten heb ik gebruik gemaakt van Van Louwe en Verstraete, *De Oorlogsbedevaarten*.

	Open vergadering	Berten Pil	M
	Open vergadering	Filip De Pilleceyn	M
	Open vergadering	Berten Vallaeys	M
	Open vergadering	Jef Rombouts	M
	Open vergadering	A. Hans	M
VI (1925)	Toespraak	Frans Daels	M
	Geestelijke rede	A. Van der Linden	M
	Open vergadering	Thomas De Backer	M
	Open vergadering	Juliaan Platteau	M
	Open vergadering	Pol Davidts	M
	Open vergadering	E. Verpoorter	M
	Open vergadering	A. Van Rompay	M
	Open vergadering	Staf De Clerq	M
VII (1926)	Toespraak namens V.O.S.	H. Borginon	M
	Toespraak namens IJzerbedevaartscomité	Frans Daels	M
	Godsdienstige Rede	August Nobels	M
	Toespraak namens Nederland	Moller	M
VIII (1927)	Toespraak namens V.O.S.	H. Borginon	M
	Toespraak namens IJzerbedevaartscomité	Frans Daels	M
	Godsdienstige rede	August Nobels	M
	Toespraak namens Nederland	Moller	M
IX (1928)	Toespraak namens V.O.S.	Filip De Pilleceyn	M
	Toespraak namens IJzerbedevaartscomité	Frans Daels	M
	Godsdienstige rede	Hilarion Thans	M
	Toespraak namens Zuid-Afrika	van Reede	M
X (1929)	Toespraak namens V.O.S.	Filip De Pilleceyn	M
	Toespraak namens IJzerbedevaartscomité	Frans Daels	M
	Godsdienstige rede	Vigilius De Bock	M
	Toespraak namens Noord-Nederland	Bernard Verhoeven	M
XI (1930)	Toespraak namens V.O.S.	Filip De Pilleceyn	M
	Toespraak namens IJzerbedevaartscomité	Frans Daels	M
	Godsdienstige rede	Modest Van Assche	M
	Toespraak namens Noord-Dietschland	L. Simons	M
	Toespraak namens Zuid-Afrika	J.D. Bosman	M
XII (1931)	Toespraak namens V.O.S.	Filip De Pilleceyn	M
	Toespraak namens IJzerbedevaartscomité	Frans Daels	M
	Toespraak namens Vlaamse Studenten	Juul Mayeur	M
	Toespraak namens Noord-Nederland	W.J.L. Van Es	M
	Toespraak namens Zuid-Afrika	J.D. Bosman	M
XIII (1932)	Toespraak namens V.O.S.	Filip De Pilleceyn	M
	Toespraak namens IJzerbedevaartscomité	Frans Daels	M
	Toespraak namens een oorlogskameraad van Joe English	Sam De Vriendt	M
	Toespraak namens Noord-Nederland	H. Van Soest	M
	Toespraak namens Zuid-Afrika	M. Cronjé	M
XIV (1933)	Toespraak namens V.O.S.	Filip De Pilleceyn	M

	Toespraak namens IJzerbedevaartscomité	Frans Daels	M
	Toespraak namens een oorlogskameraad van de Gebroeders Van Raemdonck	Oscar Dambre	M
	Toespraak namens Noord-Nederland	Moller	M
XV (1934)	Toespraak namens V.O.S.	G. Rombout	M
	Toespraak namens IJzerbedevaartscomité	Frans Daels	M
	Toespraak namens een oorlogskameraad van Lode de Boninghe en Frans Van der Linden	J. Lysens	M
XVI (1935)	Toespraak namens V.O.S.	J. Martens	M
	Toespraak namens IJzerbedevaartscomité	Frans Daels	M
	Toespraak namens Noord-Nederland	Alfons Laudy	M
VXII (1936)	Toespraak namens V.O.S.	Germain Lefever	M
	Hulde aan Kusters namens Limburg	Fr. Wouters	M
	Hulde aan Bert Willems namens het Pajottenland	Fons Raspé	M
	Hulde aan Firmin Deprez namens West-Vlaanderen	Rik Demoen	M
	Toespraak namens Zuid-Afrika	W.G. du P. Erlank	M
	Toespraak namens IJzerbedevaartscomité	Frans Daels	M
	Toespraak namens V.V.O.S.	Van de Veire	M
VXIII (1937)	Toespraak namens V.O.S.	Joris Dekeyser	M
	Toespraak namens Noord-Nederland	J.W. Wicherinck	M
	Toespraak namens IJzerbedevaartscomité	Frans Daels	M
IXX (1938)	Inleiding door voorzegger	Juliaan Platteau	M
	Toespraak namens V.O.S.	Filip De Pilleceyn	M
	Toespraak namens IJzerbedevaartscomité	Frans Daels	M
XX (1939)	Toespraak namens V.O.S.	A. Van Reeth	M
	Hulde aan allen die voor Vlaanderen hebben geleden	P. Steegmans	M
	Toespraak namens IJzerbedevaartscomité	Frans Daels	M
XXI (1940)	Inleiding	Juliaan Platteau	M
	Toespraak	August Borms	M
	Toespraak namens V.O.S.	Germain Lefever	M
	Toespraak namens IJzerbedevaartscomité	Frans Daels	M
	Toespraak namens oud-strijders van 1940	Ferdinand Vercnocke	M
XXII (1941)	Toespraak	Constant Geets	M
	Toespraak namens IJzerbedevaartscomité	Frans Daels	M
XXIII (1942)	Toespraak namens VOS	Raf Demoen	M
	Toespraak	Raf English	M
	Toespraak namens IJzerbedevaartscomité	Frans Daels	M
XIV (1943)	Toespraak namens VOS	Albert Vermuyten	M
	Toespraak namens IJzerbedevaartscomité	Frans Daels	M
XV (1944°)	Toespraak namens VOS	Germain Lefever	M
	Toespraak namens IJzerbedevaartscomité	Frans Daels	M